

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

*До 20-річчя
Державної науково-педагогічної
бібліотеки України
імені В. О. Сухомлинського*

**Антологія текстів
з реформування освіти в Україні:
програми, концепції, проекти
(1991–2017)**

Київ – 2019

Упорядники:

Сухомлинська О. В., д-р пед. наук, професор, дійсний член НАПН України, голов. наук. співроб. відділу історії освіти ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського;

Березівська Л. Д., д-р пед. наук, професор, член-кореспондент НАПН України, директор ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського;

Гавриленко Т. Л., канд. пед. наук, доцент, старш. наук. співроб. відділу історії освіти ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського;

Лапасенко С. В., канд. пед. наук, старш. наук. співроб., вчен. секретар ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського;

Орищенко І. О., канд. іст. наук, старш. наук. співроб. відділу наукової організації та зберігання фонду ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського;

Хопта С. М., канд. філол. наук, старш. наук. співроб. відділу історії освіти ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського;

Деревянко Т. М., молод. наук. співроб. відділу історії освіти ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського;

Самчук Л. І., завідувач відділу наукової інформаційно-бібліографічної діяльності ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського;

Сухомлинська Л. В., наук. співроб. відділу історії освіти ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського; за участю **Логи Т. В.**

Рецензенти:

Савченко О. Я., д-р пед. наук, професор, дійсний член НАПН України, голов. наук. співроб. Інституту педагогіки НАПН України;

Федяєва В. Л., д-р пед. наук, професор, професор кафедри педагогіки, психології й педагогічного менеджменту імені Є. Петухова Херсонського державного університету.

А-72 Антологія текстів з реформування освіти в Україні: програми, концепції, проекти (1991–2017) : хрестоматія / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; [упоряд.: Сухомлинська О. В., Березівська Л. Д., Гавриленко Т. Л. та ін. ; наук. ред.: Сухомлинська О. В., Березівська Л. Д.]. – Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. – 526 с.

ISBN 978-966-949-070-4

Пропонована хрестоматія висвітлює інституційний розвиток загальної середньої освіти, а також організацію й зміст виховання дітей і молоді в українській державі. До неї ввійшли найвагоміші документи, зокрема програми, концепції й проекти, про реформування цієї ланки освіти в Україні протягом 1991–2017 рр.

Видання адресовано науковцям, науково-педагогічним працівникам закладів вищої освіти та обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти, учителям, здобувачам освіти, працівникам освітянських бібліотек, а також усім, хто цікавиться історією освіти.

УДК 37.014.3(477)"1991/2017"(082)

ISBN 978-966-949-070-4

© Державна науково-педагогічна бібліотека
України імені В. О. Сухомлинського, 2019
© ТОВ «ТВОРИ», 2019

Зміст

Від упорядників	5
Розділ I. Про розвиток загальної середньої освіти	10
<i>Оглядова стаття</i>	10
У пошуках нової концепції школи першого ступеня навчання (1990) ..	17
Концепція середньої загальноосвітньої української національної школи (1990)	26
Багатоваріантність [концепція] (1990)	30
Українська школа [концепція] (1990)	34
Педагогіка народознавства (1990)	42
Концепція української школи на Прикарпатті (1990)	56
Програма розвитку народної освіти Української РСР на перехідний період (1991–1995 рр.) (1991)	62
Концепція середньої загальноосвітньої школи України (1991)	67
Концепція національно-державної системи освіти (1991)	91
Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») (1993)	113
Концепція становлення мережі середніх закладів освіти для розвитку творчої обдарованості (1996)	127
Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа) (2001)	137
Національна доктрина розвитку освіти (2002)	157
Концепція Державної цільової соціальної програми «Школа майбутнього» на 2007–2010 роки (2007)	174
Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013)	179
Концепція Школи, дружньої до дитини (2014)	203
Концепція розвитку освіти України на період 2015–2025 років (2014)	217
Концепція середньої загальноосвітньої школи України (2015)	233
Концепція початкової освіти (2016)	257
Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року (2016)	265

<i>Додаткові джерела за темою до розділу</i>	271
Розділ II. Про виховання та розвиток дітей і молоді	274
<i>Оглядова стаття</i>	274
Концепція виховання підростаючих поколінь суверенної України (1991)	281
Комплексна програма пошуку, навчання і виховання обдарованих дітей та молоді «Творча обдарованість» (1991)	292
Концепція самоорганізації розвитку особистості учня у навчально-виховному процесі (1993)	294
Концепція організації навчально-виховного процесу в школі розвитку (1994)	306
Концепція національного виховання (1994)	313
Національна державна комплексна програма естетичного виховання (1995)	325
Концепція позашкільної освіти та виховання (1996)	341
Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти (1996)	350
Концепція національного виховання (1996)	361
Концепція фізичного виховання в системі освіти України (1997)	391
Концепція превентивного виховання дітей і молоді (1998)	398
Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (2000)	407
Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей (2002)	418
Національна програма виховання дітей і учнівської молоді (2004)	429
Концепція національно-патріотичного виховання молоді (2009)	453
Основні орієнтири виховання учнів 1–12 класів загальноосвітніх навчальних закладів України (2011)	462
Програма українського патріотичного виховання дітей і учнівської молоді (2014)	487
Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді (2015)	512
<i>Додаткові джерела за темою до розділу</i>	521

Від упорядників

Пропонована читачеві хрестоматія «Антологія текстів з реформування освіти в Україні: програми, концепції, проекти (1991–2017)» висвітлює інституційний розвиток загальної середньої освіти, а також організацію й зміст виховання дітей і молоді в українській державі, що безпосередньо залежали від процесів реформування, оновлення й модернізації цієї ланки освіти, які у свою чергу здійснювалися у відповідь на політичні, соціально-економічні, культурологічні та власне педагогічні трансформації. Упорядники зосередилися на репрезентації текстів, що стосуються загальної середньої освіти, адже саме до цього сегмента була прикута увага освітян і громадськості, саме тут відбулося найбільше модернізаційних змін упродовж 26 років новітньої історії української освіти.

Ці процеси відображають створені за роки незалежності документи, які мали на меті сприяти розвитку та оновленню загальної середньої освіти, удосконаленню загальновиховного процесу. Нині в ході інтенсивного законотворення, розбудови Нової української школи й імплементації Закону України «Про освіту» (2017) доцільно здійснити певний підсумок пройденого, зібрати воедино підготовлені концепції, програми (як державні нормативні документи, так і ті, що не набули офіційного статусу, а залишилися проектами) для всебічного та поглибленого осмислення процесів реформування загальної середньої освіти в незалежній Україні; розкриття маловідомих чи невідомих явищ і процесів, які відбувалися в освітньому просторі.

Метою створення такої праці є введення основоположних документів до наукового обігу задля інформаційного забезпечення фахової педагогічної підготовки, викладання дисциплін з педагогіки чи історії педагогіки, проведення історико-педагогічних досліджень.

Одну з форм цілісної репрезентації джерел являє собою антологія (хрестоматія) – збірка вибраних текстів або уривків із творів і документів (програм, концепцій, проектів), представлених у певній логічній послідовності. Історіографічний пошук засвідчив, що в сучасній українській історіографії відсутні збірники, присвячені реформуванню загальної середньої освіти у визначених хронологічних межах. Однак із-поміж праць такого спрямування відзначимо посібник Л. Д. Березівської «Реформи шкільної освіти в Україні у XX столітті: документи, матеріали і коментарі: хрестоматія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів»

(2011, з грифом МОН України)¹. Вартий уваги й збірник «Нормативно-правове забезпечення освіти» (2004), підготовлений видавничою групою «Основа» за редакцією В. В. Григораш². У ньому зібрано досить широку нормативну базу (доктрини, закони, концепції, положення та ін.), напрацьовану за неповні 9 років (1993–2004), не акцентуючи уваги на засадничих документах загальної середньої освіти.

Зазначимо, що створення концептуальних текстів стало новим видом діяльності українських освітян, адже впродовж усього радянського періоду вони, як правило, керувалися документами, розробленими переважно всесоюзними та російськими партійними й державними органами. Найприступніше, що випадало українському вчителю, – це участь у громадському обговоренні, яке в останні десятиліття існування СРСР більше, а в інші роки – значно менше впливало на заплановані зміни.

Отже, антологія репрезентує новий напрям розвитку української педагогіки – колективні й індивідуальні тексти, присвячені теоретико-методологічному обґрунтуванню та концептуальному забезпеченню інституційного й змістового розвитку освітнього простору в державі. Пропонована читачеві праця надає можливість досить широко ознайомитися з цим інноваційним напрямом творчості вітчизняних освітян.

Тексти до хрестоматії відібрано з українських періодичних і продовжуваних видань (журнали: «Початкова школа», «Рідна школа» («Радянська школа»), «Практика управління закладами освіти», «Методист», «Завучу. Усе для роботи», «Учитель», «Шлях освіти», «Гірська школа Українських Карпат»; газети: «Освіта» («Радянська освіта»); збірник документів «Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України» (назва змінювалася); бюлетень «Офіційний вісник України»), інтернет-ресурсів тощо. Загалом вони дають цілісне уявлення про стан справ у цій царині. Однак упорядники свідомі того, що певна кількість матеріалів залишилася невиявленою. Це стосується перших кроків розбудови освітньої системи в незалежній Україні на початку 90-х років ХХ ст., коли існували економічні й фінансові труднощі, які перешкоджали публікації й широкому оприлюдненню документів.

Аналіз виявлених джерел – концепцій, програм, доктрин, стратегій – засвідчив, що протягом 1991–2017 рр. в Україні було розроблено нові

¹ Березівська Л. Д. Реформи шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: документи, матеріали і коментарі : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. : хрестоматія. Луганськ : ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2011. 384 с. : табл.

² Нормативно-правове забезпечення освіти : у 4 ч. / голов. ред. В. В. Григораш. Харків : Основа, 2004. Ч. 1–4.

теоретико-методологічні засади для розбудови загальної середньої освіти як в організаційному, науковому, так і в практичному аспектах.

Відібрані документи, як правило, мають різну побудову, але переважно всі містять такі складники: структура, мета, зміст загальної середньої освіти чи виховного процесу, принципи освіти й виховання, шляхи та умови реалізації тощо. Серед значного масиву матеріалів, які ввійшли до видання, вирізняються документи комплексного характеру, котрі охоплюють всі ланки освіти.

Джерела до антології дібрано за такими критеріями: державний характер документів (затверджені на відомчому або державному рівні); альтернативний статус (ініціативні індивідуальні чи колективні); відомчий підхід (міністерський, академічний, університетський тощо). Упорядкування текстів здійснено з урахуванням: вибіркового підходу (представлення обраного педагогічного явища через відповідну вибірку); тематичного (систематизування документів за логікою їх змісту); хронологічного (розміщення джерел у хронологічній послідовності у визначених межах); цілісного (структурована єдність антологійних текстів); аксіологічного (репрезентація певних освітніх цінностей)³. Важливим критерієм для відбору й класифікації стало змістове наповнення джерел, тобто відбір тих, які відповідають заявленому типу документа (концепція, програма, доктрина, стратегія), охоплюють широке коло питань, мають достатній рівень узагальненості.

Хрестоматія складається з двох розділів, у кожному з яких представлено матеріали відповідно *про розвиток загальної середньої освіти* (початкова освіта, середня загальноосвітня, українська національна школа тощо), *про виховання та розвиток дітей і молоді* (загальновиховний процес, національне, громадянське, естетичне, фізичне, національно-патріотичне виховання тощо).

Ми свідомо не включили до антології закони України про освіту, оскільки вони широко представлені в різних опублікованих збірниках та Інтернеті, а натомість намагалися віднайти ті документи, які їм передували або створювалися з метою їх реалізації.

Кожний розділ розпочинається з короткої оглядової статті, яка дає уявлення про його зміст. Підготували їх доктор педагогічних наук, професор,

³ Березівська Л. Д. Антологія як форма репрезентації джерел з реформування загальної середньої освіти в незалежній Україні (1991–2017). *Інформаційне забезпечення сфери освіти України : звіт. наук.-практ. конф. ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, 26 груд. 2017 р., Київ : тези / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Київ, 2018. С. 34–35.*

член-кореспондент НАПН України Л. Д. Березівська й доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України О. В. Сухомлинська відповідно.

Добір та упорядкування документів розділів здійснили науковці ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського (доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, головний науковий співробітник відділу історії освіти Л. Д. Березівська; кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник відділу історії освіти Т. Л. Гавриленко; молодший науковий співробітник відділу історії освіти Т. М. Деревянко; кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник відділу історії освіти С. В. Лапаєнко; старший науковий співробітник відділу наукової організації та зберігання фонду І. О. Орищенко; завідувач відділу наукової інформаційно-бібліографічної діяльності Л. І. Самчук; науковий співробітник відділу історії освіти Л. В. Сухомлинська; доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України, головний науковий співробітник відділу історії освіти О. В. Сухомлинська, старший науковий співробітник відділу історії освіти С. М. Хопта).

Астериском «*» позначено наявність довідки до документа (коротка інформація про його авторів, історію створення тощо), яку розміщено в підрядковому посиланні. Усі власні назви установ, організацій, закладів освіти тощо, а також посади, наукові звання й вчені ступені осіб, котрі брали участь у написанні тих чи інших текстів, подано відповідно до першоджерела без урахування змін, що відбулися або могли відбутися з плином часу. Якщо документ представлено не в повному обсязі, про це зазначається в довідці до нього, а на місці скорочення ставиться відповідне позначення – [...].

Примітки, зроблені власне авторами надрукованих матеріалів, розміщено також у підрядкових посиланнях, але з використанням знака «**». У кінці кожного матеріалу вказано джерело, за яким він друкується. Загалом до антології відібрано 38 документів (I розділ – 20; II розділ – 18).

Оскільки один посібник через обмеженість обсягу не може охопити весь масив джерел визначеного типу, розроблених протягом такого значного періоду (1991–2017), наприкінці кожного з розділів подано бібліографічний список праць із цієї теми, що не ввійшли до хрестоматії. Вони можуть стати об'єктом подальших історико-бібліографічних, джерелознавчих розвідок, при цьому зацікавлений дослідник матиме можливість самостійно з ними ознайомитися.

Пропоноване видання є першою спробою системного впорядкування різнотипних матеріалів про реформування освіти, зокрема загальної середньої, і розвиток теоретичних основ виховання дітей та молоді в

незалежній Україні протягом 1991–2017 рр. Наступні наукові дослідження можуть охопити коло джерел, що висвітлюють питання реформування інших ланок освіти (дошкільної, вищої) доби незалежності України.

Висловлюємо щиро подяку авторам представлених документів, у ході спілкування з якими було виявлено як особливості самих матеріалів, так і процесу створення їх.

Сподіваємося, що хрестоматія буде корисною науковим і науково-педагогічним працівникам, освітянам, студентам, сприятиме здійсненню ґрунтовних наукових розвідок із питань розвитку загальної середньої освіти, теоретичних основ виховання дітей і молоді, а також вітчизняної педагогічної думки в незалежній Україні.

Розділ І.

Про розвиток загальної середньої освіти

Оглядова стаття

У розділі відповідно до розроблених критеріїв добору документів представлено, на нашу думку, найвагоміші або найхарактерніші матеріали про розвиток загальної середньої освіти в незалежній Україні (1991–2017), що супроводжувався «як вагомими здобутками і позитивними тенденціями, так і упущеннями та прорахунками, які стримують досягнення її високої якості, беззастережну інтеграцію в європейський і світовий освітній простір»¹.

Розпочинається він із концепцій освітань, розроблених протягом 1990–1991 рр. у ході боротьби за незалежність України, відродження української школи. Ці документи засвідчують інтенсифікацію вітчизняної педагогічної думки щодо розбудови національної загальної середньої освіти як пріоритетної ланки й невід’ємного органічного складника безперервної освіти.

Матеріали, представлені в розділі, створювалися в різних суспільно-політичних і соціально-економічних умовах, відрізняються за побудовою, але переважно всі містять такі компоненти: структура, мета, принципи освіти й виховання, управління, зміст загальної середньої освіти, типи закладів освіти, шляхи та умови реалізації тощо. Серед них вирізняються *ініціативні індивідуальні чи колективні концепції всеукраїнського або регіонального характеру*. Авторами цих праць були освітяни, науковці, громадські діячі, більшість з яких нині є відомими вченими. Їхні ідеї стали підґрунтям *державних документів* (затверджені на відомчому або державному рівні), розроблених Міністерством освіти і науки України (назва змінювалася: Міністерство народної освіти УРСР, Міністерство освіти України) із залученням науково-педагогічної спільноти.

Ініціативні всеукраїнські проекти концепцій, а саме: індивідуальні (Концепція школи першого ступеня навчання доктора педагогічних наук, професора, завідувача лабораторії навчання і виховання молодших школярів НДІ педагогіки УРСР О. Я. Савченко, 1990², концепція «Багатоваріантність» учителя української мови та літератури, відповідального секретаря обласного

¹ Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ : Пед. думка, 2016. С. 55.

² Савченко О. Я. У пошуках нової Концепції школи першого ступеня навчання. Початкова шк. 1990. № 1. С. 2–7.

Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка В. І. Каюкова, 1990³, Концепція національно-державної системи освіти доктора філологічних наук, професора, академіка УВАН, АНВШ, УАПН, МСАН П. П. Кононенка, 1991⁴ та ін.) *чи колективні* (Концепція середньої загальноосвітньої української національної школи робочої групи на чолі з В. В. Стрілько, директором Гнідинської середньої школи Бориспільського району на Київщині, 1990⁵; концепція «Українська школа» львівських освітян, 1990⁶; концепція «Педагогіка народознавства» авторського колективу на чолі із заступником редактора газети «Радянська освіта» П. Ігнатенком, 1990⁷; Концепція Школи, дружньої до дитини авторського колективу на чолі з академіком І. Д. Бехом, 2014⁸; проект Концепції розвитку освіти України на період 2015–2025 років Стратегічної дорадчої групи «Освіта» (керівник – Г. В. Касьянов), створеної в рамках спільного проекту Міжнародного фонду «Відродження» і БФ «Інститут розвитку освіти» для надання консультативної й експертної підтримки Міністерству освіти і науки України в розробленні Дорожньої карти освітньої реформи, 2014⁹; проект Концепції середньої загальноосвітньої школи України авторського колективу на чолі з президентом НАПН України, академіком В. Г. Кременем, 2015¹⁰, винесений відповідно до рішення Президії НАПН України від 23.03.2016 на громадське обговорення; проект Концепції початкової освіти відділу початкової освіти Інституту педагогіки НАПН України (О. Я. Савченко, Н. М. Бібік та ін.),

³ Каюков В. Багатоваріантність : проект концепції, схвалений президією ради Кіровоград. обл. від-ня Пед. товариства УРСР. *Рад. освіта*. 1990. 17 квіт. (№ 30). С. 1, 3.

⁴ Кононенко П. П. Концепція національно-державної системи освіти. Навчально-виховні програми з українознавства / МОН України, НДІ українознавства. Київ, 2001. С. 15–27.

⁵ Концепція середньої загальноосвітньої української національної школи : проект / підгот.: В. В. Стрілько (голова робочої групи), А. Г. Погрібний, А. М. Алексюк та ін. *Рад. освіта*. 1990. 27 лют. (№ 16). С. 3.

⁶ Українська школа : проект концепції розроблено на Львівщині. *Рад. освіта*. 1990. 29 черв. (№ 52). С. 1.

⁷ Педагогіка народознавства : спроба концепції / авт.: П. Ігнатенко, Ю. Руденко, М. Стельмахович та ін. *Рад. освіта*. 1990. 27 лип. (№ 60). С. 1–4.

⁸ Концепція Школи, дружньої до дитини : проект / І. Бех та ін. *Методист*. 2014. № 2. С. 23–32.

⁹ Проект концепції розвитку освіти України на період 2015–2025 років: структура і зміст середньої освіти : окремі витяги. *Завучу. Усе для роботи*. 2014. № 23/24. С. 76.

¹⁰ Про зміст загальної середньої освіти : наук.-аналіт. доп. / О. І. Ляшенко, С. Д. Максименко, О. М. Топузов та ін.; за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ : НАПН України, 2015.

118 c. URL: <http://undip.org.ua/upload/tmp/Про%20зміст%20загальної%20середньої%20освіти.pdf> (дата звернення: 14.04.2019).

2016¹¹ та ін.) охоплюють ключові складники (мета, завдання, принципи, теоретико-методологічні основи, зміст навчання, учитель, теорія та методика виховання (національне, патріотичне, громадянське, фізичне, трудове, розумове, моральне, естетичне, родинне), управління школою, структура, умови реалізації концепції тощо) освітнього процесу української школи. Крім того, було створено низку концепцій *регіонального характеру* (проект Концепції української школи на Прикарпатті завідувача кафедри педагогіки та суспільних наук Івано-Франківського обласного інституту удосконалення вчителів Р. П. Скульського, 1990¹² та ін.) з урахуванням особливостей тих чи інших регіонів України.

Державні документи, а саме: *концепції* (Концепція середньої загальноосвітньої школи України, розроблена НДІ педагогіки УРСР спільно з Міністерством народної освіти УРСР і затверджена рішенням Колегії Міністерства освіти України 12.09.1991¹³; Концепція становлення мережі середніх закладів освіти для розвитку творчої обдарованості, 1996¹⁴; Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа)¹⁵, схвалена постановою Колегії МОН України, Президії АПН України 22.11.2001; Концепція Державної цільової соціальної програми «Школа майбутнього» на 2007–2010 роки, 2007¹⁶, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України; Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року, 2016¹⁷, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України); *програми*

¹¹ Концепція початкової освіти : проект / НАПН України ; розроб. концепції: Савченко О. Я., Бібк Н. М., Мартиненко В. О. та ін. *Початкова шк.* 2016. № 6. С. 1–4.

¹² Концепція української школи Прикарпаття : проект / авт. проекту Р. П. Скульський. *Рад. освіта.* 1990. 20 листоп. (№ 92). С. 2–3.

¹³ Концепція середньої загальноосвітньої школи України : затв. рішенням колегії М-ва нар. освіти України від 12.09.1991 р. № 8/61. *Інформ. зб. М-ва освіти України.* 1992. № 4. С. 3–29.

¹⁴ Концепція становлення мережі середніх закладів освіти для розвитку творчої обдарованості. *Інформ. зб. М-ва освіти України.* 1996. № 17/18. С. 48–64.

¹⁵ Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа) : схвалено постановою Колегії МОН України та Президії АПН України від 22 листоп. 2001 р. № 12/5-2 // Законодавство України / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v_5-2290-01 (дата звернення: 03.04.2019).

¹⁶ Концепція Державної цільової соціальної програми «Школа майбутнього» на 2007–2010 рр.: схвалено розпорядж. Кабінету Міністрів України від 13 квіт. 2007 р. № 160-р. *Практика упр. закл. освіти.* 2007. № 12. С. 82–85.

¹⁷ Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року : схвалено розпорядж. Кабінету Міністрів України від 14 груд. 2016 р. № 988-р // Законодавство України / Верхов. Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/988-2016-%D1%80> (дата звернення: 17.08.2018).

(Програма розвитку народної освіти Української РСР на перехідний період (1991–1995 рр.), 1991¹⁸; Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»), 1993¹⁹); *доктрини* (Національна доктрина розвитку освіти, 2002²⁰, затверджена Указом Президента України); *стратегії* (Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, 2013²¹, схвалена Указом Президента України) стали підґрунтям розвитку загальної середньої освіти в незалежній Україні. Велику роль у створенні національного освітнього законодавства відіграла НАПН України, за участю вчених якої й були розроблені названі праці²². Коротко схарактеризуємо ключові документи.

Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») (1993) визначала: стратегічні завдання, пріоритетні напрями, основні шляхи реформування загальної середньої освіти в Україні, принципи (пріоритетність, демократизація, гуманізація, гуманітаризація, національна спрямованість, безперервність освіти, нероздільність навчання та виховання, багатоукладність і варіантність освіти) реалізації поставлених завдань, структуру (початкова, основна середня, повна середня), типи закладів освіти, зміст загальної середньої освіти (методологічні основи, базовий навчальний план, зміст предметних галузей, інваріантний і варіативний складники, профільне навчання старшої школи тощо), організацію навчання (форми, термін навчання, оцінювання навчальних досягнень учнів та ін.) тощо²³.

Національна доктрина розвитку освіти, затверджена Указом Президента України в 2002 р., декларувала систему концептуальних ідей і поглядів на стратегію й основні напрями розвитку освіти, зокрема загальної середньої, у першій чверті XXI століття, яка мала стати конкурентоспроможною в європейському та світовому освітньому просторі²⁴.

¹⁸ Програма розвитку народної освіти Української РСР на перехідний період (1991–1995 рр.) : затв. рішенням колегії М-ва нар. освіти УРСР від 19.06.1991 р., протокол № 6/37. *Інформ. зб. М-ва нар. освіти Укр. РСР*. 1991. № 15/16. С. 4–36.

¹⁹ Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 3 листоп. 1993 р. № 896. *Освіта*. 1993. Груд. (№ 44/46). С. 2–15.

²⁰ Національна доктрина розвитку освіти : затв. указом Президента України від 17 квіт. 2002 р. № 347. *Освіта України*. 2002. 23 квіт. (№ 33). С. 4–6.

²¹ Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року : схвалено указом Президента України від 25 черв. 2013 р. № 344/2013. *Практика упр. закл. освіти*. 2013. № 8. С. 54–67.

²² Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні. С. 27.

²³ Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»). *Освіта*. 1993. Груд. (№ 44/46). С. 2–15.

²⁴ Національна доктрина розвитку освіти : затв. указом Президента України від 17 квіт. 2002 р. № 347. *Освіта України*. 2002. 23 квіт. (№ 33). С. 4–6.

Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013) окреслила мету (підвищення доступності якісної, конкурентоспроможної освіти відповідно до вимог інноваційного сталого розвитку суспільства, економіки; забезпечення особистісного розвитку людини згідно з її індивідуальними здібностями, потребами на основі навчання протягом життя), стратегічні напрями та основні завдання, на виконання яких має бути спрямована реалізація державної політики у сфері освіти в Україні на період до 2021 року, зокрема в загальній середній освіті: обов'язкове здобуття всіма дітьми й молоддю повної загальної середньої освіти в обсягах, визначених державними стандартами загальної середньої освіти; здійснення оптимізації мережі загальноосвітніх навчальних закладів з урахуванням демографічних, економічних, соціальних перспектив розвитку регіонів, потреб громадян і суспільства; урізноманітнення моделей організації освіти, зокрема для дітей, які проживають у сільській місцевості, створення умов для розвитку мережі загальноосвітніх навчальних закладів, заснованих на приватній формі власності; оновлення змісту, форм і методів організації освітнього процесу на засадах особистісної орієнтації, компетентнісного підходу; підвищення ефективності навчально-виховного процесу на основі впровадження досягнень психолого-педагогічної науки, педагогічних інновацій, інформаційно-комунікаційних технологій; створення умов для диференціації навчання, посилення професійної орієнтації та допрофільної підготовки, забезпечення профільного навчання, індивідуальної освітньої траєкторії розвитку учнів відповідно до їх особистісних потреб, інтересів і здібностей тощо²⁵.

У *Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року* (2016) розкрито причини розроблення документа (потреба в розв'язанні проблеми суттєвого погіршення якості загальної середньої освіти протягом 1992–2016 рр.) і його мету (забезпечення проведення докорінної та системної реформи загальної середньої освіти за такими напрямками: ухвалення нових державних стандартів загальної середньої освіти, розроблених з урахуванням компетентностей, необхідних для успішної самореалізації особистості; запровадження нового принципу педагогіки партнерства, що ґрунтується на співпраці учня, учителя й батьків; підвищення мотивації вчителя шляхом надання академічної свободи та стимулювання до професійного зростання; запровадження принципу дитиноцентризму (орієнтація на потреби учня);

²⁵ Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року. *Практика упр. закл. освіти*. 2013. № 8. С. 54–67.

удосконалення процесу виховання; створення такої структури школи, яка дасть змогу засвоїти новий зміст освіти й набути ключових компетентностей, необхідних для успішної самореалізації особистості; децентралізація та ефективне управління загальною середньою освітою; справедливий розподіл публічних коштів, що сприятиме рівному доступу всіх дітей до якісної освіти; створення сучасного освітнього середовища, яке забезпечить необхідні умови, засоби й технології для навчання учнів, учителів і батьків; створення умов для навчання учнів безпосередньо за місцем їх проживання, зокрема в сільській місцевості, або регулярного підвезення до шкіл). Крім того, у ньому запропоновано шляхи й способи розв'язання проблеми суттєвого погіршення якості загальної середньої освіти (урахування досвіду провідних країн світу, розроблення принципово нових державних стандартів загальної середньої освіти, реформування педагогіки й системи управління загальною середньою освітою, перехід до 12-річної середньої школи з трирічною профільною школою академічного або професійного спрямування, реформування системи державного фінансування загальної середньої освіти тощо)²⁶. Прикметно, що в основу зазначеного документа як урядової програми дій із модернізації шкільної освіти покладено розроблену вченими НАПН України Концепцію середньої загальноосвітньої школи України²⁷.

Загалом аналіз представлених документів засвідчує розроблення нової методології розвитку національної загальної середньої освіти в незалежній Україні; інтенсифікацію творчої думки щодо перспективного розвитку загальної середньої освіти в умовах розбудови української державності, творення національної державної освітньої політики; активну участь у реформуванні освітньої галузі наукових установ, передусім Національної академії педагогічних наук України, закладів вищої освіти, загальної середньої освіти, громадсько-педагогічних і культурних діячів; залучення їх владними структурами, зокрема Міністерством освіти і науки України, до створення нормативно-правових документів, що забезпечували або мали забезпечити розвиток української загальної середньої освіти на основні європейських цінностей, передових принципів (національний, демократичний, гуманістичний, дитиноцентричний, диференціації, індивідуалізації, варіативності та ін.).

²⁶ Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року : схвалено розпорядж. Кабінету Міністрів України від 14 груд. 2016 р. № 988-р // Законодавство України / Верхов. Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/988-2016-%D1%80> (дата звернення: 17.08.2018).

²⁷ Проблеми модернізації змісту освіти в умовах реформування української школи : постанова Заг. зборів НАПН України від 16 листоп. 2018 р. № 1-1/2-8. Київ, 2018. С. 2.

Хоча й «досі не вдалося повною мірою реалізувати закладені в основу реформування продуктивні ідеї і підходи, уникнути ряду істотних помилок і прорахунків, що призвело до виникнення низки проблем та недоліків у сучасній шкільній освіті»²⁸, матеріали розділу відображають історію національної державної освітньої політики, шкільних реформ і контрреформ, наукової й педагогічної творчості плеяди українських освітян та можуть стати в пригоді під час розроблення нормативно-правової бази для забезпечення розвитку загальної середньої освіти України.

*Л. Д. Березівська,
д-р пед. наук, професор,
член-кореспондент НАПН України*

²⁸ Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні. С. 55.

1990

У пошуках нової концепції школи першого ступеня навчання*

Протягом останніх років однією з гострих проблем, до якої звернена увага не тільки фахівців, а й усієї громадськості, є пошуки нових концепцій розвитку середньої загальноосвітньої школи. І це природно, адже перебудова економіки, суспільного життя немислима без перебудови психології людини, утвердження високого професіоналізму в усіх галузях нашого життя.

У цьому процесі важлива роль належить початковій ланці загальноосвітньої школи. Це зумовлено первинністю формування навчальної діяльності, яка лише поступово стає провідною, засвоєнням найнеобхідніших загальнонавчальних умінь і навичок, світоглядних, морально-етичних, естетичних уявлень і понять, сприйнятливостю, вразливістю психіки 6–9-річної дитини, її готовністю вбирати й наслідувати.

Лише глибоке, всебічне розуміння педагогами функцій кожної ланки дасть змогу своєчасно і повноцінно використати можливості кожного вікового періоду. Тому перебудова початкової ланки – це насамперед повноцінна реалізація її підготовчих функцій до успішного подальшого навчання, виховання і розвитку учнів. І водночас розуміння самоцінності кожного року життя дитини. Наш професійний обов'язок організувати перший етап навчання так, щоб діти не відчували свій вік як підготовку до життя, а змогли відчутти у ці роки всі радощі дитинства.

Суспільство зацікавлене в такій початковій ланці, яка в умовах масового педагогічного досвіду може гарантувати: 1) засвоєння всіма учнями кінцевих результатів навчання з кожного предмета; 2) різнобічний загальний розвиток і вихованість особистості молодших школярів; 3) формування у них бажання й уміння навчатися.

На перший погляд, це не нові завдання. Принципову новизну ми вбачаємо у тому, як від гасла перейти до реалізації цих завдань без фізичних і психічних перенапружень дітей та вчителів, щоб зберегти їх емоційне благополуччя, оптимістичне ставлення до життя.

Нині, спираючись на все цінне, що витримало випробування часом, і на нові експериментальні дослідження, необхідно: 1) створити різні варіанти навчальних планів і програм та їх методичне забезпечення з огляду на перебудову; 2) розробити доступні для вчителів методики діагностування

* Документ підготувала в 1990 р. доктор педагогічних наук, професор, завідувач лабораторії навчання і виховання молодших школярів НДІ педагогіки УРСР О. Я. Савченко.

готовності дітей до навчання та їх подальшого виховання і розвитку; 3) апробувати гнучкі структури початкової ланки зі зміною тривалості для учнів з різним рівнем підготовки; 4) науково обґрунтувати систему оцінювання і стимулювання праці учнів і вчителя; 5) досягти в системі початкового навчання цілісності, взаємоузгодження усіх педагогічних впливів на особистість молодшого школяра.

Якщо дослідити і методично забезпечити всі ці напрямки зусиллями педагогів, психологів, учителів-експериментаторів, то це дасть підстави для визначення наукових основ створення нової моделі початкової ланки як складової частини системи неперервної освіти.

Зміни в структурі та навчальному режимі.

Вважаємо, що в умовах нашої республіки найдоцільніший основний тип початкової ланки – 4-річна школа з початком навчання у 6 років. Але мають бути варіанти, сприятливі для інтенсифікації індивідуального розвитку дітей.

На нашу думку, необхідно найперше у масову практику дошкільних установ і шкіл ввести доступну і надійну методику визначення готовності дитини до навчання. Вихователям тут важливо поступово нагромаджувати якісні й кількісні показники не тільки психічного, а й фізичного розвитку дітей упродовж року**.

Шестирічні діти, які виявляються невідготовленими до школи (через хворобливість, занедбаність батьками, слабкі розумові здібності та ін.), повторно відвідують підготовчу групу дитячого садка й вступають до школи у 7 років і навчаються 4 роки. Шестиліток, котрі виявляють великі пізнавальні здібності, фізично міцних, можна об'єднувати, якщо дозволяє контингент учнів, у класи прискореного навчання. Програму 4-річної школи вони мають засвоїти за 3 роки. Зекономлений час передбачається плідно використати у подальшому навчанні.

Семилітні діти, які не відвідували дитячий садок, але в умовах сім'ї оволоділи навичками читання і письма, мають добрий загальний розвиток, можуть вступати одразу до 2 класу й закінчувати 4-річну школу за 3 роки.

Отже, зважаючи на умови школи, кількість учнів у мікрорайоні, можливі такі варіанти тривалості школи I ступеня:

** Корисні поради з цього питання вчитель і вихователь знайдуть у методичних рекомендаціях «Основные показатели готовности детей шестилетнего возраста к школьному обучению», К., 1989.

I	II	III	IV	– класи
6	7	8	9	– основний тип
6	7	9	—	– інтенсивне навчання з 6 років
7	8	9	10	– коригуюче навчання
—	7	8	9	– інтенсивне навчання з 7 років

Наповнюваність класів із коригуючим навчанням – 15–18 учнів, у інших – 25–30. Передбачаємо, що поступово всі початкові класи перейдуть на п'ятиденний тиждень. Попервах діятимуть школи з 5 і 6-денним режимом. Доцільність таких змін у навчальному режимі пропонуємо перевірити. Для всієї ланки, крім діючих, ввести додаткові тижневі заняття упродовж III чверті; з 20 травня до 1 червня для всіх класів за межами школи планується багатопланова краєзнавча робота за окремою програмою «Люби і знай свій рідний край», яка матиме інтегрований характер.

Надзвичайно корисно для фізичного й загального розвитку учнів 3–4 класів у теплу пору року вивозити їх до стаціонарних шкіл серед природи (наприклад, школи «Чисте джерело», «Синя Верховина», «Березовий гай» та ін.), які можна побудувати для всього району чи області.

Принципи перебудови змісту та методичного забезпечення навчально-виховного процесу.

Щоб учні педагогічно правильно виховувались, їхня діяльність (навчальна, ігрова, трудова, художня, громадська) має бути змістовною і особистісно значимою. Тож визначальна роль у розвитку і вихованні школярів належить відбору змісту освіти, його методичній організації не тільки у межах окремого предмета чи інтегрованого курсу, а й усієї системи початкової ланки.

Гадаємо, що різна тривалість початкового навчання має зберегти не різнорівневий (як про це сказано у загальносоюзних концепціях), а повний обсяг засвоєння кінцевих результатів навчання. Адже смисл різних термінів початкової ланки – дати можливість усім дітям фундаментально оволодіти програмами. Тому й стоїть питання про неможливість переходу учня до середньої ланки, якщо він не спромігся опанувати цей обсяг. Викликає сумнів ідея, що її висловлюють деякі педагоги, про те, щоб усі предмети мали у школі I ступеня інтегрований характер. Це треба досліджувати. Так само не можна звужувати диференційований підхід у 1–4 класах лише до методичного рівня у межах класу.

Для початкової ланки в Українській РСР республіканський компонент освіти становить більш ніж дві третини навчального часу. Це також вагомий аргумент на користь розробки республіканської концепції змісту.

Якщо брати за основу існуючу програму 4-річної початкової школи (адже мова йде про перебудову), то насамперед варто чітко уявити: 1) що з наявного матеріалу має бути збережене і розвинуте; 2) від чого відмовитись; 3) що принципово нове ввести.

На наш погляд, треба зберегти: обсяг тих вимог до кінцевих результатів навчання, який зараз існує (з деяким розвантаженням і точнішою орієнтацією на середню ланку); спрямованість програм на практичне засвоєння учнями умінь і навичок за предметами, розділ програми «Формування загальнонавчальних умінь і навичок».

Відмовитись від: дублювання соціального і науково-пізнавального матеріалу в курсах читання, ознайомлення з навколишнім, природознавства; невиправданого концентризму при викладі деяких тем у змісті предметів, скажімо, мов, читання, ознайомлення з навколишнім; перевантаження деяких розділів програми з української та російської мов другорядним матеріалом, частковими відомостями; неузгодженості в обсязі вимог до вивчення другої мови у школах з російською та українською мовами навчання тощо.

Вважаємо, що загалом для перебудови змісту треба: 1) точно знати рівень загальної і спеціальної мовної, математичної та ін. готовності дитини до шкільного навчання, тісніше опиратися на досягнення дошкільного розвитку; 2) виділити у кожному предметі базові поняття, науково обґрунтувати їх необхідність, достатність і послідовність розгортання по класах з точки зору наступності навчання і сензитивності розвитку дитини; 3) посилити питому вагу навчального матеріалу кожного предмета для сенсорного розвитку дітей, естетичного й екологічного виховання; 4) виразно відбити у змісті відповідних предметів традиції українського народу, особливості культури різних регіонів республіки; 5) у відборі змісту врахувати принцип його природовідповідності розвитку дитини 6–9 років. Цілісність сприймання нею навколишньої дійсності потребує створення нових курсів з інтеграцією змісту на різних рівнях (у межах близьких предметів); 6) передбачити можливості для диференційованого засвоєння учнями базисного компонента (змінити тривалість навчання, використати додатковий матеріал, який або коригує, або стимулює індивідуальний розвиток тощо).

У відборі й методичному забезпеченні змісту перевага надається пошуковій діяльності, реалізації міжтематичних і міжпредметних зв'язків,

створенню можливостей для різнобічного розгляду основних понять курсу, формуванню системності мислення.

Отже, ключові поняття перебудови змісту навчання – фундаментальність і цілісність у формуванні провідних понять, виразна роль загальнокультурних знань, умінь (гуманізація), можливість диференціювання базового компонента, що має втілюватись у варіантах програм з окремих предметів, інтегрованих курсах.

Провідним принципом організації навчальної діяльності має бути розвивальне навчання, смисл якого – у створенні найсприятливіших умов для інтенсивного розвитку тих здібностей і якостей дитини, що перебувають зараз у стадії формування, тобто у «зоні найближчого розвитку» (Л. С. Виготський), а тому вони особливо чутливі до педагогічного впливу.

Центральним напрямком, який вбирає різні аспекти розвивального навчання, ми вважаємо формування у молодших учнів бажання й уміння вчитися. Щоб його реалізувати, необхідно:

1) вчителів постійно турбуватися про розвиток допитливості, пізнавальних інтересів і потреб школяра;

2) забезпечувати активність та повноту сприймання, осмислення і використання засвоєваних знань;

3) досягати оптимального співвідношення між теоретичним і практичним матеріалом, своєчасно переходити до узагальнень, які сприяють розвитку мислення;

4) у процесі формування понять передбачати способи дій, спеціальні вправлення на усвідомлення прийомів учіння й одночасне озброєння широким діапазоном прийомів контролю і самоконтролю; переорієнтувати увагу учня з кінцевого результату на спосіб його досягнення;

5) використовувати найрізноманітніші способи педагогічної підтримки і стимулювання учнів.

Важливою ознакою розвивального навчання є поєднання прямих і опосередкованих впливів на формування в учнів мотивації учіння.

Можна передбачити, що орієнтація учіння на постійне задоволення провідних потреб дитини, її участь у різноманітних формах діяльності, емоційно насичене педагогічне спілкування й оцінювання, утвердження учня в позитивному уявленні про свою особистість створює найсприятливіші умови для якісних змін у її загальному розвитку, подолання надмірної зацікавленості в оцінках.

Отже, реалізація принципу розвивального навчання передбачає цілісний, неперервний педагогічний вплив на особистість дитини завдяки

постійному взаємозв'язку змістової, операційної й мотиваційної сторін урочної та позаурочної діяльності в системі початкової ланки.

Диференційований підхід до організації навчально-виховного процесу. Переорієнтація педагогічних зусиль на розвиток особистості школяра потребує різноманітності шкіл, можливості вибору вчителем навчальних планів і програм. Отже, диференційований підхід має стати принципом, що пронизує зміст, структуру і методи навчального процесу.

Для здійснення такої потреби традиційна методична система, що характеризується стандартизацією змісту, структурних форм організації навчання, перевагою фронтальних видів роботи, епізодичним включенням індивідуальних завдань та ін., виявляється вузькою, зорієнтованою на середнього учня.

У початкових класах, особливо у перших, на наш погляд, – найпомітніші відмінності у загальному розвитку дітей, у темпі читання, письма, розвитку мови, уваги, у фізичній витривалості, у здатності до саморегуляції поведінки та ін. Ці відмінності й необхідно враховувати на всіх рівнях організації навчально-виховного процесу, що знайде вияв у різній тривалості початкового навчання (якщо комплектуються відносно однорідні класи), у методиці. Зокрема, у межах методичної системи, розрахованої на клас з учнями різних рівнів розвитку, це може бути сукупність таких напрямків: 1) глибока пропедевтична робота для формування готовності всіх дітей до засвоєння складних тем; 2) прийоми багаторазового пояснення нового матеріалу; 3) варіація кількості годин, які відводяться на вивчення тієї чи іншої теми, залежно від підготовленості класу; 4) обов'язкове включення на всіх етапах завдань різної складності, завдань на вибір; 5) диференційовані домашні завдання та ін.

Органічне поєднання навчальної діяльності з ігровою. Навчання, орієнтоване тільки на мотиви обов'язку, стає для молодшого школяра одноманітним, зарегламентованим. Щоб із об'єкта педагогічної дії учень став суб'єктом, який сам з готовністю включається у навчання, в організації навчання треба зняти протидію двох найважливіших пружин розвитку особистості – «хочу» і «треба».

Одним із дійових засобів може стати ігрова діяльність, у процесі якої здійснюється різнобічний вплив на особистість. З виховної точки зору у сюжетно-рольових іграх реалізується здатність дитини моделювати людські взаємини, відбувається її соціалізація, адже тут можна виконувати різні ролі, займати позиції лідера чи виконавця. Спілкування і взаємодія у цих ситуаціях є сильним імпульсом саморозвитку і вдосконалення.

З дидактичної точки зору розвивальні й навчальні функції ігор слід використовувати протягом усіх років навчання, уміло поєднувати їх різні види в системі уроків. Для цього, зокрема, необхідно обґрунтувати і визначити конкретні методичні прийоми «вплітання» в систему уроків таких ігрових прийомів та методів: 1) ігрових способів постановки навчальних завдань (цікавинки, римування, казкові персонажі, незвичне формулювання завдання, завдання-малюнок тощо); 2) сюжетно-рольових ігор за професіями («Я – вчитель», «Я – листоноша», «Я – бібліотекар» та ін.); 3) ігрових вправ на тренування розумових операцій, розвиток органів чуття, сприймання в процесі аналізування, застосування відомого; 4) на логічне міркування, кмітливість, інтуїцію, уяву; 5) ігор-драматизацій типу «навчального театру»; 6) ігор на конструювання; 7) ігрові мандрівки у казкові країни.

Ці ігрові засоби поряд з ускладненням змісту навчання, зростанням можливостей і потреб дітей, звичайно, передбачають зміну форми спілкування, тривалості, складності, але незмінними лишаються привабливість ігрових дій, елемент змагання, новизни, перевага мимовільних процесів над довільними.

Досягнення гнучкості та варіативності організаційних форм навчання. Урок, залишаючись основною формою навчання, набуває нових рис. Це має виявитись у зміні його тривалості. Тут треба брати до уваги: 1) вік учнів; 2) силу статичного і розумового навантаження дітей; 3) об'єктивні можливості змісту предмета для зміни видів діяльності, які вимагають різних видів сприймання, активності, зосередженості, уваги; 4) специфіку підготовки учнів до деяких уроків (вихід за межі класу на «Ознайомлення з навколишнім», підготовка робочого місця для уроків трудового навчання, образотворчого мистецтва, перевдягання на фізкультуру). Враховуючи ці особливості, пропонуємо обговорити доцільність експериментування одного з підходів до нового навчального режиму за таким варіантом:

Класи	Тривалість	Предмети
I	30 хв. 45 хв.	мова, читання, математика, художня праця, музика і рух, навколишній світ
II	35 хв. 45 хв.	мова, читання, математика, художня праця, музика і рух, навколишній світ
III–IV	40 хв. 50 хв.	мова, читання, математика, художня праця, музика і рух, навколишній світ

У зв'язку з тим, що один із напрямків перебудови змісту – створення інтегрованих курсів, доцільно вести пошук ефективної структури і методики інтегрованого уроку. Ядром його має бути організація різних видів діяльності дитини навколо провідних понять, які потребують всебічного розгляду. Вважаємо також доцільним і розробку спеціальних уроків мислення і діалогу з метою розвитку творчих здібностей дітей.

Гуманізація взаємин учителя з учнями, задоволення потреби дитини у спілкуванні й співробітництві має привести до певної системи поєднання індивідуальних, групових і фронтальних видів роботи, визначення переваг і недоліків кожної з них залежно від основних завдань уроку та можливостей дітей. Найбільш актуальним є розширення матеріальних і методичних можливостей для індивідуальної й групової роботи. Адже в умовах класу з різнорівневим складом учнів (а саме такий шлях буде основним для більшості початкових шкіл) це основна форма здійснення диференційованого підходу. Не менш важливо використати можливості групової роботи для самонавчання і формування організаторських умінь, умінь спілкуватися і співробітничати в малих групах. Виділимо форми взаємодії учнів у груповій роботі. Молодші школярі можуть працювати на уроці в парах і групах стабільно-динамічного складу по 3–4–5–7 учнів. Зміст групових завдань має бути цікавим для них і значимим з огляду очікуваних результатів.

Організація різних форм групових завдань передбачає: формування у дітей позитивної мотивації до навчального співробітництва; врахування готовності та особистих симпатій у комплектуванні груп; об'єднання у групі учнів різної готовності (ніколи не створювати групу тільки із слабких дітей); практичне засвоєння правил співробітництва у групі; методична різноманітність завдань (за метою, змістом, способом включення у навчальний процес, оцінки результату тощо), зміна форм взаємодії учасників груп у процесі досягнення спільного результату.

Організація навчальної роботи у групах вимагатиме розробки видів групових завдань за предметами, подолання стереотипу в сталому розміщенні дітей у класі, створення спеціальних меблів і навчальних «зон», гнучкості педагогічного керівництва співробітництвом учнів.

Для досягнення повноцінних кінцевих результатів навчання з кожного предмета основною структурною одиницею навчально-виховного процесу, на наш погляд, має бути не окремий урок, а тема і відповідно слід формувати у вчителів цілісний підхід до удосконалення системи уроків. Зокрема, він передбачає:

- визначення кінцевих навчальних результатів теми;
- вправи на відпрацювання різних характеристик якості знань, умінь, способів дій (повноти, міцності, свідомості, гнучкості) у межах теми;
- забезпечення постійного взаємозв'язку;
- застосування широкого діапазону допоміжних засобів для запобігання помилкам учнів і надійного відпрацювання способів дій;
- розширення можливостей для індивідуального підходу і застосування методів випереджувального навчання;
- здійснення міжтематичних і міжпредметних зв'язків на рівні змісту і відпрацювання загальнонавчальних умінь і навичок;
- використання економних і надійних форм тематичного обліку знань, умінь і навичок учнів.

Науковці лабораторії продовжують працювати над новими навчальними планами і програмами для початкової школи.

При цьому вихідною позицією є забезпечення об'єктивної можливості для всіх типів шкіл працювати за варіативними навчальними планами і програмами, які враховували б базову роль I ступеня в системі неперервної освіти і культурно-національні особливості регіонів.

У варіативних моделях навчальних планів ми прагнемо забезпечити:

- зменшення максимального навантаження учнів за роками навчання, створення реальних умов переходу на п'ятиденний навчальний тиждень, забезпечення умов для оздоровчої та розвивальної діяльності учнів (зокрема, тижневе навантаження для 1 класів відповідно 20, 22, 24, 24 год.);
- пріоритет вивчення рідної мови в школах з різним мовним режимом навчання як передумови формування і удосконалення комунікативних умінь і навичок у всіх сферах і видах мовленнєвої діяльності;
- однакову кількість годин на вивчення української та російської мови як других, що сприятиме рівноцінній реалізації їх функцій;
- збільшення питомої ваги предметів, які впливають на загальнокультурний і соціальний розвиток учнів, посилюють мотивацію учіння, створюють основу для самореалізації особистості дитини;
- поєднання в навчальному плані предметної системи з інтегрованими курсами, що дозволить точніше врахувати вікові особливості учнів, пропедевтичну функцію I ступеня навчання, більш раціонально використати навчальний час.

Завершуючи аналіз концептуальних положень, підкреслимо, що науково обґрунтований підхід до перебудови початкової ланки потребує не тільки теоретичного усвідомлення її як цілісної системи, а й практичної

реалізації цієї потреби. Поняття «система початкового навчання» є звичним, але треба докласти значних зусиль, щоб на ділі початкова школа функціонувала як система, у котрій взаємоузгоджено розв'язувалися б цілі урочної та позаурочної діяльності, а робота вчителів, вихователів, батьків підпорядковувалася б кінцевій меті – формування здорової, вихованої, вдумливої дитини.

Осмислення початкової ланки як цілісної системи допоможе вчителю і вихователю знайти взаємозв'язки між навчальною і позаурочною роботою, чіткіше виявити те нове, що з'явиться в кожному класі початкової ланки освіти і на рубежі середніх класів, а отже, чіткішими стануть близькі та віддалені перспективи навчання і виховання молодших школярів.

Початкова шк. – 1990. – № 1. – С. 2–7.

Проект

Концепція середньої загальноосвітньої української національної школи*

I. Загальна ситуація та завдання

У багатьох школах, зокрема в Гнідинській, відбуваються зміни в змісті і формах організації навчального процесу. З'являються нові предмети, без яких неможлива демократизація і гуманізація освіти. Однак існує цілий ряд факторів, що гальмують становлення національної школи, розвиток практичних надбань, які вже сьогодні має Гнідинська дев'ятирічка.

Вони полягають, зокрема, у тому, що:

- не відповідають змістові національної школи діючі підручники, особливо «Буквар», «Читанка», «Українська мова» для молодших класів;
- відчувається протиріччя між реальними здібностями учнів та існуючими навчальними програмами, зміст яких частина дітей не спроможна опанувати, а самі програми не спрямовані на формування справжньої національної свідомості й гідності дитини;

* Проект цього документа підготовлено в 1990 р. робочою групою на чолі з директором Гнідинської середньої школи Бориспільського району на Київщині, кандидатом у народні депутати УРСР В. В. Стрілько. До її складу входило вісім учителів-практиків, письменники Д. С. Чередниченко й Г. М. Кирпа, професори Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка А. Г. Погрібний, А. М. Алексюк та ін. Концепцію схвалено педагогічною радою та батьківськими зборами й затверджено шкільною радою з народної освіти, кафедрою педагогіки Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, правлінням Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка.

Текст подано в скороченому вигляді.

- бракує єдності в змісті програм та позакласної роботи;
- у Гнідинській школі введено в розклад уроки з народознавства, рідного краю, етики, мистецтвознавства, а відповідних підручників чи посібників немає;
- структура існуючої основної школи обмежує реальні можливості працевлаштування випускників, що призводить до глибоких моральних травм.

Діти закінчують школи не готовими до життя в селі, у них немає елементарних навичок ведення домашнього господарства, садівництва, обробітку землі, догляду за тваринами тощо.

У центрі всіх навчальних дисциплін, покликаних формувати гармонійно розвинуту особу, мусить бути дитина. Навколо неї будуються навчальні цикли, що мають дати можливість для індивідуальної роботи.

Школа повинна виховувати:

- людину, підготовлену до створення власної сім'ї та життя в радянському суспільстві;
- вміння критично оцінювати ситуацію, судження;
- здатність орієнтуватися в політичних, господарсько-економічних питаннях;
- любов і повагу до свого народу, інших націй, до праці й людей праці.

Школа має формувати:

- міцні знання, передбачені програмою, через варіантність вибору навчальних предметів;
- глибокі знання культури та історії українського народу й на їх основі – культури та історії інших народів;
- ґрунтовні навички самоосвіти;
- норми культури поведінки, етики й естетики;
- навички психологічного спілкування з людьми;
- необхідні трудові навички землеробства, тваринництва, бджільництва, садівництва.

Школа дає можливість через факультативи опанувати одну-дві мови народів СРСР та зарубіжних країн. Вона несе відповідальність перед народом за виховання фізично здорового покоління.

II. Структура школи

Гнідинська одинадцятирічка включає три ступені: I – початкова школа (тривалість навчання 4 роки); II – основна (5 років); III – середня (2 роки). Відповідно 1–4 класи, 5–9-ті та 10–11.

До навчального закладу дітей приймають із 7 років. Пропонована структура забезпечить випуск молоді з паспортом громадянина СРСР. Завершення освіти в школі III ступеня відбувається у 18 років, випускники готові до продовження навчання у вузах чи технікумах, до активного життя в суспільстві.

Школа I ступеня:

– формує загальні вміння і навички навчальної діяльності: читання, письма, лічби. У дітей виховується культура мислення, мови, поведінки, вони дістають загальні поняття про рідний край, його традиції, культуру. Вважаємо за необхідне повернутися до існуючої на Україні у 60-х роках практики вивчення російської мови з 4–5 класу. Це дасть змогу значно розвантажити школярів, ввести інтегровані предмети, спрямовані на гармонійний розвиток особистості.

Школа II ступеня:

– закладає фундамент загальних наукових знань, уявлень і норм, необхідних для життя в суспільстві. Формує глибокі морально-етичні переконання;

– забезпечує цілісну систему знань, умінь і навичок, потрібних для формування готовності до самостійного поповнення знань у процесі безперервної самоосвіти.

Особливість цього ступеня – факультативне, за вибором учня, вивчення предметів з 5 класу.

Школа III ступеня:

– забезпечує завершення загальноосвітньої підготовки учнів на основі широкої і глибокої диференціації навчання, створює умови для свідомого й активного включення в життя свого села, суспільства.

Навчальний план школи III ступеня передбачає вивчення, крім обов'язкових предметів, ще й дисципліни, які обирає сам учень.

[...]

План розрахований на п'ятиденний тиждень.

Трудова практика проходить цілий рік у підсобному господарстві.

Як бачимо, передбачено цілий ряд експериментальних предметів, необхідних для гармонійного розвитку особи. [...]

Для учнів 9–11 класів обов'язково ввести факультативи «Основи ведення домашнього господарства», «Біблія – пам'ятка світової культури».

Факультативні заняття проводяться у другій половині дня, оплачуються незалежно від кількості учнів у групах.

Позакласна робота бачиться нам у формі малої академії народних мистецтв (МАНМ) із такою мережею відділень: сопілкарі, кобзарі, народний

танець, народний спів, народні розпис і живопис; кераміка та іграшка; вишивка; писанки; аплікація соломкою, плетення соломкою, прикраси з бісеру, витинанки, фольклор та етнографія, література, народні інструменти, різьба по дереву, графіка.

Доцільно також створювати гуртки за інтересами: в'язання, крою і шиття; технічного моделювання, авіамоделювання та інші.

III. Культура, національні традиції, демократизація

Засвоєння підростаючим поколінням національних, інтернаціональних та загальнолюдських цінностей культури народів становить стрижневий момент освіти і виховання, хоча реально здійснюється через оволодіння багатствами духовної та матеріальної історії й культури власного народу.

Збереження національних традицій – особливо важлива умова розвитку школи.

Загальна середня освіта має стати складовою системи вищих пріоритетів народу, нації. Необхідно відмовитися від залишкового принципу фінансування, розширити межі республіканського та місцевих бюджетів, добровільних внесків державних, кооперативних та інших організацій, установ, батьків і громадськості. Вважаємо доцільним подвійне підпорядкування школи Міністерству народної освіти та вищим навчальним закладам, – приміром, університету, художньому інституту. Практикувати прямі замовлення вузам на підготовку вчителів.

IV. Етапи дослідження

I – 1987–1990 роки.

Створення нової концепції. Дослідження експериментального плану, введення дисциплін, що спрямовані на гуманізацію навчального процесу та виховання школярів засобами народної педагогіки.

Підготовка методичних посібників з народознавства, етики, народних ігор. Мистецтвознавства для 1–4 класів. Розробка моделі малої академії народних мистецтв.

Підготовка посібників з народознавства для вчителів.

II – 1990–1995 роки.

Поступовий перехід на нову структуру навчання, апробування нових програм, підручників та методичних посібників (молодші класи, частково – старші). Об'єднання в єдине ціле класної і позакласної роботи. Створення необхідних матеріально-технічних умов для реалізації даного проекту. Вироблення системи роботи в підсобному господарстві.

III – 1995–2000 роки.

Створення та апробація програм підручників і методичних посібників для 5–11 класів. Удосконалення трудового виховання школярів.

V. Матеріальне забезпечення експерименту

Зменшення педнавантаження вчителів. Введення додаткових штатних одиниць, необхідних для успішного проведення експерименту. Виділення коштів на виготовлення тимчасових посібників та підручників і експериментально-технічної бази.

Рад. освіта. – 1990. – 27 лютого (№ 16). – С. 3.

Проект

Багатоваріантність*

[Концепція]

Сьогодні збереження мови й культури набуває не менш важливого значення, ніж екологія. І саме національна школа, на мою думку, може бути таким закладом, де навчально-виховна робота здійснюється на основі найповнішого використання потенцій рідної мови, народної пісні, невичерпних джерел українського фольклору, національної історії, культури.

Вважаю, що одним із творців національної школи був В. О. Сухомлинський. Він підкреслював, що «мова великого українського народу – це зірка першої величини... Духовне життя нашого братства стало б похмурим і сумним, якби ця зірка не те що погасла, а навіть примеркла».

Рідне слово – це головний вихователь духовності, людяності, патріотизму й інтернаціоналізму.

У республіці вже діє Закон про мови в УРСР. Національна школа має стати гарантом життєствердження цього закону, тим фундаментом, на якому підніметься будова духовності, національної самосвідомості. Вона може мати статус ліцею чи гімназії, тобто спеціалізованої школи, що на високому рівні формуватиме історичну пам'ять школярів, широку національну культуру, даватиме ґрунтовні гуманітарні знання і, звичайно, готуватиме учнів до праці в усіх сферах виробництва.

** Проект цього документа розробив у 1990 р. учитель української мови та літератури Кіровоградської середньої школи № 13, відповідальний секретар обласного Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка В. І. Каюков. Концепцію схвалено президією ради Кіровоградського обласного відділення Педагогічного товариства УРСР.*

Текст подано в скороченому вигляді.

Мрію про загальноосвітню національну школу з поглибленим вивченням українистики. Саме така школа розв'язуватиме проблему національного відродження. Починати слід з добору й підготовки педагогів, які б вірили в ідею створення такої школи і не шкодували зусиль в ім'я матеріалізації цієї ідеї.

[...]

Протягом п'яти днів учні оволодівають предметами, передбаченими межею, а в суботу поглиблюють свої знання з тих предметів, що цікавлять їх у зв'язку з майбутньою професією. У великій загальноосвітній школі, де кожна паралель має кілька класів, створюються групи на основі виявленого інтересу до тих чи інших предметів. Вони працюють за розкладом суботи, що передбачає поглиблене вивчення обраних учнями предметів. Облік знань зведеного колективу ведеться в окремому журналі.

[...]

Розклад занять на суботу включає класну годину, а також урок самоврядування. План роботи класного керівника передбачає опрацювання тем, що вивчаються факультативно з етики, права, психології сімейного життя. Для проведення таких занять класний керівник може запрошувати фахівців.

На уроці самоврядування школярі вирішують усі питання шкільного життя, планують роботу, готуються до проведення різноманітних заходів. Найцінніші теми з етики, права, психології сімейного життя можуть вивчатися в процесі викладання літератури, історії, народознавства.

Учні 1 класу вивчають рідну мову. Сприятимуть цьому уроки гуртового співу (уроки музики й співу), на що виділяється 3 години. Українська пісня – це своєрідний пам'ятник мові, ось чому такі уроки закладатимуть основу для розвитку мовлення школярів.

Образотворче мистецтво – це не тільки, власне, малювання, а й перш за все вивчення творчості провідних українських художників, митців народів СРСР, світової культури.

Географія передбачає вивчення рідного краю, а в 11 класі читається спеціалізований курс краєзнавства, щоб учні ознайомилися з історією рідного краю, його культурними традиціями, іменами видатних людей усіх національностей, з якими пов'язана історія міста, області.

Природничі уроки включають теми, що ознайомлять аудиторію із джерелами народної медицини, лікувальними якістьми рослинного світу України.

Уроки історії УРСР запроваджуються з 1-го по 11-й клас. Так формуються почуття любові до рідного народу. Адже все прекрасне має виростати з рідного кореня.

На заняттях із музики й співу вивчають ще й історію української народної пісні, кобзарського мистецтва, сучасної музики, класики.

Фізичне виховання доповнюється годинами ритміки, що формуватиме поставу школяра, сприятиме зміцненню здоров'я.

Уроки виробничого навчання передбачають вивчення національної кухні, прикладного мистецтва (вишивка, плетіння, різьблення, карбування).

У національній школі розкривається талант кожного вчителя й учня. Школа підтримує творчі потенції кожної особистості. У стінах її діятимуть хор народної пісні, фольклорні колективи, театральні студії, майстерні народних промислів, клуби любителів книги. Робота щодо відродження національної самосвідомості здійснюватиметься в нас на базі кімнати-музею Т. Г. Шевченка, де зібрано матеріали про перебування Кобзаря в місті та області; музею Ю. І. Яновського, який навчався у нашому місті.

У школі буде створено іменну кімнату А. Міцкевича, який побував у Кіровограді. Тут працюватиме гурток польської мови. Колектив може спілкуватися з Товариством радянсько-болгарської дружби, адже Кіровоградщину пов'язують давні тісні зв'язки з Толбухінським округом Болгарії. Це сприятиме формуванню в учнів почуття всеслов'янського братства. І, звичайно, тут діятиме зразковий кабінет рідного слова, етнографічний музей.

У позакласній виховній роботі використовуватимуться музеї хліба, КІД, що, крім традиційних форм роботи, пропагуватиме матеріали про життя і культурну діяльність українців, які живуть в інших республіках країни та за кордоном, адже «нашого цвіту та й по всьому світу».

Предбачається проведення українських вечорниць, літературних вечорів, днів поезії. Обов'язково організуємо шкільний лекторій «До джерел народної мудрості». Лекції читатимуть активісти обласної організації Товариства любителів книги, що може стати одним із спонсорів національної школи.

Серед школярів розгорнеться пошукова робота. Педагогічний колектив допоможе ознайомитися з долями П. Сагайдачного, М. Кривоноса, І. Богуна, І. Сірка, С. Морозенка, Д. Нечая, козака Мамаєва, У. Кармалюка, Д. Яворницького, М. Залізняка (народився на території нашої області), Лесі Українки (побувала в Єлисаветграді, Аджамці), П. Ніщинського (його «Вечорниці» вперше були виконані в нашому місті при постановці п'єси Т. Г. Шевченка «Назар Стодоля»), М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого,

М. Садовського, П. Саксаганського, М. Садовської-Барілотті (із цими іменами пов'язано народження в нашому місті першого на Україні професійного театру).

Піонерська організація школи буде складатися з чотирьох дружин – імені літописця Нестора (3–4 класи), імені героїв Запорозької Січі (5 класи), імені Богдана Хмельницького (6 класи), імені О. Довженка (7–8 класи). Піонерська організація школи носитиме ім'я В. О. Сухомлинського.

Діти вивчатимуть «Повість временних літ» Нестора, історію Запорозької Січі, діяльність Б. Хмельницького, творчість О. Довженка, педагогічну спадщину В. О. Сухомлинського.

Уроки математики, а також факультативні заняття сприятимуть ознайомленню дітей із багатющою скарбницею математичної думки на Україні, хімії – проведенню екологічного всеобучу. Учителі фізичної культури могли б відродити національні види спорту, зокрема ті, що побутували на Запорозькій Січі. А скільки можливостей в учителя історії України, адже в жодній школі вони ще сповна не використані й не осмислені.

Для роботи з так званими «важковиховуваними» у школі буде створено клуб. Члени його вивчатимуть праці В. О. Сухомлинського, джерела народної педагогіки, зможуть активно займатися індивідуальною роботою з підлітками, які викликають тривогу в суспільстві. Робота в клубі буде вважатися педагогічною практикою старшокласників, які виявили бажання здобути професію вчителя.

Може виникнути й таке питання: чи підуть міські діти, де переважно загублена українська мова, до такої школи? Адже можливий свідомий чи несвідомий опір з боку батьків. Педагогічний колектив працюватиме з батьками на різних рівнях, доведе, що така школа має перевагу. Якщо на базі школи організуємо хор батьків, сімейні ансамблі, групу пропагандистів рідного слова, проводитимемо батьківські вечорниці, то бабусі й дідусі, батьки й матері стануть нашими співниками. Саме в криницях батьківської пам'яті, досвіду треба шукати те, що хочемо дати учням.

Національну школу бачу опорним закладом обласного Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка, міської Асоціації вчителів української мови й літератури, обласного Товариства любителів книги.

Школа повинна надати можливість найздібнішим учням чи групам учнів навчатися за індивідуальною програмою, одержуючи консультації в досвідчених фахівців, прилучатись до самостійної роботи над першоджерелами.

Підтримую думки Республіканського педагогічного товариства, редакції газети «Радянська освіта», які проводять конкурс «Національна

школа», що новий загальноосвітній заклад має рішуче відмовитися від орієнтації на середнього учня і всерйоз зайнятися розвитком індивідуальних здібностей і нахилів школяра.

Рад. освіта. – 1990. – 17 квітня (№ 30). – С. 1, 3.

Проект

Українська школа*

[Концепція]

I. Вихідні положення

Успіх національно-культурного відродження на Україні залежатиме від досягнення нею справжньої державності, відродження і розвитку національної школи, рідної мови, народних звичаїв і традицій.

Існуючий залишковий принцип фінансування, низький соціально-економічний статус працівників науки, освіти призвели до зниження інтелектуального фону країни, падіння загальної культури нації. Держава, яка економить на освіті, зневажає інтелектуальну працю, не створює економічних умов, правових гарантій для розвитку і самовдосконалення особистості, приречена на духовне, науково-технічне зuboжіння і занепад.

Сьогодні, у період національного відродження, вирішальна роль відводиться школі.

Національна школа – це державно-громадська установа, яка формує і оберігає національну культуру, невіддільна від національного ґрунту і коріння свого народу, організацією, змістом і формами роботи відповідає національно-культурним потребам України.

Національне самовизначення школи – необхідна умова її розвитку і саморозвитку.

Її головна мета – формування і розвиток особистості з усвідомленою громадянською позицією, системою знань про природу, людину, суспільство, готової до вибору свого місця у подальшому житті.

Основні принципи побудови національної школи:

– пріоритет соціально-економічних мотивів навчання – демократизація, гуманізація та гуманітаризація освіти;

* Проект цього документа розроблено в 1990 р. львівськими освітянами й схвалено на обласній конференції «Національна школа: зміст та шляхи її становлення». За погодженням із Міністерством освіти УРСР запропонована концепція з 1990/91 н. р. запроваджувалася в загальноосвітніх школах Львівщини як експеримент, що охопив 56% шкіл області, зокрема всі початкові. Її реалізація, за відсуками педагогічної спільноти й батьківської громадськості, сприяла національному та духовному відродженню школи.

Текст подано в скороченому вигляді.

- пріоритет загальнолюдських цінностей і моралі, збагачення національного загальнолюдським і загальнолюдського національним;
- муніципалізація школи;
- деідеологізація навчальних дисциплін (відсутність єдиновірного вчення, яке пронизує всі навчальні предмети) та деполітизація шкільного життя (винесення всіх політичних, дитячих і дорослих організацій з їхніми ідеологіями за межі школи);
- постійний розвиток освіти, перетворення її в механізм розвитку особистості і в дійовий фактор розвитку суспільства;
- правда і реалізм у шкільному житті;
- психологізація навчально-виховних процесів, диференціація навчання, можливість обдарованим дітям закінчувати школу в скорочений період;
- діяльнісний принцип виховання дітей з опорою на ідеї класичної та народної педагогіки, етнопедагогіки та етнопсихології;
- поєднання зусиль школи із сім'єю, церквою, громадськими організаціями, зміст роботи яких відповідає високогуманістичним ідеалам;
- створення системи безперервної освіти, вільний вступ у середні та вищі навчальні заклади без вступних екзаменів;
- конкурсний характер добору педагогічних працівників;
- розвиток прямих культурно-освітніх контактів з усіма країнами світу, співпраця з українцями, які проживають за кордоном.

II. Структура

Дошкільний період

Фундамент розвитку дитини закладається у дошкільному періоді її життя (до 6 років). Психологічна наука переконливо доводить, що вирішальна роль у цей період відводиться саме матері, підготовленій до формування особистості і звільненій від соціально-побутових турбот. Тому перші три роки (материнська школа) дитину мають виховувати батьки.

Другий період – дошкільня (4–6 років) – може проходити як в домашніх умовах, так і в державних або ж у корпоративних і приватних дитячих садках.

Садки можна організовувати як за місцем проживання батьків, так і за місцем їхньої праці. Для цього вже зараз можна використати приміщення, відведені формально під ленінські кімнати, кімнати політичного всеобучу на підприємствах, при жеках.

Зрозуміло, що в дошкільному віці (4–6 років) головний наголос робиться на фізичний, морально-естетичний та інтелектуальний розвиток

маляти. Для цього треба готувати навчальні кадри, мати необхідне психолого-педагогічне, матеріально-технічне забезпечення.

Доцільно для забезпечення наступності у вихованні включити дошкільні дитячі заклади до складу загальноосвітніх шкіл, перевести усі відомчі дошкільні установи на режим роботи державних закладів, залишивши за підприємствами лише фінансування: слід створювати групи з посиленням харчування малят, які часто хворіють, незалежно від наповнюваності груп; зменшувати наповнюваність дітей у групах до 15 чоловік, посилити відповідальність матерів; виховання у дошкільних закладах проводити рідною мовою.

Школа

Здійснювати навчально-виховний процес у національних школах рідною мовою, привести у відповідність кількість національних шкіл із національним складом області;

– основним критерієм вступу дитини до школи є не вік, а її функціональна готовність, яка визначається медико-педагогічною комісією. Діти вступатимуть у школу з 6 і 7 років;

– пропонуємо тріступінчасту школу:

I ступінь – початкова (I–IV класи);

II ступінь – середня (V–IX класи);

III ступінь – старша середня (X–XI класи);

– поряд із школами розвивається мережа ліцеїв і гімназій, навчально-виховних комплексів: школа – вуз;

– при вивченні української та інших мов класи діляться на групи, якщо у них більше 25 учнів;

– вводиться нова система оцінювання знань: 6 (блискуче), 5 (відмінно), 4 (добре), 3 (задовільно), 2 (посередньо), 1 (прослухав).

Початкова

Вважаємо, що на початковому етапі освіти захоплюватись інтеграцією курсів, факультативами не варто. В. О. Сухомлинський відзначав: «Головне завдання початкових класів – це навчити вчитися, сформувати інструмент, без якого дитина стає невстигаючою, нездбною... Цим інструментом є п'ять умінь: вміння спостерігати, думати; висловлювати думку про те, що бачу, роблю, думаю, спостерігаю; читати, писати».

Якщо учень відстає у навчанні і розвитку, пропонуємо залишати його на початковий курс лише у початковій школі:

– незалежно від кількості дітей у кожному початковому класі недопустимо об'єднувати їх у класи-комплекти;

- знизити наповнюваність груп продовженого дня до 20 учнів, формувати їх на добровільній основі;
- прискорити поновлення освітніх установ «Школа – дитсадок» у всіх населених пунктах, де їх було закрито;
- оптимальна кількість дітей у початкових класах до 20 чоловік;
- при навчанні враховується стартовий рівень інтелектуального розвитку.

Середня

Школа II ступеня (середня) є обов'язковою. У ній обов'язкові предмети охоплюють 75–80 процентів навчального часу, решта відводиться на вивчення предметів за вибором;

- основою оптимального розвитку дітей стане диференціація навчання в умовах класу – тобто, навчання ведеться за вибором на одному з трьох рівнів: загальнорозвиваючому, науковому, творчому з типологічними групами; оптимальна кількість учнів у класі до 25 чоловік;

- діти з певними фізичними вадами навчаються у спеціалізованих школах; школах-інтернатах; із розумовими аномаліями – у спеціальних класах чи школах;

- діти, які мають яскраво виражені здібності, можуть навчатись у спеціалізованих школах, гімназіях, ліцеях.

Старша середня

Школи III ступеня можуть бути спеціалізованими (фізико-математичного, гуманітарного, природничого та інших профілів) та загальноосвітніми;

- у цих школах 50 процентів навчального часу відводиться на обов'язкові предмети – решта за вибором учнів. Широко використовуються лекційно-практичні та семінарські форми занять, навчання за індивідуальним планом;

- випускники старших спеціалізованих середніх шкіл, гімназій, ліцеїв зараховуються до вузів і середніх спеціальних закладів за наслідками випускних екзаменів, враховуючи їх побажання і професійну придатність;

- оптимальна кількість учнів у класах до 20 чоловік.

[...]

III. Зміна акцентів при вивченні окремих дисциплін

Навчальні плани

Зміст освіти має бути реальним, розвиваючим, побудованим на національній основі. Багатоваріантність навчальних планів, програм і підручників забезпечить можливість вибору їх як для учнів, так і для

вчителів. Деідеологізація змісту освіти посилить загальнолюдський і національний компонент, розвивальний аспект. Диференціація навчання дозволить проводити заняття на оптимальному рівні труднощі, що в свою чергу вимагатиме виділення базового компоненту освіти, – фундаменту, загальної культури. Базовий компонент – динамічний, залежить як від науково-технічного і соціального прогресу, так і від психологічних особливостей дітей. Українська мова – основа розвитку і становлення національної школи, її вивчення має пронизувати всі навчальні дисципліни.

Могутнім фактором духовного розвитку особистості є українська література як один із видів мистецтва, як людинознавство. Деідеологізація курсу літератури дозволить наповнити навчальну програму високохудожніми гуманістичними творами українських письменників.

Російська мова вивчається на рівні спілкування. Вводиться курс літератури народів світу – це дозволить ознайомити учнів із кращими творами світових письменників. Викладається він українською мовою або мовою оригіналу. Виключається вивчення творів за матеріалами їхньої критики.

Історія починає вивчатися у п'ятому класі – подається матеріал про істинних героїв українського народу. У VI–IX класах глибоко вшановується історія України, закономірності розвитку історичних подій, учні ознайомлюються із світовою історією. У X–XI – продовжується детальне опрацювання історії України у XIX–XX століттях, світової історії.

Вивчення географії в українській національній школі повинно здійснюватися на основі краєзнавства, досягнень світової науки у даній і в суміжній галузях. Курс мусить мати такі складові:

V клас – краєзнавство (географія рідного краю);

VI клас – основи фізичної географії;

VII клас – географія материків і океанів;

VIII клас – фізична географія України;

IX клас – економічна і політична географія України;

X клас – економічна, соціальна і політична географія зарубіжних країн;

XI клас – основи економічних знань.

При вивченні економіки в XI класі учні ознайомлюються з основами нового економічного господарювання, набувають умінь оцінювати природну та господарську ситуацію у своїй місцевості, регіоні, оволодівають знаннями, вміннями, навичками раціонального використання природних ресурсів та навколишнього середовища.

Передбачається курс історії релігії: ознайомлення з різними релігіями (поганськими), міфами про богів античного світу та слов'янських

дохристиянського періоду, основними світовими релігіями та їхніми головними книгами – Біблією, Кораном, Талмудом та іншими. Слід виховувати в учнів релігійну толерантність, пошанування права людей визнавати будь-яку релігію або не визнавати жодної.

Предмет «Психологія» ознайомить школярів з особливостями і закономірностями розвитку людини, допоможе пізнати себе і тих, хто навколо, посилить самовиховання.

Дисципліни естетичного циклу – музика і співи, образотворче мистецтво, хореографія – передбачають ознайомлення з народною культурою, етнографією, мистецтвом, фольклором, народними ремеслами і звичаями. Основне завдання – виховати національну свідомість, впровадити у шкільну практику календарні, родинні та обрядові пісні, звичаї, історичні балади, сюжетні рекрутські, трудові, побутові та інші пісні.

Естетичне виховання здійснюватиметься на засадах національної культури, мистецтва, традицій і звичаїв народу, світової культури.

У X–XI класах військова підготовка зорієнтована на формування національних збройних сил й інтегрується з предметом фізична культура. Ставку військового керівника навчальний заклад використовує на гурткову роботу та інші педагогічні заходи.

Уроки фізкультури – це години здоров'я. Головний акцент на загальнофізичній підготовці всіх дітей, особливо з ослабленим здоров'ям. Ознайомлення з історією розвитку фізкультурного руху на Україні (спортивні товариства «Сокіл», «Січ» та інші), створення української організації «Пласт» як спадкоємиці молодіжних спортивних просвітницьких формувань минулого.

Предмет «Основи ведення домашнього господарства і технічна праця» має розвивальний, творчий і діловий характер, ознайомлює учнів з народними ремеслами та етнографією свого краю.

Курс «Основи ведення домашнього господарства» у початкових класах дозволить дитині спробувати власні сили у різних сферах людської діяльності: вишивання, писанкарство, аплікація, роботи на землі, із папером і фанерою та ін.

У середніх класах формуються відповідні вміння ведення домашнього господарства, надається можливість кожному учню знайти себе у певній трудовій діяльності. Цей предмет розвиватиме наукове і технічне мислення (сюди входять елементи креслення), вчитиме високої культури, дисципліни праці, творчого ставлення до неї.

У X–XI класах можна братися за випуск конкретної продукції з реалізацією її через шкільні кооперативи, магазини.

Предмет «Етика та основи загальнолюдської моралі» – це години класного керівника, які він проводить за спеціальною програмою. Вони тарифікуються і вводяться до розкладу уроків.

В основі цього курсу – виховання загальнолюдської моралі, формування культу рідного дому й сім'ї, морально-етичних засад життя, патріотичне загартування.

IV. Вчитель

Педагог – основна фігура національно-культурного відродження на Україні. Від його громадянської позиції, глибокого знання історії своєї Батьківщини, рідної мови, культури і традицій українського народу, від його високого професіоналізму та інтелігентності, гуманізму й ерудованості залежатиме майбутнє школи, нашої нації.

Для того, щоб учитель став для учня джерелом інтелектуальної, моральної, естетичної, фізичної, психологічної, емоційної культури, треба:

- забезпечити соціальний і правовий захист учителя, пріоритетне зростання його заробітної плати;
- змінити систему підготовки і перепідготовки педагога;
- реорганізувати методичні служби, вдосконалити систему методичної роботи та атестацію освітян;
- матеріально стимулювати творчий доробок наставника, його самовдосконалення і саморозвиток;
- у першу чергу забезпечити художньою, науково-популярною, методичною літературою, житлово-побутовим комфортом, системою спортивно-оздоровчих закладів.

Під час вдосконалення системи підготовки вчителя слід звернути увагу на:

- створення мережі педагогічних класів, шкіл, гімназій; відпрацювання технології відбору дітей на навчання в них;
- введення у навчальні плани педвузів таких обов'язкових дисциплін: рідна мова і література, історія України, народознавство, основи етнопсихології, вікової, педагогічної та практичної психології;
- практичну підготовку майбутніх учителів із допоміжних спеціальностей: мистецтвознавство, хореографія, народні ремесла та промисли, радіо-, електро-, робототехніка та ін.;
- впровадження річного стажування майбутнього наставника перед закінченням вузу.

Під час реорганізації методичних служб необхідно:

- ліквідувати існуючі районні методкабінети;

– вся методична робота в районі зосереджується в руках найкращого вчителя по кожному профілю, який обирається педагогами і продовжує працювати у своїй школі з шестигодинним тижневим навантаженням. У коло його обов'язків входить:

- науково-методична підготовка молодих учителів;
- безпосередня допомога адміністраціям шкіл у проведенні атестації педагогів свого профілю;
- розробка науково-методичних, дидактичних матеріалів;
- диференційоване направлення освітян на курси підвищення фахової підготовки;
- вивчення досвіду своїх колег на рівні району, області, республіки.

Обласний інститут удосконалення вчителів трансформується в науково-методичний центр, на базі якого педагог матиме можливість проходити глибоку науково-теоретичну підготовку з різних навчальних дисциплін, виявляючи при цьому самоініціативу.

Атестація має відповідати таким вимогам: добровільний і примусовий характер; відсутність суворих часових форм її проходження; складання категорійних екзаменів із теоретичних основ своєї дисципліни, психолого-педагогічних предметів, із рідної мови та історії України в науково-методичному центрі, суворе методична експертиза дирекції школи і районних методистів. Присвоєння чергової категорії лише за наслідками атестації. При цьому істотно підвищується заробітна плата.

[...]

Рад. освіта. – 1990. – 29 черв. (№ 52). – С. 1–3.

Педагогіка народознавства*

[Концепція]

Народна духовність і школа

Наша школа, як і суспільство, у глибокій кризі. Це – наслідок деформації суспільних цінностей, історичного безпам'ятства, морального занепаду й духовного зубожіння, що спричинилися відходом від природного народного кореня духовності, нівелюванням, затоптуванням, знищенням живлющих народних джерел.

Протягом не одного десятиліття культу особи й застою ми жили з роздвоєною душею, вдовольнялися демагогічними постулатами, зваблювалися підступними заохоченнями «добровільно» відмовлятися від народного, національного, від усього рідного – мови, історії, культури: забували, хто ми і чий ми діти.

І в такий спосіб виховували не одне підростаюче покоління, масово породжуючи нігілістів, манкуртів, «іванів без роду й племені».

Лише тепер, у многотрудні часи перебудови, відчули й переконалися: без повернення до народних духовних джерел не зможемо виховати справжню людину – Громадянина.

Справа навчання і виховання не терпить суб'єктивізму й волонтаризму, політичної кон'юнктури, абстрактних теорій, відірваних від культурно-історичних традицій нації. Народне – то кришталево чисте, правдиве, високоморальне, глибоко гуманне, вічне й завжди сучасне.

«Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови в усіх сферах

* Проект цього документа розробив у 1990 р. авторський колектив: кандидат педагогічних наук, заступник редактора газети «Радянська освіта» П. Ігнатенко; кандидат педагогічних наук, завідувач лабораторії народної педагогіки, доцент Київського педагогічного інституту імені О. М. Горького Ю. Руденко; професор Івано-Франківського педагогічного інституту імені В. С. Стефаника М. Стельмахович; директор Гнідинської неповної середньої школи Бориспільського району Київської області В. Стрілько; кандидат педагогічних наук, доцент Львівського державного університету імені Івана Франка Є. Сявакко.

Концепцію обговорено й схвалено на засіданні Науково-методичної ради Міністерства народної освіти УРСР, у якому взяли участь працівники Управління виховної роботи міністерства, методисти Республіканського навчально-методичного кабінету загальної і середньої спеціальної освіти, учителі-практики, науковці, викладачі педвузів.

суспільного життя», – проголошує Декларація про державний суверенітет України. Відродити духовність покликані суспільні інститути, школа, сім'я.

Український народ має високорезультативний досвід навчання і виховання підростаючих поколінь, в основі якого лежить народознавчий підхід. Він, педагогічний досвід, складався, розвивався, шліфувався протягом віків, а особливо в XVI–XVIII століттях, коли Україна виборювала культурну самобутність, політичну самостійність, національну незалежність. У цей час Україна мала широку мережу братських, козацьких, дяківських, церковних шкіл, шкіл музики й співу, інших мистецтв, ремесел.

На основі шкіл виникали академії, колегії, розвивалися наука, література, філософія, літописання, музика, архітектура, образотворче мистецтво, театр, готувалися національні кадри. Досить згадати всесвітньо відомі Острозьку чи Києво-Могилянську академії. Завдяки всьому цьому було досягнуто високої грамотності й культури народу.

Проте царські уряди вели політику денаціоналізації, русифікації українців та інших народів. Руйнували, забороняли національну систему навчання і виховання. На всій території імперії насаджувалася уніфікована система освіти, що відображала класові, шовіністичні інтереси російського самодержавства. Відбувалося «викачування» неперевершених умів – цвіту української нації – для розвитку й процвітання імперії.

По перемозі Жовтневої революції були зроблені перші кроки до відродження національної школи, де широко застосовуються традиції народної педагогіки. Здійснювалася українізація суспільного життя, у тому числі й освіти. Навчальні заклади переходили на рідну мову навчання, національну систему виховання.

Однак перші досягнення були загальмовані й майже повністю знищені лютим морозом часів культу особи й довершені вже періодом застою. Педагогічна наука, зміст освіти спорожніли, стали абстрактними, вихолощеними і заформалізованими. Відірваність школи, виховання від культурно-історичних традицій обернулася відчуженістю підростаючих поколінь від народної культури, породжувала нігілістів, манкуртів, прибічників «масової культури», міщан-споживачів, обивателів, нероб, злочинців, алкоголіків.

Покласти край цим негативним явищам зможе лише система навчання і виховання, що ґрунтується на народознавчих засадах.

Отже, ідеться про окремий напрям у педагогіці й шкільній практиці – про педагогіку народознавства.

Суть педагогіки народознавства

Народознавство (українське, російське, білоруське, єврейське, болгарське, гагаузьке, грецьке, кримськотатарське та інше – всіх майже ста національностей і народностей, що проживають у нашій республіці) – це система фундаментальних знань про конкретний народ, особливості його побуту й трудової діяльності, національний характер, психологію, світогляд, історико-культурний досвід, у тому числі й виховний, а також про свій родовід, що є органічною частиною народу, про спосіб життя і виховання в родині, про отчий край і все, що пов'язане з ним.

Рідна мова, історія, краєзнавство й етнографія, народна педагогіка, родинна етнопедагогіка, народний календар (включаючи народно-релігійні свята й урочистості, природні явища й події річного циклу життєдіяльності людей), народні моральні приписи, усна творчість, різні види мистецтва й художньої творчості, прогресивні національні традиції, звичаї та обряди, народні символи й національна символіка – все це вбирає в себе одне багатогранне й містке слово «народознавство».

Педагогіка народознавства – напрям у науці та шкільній практиці, що забезпечує практичне засвоєння учнями культурно-історичних надбань народу, виховання гідних його представників і спадкоємців. Це наука про закономірності, шляхи й засоби збереження генетичної спадковості й етнізації особистості. Вона розглядає освіту як ланку безперервного історичного процесу розвитку народу і синтезує здобутки його власної педагогіки, досягнення сучасної психолого-педагогічної та інших наук про людину, народ, націю.

Педагогіка народознавства має чітку систему вискоєфективних ідей, понять, принципів і методів, доступних і емоційно наснажених засобів, прийомів і форм роботи з дітьми.

Крім принципів, що ними послуговується сучасна наукова педагогіка, педагогіка народознавства має і суто свої фундаментальні.

Принцип природовідповідності виховання, обґрунтований видатними філософами, психологами й педагогами від Арістотеля до Ушинського та Сухомлинського, враховує багатогранну й цілісну природу дитини – не лише її анатомічні, фізіологічні, психологічні та вікові, а й генетичні, національні, регіональні та статеві особливості. Коли в процесі навчання і виховання нехтується або ж лише частково враховується природа дітей, вона «мстить» людям, суспільству втраченими можливостями: нерозвиненими задатками й нахилами учнів, загубленими талантами, невикористаними засобами пізнання, загальмованими психічними процесами та ін. У нинішньому

навчально-виховному процесі є чимало факторів, що суперечать природі дітей, а значить, є насиллям над ними, гальмом їхнього розвитку.

Врахування принципу народності дає змогу прилучати дітей до цінностей народу, засвоювати його традиції, мораль. Учні виховують не абстрактні положення основ наук, а знання, практичні справи, дії, що відображають матеріальне й духовне буття, історичне й культурне минуле та сучасне рідного народу. Нехтування цього принципу породжує у масовому масштабі такі явища, як історичне безпам'ятство, національний нігілізм, космополітизм та ін.

Реалізація принципу самодіяльності учнів забезпечує пробудження і розвиток у них природних задатків, нахилів, формування творчої особистості. Педагогічне керівництво дітьми, регулювання їхньої діяльності має здійснюватися не авторитарно (постійний контроль, нав'язування, примус тощо), а гуманним, демократичним шляхом, створенням умов для самодіяльності, що ґрунтується на основі народних духовних ідеалів і завжди має суспільно корисне спрямування. Здобуте в самостійних творчих пошуках залишається стійким надбанням особистості. Самодіяльність – вищий ступінь самостійності, ініціативності і винахідливості учнів.

Педагогіка народознавства реалізує й відповідні підходи у вихованні.

Застосування народознавчого підходу забезпечує всебічне і глибоке засвоєння учнями всього культурно-історичного шляху розвитку рідного та інших народів. Він утверджує ідеї поєднання національного і загальнолюдського, інтернаціонального, гармонізації сімейно-шкільного виховання. Розкриття навчального матеріалу в народознавчому аспекті створює сприятливі умови для виховання високоморальної особистості, повноправного господаря країни, палкого патріота та інтернаціоналіста.

Людинознавчий підхід сприяє здійсненню демократизації і гуманізації шкільного життя. Завдяки йому учні глибше розуміють багатогранний внутрішній світ людини – представника конкретного народу, закономірності й особливості її теоретичної та практичної діяльності. У правовій державі, гуманному суспільстві людина постійно вдосконалюється, в авторитарному – стає жертвою соціальних хвороб, поступово деградує. Людинознавчий підхід у вихованні не допускає душевної байдужості й черствості, емоційної та естетичної «товстошкірості» (В. О. Сухомлинський), формує в учнів почуття милосердя, уміння сприймати біди інших людей, відгукнутися на чуже горе.

Особистісний підхід у вихованні створює умови для всебічного впливу на дитину, глибокого знання її душі, рівня сформованості якостей характеру, компонентів світогляду. Виховання сильної, яскравої особистості можливе лише на високих народних ідеалах, на твердих традиціях рідного та інших

народів. Особистісний підхід сприяє відтворенню і дальшому розвитку національного характеру й психології, світогляду, моральних рис тощо.

Фактори впливу

Рідна мова – це не лише засіб спілкування. Це саме життя, найяскравіший вияв національного буття народу, його єдина універсальна скарбниця духовних надбань.

Рідна мова концентрує в собі весь культурно-історичний шлях людей, є могутнім природним засобом об'єднання народу, консолідації національних сил. Це і той же оригінальний засіб спілкування людей та пізнання дійсності, самобутній спосіб мислення (що не повторюється в інших народів), і нічим не замінний інструментарій творчості, національної культури, неодмінна умова духовності (національної психології, характеру, світогляду). У цьому – унікальність і неповторність кожної мови як явища цивілізації.

Окрім того, рідна мова – це «природний вихователь», «найбільший педагог» (К. Д. Ушинський). У процесі оволодіння нею в маляти формується «корінь духовності», який не можна «підмінити іншим коренем, коли діти виховуються іншою мовою». Це суперечить природі дітей, закономірностям навчання і виховання. Лише на основі глибоких знань рідної мови опановуються інші мови, у тому числі й близькоспоріднені. Коли інша витісняє рідну в процесі виховання, це відчужує дітей від найсвятішого – всього материнського, батьківського. Відчуженість же (повна або часткова) від рідного слова веде за собою відчуженість від моралі, культури, історії не лише рідного, а й інших народів. Дитина прозріває, стає, власне, людиною насамперед завдяки материнській мові.

Історія народу – це історія кожного з нас. Знання її дає змогу пізнати витоки нашої духовності, зрозуміти свій родовід, що є складовою частиною народу. «Всяк повинен взнати свій народ, а в народі пізнати себе» (Г. С. Сковорода). Аби запобігти історичному безпам'ятству, появі нігілістів, манкуртів, підрастаюче покоління мусить вивчати й засвоювати історію свого народу, але не примітивну, вульгаризовану, фальсифіковану, якою все ще подається історія України в шкільних і вузівських підручниках, посібниках, монографіях, а об'єктивну й правдиву, таку, якою вона є. «Хто пам'ятає про минуле, той зуміє краще оцінити сьогоденне, більш осмислено трудитися в ім'я прийдешнього» (О. Гончар).

Розуміння історії народу й батьківщини починається з найменших літ із пізнання навколишнього середовища, в якому перебуває дитина, рідного села чи міста, отчого краю. Саме краєзнавство – історичне, географічне, літературне, фольклорне і т. ін. – і є складовою педагогіки народознавства.

Участь у краєзнавчій роботі – засіб прилучення до справ батьків, старших, усвідомлення себе частиною народу.

Головний засіб реалізації народознавства – народна педагогіка. Власне, провідні принципи, форми, методи, прийоми педагогіки народознавства ґрунтуються на етнопедагогіці.

Народна педагогіка – це неписаний багатотомний усний підручник про навчання і виховання підростаючих поколінь. Він твориться народом, зберігається у його пам'яті й постійно ним використовується. Скарбниця етнопедагогіки містить у собі відшліфовані віками й перевірені досвідом багатьох поколінь народні виховні традиції, культурно-освітні цінності. Народна педагогіка знаходить своє відображення в рідній мові, фольклорі, у народних звичаях, традиціях, святах, обрядах, ритуалах, символах, образотворчому, музичному, танцювально-хореографічному, декоративно-прикладному мистецтвах, у знаннях і досвіді родинного виховання, сімейно-побутовій культурі, народних дитячих іграх. Через усе це кожен народ відтворює себе, свою духовну культуру, характер і психологію у власних дітях. Як головний чинник етнізації особистості, етнопедагогіка, зокрема українська, об'єднує такі компоненти: народні родинознавство та дитинознавство, виховну практику батьків, етнодидактику, педагогічну деонтологію. Усі вони якнайповніше репрезентовані в родинній етнопедагогіці.

Сім'я – це народ, нація в мініатюрі. Від рівня її культури залежить і рівень культури, вихованості дітей. Саме тут закладаються основи людяності, корінь духовності, фундамент особистості.

Педагогічна позиція батьків визначається насамперед тим, чи шанують вони своїх предків, одне одного, чи бережуть честь родоводу. Кожна родина має дотримуватися заповітів батьків і дідів: берегти рідну мову, засвоювати історію народу й родоводу, жити за принципами народної моралі. Кожна дитина повинна глибоко знати родинні традиції, звичаї, свята. Це сприяє формуванню любові до батька-матері, бабусі й дідуся, поваги до пам'яті померлих предків.

Настав, нарешті, час визнати істину: батьки – найперші вихователі. Вони насамперед відповідають перед власною совістю, народом, державою за виховання дітей. Проблему родинного виховання на народних традиціях треба вважати найголовнішою не лише в системі освіти, а й ідейно-моральному, культурному житті суспільства.

Педагогіка народознавства відроджує ідею родоводу. Народження, родина, родичі, рід – ці поняття супроводжують людину протягом усього життя. Від роду до народу, нації – такий природний шлях розвитку людини,

формування її національної самосвідомості, громадянської зрілості, патріотичної свідомості. Діти повинні знати свій родовід по батьковій і материнській лініях, своє генетичне коріння, родовідне дерево. Це виховує в них гідність і чесність, гордість за предків, формує культ Матері й Батька, Бабусі й Дідуся, культ Роду й Народу.

Педагогіка народознавства поєднує родинне, дошкільне й шкільне виховання в єдину цілісну систему.

Педагогіка народознавства прилучає дітей до прогресивних звичаїв, обрядів, народних традицій – культурно-історичних, духовних, трудових, родинно-побутових та інших. У них містяться високі моральні цінності (ідеї, ідеали, погляди, поведінкові норми), сприйнявши і засвоївши які, діти дотримуються їх у процесі своєї життєдіяльності загалом і в конкретних ситуаціях зокрема.

Виятково виховну силу мають традиції, звичаї та обряди, пов'язані з народним календарем. Дати, свята, інші урочистості річного (весняні, літні, осінні й зимові) циклу календаря, збагачені тисячолітнім досвідом мудрості й краси людей праці, містять у собі могутній ідейно-моральний, художньо-естетичний потенціал, що всебічно впливає на особистість дитини. Велике виховне значення має участь школярів у вшануванні пам'яті померлих предків, родичів, загиблих воїнів.

Важливий виховний фактор – народна творчість. Засвоюючи дитячий фольклор (колискові пісні, різні забавлянки, заклички, лічилки, скоромовки, ігри тощо), родинно-побутові пісні, міфологію (казки, легенди, перекази, балади та ін.), прислів'я, приказки, моральні приписи, народні прикмети з метеорології, медицини, астрономії, хліборобської справи, особливості національної кухні, учні пізнають витoki мудрості й благородства наших предків, у них виховується любов до рідної землі й людей, які живуть на ній.

Прилучення дітей до народного мистецтва – пісенного, танцювального, хореографічного, образотворчого, декоративно-прикладного та іншого сприяє розвитку емоційної культури, виробленню трудових умінь і навичок, дає змогу зберігати й примножувати культурно-мистецькі надбання народу.

Народні символи, національна символіка, родинна атрибутика виховують глибокі почуття любові до рідної домівки, отчого краю, приналежності до свого народу, формують історичну пам'ять.

Форми і методи народознавчої роботи

Педагогіка народознавства репрезентує систему методів, способів і форм взаємопов'язаної діяльності учнів, учителів і батьків, спрямовану на етнопонаціональне формування особистості з її інтернаціональною орієнтацією.

Її кінцева мета – виховання національної самосвідомості й культури міжнаціонального спілкування.

Насамперед це традиційні методи, що застосовуються у шкільній практиці: бесіди, розповіді, ілюстрації, демонстрації, проблемні пошуки, самостійна робота над фольклорними та етнографічними джерелами, переконання, диспути, приклад, привчання, вправи, змагання, заохочення і т. ін., але переосмислені на народознавчій основі. Скажімо, бесіду на моральну тему можна провести традиційно з допомогою прийомів моралізаторства, голих сентенцій, на прикладі декларованих суспільних ідеалів, і навпаки, – з використанням народної мудрості, духовних цінностей. Органічно вплетені в канву традиційних шкільних методів народні прислів'я, приказки, афоризми, етичні повчання, казки, оповідання, думи, пісні, легенди, задачі на кмітливість тощо актуалізують народні «обереги» – вічні стражі справжньої людської гідності й порядності, багатой духовності, високої культури.

У школі належне місце мають посісти й специфічні методи етнопедагогіки, що їх репрезентують рідна мова, народні звичаї, обряди, моральні принципи, символіка, атрибути, пам'ять родоводу.

Форми народознавчої роботи з учнями – уроки народознавства (українознавства, людяності, культурології, мистецтвознавства, краєзнавства), факультативні курси поглибленого вивчення народного мистецтва, гуртки, малі академії народних мистецтв (МАНМ), університети народознавства, фольклорно-етнографічна діяльність, подорожі по рідному краю, читання книг живої природи, години улюбленої праці (зокрема, з декоративно-прикладного мистецтва), студії народної творчості (хорового співу, танцю, музики, образотворчого мистецтва), дитячі ігри та забави, товариства народних умільців, конкурси, фестивалі (шкільні, районні, обласні, республіканські), свята рідної мови, вечорниці і т. ін. Їхній зміст, кількість і різновиди постійно змінюються і невинно зростають завдяки творчому підходу вчителя і вихователя.

Наприклад, уроки народознавства, започатковані в Гнідинській школі й творчо застосовувані вже у багатьох навчальних закладах республіки, як свідчить перший досвід, – то справжнє свято для учнів, учителів, батьків. То своєрідні уроки національного відродження, прилучення дітей до духовних скарбів народу. Тематика їх найрізноманітніша, як сама розмаїта народна творчість, практично невечерпна, як і невечерпна духовна культура народу.

Тут і рідна мова та історія, і фольклор та вертеп, і свята та дати народного календаря, і побут та архітектура, народні символи та національна символіка, і, звичайно ж, культурно-мистецька палітра отчого краю.

Але неодмінна умова: форми народознавчої роботи, як і методи, повинні відповідати змістові основного задуму, відзначатися доступністю (враховувати вікові особливості дітей), привабливістю, оригінальністю. Крім того, вони мають зважати на культурно-регіональні особливості даної місцевості, а не бездумно копіювати чийсь досвід. Особливо ефективними є народознавчі виховні заходи, якщо їх готують самі учні, якщо вони наближені до реального життя, якщо в них беруть участь і дорослі.

Педагогіка народознавства передбачає повсюдне й масове залучення до роботи з юними, крім наставників, і батьків, дідусів, бабусь, односельців, митців, народних майстрів і умільців. У своєму розвитку народ ніколи не розділяв дорослі й дитячі сфери. У цих процесах трудової та культурно-освітньої діяльності, у відправленні обрядів і звичаїв, відзначенні родинних свят і дат народного календаря, в інших заходах і діях, поряд із дорослими, найактивнішу участь брали й діти. Відтак процес впливу старшого покоління на молодше, передавання народного досвіду відбувалося непомітно, ненав'язливо, як щось само собою зрозуміле. Сьогодні, коли багато втрачено, забуто, знівельовано, особливо необхідне таке співробітництво. Його й реалізує педагогіка народознавства.

Щоб діти стали народом

Школа – «колиця народу» (В. О. Сухомлинський), і її покликання – виколисати з дітей народ, носіїв і продовжувачів його духовності.

Для того, щоб ланцюг духовності не переривався, кожне наступне покоління має виховуватись у народному дусі, на ідеях і засобах народознавства. Тільки глибоко засвоївши духовні скарби народу, молодь може бути їх носієм й активним продовжувачем. Саме педагогіка народознавства й ставить за мету виховати з кожного учня гідного представника свого народу, нації.

Народ духовно багатий, сильний, фізично здоровий, мудрий, свідомий, коли кожне покоління зростає таким же. Педагогіка народознавства й передбачає всебічний і гармонійний розвиток особистості, виховання людини високої моральності, із глибокою національною самосвідомістю, активного борця за народні ідеали, громадянина, патріота й інтернаціоналіста. Багатющий педагогічний досвід народу, його мова, історія, культура, традиції, мистецтво мають усе, щоб виховати таку людину.

Ідеї, зміст, принципи, методи, форми й засоби педагогіки народознавства спрямовані на формування цілісного внутрішнього світу особистості. Це насамперед емоційна культура. Завдяки засвоєнню народознавства учні вбирають у себе емоційне, естетичне, моральне

багатство і благородство народної душі, її високу красу й поривання до світлого, прекрасного, справедливого.

Кожен народ має історично обумовлену національну психологію (душевний характер), певну сукупність духовних якостей, яскраво виражену специфіку внутрішнього світу. Національна психологія, характер виявляються у самотній мові, властивому даному народу способі мислення, пізнанні дійсності, оригінальній культурі, своєрідних звичаях, традиціях.

У цивілізованих країнах державні й громадські органи постійно турбуються про розвиток національної психології, характеру всіх націй, етнічних груп, що живуть у даній державі. У нас же навіть терміни «національна психологія», «народний характер» не вживалися, не говорячи вже про виховання цих фундаментальних якостей у людей. Педагогіка народознавства відстоює такі поняття, спрямовує свої засоби на формування цих компонентів внутрішнього світу в дітей різних національностей.

Те ж саме стосується і національної самосвідомості – усвідомлення кожною людиною себе як представника певного народу, нації, як носія і продовжувача національної культури. Національно свідомою людиною пишається приналежністю до свого народу, все робить для розвитку й розквіту його духовності. Вона глибоко знає і любить рідну мову і ніколи не відмовиться від неї. Прагне жити, працювати, боротися так, щоб мати право з гордістю повторити крилаті слова Т. Г. Шевченка: «Історія мого життя є частинкою життя мого народу».

Опановуючи народознавчий матеріал, учні засвоюють народний світогляд – систему поглядів, переконань, ідеалів, відображених у культурно-історичних традиціях, духовних цінностях народу, його національній психології, характері.

Внутрішній світ, його фундаментальні якості, що формуються в учня під час народознавчої роботи, – основа культури його поведінки.

Педагогіка народознавства передбачає всі види гуманістичного виховання.

Фізичне. Народ, його найменший осередок – родина – завжди піклувалися про здоров'я і фізичний розвиток дітей: здорові діти – здоровий народ. Це відображено, зокрема, у міфології, прислів'ях, приказках, моральних заповідях, де прославляються фізична досконалість, сила й засуджуються шкідливі явища: пияцтво, куріння, розпушта. Та й участь самих учнів у народних іграх, різних забавах, обрядах, у праці загартувала їх, виробляла в них витривалість, взаємовиручку, колективізм.

Трудове. Воно здійснювалося передусім залученням дітей із найменших літ до праці – домашньої, сільськогосподарської, до рукоділля, народних ремесел. Сама обстановка в родині, культ праці в народі сприяли тому, що діти просто не могли не трудитися: обслуговувати себе, прибирати в домі, бавити менших, готувати їжу, прати, шити, господарювати на подвір'ї, у полі, брати участь у спільних громадських справах. Найвище цінилася в народі працьовитість.

Постійно перебуваючи в такій трудовій атмосфері від народження і до зрілості, молодь була уже повністю підготовлена до самостійного виконання життєвих ролей – на відміну від багатьох нинішніх акселератів, для яких пришити гудзик – проблема. Одружуючись, вони заводили своє господарство, що розвивалося завдяки їхній працьовитості, сформованій ще в дитячі та юнацькі роки. І так із роду в рід, із покоління в покоління.

Розумове. Від нього залежали трудові результати, успішна підготовка до життя, особиста доля і щастя. Життєво важливу функцію розуму зафіксовано в багатьох видах народної творчості, використання якої дає вчителю, батькам виховувати дітей розумними, мудрими, кмітливими.

Моральне. У народному досвіді, у традиціях і звичаях, що шліфувалися протягом віків, у яскравих образах, життєстверджуючих дотепях, афоризмах, приказках, прислів'ях закладена мудра народна філософія, своєрідний моральний кодекс, визначені поведінкові норми – бути чесним, правдивим, скромним, совісним, працьовитим, допомагати слабшому й немічному, поважати старших, турбуватися про батьків, не нищити природу і т. ін. Доводиться із жалем констатувати, що саме цих основоположних якостей бракує частині сучасних підлітків. Натомість для багатьох із них характерні нещирість, нечесність, ледарство, марнотратство, грубість та інше, що споконвіку засуджувалося народною мораллю.

Народна творчість містить у собі не голе моралізаторство, а переконливі аргументи, що глибоко впливають на всю емоційну сферу дитини, а тому запам'ятовуються на все життя і стають керівництвом до практичної дії в різноманітних обставинах.

Естетичне. Народна пісня, танець, хоровий спів, музика, дитячі ігри, художнє, декоративно-прикладне мистецтво – ці та інші види народної творчості споконвіку виховували в підростаючих поколіннях глибокі естетичні почуття, прагнення жити за законами краси, постійно вдосконалюватися. І скільки не агітуй за естетику, за красиві відносини в житті, побуті, учні духовно багатими не стануть, якщо не братимуть активну участь у хорі, танці, фольклорно-етнографічному ансамблі, якщо не вчитимуться гри на народному інструменті, не відвідуватимуть виставок народної творчості.

Патріотичне й інтернаціональне. Любов до рідної землі, отчого краю, де виріс і став людиною, пошана до батька-матері, світлої пам'яті предків, до свого родоводу, рідної мови, усвідомлення себе як кров і плоть народу – природні почуття кожної людини будь-якої національності, які живлять її патріотизм. І цей патріотизм, як і приналежність до свого родоводу, вже закодований у дитині утробного періоду й пізніше, із народженням, передається їй із молоком матері та починає розвиватися під впливом родинного й навколишнього середовища. Неньчина колискова пісня, її ніжне слово, мовлене рідною мовою, батькова мудра настанова й наука, бабусині казочки й дідусеві легенди, родинні традиції й звичаї, приземкувата хата серед вишневого квіту, тугий сонях на городі, лелечине гніздо на клуні, спокійне плесо річки, де відкупалося дитинство, школа, куди щодень ходив за наукою, задушевна пісня в тихому надвечір'ї – з усього цього починається патріотизм. Бо все це глибоко западає в душу й ніколи не забувається на довгому чи короткому віку людини і постійно кличе її з далеких і нелегких життєвих доріг до отчого краю.

Необхідно на кожному кроці залюблювати дітей в отчий край, розвивати й зміцнювати оте сильне й природне почуття «малої» батьківщини, як це робив великий Сухомлинський. Із любові до отчого краю, до «малої» батьківщини починається любов до країни, до «великої» батьківщини. Із поваги й любові до свого родоводу, народу, до національного розвиваються повага й любов до інших людей, народів і націй. Із патріотизму народного, національного виростають патріотизм радянський та інтернаціоналізм. Школа не зможе виховати інтернаціоналіста, якщо переступить через культурно-історичні цінності своєї нації, якщо знехтує духовними надбаннями свого народу. Тільки вбираючи в себе народне, національне, учень такою ж мірою проймається інтернаціональним. Інтернаціоналізм – це коли й чуже тобі рідне, і свого не цураєшся. Це насамперед патріотизм, запліднений народним духом. Інтернаціоналізм, отже, – не безнаціональний, не безнародний.

Родинно-побутове. Ніяка школа, жоден інший навчальний заклад не дадуть того, що може сім'я. Саме в ній найбільше виховується людина укладом спільного життя: побутом, працею, традиціями, звичаями – усім тим, із чим вона народжується і залишає цей світ. Тут насамперед дитина засвоює такі загальнолюдські поняття, як добро і зло, правда і кривда, гарне й потворне, корисне й шкідливе, – тобто ті морально-етичні принципи, на яких споконвіку ґрунтується педагогічний досвід народу.

Народна мудрість гласить: дитину потрібно починати виховувати, коли вона ще лежить поперек лави. І її найпершими наставниками є: ненька,

яка вкладає в серце й уста маляти свою душу й розум, мудрість і мову, ніжить і пестить натруженими руками, виховує лагідністю, ширістю, любов'ю; батько, який привчає до праці, обов'язку, виробляє, зокрема в синів, мужність, фізичну досконалість; бабуся, котра пестувальним мистецтвом, казками, піснями, приповідками вчить добру й чесності, скромності, прищеплює навички охайності, догляду за тілом, зовнішністю; дідусь, який розповідями про героїку минулого, далекі походи наставляє онуків на праведний шлях, прищеплює їм любов і повагу до предків. А всі разом старші члени родини, що являють собою найменший осередок народу, всебічно готують дітей до самостійного життя і праці, до продовження роду, традицій.

Традиційний національний побут; житло, оформлене в народному дусі; на стінах – фотографії батьків, бабусь і дідусів поряд із портретами національних героїв, історичних діячів, письменників, вишиті рушники над вікнами – все це формує глибокі почуття любові до рідної домівки, приналежності до свого родоводу, народу.

Педагогіка народознавства сприяє поглибленню духовної спорідненості між батьками й дітьми, між старшими й молодшими поколіннями родоводу, зміцненню співдружності школи й сім'ї.

Педагогіка народознавства і національна школа

Кожен народ упродовж віків виробив свою духовність, якою повинні оволодіти діти в сім'ї, дитсадку, школі й вузі. Навчання і виховання – це теоретичне й практичне засвоєння народної духовності, без чого дитина втрачає культурно-історичне коріння, відчуття приналежності до рідного народу. Тому народною духовністю повинні бути пройняті всі навчальні предмети, виховні заходи, весь зміст освіти. Лише в такому разі педагоги, батьки, громадськість зможуть перетворити підростаюче покоління в народ, націю.

Тому має бути відроджена і збагачена сучасними цінностями цілісна національна система навчання і виховання дітей, що й передбачає педагогіка народознавства. Її базова ланка – національна школа (українська, російська, угорська, болгарська, грецька, кримськотатарська – всіх інших народів, що проживають на Україні), а її важлива передумова – народознавство.

Школа повинна бути національною не за вивіскою, а за принципами організації, змістом і характером освіти. Перша й головна ознака такої школи – навчання та виховання рідною мовою. Педагогіка народознавства обґрунтовує те положення, що інші мови треба опановувати лише тоді, коли

рідна мова, народний спосіб мислення пустять у душі дитини глибоке коріння.

Крім рідної мови й літератури, учні мають ґрунтовно засвоювати насамперед народознавчі, людинознавчі галузі знань. Зокрема – історію, географію, етнографію, фольклор, мистецтво, історію релігій, психологію народу, а також оволодівати культурою інших, особливо тих, серед яких живуть чи з якими сусідять, і, звичайно, світовою культурою. У національній школі має бути спеціальний предмет «Народознавство» – інтегрований курс, що вбирає в себе основні знання про народ. До комплексу підручників і посібників із цього предмету повинні входити й окремі навчальні книги про кожну область чи регіон та національності, що компактно проживають на території України.

Педагогіка народознавства передбачає етнізацію, гуманізацію, диференціацію навчання, а також окремі навчальні заклади – гімназії, ліцеї, забезпечує необхідне співвідношення національного й базового загальноосвітнього (який дає змогу навчати й виховувати молодь на рівні системи освіти розвинутих країн) компонентів.

Учитель національної школи глибоко знає історично-культурні традиції даного народу, засади національної системи навчання і виховання, володіє методами й засобами народознавчої роботи, вміє використовувати вікові, індивідуальні, психологічні та генетично закладені національні особливості дітей.

Підготовка вчителів у педучилищах і вузах, підвищення кваліфікації і перепідготовка вчительських кадрів базуються на засадах народознавства, народної педагогіки й етнопсихології.

Школа, як це вже стало зрозуміло кожному, не може користуватися старими принципами, методами й засобами, обґрунтованими педагогікою культівських і застійних часів. Без народознавчої основи, педагогічного досвіду народу наукові й методичні теорії, концепції, системи приречені, як це вже не один раз було, на невдачу. Тільки за умови якнайтіснішого поєднання наукової педагогіки і педагогіки народознавства можна виховати покоління, яке гідно продовжуватиме рідний народ.

Рад. освіта. – 1990. – 27 липня (№ 60). – С. 1–3.

Концепція української школи на Прикарпатті*

І. Об'єктивна необхідність і передумови організації національної школи на Прикарпатті

Декларація про державний суверенітет України стала могутнім фактором піднесення громадської активності мільйонів людей, кому не байдужа власна доля, доля свого народу, його мова та історія, традиції та звичаї, його сучасне та майбутнє.

Глибоку стурбованість громадян України викликають проблеми духовного занепаду нашого суспільства, низький рівень загальної культури молоді, невпинний ріст злочинності та правопорушень, відхилень від принципів і норм загальнолюдської моралі, у тому числі серед дітей, підлітків та юнацтва.

Духовна криза, що охопила нашу державу в останні десятиріччя, значною мірою є результатом занепаду системи освіти в цілому та загальноосвітньої школи зокрема. Батьківська громадськість не може і не бажає більше миритись із тим, що тільки кожен четвертий учень закінчує школу практично здоровим, що прогресує тенденція відчуження дітей від сім'ї та школи, зростає самогубство школярів.

Серед численних причин кризового стану теперішньої школи чи не найважливішою є та, що її робота ґрунтувалася на політико-ідеологічних постулатах, істинність яких не знаходила підтвердження в реальному житті. Навчання та виховання школярів здійснювалось у ній на ґрунті національного обезличення та практично цілковитого нехтування здобутками національної культури, прогресивними народними освітньо-виховними традиціями та досягненнями світової педагогічної думки. На ґрунті критичного аналізу негативних явищ діючої навчальної та виховної системи зародилась ідея докорінного оновлення школи на основі широкого використання прогресивної національної педагогічної спадщини, у тому числі етнопедагогіки та етнопсихології, а також досягнень світової педагогічної науки та практики.

Створення національної школи потребує розв'язання цілого комплексу взаємозв'язаних між собою проблем політичного, юридично-правового,

* Проект цього документа розробив у 1990 р. кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Івано-Франківського обласного інституту удосконалення вчителів Р. П. Скульський. Пропоновану концепцію створено на основі регіонального підходу.

Текст подано в скороченому вигляді.

економічного, організаційного та педагогічного характеру. Першочергове з них полягає в розробці концепції національної школи, тобто в осмисленні цілісної системи ідей, що стосуються всіх головних аспектів її організації та функціонування (принцип організації роботи школи, її завдань, змісту організаційних форм тощо).

Пропонована концепція організації української національної школи є регіональною. Це означає, що вона повинна дати методологічні орієнтири функціонування школи в умовах Прикарпаття. Підставою для її розробки є передусім те, що в умовах суверенної держави кожен регіон України користується статусом економічної самостійності, яка забезпечує реальні можливості для організації діяльності всіх культурно-освітніх і виховних установ на основі широкого врахування місцевих особливостей.

Організація української національної школи Прикарпаття повинна здійснюватись на основі врахування цільового ряду особливостей, які меншою мірою властиві іншим регіонам України. Найголовніші з них такі:

1. У сільській місцевості та в містах переважну більшість становить україномовне населення. Мовна культура в основному зберегла свою самобутність. У цьому – одна з найістотніших передумов для створення національної школи.

2. Значну частину Прикарпаття займає гірська місцевість із багатою та різнобарвною природою. Тут нагромаджено величезний досвід взаємодії людини з природою, її розумного використання та дбайливого збереження. Рациональне використання природних багатств передусім у сільській місцевості – одна з характерних рис корінного населення краю.

3. На Прикарпатті збереглися особливі трудові традиції народу. Сезонні та вахтово-бригадні трудові зағони можна зустріти не тільки в багатьох регіонах України, а й далеко поза її межами. Недарма Прикарпаття вважається багатим на трудові резерви.

4. На відміну від інших регіонів тут достатньо збереглися традиційні народні промисли, які забезпечують органічне поєднання праці та народного мистецтва (ткацтво, килимарство, різьба по дереву, вишивання, писанкарство, кераміка, бондарство тощо).

5. На Прикарпатті збереглися прогресивні народні та релігійні обрядові традиції, що можуть бути успішно використані у вихованні дітей та молоді.

6. Прикарпаття – це край багатої історичної спадщини. Тут діє розгалужена мережа народних музеїв. Прикарпатці дбайливо ставляться до історичних пам'яток краю.

7. Це край туризму, що може широко використовуватися в процесі виховання молоді.

8. Прикарпаття багате самобутнім народним мистецтвом і фольклором.

9. Чимало прикарпатців – емігранти, які проживають у різних краях світу. До того ж це край прикордонний, що є сприятливим фактором для налагодження культурних зв'язків із зарубіжними державами, у тому числі з країнами східної Європи, та використання їх досвіду організації школи.

10. У довоєнні роки на Прикарпатті працювали народні школи, діяльність яких ґрунтувалася на врахуванні особливостей регіону.

Усі ці та інші особливості Прикарпаття є важливими передумовами для організації національної школи, яка максимально орієнтувалася би на традиції та ідеали родинного виховання, чого не могла домогтися теперішня загальноосвітня школа, що стала ідеологічною установою держави.

Пропонована концепція має двояке призначення. З одного боку, вона повинна давати методологічні орієнтири організації роботи кожної конкретної школи регіону, а з другого – її елементи можуть бути використаними для розробки загальнодержавної концепції організації української національної школи.

II. Основні принципи організації національної школи

Національна школа – це громадсько-державна навчально-виховна установа, діяльність якої ґрунтується на використанні культурних здобутків і прогресивних традицій нації та орієнтується на перспективу розвитку її духовного та інтелектуального потенціалу.

Функціонування національної школи ґрунтується на таких основних принципах:

1. Рівноправність усіх громадян України на здобуття загальної освіти, незалежно від національності, статі, раси, соціального походження, віросповідання, належності батьків до тих чи інших партій, громадських організацій чи об'єднань. Вона означає рівність усіх громадян щодо здобуття загальної освіти у відповідності з конституційними гарантіями і правами.

2. Громадсько-державний характер освіти. Цей принцип означає, що ініціатором національної школи є батьківська громадськість, яка в найбільшій мірі зацікавлена у повноцінному вихованні та навчанні дітей. Виразником її інтересів у питаннях освіти є ради шкіл, органи народної освіти при місцевих Радах народних депутатів та інші зацікавлені громадські організації.

Функції держави щодо національної освіти полягають у максимальному сприянні розвитку її навчально-матеріальної бази, організації наукових досліджень проблем навчання та виховання школярів, розробці орієнтовних навчальних планів і програм альтернативного характеру в забезпеченні видання підручників і навчальних посібників для учнів, науково-методичної літератури для вчителів, навчального устаткування, засобів унаочнення, дидактичних матеріалів тощо.

3. Визнання пріоритетного характеру фінансування та матеріального забезпечення школи за рахунок фондів освіти, що формуються при місцевих Радах народних депутатів із різних джерел доходів (місцевого бюджету, вкладів зацікавлених міністерств і відомств, податків із підприємств, кооперативів, приватних осіб, вкладів благодійних організацій, надходжень за платні послуги школи та ін.).

Реалізація цього принципу потребує повного подолання залишкового підходу до фінансування школи.

4. Забезпечення повної фінансово-господарської самостійності школи, надання їй права на формування власних коштів та їх використання для оздоровлення учителів та учнів, стимулювання їх навчальної діяльності, організації відпочинку, підвищення кваліфікації педагогічних кадрів тощо.

Реалізація даного принципу передбачає також вивільнення керівництва школи від господарських турбот і посилення його управлінських функцій, включаючи організацію цільової підготовки педагогічних кадрів, їх виборність на демократичних засадах, дійову атестацію з участю школярів і представників батьківської громадськості, визначення заробітної плати залежно від трудового внеску та кваліфікації кожного педагога чи іншого працівника школи.

5. Обов'язковість мінімального рівня освіти, що відповідає еталонам найбільш розвинених країн світу, з урахуванням реальних навчальних можливостей, інтересів, нахилів, стану здоров'я та працездатності кожного школяра.

6. Децентралізація системи управління школою, повне подолання командно-адміністративного стилю керівництва. Найвищим органом управління є шкільна рада, яка обирається на демократичних засадах з участю педагогів, учнів, батьківської громадськості та представників місцевих Рад народних депутатів.

7. Демократизація всіх сторін шкільного життя. Реалізація цього принципу означає виборність керівних органів школи, педагогів та інших працівників школи, використання найдоцільніших варіантів навчальних планів і програм з урахуванням соціально-економічних особливостей

регіону, інтересів і нахилів учнів, їх реальних навчальних можливостей та інтересів батьків щодо навчання їхніх дітей. Бо тільки за цієї умови стає можливою справжня педагогічна співпраця вчителів, учнів і їх батьків, що є запорукою успішної навчальної роботи.

8. Пріоритетний статус державної мови. Навчання дітей у національних школах України здійснюється рідною мовою. Вивчення української мови, яка відповідно до діючого Закону має статус державної, є обов'язковим для учнів будь-якої національної школи, що функціонує на території України (російської, угорської, польської, єврейської, болгарської, грецької та ін.). Обов'язковим для всіх шкіл є вивчення географії та історії України, її культури, національних традицій тощо.

Вивчення інших мов здійснюється за вибором учнів із погодженням їх батьків.

9. Різноманітність і диференціація навчальних закладів. Із метою розвитку інтелектуального потенціалу України на основі виявлення талановитих дітей та організації відповідної роботи з ними, поруч із масовими та загальноосвітніми школами, у відповідності з потребами та реальними можливостями організовують заклади спеціального призначення (гімназії, ліцеї, школи з поглибленим вивченням певного циклу навчальних дисциплін, студії тощо).

10. Народний характер освітньо-виховної діяльності школи. Виховання лише тоді може бути успішним, коли виховні цілі освітньої установи та сім'ї співпадають. Тому національна школа повинна орієнтуватись на прогресивні народні традиції, а не на соціальне замовлення держави.

Повна реалізація цих та інших принципів – процес довготривалий. Він залежить від того, як розвиватимуться політичні процеси на Україні, як відбуватиметься перехід до державного, політичного та економічного суверенітету, а також від особливостей соціально-економічного розвитку кожного регіону чи окремого населеного пункту. Тому ці принципи слід розцінювати як методологічні орієнтири організації національної школи та реалізувати їх у міру реальних можливостей на основі врахування конкретних умов.

При цьому слід пам'ятати, що створення національної школи здійснюватиметься не на порожньому місці, а на базі тієї, яка тепер функціонує з усіма властивими їй негативними явищами.

Щоб вийти з кризового стану, необхідно осмислити систему завдань, які покладаються на національну школу, із позицій цих завдань оцінити теперішні «освітні надбання» і передусім подолати найістотніші негативні явища в навчанні та вихованні школярів.

Отже, організація національного закладу – це передусім процес подолання негативних явищ теперішньої шкільної освіти, приведення її до нормального стану з перспективою дальшого розвитку в аспекті тих методологічних орієнтирів, які закладені у наведеній системі принципів.

III. Особливості виховання учнів української національної школи

Виховання учнів української школи за своїм змістом і характером є національним. Його ядро складають не ідеолого-політичні постулати, а загальнолюдські духовно-моральні та культурні цінності, інтерпретовані та конкретизовані через знання про національну, духовну та матеріальну культуру.

Виховання ведеться в душі національної єдності, гордості за свій народ, його славному історію, любові до рідного краю, відданості Батьківщині шляхом залучення учнів до різноманітних видів діяльності, що відповідає їхнім нахилам та інтересам і погоджується з виховними ідеалами батьків на основі їх активної співпраці з педагогами. До виховної роботи на ініціативних засадах залучаються також різноманітні зацікавлені в ній громадські організації, у тому числі релігійні.

Головними видами діяльності учня є навчання та праця в творчих об'єднаннях за інтересами, а також спілкування, зміст якого становить уся сукупність складових частин народознавства. Виховання ґрунтується на прогресивних педагогічних традиціях українського народу, здобутках національної і світової педагогіки та психології з широким використанням кращого досвіду виховної роботи, нагромадженого як у нашій країні, так і за її межами.

[...]

Рад. освіта. – 1990. – 20 листоп. (№ 92). – С. 2–3.

Програма розвитку народної освіти Української РСР на перехідний період (1991–1995 рр.)*

I. Аналіз стану і проблем освіти та основні напрями її розвитку в умовах переходу до нових соціально-економічних і політичних відносин у суспільстві.

1. Сучасний стан системи освіти і прогнозування соціально-економічних і політичних умов її діяльності.

2. Основні загальносистемні напрями забезпечення діяльності освітніх установ у перехідний період.

3. Проблеми і напрями перебудови складових систем освіти.

II. План заходів.

1. Загальносистемні заходи.

2. Розвиток складових системи освіти.

3. Забезпечення діяльності національних закладів освіти.

4. Розвиток міжнародних і міжнаціональних зв'язків.

I. Аналіз стану і проблем освіти та основні напрями її розвитку в умовах переходу до нових соціально-економічних і політичних відносин у суспільстві.

У суспільстві відбуваються кардинальні зміни соціально-економічних і політичних відносин. Демократизація суспільства, національне відродження, розширення економічної самостійності України на основі Декларації про державний суверенітет республіки та перехід до ринку зумовили необхідність докорінного перегляду підходів до організації і змісту освіти. У цих умовах система освіти не тільки повинна подолати свою внутрішню кризу, а й, оновлюючись, забезпечити якісно новий рівень загальноосвітньої, професійної, наукової підготовки громадян, всебічний розвиток кожної людини як особистості і найвищої цінності суспільства.

Виходячи з принципів, які закладені у Законі Української РСР «Про освіту», наукових досягнень, практичного досвіду, прогностичних передбачень та наявних невідповідностей між існуючим станом освіти і рівнем, на якому вона має бути, розроблено програму розвитку народної освіти України. У програмі намічено стратегію дій на 1991–1995 роки, яка орієнтована на захист системи освіти при переході до ринку, забезпечення її

* Документ схвалено Міністерством народної освіти УРСР 19 червня 1991 р. і рекомендовано розглянути його на серпневих конференціях педагогічних працівників.

Текст подано в скороченому вигляді.

розвитку в перехідний період і створення передумов для успішного функціонування на більш віддалену перспективу.

Програма складається з розділів, у яких міститься аналіз сучасного стану системи освіти та прогнозування соціально-економічних і політичних умов її діяльності, визначені загальносистемні заходи по розвитку складових систем освіти та міжнародних і міжнаціональних зв'язків.

1. Сучасний стан системи освіти і прогнозування соціально-економічних політичних умов її діяльності

Стан, у якому опинилась система освіти останніми роками, слід визнати як критичний. Його характерними ознаками стали деформація цільового спрямування, принципів, змісту освіти, недостатня якість навчання і виховання, зацентралізованість управління освітнім процесом, його одноманітність, відсутність справжньої мотивації творчої та ініціативної педагогічної діяльності. Як культуруутворюючому інституту освітній системі бракувало демократизму, гуманізму, національного духу. Криза в освіті посилювалась довгочасним незрозумінням значення освіти, неувагою до її проблем з боку держави і суспільства, зубожінням освітньої сфери внаслідок недостатньої фінансової та матеріально-технічної підтримки. Подальше загострення освітніх проблем сталося через докорінні зміни соціально-економічних та політичних відносин у суспільстві, зокрема введення ринку в економіці, оновлення структури влади і управління, бурхливі етнонаціональні процеси. І ринок, і національне відродження супроводжуються появою не тільки додаткових можливостей, а й виникненням соціально-економічних напруг. Ринкові відносини в економіці породжують насамперед загрозу комерціалізації освіти, соціальної незахищеності учасників навчально-виховного процесу. У свою чергу національне пробудження загострює проблеми відносин освіти з політикою, ідеологією, релігією.

2. Основні загальносистемні напрями забезпечення діяльності освітніх установ у перехідний період

Система освіти у перехідний період потребує законодавчого та правового забезпечення, фінансово-економічної підтримки, соціального захисту, кадрової, наукової, програмно-методичної та інформаційної допомоги.

Виходячи із сучасного стану освіти і прогнозу зміни соціально-економічних і політичних умов її діяльності, необхідно підготувати комплекс законодавчих актів, які б заклали правову основу для подолання внутрішньої

кризи освітньої системи та ефективного функціонування в умовах ринкової економіки, демократизації та гуманізації суспільства.

Стабілізація і розвиток освіти неможливі без гарантованого її фінансування, матеріально-технічного забезпечення, соціального захисту учасників навчально-виховного процесу. Головне – збільшення бюджетних асигнувань на освіту, введення комплексу соціально-гарантованих нормативів для різних типів освітніх закладів, індексація вартості навчання учня, студента, зарплати педагогічних працівників, пільгова податкова, кредитна, митна і ліцензійна політика для підприємств системи освіти та тих, що її обслуговують.

Докорінних змін мають зазнати зміст і організація освіти, управління процесом навчання і виховання, наукових досліджень, підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів. Необхідно розробити наукові програми для проведення фундаментальних і прикладних досліджень з актуальних психолого-педагогічних проблем, комплексні програми підготовки, видання і перевидання навчально-методичної літератури, організувати інформаційний банк педагогічних новацій тощо. Мережа освітніх закладів, їх програмно-методичне забезпечення повинні створювати умови для реалізації права вибору громадянами освітнього шляху відповідно до їх інтересів, нахилів, здібностей.

Реалізація Декларації про державний суверенітет України має сприяти розвитку національних навчально-виховних закладів, міжнародних і міжнаціональних зв'язків у галузі освіти, що у свою чергу позитивно вплине на збагачення змісту загальноосвітньої, професійної, наукової підготовки громадян, впровадження передового педагогічного досвіду, виведення освіти на якісно новий рівень.

3. Проблеми і напрями перебудови складових системи освіти

Освіта в Українській РСР побудована як неперервна система освітніх ланок. Її складовими є дошкільне виховання, загальноосвітня школа, спеціальна школа, професійна освіта, позашкільне виховання, педагогічна освіта, підготовка, перепідготовка і підвищення кваліфікації кадрів.

Система дошкільного виховання включає 24,5 тис. дошкільних закладів, якими охоплено 2,5 млн дітей. За типами дошкільні заклади розподіляються на загальнорозвиваючі, компенсуючі, комбіновані тощо. До навчально-виховного процесу залучено 363 тис. педагогічних працівників, із них 57 тис. чоловік (22,0%) мають вищу освіту. Майже 13,6 тис. дошкільних закладів розташовані у сільській місцевості.

Проте діяльність системи дошкільного виховання відстає від потреб суспільства. Не вистачає дитячих садків, 300 тис. місць потребують заміни, понад 200 тис. батьків не можуть влаштувати у садки дітей. Переобтяженість груп дітьми, надмірна заорганізованість їх життя завдає шкоди емоційному добробуту, повноцінному психічному розвитку і здоров'ю. У той же час зриваються плани будівництва дошкільних закладів, нерівномірно розвивається їх мережа. Повільно організуються нетрадиційні типи дитячих садків (для короткотривалого перебування дітей вдень, у вечірні або нічні години, у вихідні, святкові дні).

Передбачається перегляд фінансування системи дошкільного виховання, поліпшення матеріальної бази, удосконалення програмно-методичного забезпечення, засобів навчання і виховання, іграшок, запровадження варіантних програм, створення дитячих садків із гнучкими режимами перебування в них дітей та різними освітніми послугами.

Загальноосвітня школа є центральною ланкою системи освіти. У республіці функціонує 20,8 тис. загальноосвітніх шкіл (у них навчається 6,8 млн учнів), у тому числі 5,9 тис. – у місті (4,7 млн учнів) і 14,9 тис. – на селі (2,1 млн учнів). Політика в галузі освіти останніх десятиріч суттєво позначилась на структурі загальноосвітньої мережі. Якщо в 1965 році частка початкових шкіл становила 36,8%, неповних середніх – 42,2, середніх – 21,6, то в 1990 році – відповідно 15,2, 35,3, 49,5%. Закриття початкових шкіл негативно вплинуло на процес збереження та відновлення малих населених пунктів.

Демократизація суспільства ставить вимогу вільного розвитку культур і мов усіх національних груп, що проживають на Україні, при цьому пріоритетна роль відводиться українській мові як державній. Нині в республіці 15,3 тис. (73,6%) шкіл україномовних, 4,3 тис. (20,6%) – російськомовних, 93 школи з румунською, 59 – з угорською, 14 – з молдавською, 2 – із польською мовами навчання, функціонує близько однієї тисячі факультативних груп по вивченню болгарської, кримськотатарської, новогрецької, єврейської та інших мов. Але діюча мережа шкіл не повною мірою забезпечує конституційне право громадян на одержання повноцінної освіти і навчання національними мовами за місцем проживання. Майже в половині сільських населених пунктів немає будь-якої школи. У містах 21% учнів навчається в другу зміну. Школи відчувають нестачу спортивних залів, меблів, сучасного обладнання, комп'ютерної техніки, навчальної, художньої і методичної літератури. Кожна третя сільська школа не забезпечена водопроводом, центральним опаленням, більше половини – не мають каналізації.

Шкільна мережа слабо диференційована, особливо в сільській місцевості. Далеко не повною мірою задовольняються потреби учнів у поглибленому вивченні основ наук. Повільно зростає кількість учнів, які навчаються українською мовою. Зараз їх лише 50,4% від загального контингенту, що не відповідає національному складу населення.

Недостатньо працюють на перебудову школи навчальні плани, програми, підручники. Потребує істотного удосконалення навчально-методичне забезпечення педагогічного процесу. Основним його недоліком є безальтернативність, слабка орієнтація на задоволення індивідуальних запитів, інтересів і нахилів учнів. Кризовий стан у поліграфічній базі згубно позначається на випуску програм, підручників, навчальних та методичних посібників, особливо варіантних.

Викликає занепокоєння рівень загальноосвітньої підготовки учнів, зокрема з мов, історії, математики та ряду інших шкільних дисциплін. Низькою залишається комп'ютерна грамотність школярів.

Передбачаються зміни у шкільній мережі, більша її диференціація. Розширюватиметься мережа ліцеїв, гімназій, шкіл із поглибленим вивченням окремих предметів, спеціалізованих шкіл. Відкриватимуться приватні, кооперативні школи, альтернативні державним. На виконання Державної програми розвитку української та інших національних мов наполегливо здійснюватимуться заходи щодо збільшення кількості шкіл і класів з українською мовою навчання, створюватимуться умови для задоволення мовних потреб інших народів, які компактно проживають на Україні.

Удосконалюватиметься зміст загальноосвітньої підготовки. Оновляться програмно-методичні комплекси, забезпечуватиметься диференціація і різнорівневий підхід при викладанні шкільних дисциплін. Скорочуватиметься обов'язкове навантаження учнів, розширюватиметься шкільний компонент освіти, вводиться додаткові спецкурси, факультативи, курси за вибором учнів, більш широко запроваджуватиметься профільне навчання. Зміст освіти повніше відобразатиме регіональні особливості, історичні, культурні традиції українського народу. Будуть визначені державні вимоги до змісту, рівня та обсягу знань учнів у загальноосвітній школі. Реалізація зазначеного має забезпечити конкурентоздатність випускників школи, готовність їх адаптуватися в умовах ринку.

Система державної допомоги і підтримки дитинства налічує 706 інтернатних закладів двадцяти шести типів, у яких навчається, виховується і лікується понад 154 тис. дітей. Серед цих закладів 45 шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, понад 40 будинків

сімейного типу. Особливо гострим для спеціальних освітніх закладів постають питання удосконалення мережі шкіл-інтернатів, зокрема для обдарованих дітей, санаторного типу для хворих дітей та дітей інвалідів. Дефіцит учнівських місць складає 13,5 тисячі. Не відповідає вимогам матеріально-технічна база інтернатних закладів, майже 200 із них потребують капітального ремонту. Інтернатним закладам необхідні досконалі системи диференційованої діагностики аномальних дітей, сурдо- і тифлотехнічні засоби корекції вад розвитку, комп'ютерна техніка тощо.

Передбачається подальше удосконалення мережі інтернатних закладів, особливо з поглибленим вивченням окремих предметів, змісту освіти, наближення форм виховання дітей-сиріт до сімейних умов. Буде створено Республіканський науково-методичний центр допомоги аномальним дітям і підліткам із відхиленнями у розвитку.

[...]

Інформ. зб. М-ва нар. освіти УРСР. – 1991. – № 15/16. – С. 4–36.

Концепція середньої загальноосвітньої школи України*

За всіх часів школа була моделлю суспільства, провідним інститутом виховання підростаючого покоління. Вона формує і оберігає національну культуру, невіддільна від національного ґрунту і коріння свого народу, тому організацією, змістом і формами роботи має відповідати національно-культурним потребам України, а національне самовизначення школи є необхідною умовою її розвитку.

Загальноосвітня школа створювалася як єдина, трудова, політехнічна. Незаперечним є її внесок у навчання та виховання кількох поколінь громадян. Однак проголошений ідеологічний постулат про обов'язковість середньої освіти без врахування стану справ у країні, орієнтація школи і вчителя на нівелювання природних задатків, інтересів та можливостей дітей, нехтування принципом диференціації навчання призвели до погіршення якості загальноосвітньої підготовки випускників школи, різкого падіння соціального статусу і престижу знань серед молоді. Школа все більше перетворювалася в бюрократичну ідеологічну установу, де панувала одноманітність, відчуження учня від школи, учителя від учня.

* Проект цього документа розроблено в 1990 р. НДІ педагогіки УРСР. 10 серпня 1990 р. колегією Міністерства народної освіти УРСР його рекомендовано для публікації в газеті «Радянська освіта» та іншій пресі з метою обговорення на серпневих учительських конференціях, подальшого доопрацювання. 12 вересня 1991 р. представлено концепцію було затверджено рішенням колегії Міністерства народної освіти України.

Особливо занедбаною виявилась сільська школа: залишковий принцип фінансування її діяльності, незадовільна матеріальна база, відсутність належного забезпечення посібниками і навчальним обладнанням, соціально-побутова невлаштованість учителів призвели сільську школу до стану кризи.

Загострилися протиріччя між вимогою суспільства забезпечувати кожній людині єдиний, досить високий рівень загальної освіти і необхідністю всіляко задовольняти і розвивати індивідуальні інтереси та здібності учнів, поглиблене хибним тлумаченням принципу єдиної школи. Принцип єдиної школи передбачає передусім єдність мети й завдань загальної політехнічної освіти, забезпечення випускникам усіх типів середніх шкіл повноцінних знань з основ наук на рівні вимог науково-технічного і духовного прогресу, можливостей для свідомого вибору професії, продовження освіти, активної участі у громадсько-політичному житті. Спільність мети й завдань освіти має органічно поєднуватись із різноманітністю шкіл, гнучкістю навчальних планів і програм, організацією диференційованого навчання відповідно до запитів і нахилів учня, розвитком мережі профільних і спеціалізованих шкіл та класів із поглибленим вивченням окремих предметів, можливістю створення кооперативних і приватних шкіл.

Диференціація поширюється і на принцип загальності середньої освіти, базовість якої аж ніяк не означає її примусовості. Має враховуватися, що до 9-го класу завжди виділяється певний контингент учнів, які з тих або інших причин не можуть чи не хочуть продовжувати навчання в середній школі чи ПТУ. Ці учні з задоволенням пройдуть короткотермінові курси з певної спеціальності, яка не вимагає середньої освіти, щоб пошвидше почати працювати, відклавши на кілька років закінчення повної середньої школи. Для таких учнів мають створюватися належні умови.

Неминучим наслідком вульгарного розуміння принципу єдиної школи стала жорстка централізація всіх сторін її життя, яка призвела до відчуження школи від суспільства і національної культури, до втрати школою національних традицій, до дискредитації вивчення рідної мови, літератури, історії свого народу.

Школа завжди є національною. Спроби формування позанаціональної, так званої загальнонарадянської школи без будь-яких національних ознак і особливостей призвели до кризових явищ. У сучасних умовах школа виступає важливим фактором відродження нації, виховання в молоді почуття національної свідомості й гідності, активним засобом боротьби з національним нігілізмом, із проявами комплексу національної неповноцінності, нижчості, відступництва від своєї нації.

Це зумовлює необхідність опрацювання концепції загальноосвітньої школи України, здатної забезпечити загальну середню освіту молоді як надійну базу для всебічного розвитку особистості та наступної підготовки висококваліфікованих робітників і спеціалістів, концепцію, що визначатиме основні підходи до відновлення культуротворчої функції школи і її національного відродження на гуманістичних і демократичних засадах із пріоритетом у її діяльності загальнолюдських цінностей і моралі над класовими і національними.

Вихідними положеннями концепції є:

- забезпечення суверенності за законодавством, структурою і змістом навчання і виховання системи народної освіти на Україні;
- спрямування змісту і організації навчально-виховної роботи в школі на формування національної самосвідомості, органічне поєднання в діяльності школи національної та інтернаціональної, загальнолюдської культури;
- забезпечення випускникам школи обсягу наукових знань на рівні світових стандартів загальної середньої освіти;
- відмова від політизації навчально-виховного процесу, нав'язування школі ідеологічних догм і доктрин окремих партій, організацій, рухів, церкви тощо;
- забезпечення незалежності державної системи освіти від церкви і її світського характеру;
- організація навчально-виховного процесу на основі максимального врахування і розвитку індивідуальних здібностей, нахилів, обдарованості дітей;
- автономність школи у виборі форм і методів навчально-виховного процесу;
- орієнтація виховної діяльності школи на розвиток сутнісних сил особистості, здібностей, талантів, рис, якостей, відносин;
- надання учням можливості реалізувати будь-які свої вимоги демократичним шляхом, об'єднуватися в добровільні демократичні дитячі організації, у діяльності яких пріоритет надається загальнолюдським духовним цінностям;
- органічне поєднання державних і громадських засад в управлінні народною освітою, відмова від заформалізованих управлінських структур і командно-адміністративних методів управління;
- оптимізація оплати праці педагогів з урахуванням дійсних затрат сил і робочого часу, а також результативності педагогічної діяльності.

Мета, завдання і структура загальноосвітньої школи

Загальноосвітня школа є однією із найважливіших ланок системи безперервної освіти, яка забезпечує високий загальнокультурний, освітній і політехнічний рівень підготовки молоді; формує основи інтелектуальної, високоморальної, фізично розвинутої особистості з широкими духовними потребами; виробляє у своїх вихованців стійке бажання і уміння вчитися, постійно поповнювати і поглиблювати свої знання.

Головна мета школи – формування і розвиток особистості з глибоко усвідомленою громадянською позицією, системою наукових знань про природу, людину, суспільство, почуттям національної самосвідомості, готової до професійного самовизначення. Ця мета досягається різноманітними, диференційованими засобами.

Школа на Україні будується як єдина, трудова, політехнічна на основі ідеї гуманізму, демократії та інтернаціоналізму.

Принцип єдиної школи означає надання всім дітям рівних можливостей для одержання освіти, відображає єдність і взаємозв'язок всіх ступенів загальної середньої освіти, її безперервність, наступність всіх компонентів навчально-виховної системи – мети, змісту, методів, засобів і організаційних форм. Школа діалектично поєднує національний та інтернаціональний зміст освіти, забезпечує доступ до скарбниць світової культури, необхідний рівень міжнаціонального спілкування.

Трудовий характер школи передбачає формування в учнів культури інтелектуальної і фізичної праці, поваги до людей праці, готовності до включення в трудову діяльність. Основними засобами для цього є послідовна реалізація принципу поєднання навчання з продуктивною працею, формування в учнів комплексу загальнотрудових умінь, підготовка до свідомого вибору професії згідно з прагненнями і здібностями кожного.

Політехнічний характер школи передбачає засвоєння учнями наукових основ сучасного промислового і сільськогосподарського виробництва, усвідомлення соціальних та екологічних наслідків науково-технічного прогресу.

Державна система загальної середньої освіти відокремлена від церкви і носить світський, відкритий характер. Приватно громадяни республіки можуть навчати своїх дітей релігії індивідуально чи в створюваних релігійними організаціями навчальних закладах і групах. За бажанням дітей чи їхніх батьків у школі може бути організоване добровільне вивчення «Історії релігій».

Найважливішим принципом загальноосвітньої школи є принцип гуманізму, відповідно до якого людині як вищій цінності суспільства

надаються сприятливі умови для всебічного розкриття її здібностей і таланту, розвитку особистості. Школа покликана сприяти досягненню гармонії в поєднанні інтересів особи, суспільства і держави.

Діяльність школи спрямовується на утвердження гуманістичного призначення освіти, її визначальної ролі в економічному, соціальному, політичному і духовному оздоровленні суспільства. Гуманізація і гуманітаризація школи передбачає зміцнення органічного зв'язку навчання в ній з витоками національної культури, гуманітарними традиціями людства, досягненнями вітчизняної і світової громадської думки, подолання розриву між культурою, наукою і освітою.

Гуманізм школи полягає в послідовному поєднанні інтересів учнів та вчителів і виявляється в довір'ї і диференційованому підході до школярів, заснованому на врахуванні і розумінні їхніх індивідуальних особливостей і здібностей, запитів та інтересів, поваги, честі й гідності.

Головними напрямками відродження школи є: реалізація в навчанні та вихованні підростаючого покоління ідеї народності на основі засвоєння позитивних традицій національних культур українців та інших народів, що проживають на Україні, відродження ролі школи в розвитку культури народу; демократизація всіх сторін шкільного життя, перетворення школи з відомчої ідеологічної установи в громадсько-державний інститут, відхід від жорсткого одержавлення і регламентації її діяльності, широкий розвиток самодіяльних засад, залучення громадськості до визначення і здійснення шкільної політики; індивідуалізація навчально-виховного процесу, організація його з урахуванням здібностей, нахилів, інтересів дітей та їхнього інтелектуального, фізичного і психічного розвитку; диференціація, яка передбачає варіативність змісту, форм і методів навчання та виховання; інтеграція зусиль всіх соціальних інститутів виховання – сім'ї, школи, позашкільних установ, виробничих колективів, громадських організацій для поліпшення виховання підростаючого покоління.

Єдина за своєю сутністю, метою і завданнями, основним змістом навчання і виховання загальноосвітня школа функціонує у вигляді навчальних закладів різних типів.

1. Середня загальноосвітня школа. Забезпечує базовий рівень освіти з усіх загальноосвітніх предметів.

2. Школа з поглибленим вивченням окремих предметів. Забезпечує базовий рівень освіти з більшості навчальних предметів, а з деяких – вищий рівень знань найчастіше на II та III ступенях навчання. Може мати класи, що забезпечують з усіх предметів базовий рівень освіти.

3. Школа з профільним навчанням, або спеціалізована школа. Передбачає базовий рівень освіти з більшості навчальних предметів і поглиблені знання з одного або кількох профілів: наукового спрямування (фізико-математичного, хіміко-біологічного, сільськогосподарського, філологічного, історико-суспільствознавчого, економічного, педагогічного тощо), художнього спрямування (музичного, образотворчого, акторського, вокального, хореографічного тощо), спортивного (за різними видами спорту) на II і III ступенях. Кожному профілю відповідає поглиблене вивчення певної групи предметів, а також вивчення спецкурсів. Може мати класи, що забезпечують базовий рівень освіти (загальний профіль).

Школи з поглибленим вивченням окремих предметів, із профільним навчанням та спеціалізовані загальноосвітні навчальні заклади можуть функціонувати як гімназії, ліцеї, колегіуми тощо.

Важливе місце в системі навчальних закладів, що забезпечують молоді середню освіту, належить середнім професійно-технічним училищам, технічним ліцеям. Професійно-технічна освіта передбачає засвоєння майбутнім робітником базових гуманітарних і природничо-наукових знань, загальнотехнічних дисциплін на галузевому рівні, а також спеціальних знань, оволодіння уміннями і навичками виконання робіт із складних професій або груп професій.

Можливе створення навчального закладу «дитячий садок – школа», в якому забезпечуються сприятливі умови для громадського виховання дітей дошкільного віку, поліпшення їх підготовки до шкільного навчання, раціонального використання педагогічних кадрів та навчально-матеріальної бази.

Для навчання громадян, які працюють, не мають середньої освіти і бажають її одержати, організуються вечірні (змінні) загальноосвітні школи. Можлива організація очно-заочних середніх шкіл, де на III ступені навчання поряд із звичайними класами, функціонують класи і групи із заочною формою навчання, консультаційні пункти для бажаючих складати екзамени екстерном.

Названі типи шкіл, відрізняючись змістом і формами організації навчання, переліком предметів, що вивчаються, повинні забезпечити всім випускникам загальноосвітню підготовку, достатню для продовження навчання у вищому навчальному закладі.

Виходячи з вікових періодів розвитку дітей: дошкільне дитинство – до 6 років; період отрочтва – 6–11 років; підлітковий – 11–15 років і ранній юнацький вік – 15–18 років, загальноосвітня школа є триступеневою:

I ступінь – початкова школа з тривалістю навчання – 3–4 (5) років;

II ступінь – основна школа з тривалістю навчання 5 років;

III ступінь – повна середня школа.

Тривалість навчання в повній середній школі (2–3 роки) визначається органами народної освіти.

Ступені загальноосвітньої школи залежно від місцевих умов можуть функціонувати автономно (початкова, основна, повна середня школи), а також разом чи у комплексі з іншими навчально-виховними закладами.

Між ступенями загальної середньої освіти забезпечується єдність і взаємозв'язок, наступність мети, змісту, методів, засобів, організаційних форм навчання і виховання.

Школа I ступеня забезпечує становлення особистості дитини, цілеспрямований вияв і розвиток її здібностей, формування умінь і бажання вчитись; створює умови для її самовираження в різних видах діяльності, морально-етичного й естетичного розвитку, оволодіння основами особистої гігієни та здорового способу життя, культури мови і поведінки; формує початкові загальнонавчальні і загальнотрудові вміння і навички, прилучає до суспільно корисної праці, розвиває інтерес до художньої і технічної творчості.

Тривалість навчання в цій школі (3 чи 4 роки) обумовлюється рівнем готовності дитини до нього, а також особливостями мовного режиму школи. За рішенням рад шкіл з угорською, молдавською, кримськотатарською, болгарською, гагаузькою, польською, єврейською та іншими мовами навчання тривалість першого ступеня може бути продовжена до 5 років.

Диференціація навчально-виховної діяльності в початковій школі досягається головним чином за рахунок варіативності самого процесу навчання, темпу вивчення навчального матеріалу, адаптації змісту й обсягу навчальних завдань до індивідуальних можливостей дітей, організації класів і груп педагогічної підтримки чи вирівнювання (адаптації і здоров'я), класів і груп для обдарованих дітей.

II ступінь школи дає учням знання основ наук, засобами всіх навчальних предметів формує у школярів методи наукового пізнання, творчого, евристичного мислення. Водночас тут у повній мірі враховуються індивідуальні особливості, створюються максимальні можливості для інтелектуального і фізичного розвитку кожної дитини. Із цією метою пропонуються для вивчення предмети за вибором, запроваджуються факультативні курси, організовуються індивідуальні та групові заняття за інтересами тощо.

Важливою функцією цього ступеня навчання є широка професійна орієнтація учнів – тут виявляються типологічні характеристики особистості кожного школяра, його інтереси, ціннісні орієнтації. Систематична науково обгрунтована діагностика цих якостей (а в разі потреби і їх активна корекція) має допомогти самовизначенню випускників основної школи, правильному вибору ними напрямку подальшої навчальної чи трудової діяльності.

На III ступені завершується загальноосвітня підготовка молоді, формується світоглядна позиція особистості, її ціннісні орієнтації, необхідні для усвідомлення себе вільним громадянином суспільства, активним учасником науково-технічного і соціального прогресу.

Індивідуалізація і диференціація навчання на цьому ступені реалізуються: за змістом освіти (вибір груп предметів для поглибленого вивчення при єдиному базовому рівні загальноосвітньої підготовки); за здібностями і творчими можливостями кожного учня (створення класів для поглибленого вивчення окремих предметів, груп і індивідуальних програм для особливо обдарованих дітей, спеціалізованих шкіл і класів для більш ґрунтовного вивчення циклів предметів); за інтересами та нахилами (факультативи, гуртки, секції, науково-технічні товариства); за індивідуальним стилем навчання (різний темп навчання, вибір найбільш доцільних методів засвоєння знань, виду навчального матеріалу). За рахунок використання громадських коштів, цільових вкладів, добровільних внесків на III ступені навчання можуть вводитися додаткові курси для одержання освіти понад державний освітній мінімум.

Система навчальних предметів, їхній обсяг і послідовність вивчення на III ступені школи можуть бути різними. Відповідно можуть відрізнятися переліки предметів, вказаних в атестатах чи інших документах про одержання загальної середньої освіти. Однак у всіх випадках має бути забезпечений рівень обов'язкової соціально необхідної загальноосвітньої підготовки.

Поєднання навчання з продуктивною працею не обумовлює обов'язкової професійної підготовки учнів на III ступені навчання. Але там, де є необхідні умови, за бажанням учнів, їхніх батьків та зацікавленості підприємств можливе здійснення професійної підготовки як одного з напрямів профільного навчання.

Невід'ємною складовою системи народної освіти є спеціальна школа для дітей із вадами розвитку (аномальних дітей), психофізичний статус яких унеможливує їх навчання у загальноосвітній школі. Навчання у спеціальних школах здійснюється на основі засвоєння змісту освіти, обсяг і структура якого визначаються навчально-пізнавальними можливостями

різних категорій учнів, перспективами їх соціально-трудової адаптації і реабілітації у суспільстві. Школа спільно з органами охорони здоров'я забезпечує для учнів охоронно-лікувальний режим, у тому числі й повне лікування. Спеціальна школа створює психодіагностичну службу і несе відповідальність за правильність комплектації учнями і визначення прогнозу для кожної дитини.

Школа і національна культура

У сучасних умовах школа об'єктивно виступає провідним фактором прилучення молоді до національної культури і традицій. Тут закладаються основи національної самосвідомості, прищеплюється любов до рідної мови, повага до свого народу, його історії і культури. У діяльності школи органічно поєднуються елементи національного й загальноосвітнього.

Нехтування національними почуттями, яке тривалий час культивувалося, призвело до помітних деформацій у шкільній політиці, до втрати школою національної культуротворчої функції. Рішуче подолання у шкільній практиці такого підходу – найважливіша умова гармонізації національно-інтернаціональної свідомості особистості.

Споконвічність, первинність культурно-історичної традиції народу, її діалектична єдність із загальною людською культурою виступає вихідним принципом при конструюванні змісту освіти і всієї виховної діяльності школи.

Національний компонент змісту освіти включає знання рідної мови й літератури, історії свого народу, його традицій, звичаїв, ідеалів, витоків і особливостей рідної культури, усної народної творчості, знання про суспільний і державний устрій України, її міжнародне становище, населення, природні умови і ресурси, економіку, науку, культуру, про культуру та побут інших народів, що проживають на території України, сучасні етнічні процеси.

Ці знання розкриваються як в обов'язкових навчальних предметах, так і в предметах за вибором учнів, у факультативних курсах. У результаті засвоєння змісту освіти підрастаюче покоління має усвідомити, що воно належить до народу, історія якого сягає у глибоку давнину, багата славними сторінками і видатними представниками, що цей народ вільнолюбивий і дружлюбний, талановитий і працьовитий. У контексті національної культури формується й інтернаціоналізм як переконання, а не як агітаційна теза чи догматичне твердження.

Національне самовизначення школи вимагає широкого відображення національних елементів у її виховній діяльності, відродження краєзнавчої

роботи у всіх можливих напрямках, залучення учнів до активної участі в збереженні й охороні святинь свого народу, пам'яток історії, культури і природи, до освоєння традиційних ремесел і народних промислів.

У навчально-виховному процесі школи має широко використовуватися вироблена тисячоліттями мудрість народної педагогіки, виражена в усній народній творчості, у споконвічних загальнолюдських моральних засадах і нормах людини праці.

Зміст загальної середньої освіти

Одним із найважливіших компонентів загальної середньої освіти є його зміст, під яким розуміють узагальнену систему знань про природу, сучасне виробництво, суспільство, культуру й мистецтво, про людину; систему узагальнених інтелектуальних та практичних умінь, навичок творчого розв'язання практичних і теоретичних проблем, етичних норм. У процесі засвоєння змісту загальної освіти в учнів формується уявлення про цілісну наукову картину світу, здійснюється їхній інтелектуальний, емоційний, морально-етичний, естетичний, фізичний розвиток, виробляється громадянська позиція, орієнтація на вільний вибір професій і спеціальностей згідно з прагненнями і здібностями.

Обов'язковою умовою ефективної організації процесу засвоєння знань є певна відносна стабільність змісту освіти. Водночас зміст освіти чутливо реагує на всі зміни в житті суспільства, враховує суттєві структурні зрушення в народному господарстві. Тому одним із провідних принципів формування змісту освіти є гнучкість і відкритість.

Сучасний етап соціального і науково-технічного прогресу вимагає істотного оновлення змісту загальної середньої освіти в таких основних напрямках:

- широке відображення у змісті освіти на всіх ступенях навчання національної історії, духовної та матеріальної культури, мистецтва в органічній єдності із світовою історією, культурою, здобутками людської цивілізації;

- встановлення більш раціонального співвідношення часу на вивчення соціально-гуманітарних, природничо-математичних, мовних, художньо-естетичних предметів, на трудове і фізичне виховання, зміст яких відображає всі види людської діяльності і систему суспільних відносин;

- визначення оптимального поєднання класичної спадщини і сучасних досягнень відповідної науки в змісті окремих навчальних предметів;

- відображення в змісті освіти інтегративних процесів, які відбуваються в сучасній науці та виробництві, запровадження ряду інтегративних курсів із метою формування цілісної наукової картини розвитку природи та суспільства і усунення навчального перевантаження учнів;

- узагальнення, систематизація і генералізація знань на основі фундаментальних наукових ідей, теорій, законів, принципів, наукових картин світу;

- врахування інтересів учнів та їхніх індивідуальних особливостей, орієнтація змісту на розвиток здібностей та емоційно-ціннісних ставлень учнів, їх наукового світогляду та творчого мислення;

- посилення гуманістичного, політехнічного і екологічного спрямування змісту освіти, дієвості засвоєваних учнями знань;

- забезпечення варіативності навчальних планів і програм із метою врахування як регіональних і національних особливостей, так і відмінностей в інтелектуальній, емоційній, моральній сферах учнів, у темпах і рівнях психічного розвитку дітей.

Для забезпечення органічної єдності мети суспільства і держави в галузі виховання підростаючого покоління, культурно-національних, регіональних і місцевих вимог до загальноосвітньої підготовки учнів, а також потреб особистості в освіті виділяються два компоненти: державний і шкільний.

Державний компонент змісту освіти має забезпечити соціально необхідний для кожної молодої людини (які б не були її плани в майбутньому) рівень фундаментальних знань про природу, техніку, суспільство, людину, здобутки національної культури, соціальний досвід і перспективи соціального розвитку, без якого неможливо щасливо жити й успішно працювати в сучасному суспільстві, бути повноцінним громадянином. Він включає також універсальні умови спілкування людини зі світом природи й техніки – математику й основи інформатики. Ця складова державного компонента змісту освіти є інваріантним стандартом загальноосвітньої підготовки, незалежним від регіональних умов та індивідуальних особливостей учнів.

Зміст державного компонента та програмно-методичне забезпечення його реалізації (програми, підручники, навчальні та методичні посібники тощо) опрацьовуються Міністерством народної освіти України.

Міністерство народної освіти України забезпечує також опрацювання орієнтовного переліку курсів для вивчення за вибором учнів, профілів навчання, факультативів тощо, а також дидактичних та методичних

матеріалів для їх реалізації. Вибір таких курсів, профілів та факультативів є виключним правом школи.

Шкільний компонент змісту освіти спрямовується на задоволення пізнавальних інтересів учнів, розвиток їхніх здібностей, організацію різноманітної діяльності за нахилами та інтересами, широке ознайомлення з різними галузями знань, зміцнення здоров'я школярів. Він включає поглиблене вивчення окремих предметів, профільне навчання за інтересами та здібностями, факультативи, групові та індивідуальні заняття. Час, відведений на шкільний компонент, може за рішенням ради школи використовуватися для компенсаційної та коригуючої роботи з учнями, які відстають у навчанні і розвитку, для роботи з обдарованими дітьми, для додаткових занять фізичною культурою, суспільно корисною продуктивною працею.

У результаті опанування початкового змісту освіти у дітей формуються міцні навички усної і писемної мови, рахунку, а також значний обсяг знань про оточуючий світ; виробляються початкові загальнотрудові вміння і навички, розвивається інтерес до мистецтва, художньої і технічної творчості. Всі знання у початковій школі синтезуються в навчальні предмети: рідна мова, мова навчання (якщо вона не є рідною), математика, природознавство і суспільствознавство (людина і навколишній світ), мистецтво, праця, фізкультура. Школи можуть працювати за різними навчальними планами.

У навчальних планах традиційні предмети «Образотворче мистецтво» і «Праця» можуть замінюватися інтегрованим курсом «Художня праця», предмети «Музика» і «Фізкультура» – курсом «Музика і рух», «Ознайомлення з навколишнім» і «Природознавство» – курсом «Людина і світ». У початковій школі можуть запроваджуватися не всі три інтегровані курси, а один чи два. Інші предмети вивчаються як самостійні при збереженні загальної кількості відведених на них годин.

Шкільний компонент змісту початкової ланки освіти передбачає насамперед формування національної свідомості учнів та їх екологічної культури в умовах конкретного природного і соціокультурного оточення (народні ремесла, уроки екології, природознавство тощо), а також факультативне вивчення іноземної мови, різних видів мистецтва, заняття фізкультурою та спортом.

У державному компоненті змісту освіти на другому ступені зберігається в основному традиційна номенклатура навчальних курсів, однак можливе інтегрування споріднених предметів. Зокрема, замість курсів біології, фізики, хімії, фізичної географії може вивчатися інтегрований курс природознавства.

Державний компонент змісту освіти шкіл з українською мовою навчання включає знання з української мови та літератури, російської мови, світової літератури, математики, природознавства, суспільствознавства, іноземної мови, історії, географії, образотворчого та музичного мистецтва, фізичного виховання та трудового навчання.

Курс світової літератури передбачає вивчення визначних творів світового письменства. У школах з українською мовою навчання він включає також визначні твори російських письменників. Твори українських і російських письменників вивчаються мовою оригіналу, а твори письменників інших народів – у перекладах на мову навчання.

У школах, де навчаються діти болгарської, молдавської (румунської), кримськотатарської, угорської, польської та інших національностей, державний компонент включає знання з рідної мови і літератури, української мови, світової літератури (найбільш визначні твори української, російської та національних літератур народів світу), математики, природознавства, суспільствознавства, історії України та свого народу, географії України та рідного краю, іноземної мови, образотворчого і музичного мистецтва, передбачає фізичне виховання та трудове навчання. У цих школах предмети для вивчення за вибором, факультативні курси і додаткові заняття можуть включати знання з етнографії, національної художньої культури, фольклору, народних ремесел та промислів.

Твори українських і російських письменників у курсі світової літератури у цих школах вивчаються мовою оригіналу, а твори письменників інших народів – у перекладах. Курс історії і етнографії України та свого народу передбачає ознайомлення учнів також з історією розвитку духовної та матеріальної культури відповідного народу (болгарського, молдавського, польського тощо) у цілому, а не лише тієї його частини, яка проживає нині на даній території.

Шкільний компонент змісту освіти в 5–9 класах включає курси за вибором учнів і профільне навчання, факультативні та додаткові (індивідуальні й групові) заняття. Зміст курсів та занять може пропонуватися як Міністерством народної освіти, так і розроблятися безпосередньо на місцях школами, педагогічними та іншими вузами, науковими організаціями, місцевими органами народної освіти, виходячи з національних та регіональних особливостей території, кадрових та матеріальних можливостей школи. Курси за вибором мають задовольняти природні інтереси дітей, забезпечувати їхній інтелектуальний розвиток, розширення загальнокультурного та політехнічного кругозору учнів, розвиток художніх і технічних здібностей.

Починаючи з восьмого класу, навчання може здійснюватися за профілями. Залежно від місцевих умов можуть пропонуватися різні профілі навчання. Для учнів, які до восьмого класу не визначили своїх інтересів або не бажають навчатися за запропонованими профілями, зберігається звичайне непрофільне навчання.

Зміст трудового навчання в 1–7-х класах має стабільну і варіативну частини. Зміст стабільної частини (60% навчального часу) опрацьовує Міністерство народної освіти і він є спільним для всіх шкіл. Зміст варіативної частини визначається школою з урахуванням місцевих умов, виробничого оточення, наявності навчально-матеріальної бази. У 8–9-х класах трудове навчання здійснюється за профілями, запропонованими Міністерством народної освіти для вибору школи.

Факультативні курси та заняття в основній школі спрямовані на підвищення культурного та інтелектуального рівня школярів і передбачають виявлення та задоволення пізнавальних інтересів і здібностей дітей, поглиблення та розширення знань у галузі науки, культури, мистецтва. Поряд із факультативними курсами, розрахованими на один чи кілька років, можуть практикуватися короткотермінові факультативи (від 5 до 17 годин кожний). Основне їх призначення – за рахунок значно ширшого тематичного діапазону проблем повніше забезпечити початкове задоволення різноманітних інтересів учнів і сприяти тим самим кращому їх самовизначенню в різних галузях науки, техніки, людської діяльності.

Додаткові індивідуальні та групові заняття в 5–9 класах мають виконувати як корекційно-допоміжні функції, так і розвивати здібності особливо обдарованих дітей.

На старшому ступені навчання (10–11-ті (12) класи) завершується загальноосвітня підготовка на основі широкої диференціації навчання і професійної орієнтації, задоволення пізнавальних інтересів учнів, їх прагнення до освіти. У школах, де навчання ведеться мовами національних меншин, тривалість навчання на цьому ступені може бути продовжена на один рік рішенням відповідного органу управління народною освітою.

Державний компонент змісту освіти включає вивчення в основному тих же навчальних предметів, що й на другому ступені. У школах, де українською або російською мовою навчаються діти болгарської, молдавської (румунської), польської, кримськотатарської та інших національностей, державний компонент змісту освіти додатково включає знання з рідної мови, історії та етнографії свого народу.

На цьому ступені навчання значно збільшується число курсів за вибором та факультативів, більше часу відводиться на профільне навчання та

додаткові (індивідуальні і групові) заняття. Зміст трудового і професійного навчання на цьому ступені визначається радою школи з урахуванням місцевих умов, інтересів дітей.

У 10–11 класах можуть реалізуватися два варіанти навчання: традиційний, коли учні вивчають заданий зміст освіти в однаковому обсязі при широкій організації факультативних курсів, і диференційований за профілями, які обираються школою на основі врахування пізнавальних інтересів учнів, місцевих умов, наявності кадрового забезпечення і матеріально-технічної бази. Профілі можуть бути різноманітними за дидактичною метою, обсягом тощо. Поглиблене вивчення профілюючих предметів та курсів за вибором реалізується за рахунок часу, відведеного на шкільний компонент змісту освіти і, як правило, не передбачає використання навчального часу державного компоненту.

Вивчення предметів мовного циклу

У школі реалізується єдиний підхід до вивчення предметів мовного циклу на комунікативно-діяльній основі. Мета вивчення рідної мови полягає в розвитку в учнів уміння вільно і грамотно висловлювати свої і розуміти чужі думки в усній та письмовій формі. Це на перший план висуває завдання формувати і вдосконалювати вміння невимушено, комунікативно виправдано користуватися рідною мовою при сприйманні (слуханні, читанні) і створенні (мовленні, письмі) висловлювань у різних сферах, формах, жанрах мови, тобто забезпечувати мовну компетенцію носіїв мови в різних видах мовленнєвої діяльності.

Вивчення української мови як державної є обов'язковим для всіх учнів загальноосвітніх шкіл. У школах з російською мовою навчання українська мова вивчається з 1–2-го по 11-й клас включно: у початкових класах – пропедевтичний, а в 5–9 – систематичний курс мови. У 10–11 класах головна увага приділяється узагальненню, повторенню та систематизації вивченого в початкових і середніх класах.

Завдання вивчення української мови дітьми болгарської, молдавської, грецької, татарської інших національностей та гагаузької народності, які навчаються рідною або російською мовами, у початкових класах полягає в створенні мовної бази для подальшого її вивчення та спілкування нею. Це має бути усний синтетичний курс, який передбачає використання навчально-мовленнєвих ситуацій, розповідей і бесід з учнями про історію, культуру, традиції українського народу, інсценування, ігор тощо.

У 5–6-х класах запроваджується навчання грамоти (читання і письмо), збагачується, активізується і уточнюється словниковий запас, розвивається усне мовлення учнів.

Із 7-го класу здійснюється систематичне вивчення української мови переважно на практичній основі.

У школах з українською мовою навчання російська мова вивчається як комунікативно орієнтований навчальний курс з особливим акцентом на забезпечення розуміння усної та писемної мови і вміння висловлювати свої думки засобами функціонально достатнього мовного матеріалу. У результаті вивчення цього курсу мають бути сформовані вміння розв'язувати найбільш типові комунікативні завдання в межах побутової, навчально-трудової, соціально-культурної, громадсько-політичної сфер спілкування з активним використанням для цього необхідного й достатнього обсягу знань із лексики і граматики.

У школах з молдавською, румунською, угорською, польською та іншими мовами навчання вивчення російської мови не є обов'язковим. Вона може вивчатися за рішенням ради школи з урахуванням бажань учнів та їхніх батьків.

Для повноцінного вивчення мов розробляються науково обґрунтовані програми їх вивчення, комунікативно орієнтовані підручники в кількох варіантах з урахуванням різних стратегій навчання, створюються самовчителі з болгарської, гагаузької, молдавської, польської, угорської та інших мов, пакети комп'ютерних програм, відеофільми, науково-популярні книги про мову, збірники лінгвістичних завдань тощо.

Вивчення іноземної мови у загальноосвітній (масовій) школі має на меті закласти основи для усного та писемного спілкування в межах кола тем і ситуацій, визначених програмою. Навчання передбачає включення учнів у різні види мовленнєвої діяльності (аудіювання, говоріння, читання й письмо). Система навчання іноземних мов будується на принципах взаємопов'язаного навчання усіх видів мовленнєвої діяльності; комунікативної спрямованості мовлення; усвідомленого виконання учнями мовних операцій; розвитку мовленнєвих вмінь на основі сформованих навичок; широкого використання перекладу як засобу навчання; формування навичок самостійної роботи.

Поглиблене вивчення іноземних мов у школі здійснюється у 7–11-х класах загальноосвітніх шкіл. У спеціалізованих школах мовного профілю іноземні мови вивчаються з 1-го по 11-й клас включно.

Навчально-виховний процес

Система народної освіти будується на основі принципу свободи ідеології, який означає плюралістичність поглядів, добровільність прийняття тієї чи іншої її системи. Ідеологія в галузі освіти спрямовується на виховання дітей в дусі гуманізму і демократії – духовних завоювань всього людства, на консолідацію суспільства на основі загальнолюдських інтересів, на збереження культурної спадщини, розвиток науки, національного мистецтва, літератури, мови.

Навчально-виховний процес загальноосвітньої школи будується виключно на засадах наукової методології. Уся організація навчально-виховного процесу, зміст, форми і методи навчання та виховання є такими, що теоретичні і практичні відомості на будь-якому, навіть найелементарнішому, рівні вивчення строго відповідають даним сучасної науки, нормам загальнолюдської моралі. При вивченні історії та інших суспільних наук необхідно вчити розрізняти факти і їхнє тлумачення, оцінку; не нав'язувати учням категоричні, незаперечні судження та оцінки.

Школа повністю самостійна у виборі форм організації навчально-виховного процесу, методів і засобів його реалізації. Будь-яке нав'язування учителям і школам типів, структур уроків чи методів їх проведення є неприпустимим. Однак це не означає нехтування загальнопедагогічними та методичними вимогами до організації навчально-виховного процесу, до врахування освітньої, розвиваючої та виховної мети занять, вікових та індивідуальних особливостей учнів, характеру матеріалу, що вивчається тощо.

Засвоєння учнями змісту освіти має здійснюватися не стільки шляхом передачі готових висновків, скільки шляхом розвитку творчих задатків, здібностей, спрямованих на створення цінностей, знань і вмінь, підведення учнів до самостійних умовисновків та узагальнень. Пояснювально-ілюстративні і репродуктивні методи повинні органічно поєднуватися з проблемними методами, які ставлять учня в умови самостійного набування знань; дискусіями, дидактичними іграми, творчими індивідуальними завданнями, з широким використанням сучасних технічних засобів навчання, поступовим впровадженням комп'ютерних технологій. Автоматизовані навчальні комплекси, застосування комп'ютерних пристроїв (як інформаційних довідників про спеціальності й професії) у процесі профорієнтаційної і профконсультаційної роботи, використання динамічних, ергономічно і естетично грамотних і педагогічно зорієнтованих відеосюжетів – усе це сприяє значному підвищенню активності і самостійності пізнавальної діяльності учнів.

У навчальному процесі створюються умови для морально-етичної оцінки учнями реальних та початкових ситуацій і перевірки своїх можливостей. Організація такої пізнавальної діяльності передбачає гнучке поєднання індивідуальної та групової, самостійної і керованої, класної і домашньої діяльності. Із навчанням органічно поєднуються гурткова й індивідуальна робота за інтересами й здібностями учнів.

У навчально-виховному процесі школи використовуються різноманітні форми навчальних занять – урок, лекція, семінар, навчально-практичне заняття, дидактична гра, колоквиум тощо шляхом поєднання їх у раціональній системі, яка будується з урахуванням змісту навчального матеріалу, передбачуваного рівня засвоєння знань, пізнавальних можливостей учнів та інших факторів.

Навчально-виховний процес будується на основі результатів всебічного, систематичного і науково обґрунтованого вивчення психолого-фізіологічних особливостей учнів. Із цією метою школи забезпечуються психологічною службою.

Орієнтація всієї діяльності школи на всебічний гармонійний розвиток особистості учнів настійно вимагає встановлення такої максимальної наповнюваності: у початкових класах і групах продовженого дня – не більше 20 учнів, у 5–11-х класах – не більше 25 учнів. Недоцільним є об'єднання початкових класів у класи-комплекти незалежно від кількості дітей у кожному класі.

У школі створюється надійна система як запобігання неуспішності і відставання учнів у навчанні, так і роботи з обдарованими дітьми. Якщо для перших створюються спеціальні класи – педагогічної підтримки, вирівнювання знань, адаптації (здоров'я) тощо, то для других організуються індивідуальні заняття для реалізації здібностей за спеціально опрацьованими альтернативними творчими програмами та навчальними матеріалами з природничих і гуманітарних наук та різних галузей художньої і технічної творчості. Менша кількість дітей (16–20 чоловік) у класах педагогічної підтримки, полегшений режим, який передбачає поєднання праці й відпочинку, включення до навчального плану оздоровчих заходів, спеціальних занять з корекції відхилень у розвитку (заняття з логопедом, лікувальна фізкультура, ритміка), послідовна індивідуалізація навчального процесу забезпечують якісне засвоєння дітьми знань за відведений програмою час.

Духовне відродження школи вимагає гуманізації не лише змісту освіти, але й педагогічного процесу. Вона полягає в створенні такої атмосфери на заняттях, щоб задовольнялися природні потреби учнів у пізнавальній

діяльності, спілкуванні, самовираженні і самоутвердженні. Стосунки між учасниками педагогічного процесу будуються на глибокій повазі людської гідності, не допускається будь-яке її приниження. Учитель повинен вміти співчувати учневі при спілкуванні з ним, вести діалог, уважно ставитися до підвищених пізнавальних можливостей і оригінальності мислення.

Зміст, організація, форми і методи виховної роботи в школі підпорядковуються реальному визнанню особистості учня як головної мети виховної діяльності та спрямовуються передусім на формування у школярів громадянської зрілості – системи дійового ставлення особистості до Батьківщини, суспільства, держави, природи, до інших народів і національностей, до колективу, до праці, до самого себе.

Формування громадянської зрілості вимагає цілісного підходу до організації виховного процесу, забезпечення динамічного гармонійного співвідношення різноманітних напрямів, засобів, форм виховання на основі гуманістичного осмислення єдності внутрішнього світу особистості, взаємозв'язків його загальнолюдських характеристик та індивідуальної неповторності.

Робота школи щодо нагромадження учнями позитивного соціального досвіду, їх громадянського змушнення передбачає включення дітей у систему колективних відносин. Становлення особистості немислиме поза колективом, однак виховання має передбачати насамперед розвиток особистості, її ініціативи, самодіяльності, на формування характеру, мотивів поведінки, засвоєння моральних норм. Переорієнтація виховання на особистість, на розвиток її ініціативи, самодіяльності вимагають нової позиції і нового стилю спілкування учителя з учнями. Відродженій школі потрібен авторитетний учитель, здатний виступати старшим товаришем і партнером дітей в їхніх справах, який глибоко розуміє їхні психологічні особливості, вміє майстерно організувати життєдіяльність учнівського колективу. В колективі має панувати атмосфера доброзичливих міжособистісних стосунків, забезпечуватися реальні умови для повного розкриття нахилів і здібностей кожної особистості, морального змушнення. Вся атмосфера життєдіяльності і спілкування в учнівському колективі має формувати в дітей високу моральність, яка синтезує кращі риси людини: доброту, терпимість, повагу до інших, відповідальність за долю Батьківщини і цивілізації; виховувати в учнів готовність до виконання функцій громадянина, виробника, сім'янина, споживача, захисника Батьківщини.

Діти є повноправними членами шкільного колективу, беруть активну участь у розв'язанні навчальних і виховних завдань, в організації дозвілля і відпочинку. Вони мають право брати участь у виборах керівників шкіл, їхня

думка враховується при атестації учителів. Учні можуть бути обраними до органів колегіального керівництва школою і районних (міських) Рад з народної освіти.

У забезпеченні демократичних прав учнівської молоді система народної освіти виходить з Конвенції про права дитини, прийнятої 24 травня 1989 року Генеральною асамблеєю ООН. У законодавчому порядку визначаються права учителя щодо учня, закріплюється право учнів реалізувати будь-які свої вимоги демократичним шляхом, створювати коаліції, вступати в альтернативні молодіжні організації, зареєстровані в конституційному порядку.

У школі на рівних правах можуть функціонувати різноманітні дитячі самодіяльні, громадські гуманістичні організації, діяльність яких носить демократичний, гуманний характер і спрямовується насамперед на формування в дітей позитивного соціального досвіду, основ моральності, духовності.

Учням надається можливість при наявності здібностей і бажання достроково завершити навчання в школі. Передбачається система екстернатного складання екзаменів і можливість дострокового одержання документа про здобуття середньої освіти.

Демократичні права учнів поєднуються з обов'язками глибоко оволодівати основами наук, дотримуватися навчальної і трудової дисципліни, бережно ставитися до громадської власності, природи й навколишнього середовища. Обов'язковими вимогами є дотримання принципів загальнолюдської моралі й етики, здорового способу життя, нетерпиме ставлення до антигромадських проявів. Соціальний захист прав учнівської молоді поєднуються з профілактикою правопорушень ними.

Естетичне виховання в школі здійснюється на засадах національної культури, мистецтва, традицій і звичаїв народу в їх органічному взаємозв'язку із світовою культурою. Вивчення предметів естетичного циклу (музика, співи, образотворче мистецтво, хореографія), організація позакласної роботи в галузі народного мистецтва спрямовується на ознайомлення дітей з національною культурою, етнографією, мистецтвом, фольклором, народними ремеслами і звичаями.

Органічною складовою життєдіяльності учнів на всіх ступенях навчання, важливим засобом стимулювання розвитку творчих здібностей дітей, зміцнення їх здоров'я виступає фізична і розумова праця. Трудове виховання здійснюється у всіх видах навчально-виховної діяльності, забезпечується політехнічним і трудовим спрямуванням вивчення всіх навчальних предметів, залученням школярів до суспільно корисної,

продуктивної праці, до участі в технічній творчості і сільськогосподарському дослідництві. Вибір характеру продуктивної праці, форм її організації та матеріальної бази залежить від місцевих умов і є компетенцією ради школи. При цьому на перший план ставляться інтереси виховання, освіти, розвитку й здоров'я дітей.

Важливим елементом навчально-виховної діяльності школи є професійна орієнтація і самовизначення школярів, які ведуться з урахуванням психологічних особливостей дітей, їхніх здібностей, нахилів, інтересів на основі застосування діагностичних методик протягом всього шкільного навчання. Обов'язковою умовою ефективного виховання учнівської молоді, особливо старшокласників, є широкий їх вихід за межі шкіл в самодіяльні молодіжні об'єднання. Важливим є об'єднання зусиль загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ, культосвітніх закладів, музичних і спортивних шкіл тощо по створенню культурно-спортивних центрів молоді, у рамках яких можуть діяти спортивні команди, гуртки технічної творчості, літературні і театральні студії тощо. Це не лише сприяє задоволенню різноманітних інтересів учнів, формуванню навичок самодіяльної творчості, а й допомагає подолати роз'єднаність підлітків, протистояння окремих молодіжних угруповань, неформальних об'єднань, що діють за місцем проживання, відвернути підлітків від правопорушень, аморальних вчинків, від участі в групах молоді, для яких характерний масовий прояв насильства і жорстокості, групової антигромадської агресивності; створює альтернативу безмістовному проведенню вільного часу.

Учитель сучасної школи

Духовне і національне відродження школи залежить насамперед від того, яким буде учитель, наскільки його особистісні, професійні якості відповідають вимогам сьогодення, яку він займає позицію. Учитель має бути широко освіченою, глибоко ерудованою людиною високої моральної, інтелектуальної, фізичної і естетичної культури. Характерними рисами його є глибокі знання із своєї спеціальності у поєднанні з методичною майстерністю, розуміння особливостей розвитку дітей різного віку, їхнього внутрішнього світу, мотивів поведінки; любов до дітей, бажання і вміння спілкуватися з ними; сучасне науково-педагогічне мислення, почуття нового, готовність до постійної самоосвіти, поглиблення й поповнення знань в різних галузях науки, мистецтва, культури.

Загальнокультурний та професійний ріст учителя значною мірою визначається рівнем його матеріального життя, соціальним статусом,

умовами праці та відпочинку. Тому вони мають стати пріоритетним предметом турботи з боку керівництва школи, батьківської громадськості та держави.

Для забезпечення школи висококваліфікованими педагогічними кадрами їх підготовку доцільно здійснювати на договірно-цільовій основі.

За час навчання майбутнього вчителя школа спільно з батьківською громадськістю та місцевою Радою створює всі умови для його життєдіяльності в майбутньому (забезпечує будинком чи впорядкованою квартирою, бібліотекою тощо).

Система атестації педагогічних кадрів проводиться в обов'язковому порядку в тих випадках, коли учитель чи інший працівник школи не справляється з покладеними на нього функціями. В інших випадках атестація здійснюється з ініціативи та за бажання самого педагога. У результаті атестації, що проводиться безпосередньо в школі за участю учнів та їхніх батьків, встановлюється категорія вчителя та у відповідності з нею визначається розмір заробітної плати.

Управління школою

Школа має юридичну та фінансову самостійність, будує свою діяльність на принципах самоврядування, гласності і демократії. Кожна школа opracовує власний статут, у якому визначається її мета й завдання, організаційна структура, а також норми і правила життя колективу, права й обов'язки його членів.

Управління школою ґрунтується на тісній співпраці державних органів і органів громадського самоврядування по реалізації освітньо-виховної політики з урахуванням державних інтересів, місцевих соціально-економічних умов, національних особливостей і культурно-історичних традицій. Демократизація управління школою означає істотне розширення прав учителів та педагогічних колективів, відмову від жорсткої централізації і регламентації усіх сторін шкільного життя, дальший розвиток колегіальності керівництва, здійснення принципів звітності й виборності керівників, заміну адміністративно-командних методів управління методами і формами демократичного обговорення і прийняття рішень. Колегіальним органом шкільного самоуправління є загальні збори колективу та обрані ними шкільна рада, яка у своїй діяльності керується Положенням і Статутом загальноосвітньої школи. Шкільна рада вирішує всі найважливіші питання життєдіяльності учнівського і педагогічного колективу.

Демократизація управління школою передбачає моральне і матеріальне стимулювання творчих пошуків педагогів, підвищення рівня їхньої загальної

культури і кваліфікації та професійної майстерності; створення комфортного морально-психологічного клімату, доброзичливих стосунків між учителями й учнями, учителями і адміністрацією школи, педагогічним колективом і батьківською громадськістю; створення дійової і ефективної системи учнівського самоврядування.

Персональну відповідальність за результати навчально-виховного процесу несе педагог і керівництво школи. Будь-який адміністративний вплив на них із вимогою зміни реальних показників навчання і виховання є неприпустимим.

Демократизація управління школою з боку органів народної освіти вимагає перегляду співвідношення між інспекторсько-контролюючими та діагностично-прогнозуючими його функціями на користь останніх. Тотальна система інспектування і контролю всіх аспектів діяльності школи і вчителя, некомпетентне втручання в їх роботу громадських організацій, дріб'язкова опіка замінюються глибоким професійним аналізом стану навчально-виховного процесу та наданням кваліфікованої допомоги.

Конституційне право громадян України на середню освіту здійснюється через систему фінансування народної освіти з суспільних фондів споживання за рахунок бюджетних асигнувань. Школам надається право формувати також власні кошти за рахунок прибутків від господарської діяльності, надання платних послуг іншим організаціям та населенню, оренди шкільних приміщень та інвентаря, добровільних внесків державних, громадських і кооперативних підприємств і організацій, батьків та інших громадян, цільових внесків різних організацій та установ, банківського кредиту і вільно користуватися цими коштами. Школі надається право визначати форми і системи оплати праці, матеріального стимулювання.

Необхідні умови реалізації концепції

В сучасних умовах освіта і школа як основний інститут навчання й виховання молоді виступають одним з вирішальних факторів соціально-економічного і науково-технічного прогресу, духовного оновлення суспільства. Для забезпечення дійсного оновлення України, її державного, економічного і наукового суверенітету, виходу на передові рубежі в світі необхідно включити освіту в систему найвищих соціальних пріоритетів.

Суверенність національної школи за структурою, правовими основами діяльності, змістом освіти, організацією навчально-виховного процесу дістали законодавче закріплення в Законі про освіту, який регулює всі питання освіти, розвитку та захисту дітей, правові відносини школи з політичними та громадськими організаціями, церквою, визначає права

учителя по відношенню до учнів, норми і межі професійної діяльності, вказує на ознаки небезпечних для суспільства адміністративно-управлінських і професійних дій у галузі народної освіти. Необхідна розробка серії директивних документів для переведення положень Закону про освіту та ідей концепції на рейки педагогічної реальності.

Згідно з програмою соціального розвитку села, створення кращих умов для розкриття творчих можливостей сільських трудівників, із переоцінкою суспільством таких цінностей, як земля, природа, духовність, сім'я, національна самосвідомість має бути повністю оновлена система розвитку і функціонування сільської школи з урахуванням регіональних, соціально-економічних і культурних особливостей, процесів відродження малих сіл, змін міграційних потоків.

Однією з умов успішної реалізації концепції є належне науково-методичне забезпечення всіх сторін педагогічного процесу. Психолого-педагогічна наука покликана розв'язати на теоретичному і прикладному рівнях такі проблеми:

- принципи і критерії відбору змісту освіти, особливо її «ядра» (соціально необхідного обов'язкового обсягу знань, умінь і навичок);
- шляхи і засоби диференціації та індивідуалізації навчання, розробка й апробація різних варіантів навчальних планів;
- підготовка сучасних програм, підручників, навчальних посібників, у яких реалізуються ідеї гуманізації і демократизму, єдності навчання, виховання і розвитку;
- розробка надійної діагностики рівня вихованості і засвоєння учнями змісту освіти;
- умови розвитку здібностей і обдарованість учнів;
- поєднання соціальних і педагогічних, цілеспрямованих і стихійних факторів, які впливають на людину, у цілісний соціально-педагогічний процес формування молодих поколінь;
- наукове обґрунтування конкретних шляхів перебудови системи підготовки і підвищення кваліфікації вчителя;
- визначення дійового механізму узагальнення і поширення передового педагогічного досвіду.

Важливо приділити особливу увагу впровадженню, своєчасному використанню результатів науково-педагогічних досліджень у навчальній і виховній практиці. Доцільне створення науково-виробничих об'єднань вчених і практиків (школи-лабораторії, науково-шкільні комплекси і т. п.).

Дана концепція має відкритий характер і визначає основні стратегічні напрями розвитку середньої загальноосвітньої школи України. Моделі і

шляхи її реалізації можуть бути різними залежно від регіональних та національних умов.

Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1992. – № 4. – С. 4–29.

Концепція національно-державної системи освіти*

В основу Концепції освіти кладемо переконання: в безмежжі Часу і Простору, все – Хаос і Гармонія Всесвіту, кожна планета й людина, отже, Земля і Небо, Суша і Води, Гори й Низини, а на їхніх теренах у лоні Космосу кожна Нація й Мова, цивілізація і культура нерозривно пов'язані в своєму шляху та долі, є самодостатніми й рівними, бо тільки в різноманітності становлять і виявляють Сутність Світу – його гармонійну єдність.

Тому кожна Людина і Нація мають свою індивідуально-неповторну Сутність, але можуть проявити її лише у взаємодії з іншими, а самореалізуватися у визначеному природою призначенні в духовно-інтелектуальній, гуманістичній місії лише на шляху пізнання сутності світу та самопізнання, творення й самотворення.

З огляду на все те особлива місія серед деміургів людини і людства належить освіті.

Нова концепція розвитку України та світового українства визначає необхідність і нової змістом та духом Концепції освіти.

Ядром марксистсько-ленінської освіти була концепція людини як «сукупності усіх суспільних відносин». Вона деперсоніфікувала людей і нації, а тому дегуманізувала, денационалізувала й деморалізувала освіту.

Ми беремо за основу національно-світову гуманістичну традицію: центром всесвіту, вінцем і мірою змістовності буття народу (вселюдства), його поступу вважати людину. Людину не одномірну (лише як соціальний продукт), а універсальну, як і природа, багатогранну і в сутності, і в формах вираження її.

Людину творять: батьки, природне й суспільне середовище, традиції, мова, культура, міжнародні зв'язки, – і їхній вплив відбивається в її світосприйнятті і світорозумінні, ідеалах, принципах, психіці, волі.

Природа визначає можливості, а буття – або реалізацію їх, або нейтралізацію.

* Документ підготовлено в 1991 р. П. П. Кононенком, доктором філологічних наук, професором, академіком УВАН, АНВШ, УАПН, МСАН, лауреатом Міжнародної премії імені Й.-Г. Гердера.

Особлива місія освіти і полягає у перетворенні можливості в реальність, а першоосновою її постає виховання. Виховання Людини. Людини гуманіста, громадянина, патріота, творчої особистості.

I.

Розірвавши ланцюги рабства і колоніальної залежності, виражаючи свою суверенну волю, здійснюючи належне усім народам право на самовизначення, прагнучи реально втілювати принципи свободи та відстоювати природно зумовлені права кожної людини і нації, жадаючи якнайвищого матеріального і духовного розквіту Вітчизни, гармонійності соціальних, національних, конфесійних відносин, миру і злагоди між людьми, демократичних, гуманістичних основ, розквіту своєї держави, її гідності і рівності серед інших народів, – український народ через референдум 1 грудня 1991 року визначив новий, самостійний, незалежний, демократичний шлях розвитку у грядущому.

Тим самим народ визначив необхідність нового етапу і розвитку освіти: як гуманістичної, демократичної, правової, національної, заснованої на здобутках вітчизняної та зарубіжної педагогіки, інтелектуальної і високодуховної, конституційно гарантованої в її розвитку всіма засобами держави та суспільства.

Фундаментом, методологічно-філософською основою, найважливішим засобом та джерелом формування характерів громадян, органічним компонентом усіх ланок та всіх форм системи освіти є національне виховання, фундоване на засадах національно-державницької ідеї.

Національне виховання є аналогом державного і передбачає врахування місцевих, певного роду регіональних, етнічно-культурних, мовних особливостей, але базується на принципі і пріоритеті єдності держави, народу, мови, матеріальної і духовної культури, а отже, на єдності принципів, змісту та форми системи освіти. Тому його мета – формувати гармонійно розвинені особистості, які спроможні органічно поєднувати свої права та інтереси з правами та інтересами середовища, нації, держави, орієнтуватися на найвищі загальнонародні та загальнолюдські права, духовні та культурно-естетичні цінності.

Основою національного виховання є стверджені віками принципи національної педагогіки як народної (народна творчість), так і створеної світочами вітчизняної освіти, науки, культури, літератури.

II.

Освіта в Україні має щонайменше тисячолітню історію. За цей час вона, як і нація, пройшла славний, але тернистий шлях: від здобутків

світового рівня до тотальної кризи, що стала як наслідком, так і причиною кризи соціально-економічних, політичних, національних, конфесійних відносин. І здобутки, й кризи мали свої глибокі причини та наслідки, тому мають стати повчальними уроками для сьогодення.

Перший етап поступу в сфері вітчизняної освіти пов'язаний з епохою Київської Русі. Його джерела – це державна, соціальна, культурна, конфесійна, екологічна політика великих князів Володимира Святого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, просвітницька діяльність митрополита Іларіона, співдружність світської та церковної інтелігенції. Усе це здійснювалося в інтересах і під егідою держави. Метою освіти було виховання яскравих, гуманних особистостей та поколінь, обізнаних з рідною історією, культурою та з духовними надбаннями Греції, Риму, Візантії, народів Скандинавії, Сходу і Заходу, незрадливих патріотів своєї Вітчизни, вірних своїй землі, діянням і заповідям своїх батьків, традиціям, своїй мові. Так сформувалася педагогіка родинного виховання («Повчання дітям» Володимира Мономаха), щирого світогляду й патріотизму («Повість временних літ» Нестора, «Слово о полку Ігоревім»), гуманістичного підходу у висвітленні як питань історіософії, походження й сутності світу, любові і ненависті, покликання людини, природи добра і зла, життя і смерті, прекрасного й потворного, так і проблем розвитку та взаємодії людини і природи, землі і космосу, сучасного і майбутнього. На основі власного світосприйняття та світорозуміння у «Слові про закон, благодать і істину» Іларіон розвинув принцип свободи як універсальний принцип буття, свідомості, освіти, віри в державі.

Людина й народоцентристська концепція, примат виховання, в якому особливе місце посідають світорозуміння, морально-етичні засади поведінки, категорії совісті, честі філософії серця («розум – добрий, а серце – розумне») характеризують педагогіку І. Вишенського та М. Смотрицького, педагогів і вчених братських шкіл Чернігівщини і Львівщини, Луцька, Острозької, Замойської та Києво-Могилянської академії.

Єдність інтересів особи, суспільства, держави, світських, військових і конфесійних інституцій, гуманізм, ідеали демократизму й свободи як втілення мети і щастя людей – такі основи освітньої політики та педагогіки періоду Гетьманщини, що зумовлювали державницькі акценти в освітній програмі Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Орлика, К. Розумовського. Це орієнтувало на органічний синтез виховання і навчання, інтелектуального та духовного, інтересів особи, сім'ї, нації, інституцій освіти, науки, держави, народної й університетської (академічної) освіти, дисциплін гуманітарного і природничого циклів, сучасного мислення з пам'яттю історії та серця.

Освіта – не тільки форма оволодіння знаннями, а й засіб формування волелюбних характерів, прищеплення філософії свободи та гуманізму як шляху до самопізнання, самореалізації, всезагального щастя, а школа – університетська майстерня, вчителями в якій виступають батьки, педагоги, природа, традиції, – такі основи педагогіки Г. Сковороди, що генерувала мудрість поколінь і стала синтезом досвіду, філософії, психіки, фізичного здоров'я народу.

Педагогіка періоду Гетьманщини сприяла розвитку патріотизму, який породив демократичну суспільну систему та Козацьку державу, гуманістичну загальнонародну освіту, демократичну Конституцію П. Орлика та орієнтацію на найвищі загальнолюдські цінності – людину, націю, духовну культуру, верховенство законів. Відроджуючись після руїн татаро-монгольської орди і турецько-польського поневолення, Україна почала входити до сім'ї найрозвиненіших народів Європи; у ній вбачали новочасну Елладу.

Та це стало причиною другого акту національної драми. Петро I, запланувавши знищення української нації, української історії, Української держави, отже, української свободи, розпочав із знищення не просто слова українського, а зі змісту системи освіти. Внаслідок цього царизм привласнив навіть ім'я України – Русь. 1769 року указом Синоду з шкіл України вилучено українські букварі. 1775 року зруйновано Запорозьку Січ та закрито школи при козацьких канцеляріях. 1740 року з 860 шкіл Лівобережжя лишилося менше 10. А 1811 року закрито навіть Києво-Могилянську академію. Нова Еллада – «Малоросія» – перетворилася на Велику Руїну.

Історія чить, що знищення української нації і держави здійснювалося через винищення національно-свідомих поколінь, а тим самим національної системи освіти, патріотичної еліти.

Етапними стали педагогічні погляди Т. Шевченка. Переконавшись, що роздержавлення, денационалізація освіти ведуть до дегуманізації, деморалізації й деперсоналізації, а ті – до соціального, політичного, національного, духовного, психічного рабства, він створив не тільки «Кобзаря», а й «Букваря» – святиню глибокого національного, гуманістичного, демократичного змісту та форми. Він поставив проблему освіти як проблему синтезу виховання й навчання на основі національної та світової історії, рідної природи, життєдіяльності, традицій, слави, честі, патріотизму батьків, як систему родинної і національно-державної філософії та психіки.

Великі здобутки поколінь зумовили, що й М. Максимович, М. Костомаров, М. Шашкевич, В. Антонович, М. Драгоманов, Б. Грінченко,

І. Франко, М. Грушевський, С. Русова, Олена Пчілка, Леся Українка, Г. Ващенко органічно пов'язали розвиток освіти з відродженням нації і держави, а отже, з розвитком родинної школи, середніх і вищих навчальних закладів як цілісної системи, в якій органічно поєднувалися б виховання і навчання, вітчизняний і зарубіжний (педагогічний, професійний) досвід, дисципліни природничого і гуманітарного циклів, людино- і народоцентристська орієнтації.

З часу лютневої революції 1917 р. розвиток освіти визначається процесом українського національно-державного відродження. Царизм, а згодом більшовизм продовжують здійснювати канібальську політику: «не было, нет и быть не может» не лише щодо української мови та культури, а й щодо нації, держави. Однак народ рішуче відкинув винесений йому смертний вирок. З'являються сотні шкіл, національні університети. У квітні 1917 р. на I Всеукраїнському педагогічному з'їзді організовується секція вищої школи; у серпні – Український народний університет у Києві, національні гімназії, ліцеї, університети та кафедри українознавства у вищих навчальних закладах Харкова і Новоросійська, Кам'янця-Подільського і Полтави, інших міст. Створюється цілісна система національної освіти в Українській державі, ланками якої стають родинна школа, позашкільні заклади, середня школа, інститути й університети, десятки створених В. Вернадським, М. Грушевським, І. Огієнком, І. Стешенком, А. Кримським академічних інститутів, що орієнтуються на синтез досвіду поколінь, вітчизняної і зарубіжної освіти, науки, культури, а також на синтез педагогіки серця й інтелекту (теорія ноосфери В. Вернадського), здобутків природничих і суспільно-гуманітарних наук, фізичного, духовного і психічного пізнання й самопізнання в житті людини. Основою виховання і навчання стає українська мова, генеруючим та інтегруючим предметом – українознавство.

Відродження універсально-національної системи освіти сприяє національно-державному будівництву України. Окреслюється новий етап розвитку духовності, гуманізму, матеріальної і духовної культури української нації та національних меншин: утверджуються демократія і свобода; Україна як суб'єкт історії виходить на міжнародну арену. Високий авторитет на терені України завойовує педагогіка 20-х років, а в країнах Сходу і Заходу – етнопедологія української діаспори.

Усе це, природно, вступає у суперечність з політикою тогочасної ленінсько-сталінської більшовицької імперії. І тоді, як і за царизму, знищується українська державність, а починається це із знищення системи української мови, національної освіти, науки, культури та української інтелігенції. Місце педагогіки, науки загалом посідає ідеологія, а місце

демократії – авторитаризм. Гуманізм витісняється автократизмом, свобода – рабством, моральність, совість і честь – терором і страхом; законність – свавіллям; вірність, благородство – доносами та зрадами; патріотичне подвижництво – байдужістю або й національним нігілізмом; орієнтація на людські і національні пріоритети та цінності – російським шовінізмом, що проголошувався інтернаціоналізмом. На зміну ідеалам миру і злагоди головними рушіями прогресу було узаконено догмати класової боротьби двох культур у кожній національній культурі та комуністичну партійність, а з ними й репресивну псевдопедагогіку. Орієнтація на розквіт кожної особистості, нації, культури була відкинута (формувалась «людина-гвинтик»), створювалась держава-казарма як «єдина історична спільність людей – радянський народ» та, як наслідок, злиття мов, націй, культур як шлях до їх знищення. Тотальна уніфікація призвела до використання гуманістично-національних основ і джерел освіти: було оголошено війну традиціям, дійсно науковому пізнанню й самопізнанню, національній історії та самосвідомості, духовності і свободі; місце ідеалу гармонійно розвинутої особистості посів культ держави, чужих вождів. Концепція гармонійної єдності людей з природою була замінена ідеєю утилітарного панування над нею, що й зумовило ланцюг екологічних трагедій. Найвищої міри деградації зазнала як система дошкільних, позашкільних, різного типу середніх навчальних закладів, так і вища школа. Одна з причин – те, що остання одержувала низького професійного і морального рівня студентський контингент. Інші причини: мізерне фінансове і матеріально-технічне забезпечення; витіснення науково-педагогічних методів навчання та виховання ідеологічно-політичними; відсутність об'єктивних критеріїв оцінки та винагороди праці, наукової системи перепідготовки фахівців; партійно-урядовий протекціонізм і тотальна денационалізація, внаслідок якої не лише порушилися органічні зв'язки інтелігенції з народом, а й різко впав культурний, інтелектуальний та професійний рівень людей з дипломами. Із втратою зв'язку з рідною мовою, історією, природою, культурою було втрачено шляхи до свідомості, психіки, реальних інтересів мільйонів та до джерел їхньої культури виробництва, любові до землі і природи, основ моралі, етики, духовності. Виявилося підрізанам коріння поступу. Українська інтелігенція була малочисельною (якщо 1990 року у СІЛА було 2,73 млн наукових та науково-дослідних працівників, то у всьому СРСР лише 1,5), винародовленою, відгородженою дискримінаційними бар'єрами від зарубіжних центрів освіти та науки. Спалахнула криза інтелектуалізму. Окреслився розпад поколінь і віків, а з ним і розпад свідомості та моральності. Терор соціально-політичний, національний у системі освіти

обернувся терором духовним. Усе те й зумовило домінанти досі існуючої системи. У ній учитель і ученє із суб'єктів, мети навчально-виховного процесу перетворилися на об'єкти злочинних експериментів, стали жертвами драми абсурду. Українська система освіти перетворювалася в спотворену, типову для колоніальних країн модель з деформованою метою, змістом і формами реалізації планів. Усі плани, програми і підручники, навіть посібники для дошкільних і позашкільних закладів готувалися централізовано у Москві, чужою мовою, в єдиному варіанті.

Внаслідок цього школа в Україні була відірвана не тільки від національно-історичних джерел, традицій, народної педагогіки, а й від сім'ї, а діти – від матерів і родинного вогнища. Держава здійснювала антиукраїнську демографічну політику (приріст росіян в Україні сягнув 473%, вірмен – 387%, білорусів – 360%, українців – лише 177%). Катастрофічно впала народжуваність (лише 3% при 11% по СРСР). Це спричинило значну деформацію у розвитку продуктивних сил, соціальної структури суспільства, в здоров'ї (в Україні навіть без чорнобильської катастрофи було лише 3% абсолютно здорових школярів) та духовності, психіці як учнів (студентів), так і батьків (педагогів). Порушуючи декларації ООН про права людини, імперський режим орієнтував на порушення балансу між вихованням і навчанням, практично схилив до дегуманізації, денационалізації системи освіти, до абсолютизації предметної системи навчання та ігнорування інтегративних форм, що сприяли б людиноцентристській орієнтації усіх програм, підручників та посібників. Усі ланки освіти були дезінформованими, методи навчання і виховання не науково-педагогічними, а ідеологічними, базовий зміст освіти не відповідав світовим стандартам. Школи і вищі навчальні заклади були у стані дезінтеграції, фінансувалися за залишковим принципом. Навчальні заклади орієнтувалися не на яскраві індивідуальності, а на середній рівень; домінувала не рейтингова система, що заохочує лідерство, творчість, інтенсифікацію праці, а трибальна, що закріплювала масовість, посередність у змісті та формах праці, в свідомості та ціннісних орієнтаціях. Радянська школа протиставлялася зарубіжній, чим відкидався синтез вітчизняного і світового досвіду. Практично заборонялася творча робота педагога, формальними були оцінки та форми підвищення професіоналізму. Залучення учнів до праці не враховувало їхніх нахилів, інтересів, обдарувань і базувалося на зневазі як до людей хліборобської і промислової праці, так і до інтелігенції. Як наслідок: не просто зайвим, а ворожим; і не імперії, а українському народові було страктовано українознавство.

Внаслідок антипедагогічної теорії і практики морально-духовний колапс і тотальна криза в системі освіти стали неминучими.

І тому історично неминучим та необхідним у період творення національної демократичної системи стало відродження гуманістичної, демократичної системи національної освіти, що завдяки великим традиціям та патріотичному подвизництву патріотів-учителів вистояла і за найнесприятливіших умов.

III.

Мета побудови системи освіти

Мета: формувати дитину людиною-гуманістом і патріотом, а демократичне суспільство з поколінь особистостей, громадян, які б гармонійно поєднували в собі найвищий фізичний, духовний, інтелектуальний і психічний розвиток, самопізнання з пізнанням природи буття людини, всесвіту і суспільства, нації і вселюдства, основ розвитку матеріальної і духовної культури та були б спроможні втілювати в життя високі ідеали гуманізму, демократії та свободи, чесних і справедливих відносин між людьми, націями та конфесіями, перебувати в гармонії між собою та оточенням.

У новій державі система освіти має бути національною, гуманістичною, правовою, демократичною, цілісною та здатною до саморозвитку, спроможною синтезувати вітчизняний і зарубіжний досвід, готувати фахівців світового рівня.

Вона має бути гнучкою, варіативною й у своєму розвитку випереджати основні соціальні та економічні зміни суспільства, стимулювати прогрес. Національна система освіти має бути відкритою для інтеграції у світову, готувати громадян України до вирішення як національних, так і загальнолюдських проблем та дотримуватись вимог Конституції й Закону про освіту України, міжнародних декларацій про права дітей і дорослих, корінної нації і національних меншин.

Принципи і ланки освіти

Система освіти в Україні за змістом і формою має бути:

1. Національною

Це означає, що освіта своєю домінантою визнає виховання, а виховання має ґрунтуватися насамперед на традиціях, історичному досвіді, інтересах, філософії, психіці, вірі, ментальності кожної нації, бо тільки так можна домогтися гармонійної єдності в суспільстві (народі), забезпечити потреби представників національних меншин. Основою і гарантом системи освіти є Конституція України – основний державний закон. Усі ланки

національної школи є ланками загальнодержавної системи освіти, діють в її інтересах, розвиваються на основі українознавства як державної політики і філософії; обов'язковою для всіх має бути: базовий зміст освіти; державна українська мова та історія і культура; слід використовувати педагогічні традиції мови і культури всіх національних меншин та специфіку регіонів.

2. Гуманістичною

Змістом і головною метою виховання та навчання є гармонійно розвинута особистість. Людина-патріот. Свідомий своїх прав і обов'язків громадянин. Досі тип і форми освіти визначалися пріоритетами, культом держави. Віднині має домінувати орієнтація на єдність народу, людини, держави, на процес виховання шляхом пізнання світу як на самопізнання й самореалізацію кожного індивіда, вибору ним шляху до щастя та здійснення мети – своєї й загальнонародної.

На всіх етапах освіти навчання має бути частиною системи виховання – формувати світосприйняття, світорозуміння, характери, ідеали, волю, смаки, мораль і етику, працелюбність, принципи досягнення мети. Кредо сучасного педагога має виражати переконання: тип суспільства, держави визначає тип людей; зміст і рівень освіти визначає тип педагога. А це означає, що виховання на сучасному етапі набуває особливої актуальності та ваги.

З часу впровадження політики будівництва СРСР як унітарно-закритого, денационалізованого суспільства виховання базувалося на принципах псевдоколективізму і псевдоінтернаціоналізму, уніфікації змісту, засобів та форм, а мало на меті особову, соціальну, національну, духовну, конфесійну, навіть родинну деперсоналізацію. Людина мала стати «зомбі», слухняно виконуючим чужу волю. Це зумовило появу казарменого педагогіки, позбавленої гуманістичної філософії, етики та естетики, глибинного вітчизняного і зарубіжного досвіду.

Основою педагогіки була ідеологія, а продуктом її ставали індивіди, позбавлені соціально-етичних уявлень та ідеалів, свідомої волі, людської гідності, честі, патріотизму та поваги до батьків, історичних святинь роду, нації й людства, невибагливі в засобах досягнення мети конформісти, люди-манкрути.

Традиції виховання свідомо були витіснені з української педагогіки, оскільки вони органічно пов'язані з нашою прадержавою, прамовою, пракультурою й праосвітою. Так створювався уніфікований тип держави, освіти, людини. Отже, світ антигуманізму, антиправди, антикраси.

Усе те принципово розходилося з основами, духом української етнопедагогіки.

Є підстави вважати, що першим, хто органічно поєднав освіту з вихованням, отже, заклав підвалини педагогіки, був великий князь Ярослав Мудрий. Як зазначав літописець, саме він до книг «мав нахил, читаючи часто вдень і вночі... Велика бо користь буває людині от учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина... Якщо бо пошукаєш ти в книгах мудрості пильно, то знайдеш ти велику користь душі своїй» («Літопис Руський»). Тому-то князь «і зібрав писців многих», і «заложив город – великий Київ», і Золоті Ворота, і «Церкву святої Софії, премудрості божої, митрополію...», бо вважав, що освіта і виховання є нероздільними, а виховання повинно звертатися до розуму (досвіду) і до душі людини та базуватися як на книгах, так і на праці – родинній, професійній, державній.

Продовжив справу великого прадіда Володимир Мономах – автор творів «Грамматика до Олега Святославича», «Молитва», «Повчання дітям» (1117 р.). Останній твір – це викінчена педагогічна система, в якій використано форму послання батька до дітей, проте за приватними порадами криється загальнодержавна програма освіти («Коли добре щось умієте – того не забувайте, а чого не вмієте – того учітесь») та виховання у всіх його формах: родинному, шкільному, релігійному, державному самовихованню та в усіх чинниках буття, діяльності людини: тіла, душі, інтелекту, пам'яті, досвіду.

Знаменно, що Володимир Мономах освіту трактує як важливий засіб виховання, а зміст його не зводить до прищеплення форм поведінки, а поширює на світорозуміння («Як небо створено, або сонце як, або місяць... Звірі різноманітні, і птиці, і риби...») та самопізнання, до усвідомлення найголовнішого: «Що єсть чоловік», яке його (людини) призначення на землі і що є кожна особистість конкретно. Володимир Мономах прагнув вивести освіту на зарубіжні обшири. Тому освіта і виховання для нього нероздільні, їх мета – прищеплення норм етики, моралі, високих духовних ідеалів гуманізму («Визвольте зобидженого, захистіть сироту, вступіть за вдовицю... Очистимо себе, браття, од усякої крові, тілесної і душевної»), а починаються вони в лоні сім'ї, адже це перша і найуніверсальніша академія, де формують і плекають не тільки словом, а й особистим прикладом; плекають не тільки тіло (здоров'я), а й душу (необхідно «долу очі мати, а душу – вгору»; пам'ятати, що усі ми смертні, але є вічні закони совісті і честі). Найвище для Мономаха – мудре серце людини. Тому він утверджує, подібно до філософії педагогіку серця: жагу істини, справедливості, свободи.

І не лише в сферах сім'ї, виробництва, військової служби, релігії, а й державного будівництва, всеосяжної внутрішньої свободи.

Гуманізм як діяльність в ім'я людей та Вітчизни стає основою виховної концепції й митрополита Іларіона. У праці «Про закон, благодать і істину» найвищою метою він ставить виховання любові до істини, бо тільки вона може привести до стану «благодаті» (щастя), вищою формою якої є свобода.

Виховання високих моральних якостей, духовності, етичного ставлення до сім'ї, роду, держави ставили вищою метою освіти, науки Нестор, Никон та інші літописці Київської русі та Галицько-Волинського королівства, як згодом Самовидець, Величко, Граб'янка, автори «Густинського літопису» та «Історії Русів».

Природно, що багатомірові традиції сформували Г. Сковороду не лише як великого філософа, поета, прозаїка, а й педагога. Найвищий принцип його системи: учити як жити, згідно з принципами виховання. Воно має складатися з пізнання навколишнього світу та самопізнання з метою формування справжньої людини (самостворення).

Важливі підвалини концепції Г. Сковороди: 1) основа світу і справжньої людини – духовна; 2) усі люди народжуються талановитими, але кожен талановитий по-своєму; 3) завдання освіти та виховання: допомогти кожному пізнати себе самого, бо тільки так можна прийти до щастя, найефективніше служити людям, Вітчизні; 4) у кожній людині може виявлятися і «добра» і «зла» воля, «природа єсть первоначальная всему причина й самодвижущаяся пружина», щодо суспільства, то це машина, в якій головне – гармонія частин, коли ж вони «отстают от того, к чему оные своим хитрешом зделаны», тоді настає «суета сует» і починають виявляти злу волю «гогочущі», «лукаві», «алчні», «змієві», «крокодилові», «мавп'ячі» індивіди; 5) головне – «дух сродності» (у родині, суспільстві, державі, у праці і творчості), шлях пізнання й самопізнання; засоби: любов, свобода, слово; 6) як між небом і землею є Сонце, між тілом та інтелектом – Серце, так між природою і людиною, світами є Слово. Сонце, серце, слово генерують життя, бо людина, народ живе не так у просторі, як у пам'яті історії; 7) краща форма виховання – особистий приклад; 8) мета – кожному бути природним, суверенним у стані внутрішньої свободи.

Ідеал доброї, чесної, благородної, безкорисливої людини-громадянина в кращих своїх працях відстоювали й І. Вишеньський, І. Гізель, І. Величковський, Л. Баранович, П. Могила, Ф. Прокопович. Ідеал особистості патріота, носія свободи оспівував І. Котляревський.

На рівень всеєвропейських педагогічних шукань підносить українську педагогічну думку Т. Шевченко. Автор «Кобзаря» написав «Буквар»; освіті

він надавав державо-, націє-, культуротворчого значення. Тому понад усе ставив формування особистості – патріота, людини мудрого й доброго серця, здатної «без малодушної укоризни пройти мытарства трудной жизни, изведать пропасти страстей, познать на деле жизнь людей, прочесть все черные страницы, все незаконные дела, и сохранить полет орла и сердце чистой голубицы». А звертався до проблем виховання Т. Шевченка як у «Журналі», так і в художніх творах. Українському генієві були відомі концепції, що пов'язувалися з іменами Г. Сковороди, Я. Коменського, Д. Локка, Ф. Бекона, К. Гельвеція. Він враховував їх. Але наслідував великий заповіт Володимира Мономаха: учитися у всіх, однак не сліпо, а з урахуванням та визначенням доміантної ролі історії, долі, характеру історичної місії рідного народу.

Найвищий ідеал педагога для Т. Шевченка – його великий попередник Г. Сковорода. І хоч поет гостро картав мислителя за «латинщину» та «московщину», саме його образ опозитовано в повісті «Близнець». Тут Т. Шевченко полемізує з концепціями, автори яких відстоювали погляд на людину як на продукт тільки природи або суспільних впливів; утворює ідею, що головне у вихованні – родина та пам'ять історії; переконує, що основою деморалізації, саморуїнування особистості є винародовлення; відстоює єдність процесу виховання в сім'ї, соціальному середовищі, закладах (і методах) освіти, традиціях нації.

Усією творчістю Т. Шевченка довів, що найавторитетнішими педагогами для нього були батьки; досвід історії вітчизняної і зарубіжної; дійсність; природа, – а найвеличнішим учителем – рідна мова. Без неї Т. Шевченко не мислив ні духовної, суверенної, «природної» (демократичної) особистості, ні нації, спроможної посісти гідне місце серед інших народів.

М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, І. Нечуй-Левицький, О. Потебня, П. Житецький, І. Франко, М. Грушевський, Леся Українка, М. Коцюбинський, Б. Грінченко, І. Огієнко, Г. Ващенко продовжили й розвинули педагогіку Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Г. Сковороди, І. Вишенського, Т. Шевченка. Синтез їхньої та народної педагогіки став однією із найяскравіших сторінок світової системи виховання.

Так, К. Ушинський саме в Україні написав свої найкращі педагогічні праці, в яких, як Т. Шевченко, відстоював віру: «знать од Бога і голос той, і ті слова ідуть меж люди»; і О. Потебня, доводив, що виховання має здійснюватися на традиціях рідної землі, природи, культури народу, з урахуванням середовища. Тільки рідною мовою, оскільки «мова народу –

кращий, що ніколи не в'яне й вічно знову розпускається цвіт усього його духовного життя, яке починається за межами історії. У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина... Мова – найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живучі та майбутні покоління народу в одно велике, історично живе ціле». І тому «поки жива мова народна в устах народу, до того часу живий і народ... Відберіть у народу все – і він усе може повернути; але відберіть мову і він вже ніколи не створить її; нову батьківщину навіть може створити народ, але мови – ніколи; вимерла мова в устах народу, вимер і народ».

Імперські сили не зупинялися перед знищенням не лише носіїв мов, а й самих мов, отже народів. Було занесено меча й над українством. Та наш народ вистояв.

М. Грушевський, С. Єфремов, І. Огієнко, І. Стешенко, П. Тичина, О. Довженко, М. Куліш, Ю. Шумський, М. Скрипник ставили проблеми виховання на глибокий соціально-національний, духовно-естетичний, культурно-психологічний ґрунт. Інтенсивно розвивається етнопедагогіка українців Канади, США, Австралії, Словаччини, орієнтиром якої стає характер яскравої особистості («Малоросійство» Є. Маланюка, «Виховання волі й характеру» Г. Ващенко). У руслі традицій зближують педагогічні ідеї новаторів – учителів 60–70 років («Серце віддаю дітям» В. Сухомлинського), видатних наших поборників національної ідеї – А. Малишка і О. Гончара, І. Багряного і Ю. Шевельова, Д. Чижевського і Ю. Клена, Ю. Липи і Ю. Бойка, В. Симоненка і В. Стуса, І. Світличного та В. Чорновола...

На жаль, апологети «радянської» педагогіки не відступають від стереотипів деперсоналізованого, денаціоналізуючого, деморалізуючого виховання й понині. Борці за незалежність власного самоутвердження на засадах необільшовизму, особливо люто воюють вони з українознавством, протиставляючи йому або етно-фольклорну малоросійську, або перефарбований в інтер-глобалізм здискредитований людською практикою «інтернаціоналізм». Однак період будівництва України як суверенної, демократичної, правової держави став переломним і в педагогіці.

Окреслилися нові принципи виховання:

1. Основоположна роль батьків (сім'ї), «родинної школи», наявність належної педагогічної літератури для дітей та вихованців.
2. Знання наукових основ фізичного, розумового, психічного, духовного, вольового становлення особистості. Роль генотипа і врахування того, що характер переконань людини, спрямування волі залежить від її світогляду. Усі риси характеру закладаються з дитинства.

3. Вплив на характер дитини чинників природи, історичної пам'яті, традицій, віри, етнофілософії й етнопсихології, культури, мистецтва.

4. Обов'язкове виховання й навчання в усіх типах шкіл державною українською мовою, а також можливість вивчати мови, культуру етно- і національних меншин.

5. Усі ланки освіти – це цілісна система виховання; особливе місце в ній мають посідати родина, праця, ціннісний та естетичний підходи, критерії.

6. Орієнтир виховання – національні цінності, на ґрунті яких формуються загальнолюдські ідеали добра, справедливості, рівності, свободи, демократії, честі, прав людини.

7. Найкраща форма виховання – це особистий приклад батьків, учителів, керівників держави.

8. Мета виховання – це гармонійно розвинена особистість передусім через пізнання світу та самопізнання своєї сутності, обдарування, покликання, відповідної ролі в житті, через демократично-гуманістичні принципи, методи та форми.

9. У вихованні мають бути гармонійними всі чинники формування характеру; водночас мають розвиватися мислення, почуття й уявлення, фантазія і мрія, аналіз і синтез, знання та передбачення (прогноз).

10. Через виховання слід розвивати глибоке розуміння прав людини, нації і держави, міжнаціональних і міжконфесійних відносин, їх гармонії.

11. Виховання має здійснюватися з урахуванням синтезу специфічних рис індивідуального характеру й національного, що є наслідком органічного впливу на генофонд роду, природи, соціального середовища, мови, культури, традиції, пам'яті історії.

12. Кожен громадянин суспільства має усвідомлювати історичну роль і місію свого народу.

3. Демократичною

Як педагоги, так і учні, студенти, аспіранти є повноправними суб'єктами системи освіти, її керівних і виконавчих ланок. Кожен із них може брати участь у вирішенні проблем навчально-виховного процесу в межах своєї компетенції, має право вибору як навчального осередку, так і індивідуальних форм досягнення мети. Гарантом демократизму є Конституція, на основі якої розробляються статут і основні форми діяльності кожного навчального осередку, його головних ланок, а вищим органом самоуправління є загальні збори.

4. Інтелектуальною, високопрофесійною

Усі ланки освіти нової України мають розвиватися на основі інтелектуального і професійного досвіду сучасності, синтезу знань та

відкриттів у всіх сферах: природничій, суспільно-політичній, економічній, соціально-психологічній, філософській, гуманітарній, технічно-виробничій, науково-інформативній. Без професіоналізму нема творчості, ефективності, критеріальності, духовності праці, а в підсумку – дієвого патріотизму. Тому працівників усіх ланок слід підбирати, формувати, атестувати з урахуванням їхніх професійно-інтелектуальних можливостей.

5. Цілісною, інтегративною, безперервною

Усі навчально-виховні заклади мають бути спорідненими на основах нероздільності виховання й навчання.

Досі панує предметна система, штучна диференціація природничих, технічних, гуманітарних дисциплін, шкіл, вищих навчальних закладів. Національна освіта вимагає інтеграційних процесів у визначенні базового змісту та методів і форм виховання, у типах програм та підручників, у взаємоузгодженні різних ланок і типів освітньої системи. Основою інтеграції має бути розуміння (концепція) цілісності людини, природи, суспільства, космосу, буття і свідомості, індивідуального, національного та загальнолюдського, фізичного, інтелектуально-духовного і психічного, морального і професійного в життєдіяльності індивіда, його мети та способів досягнення її. А основними інтегративними предметами-феноменами мають стати українська мова та українознавство – синтез історії, долі, творчого генія народу.

Оскільки життя – це рух і розвиток, то освіта має бути безперервною. Цього можна домогтися за умов:

- надання освіти державною, громадськими інституціями належної пріоритетності у шкалі суспільних і державних завдань та акцій, національного бюджету, створення атмосфери поваги до навчання й високих знань, адекватної їх оцінки та винагороди, активності і творчості педагогів усіх рівнів;

- утвердження духовних цінностей особи і нації як основи поступу, цінностей загальнолюдських;

- доступності державного компонента національної освіти для кожного громадянина України;

- забезпечення рівних умов кожній людині для якнайповнішого виявлення, розвитку і реалізації її здібностей і таланту;

- відкритості освіти, її взаємодії зі світовим освітнім, науковим, культурним та виробничим процесами;

- повного звільнення освіти від рецедивів та нашарувань ідеології доби тоталітарного режиму;

- поліпшення структури і змісту роботи існуючих закладів перепідготовки кадрів та створення нових;
- автономності, широких прав закладів освіти, створення для них можливостей творчого пошуку, а з боку освітніх закладів – професійного виконання міжнародних вимог та дотримання світових стандартів;
- безперервності, різноманітності форм освіти, достатньої кількості її ступенів і компонентів, сучасного кадрового, фінансового, матеріально-технічного забезпечення;
- гармонійного і доцільного поєднання сучасних (інтегративних, індивідуальних, диференційованих) навчальних курсів, застосування найперспективніших вітчизняних та іноземних технологій;
- варіативності, саморегуляції і безперервного оновлення національної освіти, її адаптації до вимог кожної найближчої фази розвитку нового суспільства;
- належного рівня науково-соціологічних досліджень стану освіти та визначення напрямів необхідних змін, поєднання державного управління з громадським самоврядуванням у системі та закладах освіти;
- довіри і поваги до кожного учасника освітнього процесу незалежно від його віку, національності чи статі у поєднанні з необхідною вимогливістю до якості його праці та зусиль і створення умов для їх найвищої ефективності;
- незалежної оцінки й винагороди інтелектуальної праці на рівні найвищих міжнародних стандартів.

IV.

Структура системи національної освіти

Виконання засобами національної системи суспільно-державної програми неможливе без створення в її системі різнорідних рівнів і компонентів. Наш орієнтир – великий вітчизняний досвід та зарубіжна практика, що засвідчують: успіх досягався скрізь (у США, Японії, Німеччині, Франції) лише за умови концепційної цілісності, безперервності та динамічних трансформацій навчально-виховних ланок: від сільської чи міської «материнської школи» до приватних, муніципальних чи державних закладів середнього рівня (зорієнтованих монопрофесіоналізацію) і до масштабних, багатопрофільних національних університетів, недержавних ВНЗ. При цьому кожен заклад самостійно вибирає профорієнтацію, засоби та форми досягнення мети, але всі вони зобов'язані забезпечити опанування базового змісту та обсягу освіти, загальнодержавного (міжнародного) рівня знань й умінь, керуватися світовими критеріями і стандартами.

З урахуванням цього в українській системі освіти можуть функціонувати обов'язкові чи допустимі ланки: материнська (родинна) школа; дошкільні установи; початкова школа (I–IV класи); базова (обов'язкова) середня школа (V–IX класи); повна і спеціалізована середня школа; позашкільна освіта; вищі навчальні заклади; післядипломна освіта.

Їх основи, функції та риси:

Материнська школа

Її концепційні засади – це висновки науки: фізичний генотип людини формується в лоні матері, розвивається залежно від умов соціально-природного середовища; духовний – у віці 3–7 років; його феномен зумовлюється характером виховання. Життєва основа – сім'я. Педагогами виступають батьки. Головна мета – фізичне здоров'я, формування світосприйняття та елементів духовних традицій, спілкування з іншими людьми та природою, прищеплення основ моралі та етики, ставлення до праці. Основа цієї школи – виховання. Головний інструмент самопізнання та пізнання оточення – рідна мова. Домінуючі принципи – особистий приклад батьків, ситуаційні ігри. Засоби виховання: міфологія, фольклор, книжки з картинками природи, історії рідного краю, перекази про героїв, байки і легенди, малюнки тварин з афористичними підтекстами і характеристиками їх як носіїв добра чи зла, правди чи кривди, справедливості чи лиходійства; елементи інформатики (арифметики), ботаніки, астрономії, музики, творчості (вишивання, малювання, ліплення), домашньої праці.

Дошкільні установи

Це аналог материнської школи. Вихователі в них – люди специфічних нахилів і рис характеру, спеціальної освіти та підготовки і мають добиратися на основі тестової системи. Слід мати специфічні приміщення, розраховані не лише на колективні форми життя, а й на індивідуальний розвиток та виховання.

Початкова школа (I–IV класи)

На цьому етапі головне – виховання, і передовсім особливостями природи, культурними традиціями, навчальними предметами. Тут закладаються основи розуміння рідної (державної) мови як головного, універсального засобу спілкування; культура мови – міра духовної культури індивіда; етично-моральне ставлення до оточення; науково-гуманістичний погляд на людину (пізнання через самопізнання); утилітарний і духовний погляд на природу, на родину, зміст і красу життя, самоцінність, покликання людей; на індивідуальне і спільне в людях, отже, на гармонію емоцій, рацію, інтелекту (почуттів і обов'язків) та життєдіяльності; на сутність і щастя добротворчого патріотизму, на герб, прапор і гімн.

Мети досягають через інтегративне опанування циклами дисциплін: а) мова (словесність), природа, історія рідного краю; б) інформатика (на комп'ютерній основі), біологія, крає-, (народо)знавство, матеріальна культура (початкові основи усіх зазначених дисциплін), що інтегруються в курсі «Я і моя Україна».

Починаючи з першого класу і далі – фізична культура, основи гігієни, розумова праця, культура побуту. Навчання здійснюється державною мовою. Іноземні мови вивчаються на основі рідної.

Базова середня школа (V–IX класи)

Головне завдання цієї ланки – закласти фундамент світоглядних, професійних, культурних знань і умінь; підготувати учнів до життєвого (професійного) вибору. На цій стадії зростає диференційований підхід до обдарувань та інтересів учнів; поглиблюються наукові методи у вивченні окремих предметів; підвищується увага до диференційованого вивчення предметів та до осмислення їх як частини цілісної системи знання світу та цілісного підходу до нього. В ім'я мети слід бути в гармонії з собою (здібностями, інтересами, можливостями) і з оточенням (середовищем, світом), бачити в єдності ланок: минуле – сучасне – майбутнє. З V класу розгортається вивчення науково виваженого системного предмета «Українознавство», ядром якого стає: Київ – моя столиця. Моє село (чи місто), мій Чернігів, Львів, Харків...

Кожна частинка України має розглядатися в органічному співвіднесенні з природою, мовою, культурою, долею, історичною місією всієї України.

У такій школі можуть формуватися класи (групи) за нахилами та інтересами, але обов'язковим є фундаментальне засвоєння дисциплін усіх циклів: гуманітарного, природничого, технічно-прикладного через призму інтересів людини, інтересів нації і держави, що зобов'язує вивчати всі предмети на основі вітчизняної, з використанням уроків зарубіжної історії, матеріальної і духовної культури, науки. Слід орієнтуватися не на збільшення кількості предметів, а на базовий зміст освіти та якість знань, характер переконань, рівень професійних умінь, на системне вивчення всіх предметів.

На цьому етапі мають бути закладені основи розуміння природи життя і смерті, тимчасового і вічного, гуманного, духовного й антилюдського, канібальського, життєтворчого і руйнівного, прекрасного і потворного, свободи і рабства, честі й безчестя, права, демократії і сваволі, а також принципи міжнаціональних, міждержавних, міжконфесійних відносин, подружніх, статевих стосунків.

Чільне місце мають посісти проблеми праці, власна творчість (духовно-мистецька, технічно-виробнича, конструкторська, народні промисли і ремесла, дизайн, археологічно-краєзнавчий пошук, архітектура, музика, народний театр тощо) учнів. Проблеми особистої участі в управлінні державою. І все це має оцінюватися за рейтинговою системою, призначеною дати найоб'єктивнішу атестацію (тут доцільно перейти на багатобальну систему) та спонукати до ініціативи, поглибленого інтересу системності, фундаментальності і творчості, синтезу виховання і навчання, пізнання і самопізнання та самотворення. У базовій школі мають домінувати інтегральні цикли: суспільно-гуманітарний (мова, історія, українознавство з елементами права, культури, філософії, психології, мистецтва), етики з розкриттям української її природи; природничо-математичний (політична й економгеографія, екологія, математика, космологія, фізика); інформативно-виробничий (інформатика, менеджмент, аграрне чи промислове виробництво). І все те – через призму особистого бачення та інтересів дитини.

Щоб створити школу нового типу, необхідно розпочати підготовку й перепідготовку педагогів, спроможних професійно працювати за умов предметно-інтеграційної системи. Для цього слід створити відповідного змісту, форм та стилю навчально-виховні програми, підручники і посібники; збудувати відповідного типу навчальні заклади та забезпечити їх сучасним матеріально-технічним обладнанням, удосконалити умови і форми прийому на педагогічні спеціальності та принципи атестації кадрів.

Кожна базова середня школа може складати й реалізувати плани з урахуванням місцевих і регіональних особливостей та потреб, але обов'язково на основі загальнодержавних програм і вимог з урахуванням всеукраїнського і міжнародного досвіду. Українознавство має навчити учнів розуміти історичну місію України. В Україні має бути створений інститут людини як фундамент інститутів українознавства.

Повна середня школа (X–XII класи)

Може бути традиційною, а також у формах гімназій, коледжів, ліцеїв, а також спеціальних середніх навчальних закладів, що дають професійну освіту. Прийом до повної середньої школи (третьої ланки) здійснюється як традиційно, так і на конкурсній основі.

У всіх типах середніх навчальних закладів певного профілю (професійно-технічних, педагогічних училищах, технікумах і школах-гімназіях, коледжах, ліцеях) домінуючою стає сфера навчання, зокрема специфічної професійної орієнтації чи фахової підготовки. Тому і в них обов'язковими є базовий зміст освіти (державна програма), але є можливість

для варіативності системи навчання, широка автономія щодо введення нових предметів і розподілу навчального часу. Згідно з цим у загальноосвітніх навчальних школах рівновеликими є всі типи навчальних дисциплін: суспільно-гуманітарний, природничий, технічно-прикладний. У всіх інших закладах один із них може посідати пріоритетну позицію за кількістю годин та предметів і за характером вивчення; у ПТУ, технікумах значне місце посідає виробнича сфера; у коледжах та ліцеях працюють учителі і викладачі інститутів та університетів.

Ці заклади в системі освіти є проміжною ланкою між базовою і вищою школою. Вони завершують загальносуспільну освіту і готують учнів до вищої школи. Вимоги та домінанти їх діяльності:

- у завершальних ланках середньої освіти стиль викладання залежить від особистості педагога та предмета вивчення, мети, типу колективу, але мають домінувати дійсно наукові методи – аналітичні, синтезуючі, прогностичні;

- інформація повинна бути об'єктивною, повною, точною за суттю і базуватися на найсучаснішому вітчизняному та зарубіжному досвіді;

- обов'язковими предметами мають стати логіка, психологія, соціологія, інформатика;

- пріоритетними мають бути індивідуально-пошукові форми оволодіння предметами, порівняльний аналіз, реферування й обговорення проблемних питань і праць, лабораторні заняття, фольклор, археологічні, етнологічні, геолого-географічні експедиції, симпозіуми з питань екології і права, участь у всеукраїнських та міжнародних олімпіадах і конкурсах, складання технологічних програм і схем. Особлива увага має приділятися обдарованій молоді.

Середні спеціальні навчальні заклади є першою ланкою безперервної освіти. Атестація та переатестація випускників повинна проводитися незалежними державними комісіями.

Позашкільна освіта

В Україні, крім державних, можуть існувати приватні й муніципальні навчальні заклади. Діє система екстернату. Можна започаткувати центри індивідуальної підготовки та колективної перепідготовки кадрів, зокрема з важливих сучасних професій. Атестацію і дипломування проводять спеціально визначені державні комісії.

Вищі навчальні заклади

Можуть бути навчальними, навчально-науковими, навчально-науково-виробничими.

Права й умови одержання вищої освіти громадянами України гарантуються й регламентуються Конституцією та законами про освіту.

Основне завдання всіх типів вищих навчальних закладів – готувати національну інтелігенцію, спроможну професійно розвивати матеріальну, правову, політичну та духовну культуру народу. Тому і за змістом, і за формою вищі навчальні заклади повинні бути центрами не лише підготовки фахівців міжнародного класу, а й освіти, науки, культури, державного будівництва міжнародних відносин. Вимогами до всіх вищих навчальних закладів є: обов'язковою – насамперед державна мова України та вивчення курсу «Українознавство» – синтез у науково-проблемних тем: етнос, природа, екологія; мова; історія (уроки); нація; держава; культура матеріальна і духовна; філософія; право, мистецтво; Україна у міжнародних відносинах; Україна – ментальність, доля, історична місія. Обов'язковою для вищих навчальних закладів є загальнофізична (валеологія) і медична підготовка.

Кожен вищий навчальний заклад може мати свій Статут, який приймає вчена рада і реєструють державно-правові інституції; символи юридичної, фінансової, матеріально-технічної автономії, права міжнародних відносин.

Українські вищі навчальні заклади готують: 1) магістрів (2 чи 3 роки); 2) бакалаврів (4 чи 5 років); 3) докторів (за спеціальними програмами).

Кваліфікація і звання присвоюються державними атестаційними комісіями навчальних закладів чи держави.

Кожен вищий навчальний заклад розробляє програму підготовки фахівців вищої і найвищої кваліфікації, автономно визначає правила набору, підготовки, працевлаштування вихованців; атестує власні науково-педагогічні кадри з участю незалежних державних експертів (комісій). У вищих навчальних закладах на загальних підставах можуть здобувати освіту українці, що живуть за межами держави.

Атестація вищих навчальних закладів проводиться Міністерством освіти і науки України за міжнародними критеріями. За результатами атестації визначають клас та фінансування вузу.

Післядипломна освіта

Усі фахівці з середньою спеціальною та вищою освітою періодично проходять атестаційну перепідготовку, наслідки якої впливають на рівень і оплату праці.

В інтересах високопрофесійної, ефективної перепідготовки створюються спеціальні навчально-наукові центри (інститути, університети).

Кожен громадянин має право на опанування другою (суміжною чи віддаленою) професією на договірних умовах.

Усі ланки народної освіти незалежні від політичних партій та релігійних конфесій.

Основа їх розвитку – принципи об'єктивно-наукових методів, вітчизняний і міжнародний досвід, традиції народної (національної) педагогіки, духовної культури та науки.

Належне місце мають посісти інтеграція освіти, науки і виробництва, культ праці та творчості, громадянської свідомості та життєвої позиції.

V.

Правові основи. Управління освітою

Навчальні заклади України можуть бути державними, муніципальними, приватними. Це визначає міру їх автономії. Але всі освітні ланки системи керуються у своїй діяльності Конституцією України і Законом про освіту; забезпечують повний обсяг базового змісту освіти; періодично проходять державну атестацію; відповідають за кадровий, матеріально-технічний і фінансовий стан закладу та за рівень (якість) підготовки випускників.

Органи управління

Усі ланки освіти керуються положеннями Закону про освіту та статутів, що розробляються на основі державних (типових), приймаються радами (шкіл, вищих навчальних закладів) і затверджуються правовими інституціями.

Очолюють освітні підрозділи Ради, що обираються, виконавчі органи (директори, ректори, функціональні підрозділи адміністративного типу), які призначають (у тому числі на основі контракту) чи обирають керівників шкіл і вищих навчальних закладів.

При навчальних закладах можуть функціонувати опікунські (спонсорські) ради з відповідними повноваженнями (вирішення кадрових, фінансових, матеріально-технічних проблем).

Матеріально-технічна база. Фінанси

За стан матеріально-технічного забезпечення (приміщення, обладнання, кабінети, комп'ютери) відповідають: у державних закладах – державно-бюджетні (фінансові) органи, місцеві Ради, представники урядових структур; у закладах муніципального підпорядкування – муніципалітети; навчальні заклади приватного типу функціонують на власній базі.

Державні і муніципальні навчальні заклади можуть забезпечуватися і надходженнями з підприємств, спонсорських джерел.

Навчальними програмами, підручниками, навчально-технічним обладнанням заклади освіти забезпечує держава.

* * *

Освіта є фундаментом найвищої цінності нації-держави: її інтелекту, сконцентрованого не тільки в інтелігенції, а й у всіх шарах суспільства. Тому освіта має стати найголовнішим пріоритетом суспільства та держави, найпотужнішим засобом досягнення мети – щастя людей і народів.

Навчально-виховні програми з українознавства / Міністерство освіти і науки України, Науково-дослідний інститут українознавства. – Київ, 2001. – С. 15–27.

1993

Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»)*

Із перетворенням України на самостійну державу освіта стала власною справою українського народу. Розбудова системи освіти, її докорінне реформування мають стати основою відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, виходу вітчизняної науки, техніки і культури на світовий рівень, національного відродження, становлення державності та демократизації суспільства в Україні.

Динамізм, притаманний сучасній цивілізації, зростання соціальної ролі особистості, гуманізація та демократизація суспільства, інтелектуалізація праці, швидка зміна техніки і технологій в усьому світі – все це потребує створення таких умов, за яких народ України став би нацією, що постійно навчається.

Існуюча в Україні система освіти перебуває в стані, що не задовольняє вимог, які постають перед нею в умовах розбудови української державності, культурного та духовного відродження українського народу. Це виявляється передусім у невідповідності освіти запитам особистості, суспільним потребам та світовим досягненням людства; у знеціненні соціального престижу освіченості та інтелектуальної діяльності; у спотворенні цілей та функцій освіти; бюрократизації всіх ланок освітньої системи.

Звідси – необхідність у виробленні в Україні цілісної Програми для забезпечення випереджального розвитку цієї галузі в цілому.

* Основні положення представленого документа було розглянуто на Із'їзді педагогічних працівників України в грудні 1992 р. Після доопрацювання, що тривало майже рік, його затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 р. Пріоритетною метою програми стало визначення стратегії розвитку освіти в Україні на найближчі роки та перспективу XXI ст.

Текст подано в скороченому вигляді.

Головна мета Програми – визначення стратегії розвитку освіти в Україні на найближчі роки та перспективу ХХІ століття, створення життєздатної системи безперервного навчання і виховання для досягнення високих освітніх рівнів, забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації.

Стратегічні завдання реформування освіти в Українській державі:

- відродження і розбудова національної системи освіти як найважливішої ланки виховання свідомих громадян Української держави, формування освіченої, творчої особистості, становлення її фізичного і морального здоров'я, забезпечення пріоритетності розвитку людини, відтворення й трансляції культури і духовності в усій різноманітності вітчизняних та світових зразків;

- виведення освіти в Україні на рівень освіти розвинутих країн світу шляхом докорінного реформування її концептуальних, структурних, організаційних засад; подолання монопольного становища держави в освітній сфері через створення на рівноправній основі недержавних навчально-виховних закладів; глибокої демократизації традиційних навчально-виховних закладів; формування багатоваріантної інвестиційної політики в галузі освіти.

Пріоритетні напрями реформування освіти:

- розбудова національної системи освіти з урахуванням кардинальних змін в усіх сферах суспільного життя України;

- забезпечення моральної, інтелектуальної та психологічної готовності всіх громадян до здобуття освіти;

- досягнення якісно нового рівня у вивченні базових навчальних предметів: української та іноземних мов, історії, літератури, математики та природничих наук;

- створення умов для задоволення освітніх та професійних потреб і надання можливостей кожному громадянину України постійно вдосконалювати свою освіту, підвищувати професійний рівень, оволодівати новими спеціальностями;

- забезпечення у кожному навчально-виховному закладі відповідних умов для навчання і виховання фізично та психічно здорової особи; запобігання пияцтву, наркоманії, насильству, що негативно впливають на здоров'я людей.

Основні шляхи реформування освіти:

- створення у суспільстві атмосфери загальнодержавного, всенародного сприяння розвитку освіти, неухильної турботи про

примноження інтелектуального та духовного потенціалу нації, активізація зусиль усього суспільства для виведення освіти на рівень досягнень сучасної цивілізації, залучення до розвитку освіти всіх державних, громадських, приватних інституцій, сім'ї, кожного громадянина;

- подолання девальвації загальнолюдських гуманістичних цінностей та національного нігілізму, відірваності освіти від національних джерел;

- забезпечення розвитку освіти на основі нових прогресивних концепцій, запровадження у навчально-виховний процес сучасних педагогічних технологій та науково-методичних досягнень;

- відхід від засад авторитарної педагогіки, що утвердилися в тоталітарній державі і спричинили нівелювання природних задатків і можливостей, інтересів усіх учасників освітнього процесу;

- підготовка нової генерації педагогічних кадрів, підвищення їх професіонального та загальнокультурного рівня;

- формування нових економічних основ системи освіти, створення належної матеріально-технічної бази;

- реорганізація існуючих та створення навчально-виховних закладів нового покоління, регіональних центрів та експериментальних майданчиків для відпрацювання й відбору ефективних педагогічних інновацій та освітніх модулів;

- радикальна перебудова управління сферою освіти шляхом її демократизації, децентралізації, створення регіональних систем управління навчально-виховними закладами;

- органічна інтеграція освіти і науки, активне використання наукового потенціалу вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ, новітніх теоретичних розроблень та здобутків педагогів-новаторів, громадських творчих об'єднань у навчально-виховному процесі;

- створення нової правової та нормативної бази освіти.

Принципи реалізації Програми:

- пріоритетність освіти, що означає випереджальний характер її розвитку, нове ставлення суспільства до освіти, до знань та інтелекту, кардинально нові підходи до інвестиційної політики в освітній сфері;

- демократизація освіти, що передбачає децентралізацію та регіоналізацію управління системою освіти з дотриманням найбільш визначальних принципів освітньої політики Української держави, надання автономії навчально-виховним закладам у вирішенні основних питань їхньої діяльності, подолання монополії держави на освіту, перехід до державно-громадської системи управління освітою, у якій особистість, суспільство й

держава стануть рівноправними суб'єктами, утворення системи партнерства учнів, студентів і педагогів;

- гуманізація освіти, що полягає в утвердженні людини як найвищої соціальної цінності, найповнішому розкритті її здібностей та задоволенні різноманітних освітніх потреб, забезпеченні пріоритетності загальнолюдських цінностей, гармонії стосунків людини і навколишнього середовища, суспільства і природи;

- гуманітаризація освіти, що покликана формувати цілісну картину світу, духовність, культуру особистості і планетарне мислення;

- національна спрямованість освіти, що полягає у невіддільності освіти від національного ґрунту, її органічному поєднанні з національною історією і народними традиціями, збереженні та збагаченні культури українського народу, визнанні освіти важливим інструментом національного розвитку і гармонізації національних відносин;

- відкритість системи освіти, що пов'язана з її орієнтованістю на цілісний неподільний світ, його глобальні проблеми, усвідомленням пріоритетності загальнолюдських цінностей над груповими і класовими, інтеграцією у світові освітні структури;

- безперервність освіти, що відкриває можливість для постійного поглиблення загальноосвітньої та фахової підготовки, досягнення цілісності і наступності у навчанні та вихованні; перетворення набуття освіти у процес, що триває впродовж усього життя людини;

- нероздільність навчання і виховання, що полягає в їх органічному поєднанні, підпорядкуванні змісту навчання і виховання формуванню цілісної та всебічно розвинутої особистості;

- багатокладність та варіантність освіти, що передбачає створення можливостей для широкого вибору форм освіти, навчально-виховних закладів, засобів навчання і виховання, які відповідали б освітнім запитам особистості; запровадження варіантного компоненту змісту освіти, диференціацію та індивідуалізацію навчально-виховного процесу, створення мережі недержавних навчально-виховних закладів.

Зміст освіти

Оновлення змісту освіти є визначальною складовою реформування освіти в Україні і передбачає приведення його у відповідність із сучасними потребами особи і суспільства.

Стратегічні завдання реформування змісту освіти:

- вироблення державних стандартів і відповідне формування системи й обсягу знань, умінь, навичок творчої діяльності, інших якостей особистості на різних освітніх та кваліфікаційних рівнях;

- відбір і структурування навчально-виховного матеріалу на засадах диференціації та інтеграції, забезпечення альтернативних можливостей для одержання освіти відповідно до індивідуальних потреб та здібностей;

- органічне поєднання у змісті освіти його загальноосвітньої та фахової складових відповідно до освітніх рівнів та особливостей регіонів України;

- вивчення української мови в усіх навчально-виховних закладах, утвердження її як основної мови функціонування загальноосвітньої, професійної та вищої школи; орієнтація на інтегральні курси, пошук нових підходів до структурування знань як засобу цілісного розуміння та пізнання світу;

- оптимальне поєднання гуманітарної і природничо-математичної складових освіти, теоретичних і практичних компонентів, класичної спадщини та сучасних досягнень наукової думки, органічний зв'язок із національною історією, культурою, традиціями;

- створення передумов для розвитку здібностей молоді, формування готовності і здатності до самоосвіти, широке застосування нових педагогічних, інформаційних технологій;

- сприяння фізичному, психічному здоров'ю молоді, врахування потреб індивідуальної корекційно-компенсаційної спрямованості навчання і виховання дітей із вадами психофізичного розвитку.

Шляхи реформування змісту загальноосвітньої підготовки:

1. Гуманітарна освіта:

- формування гуманітарного мислення, опанування рідної, державної та іноземних мов;

- прилучення до літератури, музики, образотворчого мистецтва, надбань народної творчості, здобутків української і світової культури;

- осмислення історичних фактів, подій і явищ, різноманітності шляхів людського розвитку;

- формування світоглядної, правової, моральної, політичної, художньо-естетичної, економічної, екологічної культури;

- утвердження пріоритетів здорового способу життя людини;

- відображення у змісті історичної освіти закономірностей історичного розвитку, широке вивчення україно- (народо-) знавства, етнічної історії та етногенези українців, інших народів України;

- забезпечення естетичного розвитку особистості, оволодіння цінностями й знаннями в галузях мистецтв;

- формування етичних цінностей, починаючи з ранньої родинної освіти.

2. Природничо-математична освіта:

- поєднання основ класичних фундаментальних дисциплін і сучасного розуміння закономірностей будови світу;

- обов'язкове вивчення природничо-математичних дисциплін в усіх типах загальноосвітніх навчально-виховних закладів на всіх ступенях освіти;

- посилення гуманістичного спрямування змісту природничо-математичної підготовки.

3. Трудова підготовка:

- вироблення елементарних трудових навичок у період дошкільної освіти;

- розширення трудового досвіду дітей, формування в них навичок самообслуговування;

- формування техніко-технологічних та економічних знань, практичних умінь і навичок, необхідних для залучення учнів до продуктивної праці та оволодіння певною професією;

- розширення політехнічного світогляду учнів і розвиток їхніх творчих здібностей на основі взаємозв'язку трудового навчання з основами наук;

- активне ознайомлення з масовими професіями, виховання потреби у праці та оволодіння певною професією;

- ознайомлення учнів з основами ринкової економіки, різними формами господарської діяльності;

- використання досвіду народної педагогіки, залучення школярів до вивчення народних ремесел, створення умов для органічного включення їх у трудову діяльність.

Шляхи реформування змісту фахової підготовки:

- приведення його у відповідність із рівнем розвитку духовної і матеріальної культури, науки, техніки, змінами, що відбуваються в суспільному житті, економічних відносинах, організації праці тощо;

- запровадження поліваріантності освітніх програм, поглиблення їх практичної спрямованості, широке використання новітніх педагогічних, інформаційних технологій та впровадження модульної побудови навчального матеріалу;

- забезпечення випереджального зростання кваліфікації робітника та спеціаліста, безперервності і наступності у здобутті кваліфікаційних рівнів;

– поєднання споріднених професій та спеціальностей для забезпечення мобільності фахівців на ринку праці.

Національне виховання

Національне виховання в Українській державі має бути спрямоване на формування у молоді і дітей світоглядної свідомості, ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, інших соціально значущих надбань вітчизняної і світової духовної культури.

Національне виховання є органічним компонентом освіти і охоплює всі складові системи освіти.

В основу національного виховання мають бути покладені принципи гуманізму, демократизму, єдності сім'ї і школи, наступності та спадкоємності поколінь.

Головна мета національного виховання – набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді незалежно від національної належності особистісних рис громадян Української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури.

Пріоритетні напрями реформування виховання:

- формування національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу, бажання працювати задля розквіту держави, готовності її захищати;
- забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до батьків, жінки-матері, культури та історії рідного народу;
- формування високої мовної культури, оволодіння українською мовою;
- прищеплення шанобливого ставлення до культури, звичаїв, традицій усіх народів, що населяють Україну;
- виховання духовної культури особистості; створення умов для вільного вибору нею своєї світоглядної позиції;
- утвердження принципів загальнолюдської моралі: правди, справедливості, патріотизму, доброти, працелюбності, інших добродієвостей;
- формування творчої, працелюбної особистості, виховання цивілізованого господаря;
- забезпечення повноцінного фізичного розвитку дітей і молоді, охорони та зміцнення їх здоров'я;
- виховання поваги до Конституції, законодавства України, державної символіки;

- формування глибокого усвідомлення взаємозв'язку між ідеями свободи, правами людини та її громадянською відповідальністю;
- забезпечення високої художньо-естетичної освіченості і вихованості особистості;
- формування екологічної культури людини, гармонії її відносин із природою;
- розвиток індивідуальних здібностей і талантів молоді, забезпечення умов їх самореалізації;
- формування у дітей і молоді уміння міжособистісного спілкування та підготовка їх до життя в умовах ринкових відносин.

Основні шляхи реформування виховання:

- реформування змісту виховання, наповнення його культурно-історичними надбаннями українського народу;
- впровадження нових підходів, виховних систем, форм і методів виховання, які відповідали б потребам розвитку особистості, сприяли розкриттю її талантів, духовно-емоційних, розумових і фізичних здібностей;
- розроблення теоретико-методологічних аспектів національної системи виховання з урахуванням вітчизняного і зарубіжного досвіду;
- об'єднання зусиль державних і громадських інституцій у вихованні молоді, сприяння діяльності дитячих та юнацьких організацій;
- розвиток різноманітних дитячих і молодіжних об'єднань за інтересами, позашкільних освітньо-виховних закладів (будинків школярів, станцій юних техніків, натуралістів, мережі дитячо-юнацьких спортивних шкіл, музичних і художніх студій, малих академій народних мистецтв тощо);
- організація родинного виховання та освіти як важливої ланки виховного процесу і забезпечення педагогічного всеобучу батьків;
- активний обмін надбаннями духовної культури між усіма народами, які населяють Україну, а також з українською діаспорою;
- широке використання в навчально-виховному процесі високохудожніх творів літератури та мистецтва;
- докорінні зміни в підготовці і перепідготовці педагогічних кадрів для національного виховання.

Дошкільне виховання

Дошкільне виховання є вихідною ланкою в системі безперервної освіти, становлення і розвитку особистості. Воно здійснюється в родині, дитячих дошкільних виховних закладах у тісній взаємодії з сім'єю і має на меті забезпечення фізичного та психічного здоров'я дітей, їх повноцінного розвитку, готовності до школи, набуття життєвого досвіду.

Дошкільне виховання спрямовується на практичне оволодіння рідною мовою в сім'ї та дошкільному виховному закладі, забезпечення пізнавальної активності, творчих і художніх здібностей в ігровій та інших видах дитячої діяльності; виховання культури спілкування, поваги й любові до батьків, родини, батьківщини; започаткування основ трудового виховання, екологічної культури, моральної орієнтації в національних і загальнолюдських цінностях.

Дошкільне виховання ґрунтується на засадах родинного виховання, народної педагогіки, національної культури, сучасних досягнень науки, надбань світового педагогічного досвіду. Воно органічно поєднує родинне і суспільне виховання.

Родинне виховання

На етапі раннього родинного виховання батьки, як перші педагоги, покликані створити умови для повноцінного фізичного та психічного становлення особистості, забезпечити дитині почуття захищеності, рівноваги, довіри, сформувати активне, зацікавлене ставлення до навколишнього світу.

Сім'я несе повну відповідальність за розвиток, виховання і навчання своїх дітей.

Суспільне виховання

Суспільне виховання покликане продовжувати повноцінний і всебічний розвиток дитини на засадах національної культури і духовності з урахуванням різноманітності національного складу та регіональних умов України. Воно доповнює родинне виховання і здійснюється у дошкільних виховних закладах.

Для забезпечення готовності дітей до подальшого навчання, виявлення і розвитку обдарованих дітей, а також тих, що потребують корекції здоров'я, має бути створено необхідну мережу дошкільних виховних закладів різних типів і профілів, а саме:

- загальні з профільними групами художньо-естетичного, фізкультурно-оздоровчого напрямів, гуманітарні з вивченням іноземних мов тощо;

- компенсуючі та комбіновані.

Можуть створюватися групи короткотривалого перебування, прогулянкові, оздоровчі тощо.

Стратегічні завдання реформування дошкільного виховання:

- створення належних соціально-економічних і морально-психологічних умов для повноцінного життя дитини, оптимального її розвитку й виховання, зміцнення здоров'я;

- піднесення пріоритету суспільного дошкільного виховання та подальший розвиток мережі дошкільних виховних закладів із метою позитивних зрушень у демографічній ситуації;

- оновлення змісту, форм і методів дошкільного виховання відповідно до вікових особливостей дітей дошкільного віку.

Пріоритетні напрями реформування дошкільного виховання:

- розвиток у дитини духовності як домінуючого начала у структурі особистості;

- своєчасне виявлення ранньої обдарованості, забезпечення умов для розвитку талановитих дітей;

- дослідження динаміки стану здоров'я та психічного розвитку дошкільників;

- інтеграція родинного та суспільного дошкільного виховання;

- удосконалення навчально-виховного процесу в дошкільних виховних закладах з урахуванням особистісних якостей, стану здоров'я, природних задатків дитини.

Основні шляхи реформування дошкільного виховання:

- комплексне вивчення проблем родинного і суспільного виховання в сучасних соціальних умовах;

- встановлення вікових нормативів фізичного, психічного та духовного розвитку дітей;

- створення організаційно-методичної служби сім'ї, її психолого-педагогічне забезпечення з урахуванням необхідності відродження родинних традицій, сучасної культурно-побутової сфери;

- створення оптимальних науково-методичних, організаційно-педагогічних, санітарно-гігієнічних, матеріально-технічних, естетичних умов функціонування дошкільних виховних закладів різних типів і профілів;

- розроблення державних та авторських програм дошкільного виховання, вироблення критеріїв їх експертизи та оцінки на основі психофізичних, соціально-психологічних, педагогічних, гігієнічних вимог;

- створення мережі дошкільних виховних закладів нового покоління;

- оновлення змісту, форм і методів виховання та розвитку дітей дошкільного віку.

Загальна середня освіта

Загальна середня освіта має забезпечувати продовження всебічного розвитку дитини як цілісної особистості, її здібностей і обдарувань, збагачення на цій основі інтелектуального потенціалу народу, його

духовності і культури, формування громадянина України, здатного до свідомого суспільного вибору.

Рівні загальної середньої освіти: початкова, основна, повна.

Початкова освіта забезпечує загальний розвиток дитини, вміння впевнено читати, писати, знати основи арифметики, первинні навички користування книжкою та іншими джерелами інформації, формування загальних уявлень про навколишній світ, засвоєння норм загальнолюдської моралі та особистісного спілкування, основ гігієни, вироблення перших трудових навичок.

Основна середня освіта забезпечує досконале оволодіння українською та рідною мовами, засвоєння знань із базових дисциплін, можливість здобуття наступних рівнів освіти, мотиваційну готовність переходу до трудової діяльності або набуття кваліфікації через різні форми професійної підготовки, формування високих громадянських якостей та світоглядних позицій.

Повна середня освіта забезпечує поглиблене оволодіння знаннями з базових дисциплін та за вибором, орієнтацію на професійну спеціалізацію, формування цілісних уявлень про природу, людину, суспільство, громадянської позиції особистості, можливість здобуття освіти вищого рівня.

Загальна середня освіта здобувається у тріступеневій системі загальноосвітніх навчально-виховних закладів: початковій школі (I ступінь), основній школі (II ступінь), старшій школі (III ступінь.)

Серед загальноосвітніх навчально-виховних закладів вагоме місце відводиться: школам нового типу (гімназіям, ліцеям, спеціальним закладам для обдарованих дітей, школам (класам) із поглибленим вивченням окремих предметів, навчально-виховним комплексам, недільним, приватним школам тощо), загальноосвітнім школам-інтернатам, що зорієнтовані на спеціалізовану поглиблену підготовку з технічного, гуманітарного, спортивного, художньо-естетичного та інших напрямів, на відкриття при цих школах окремих класів для обдарованих дітей.

Стратегічні завдання реформування загальної середньої освіти:

- реформування загальної середньої освіти на національних засадах з урахуванням регіональних особливостей і передового світового досвіду, досягнення соціально необхідного рівня загальноосвітньої підготовки в обов'язі державного компонента освіти;

- органічне поєднання навчання і виховання з метою забезпечення розумового, морального, художньо-естетичного, правового, патріотичного, екологічного, трудового та фізичного розвитку дитини, формування здорового способу життя;

- удосконалення та розвиток мережі загальноосвітніх закладів різних спрямувань, форм власності, забезпечення їх законодавчо-правового захисту;

- створення оптимальних організаційно-педагогічних, науково-методичних, матеріально-технічних, санітарно-гігієнічних умов функціонування загальноосвітніх навчально-виховних закладів.

Пріоритетні напрями реформування загальної середньої освіти:

- реформування змісту загальної середньої освіти, встановлення раціонального співвідношення між його гуманітарними та природничо-математичними складовими, відповідне науково-педагогічне, методичне та інформаційне забезпечення;

- широке впровадження досягнень науки і культури, нових технологій навчання;

- запровадження системи варіантного навчання і виховання відповідно до особистісних потреб і здібностей учнів;

- вироблення та запровадження нових організаційно-педагогічних принципів діяльності навчально-виховних закладів;

- розвиток системи загальноосвітніх навчальних закладів нового покоління;

- розбудова сільської школи як важливої умови соціально-культурного розвитку села та збереження традицій українського народу;

- розвиток загальноосвітніх навчально-виховних закладів, у яких навчаються діти національних меншин, і приведення їх мережі у відповідність із національним складом регіонів України;

- вдосконалення освіти дітей із вадами психофізичного розвитку у системі закладів суспільного виховання, забезпечення їх повноцінної життєдіяльності, соціального захисту, умов для максимальної психологічної та соціально-трудової реабілітації.

Основні шляхи реформування загальної середньої освіти:

- визначення державних стандартів усіх рівнів загальної середньої освіти;

- визначення змісту загальноосвітньої підготовки і відповідних базових дисциплін, впровадження інтегрального і варіантного принципів навчання;

- реформування структури загальноосвітніх навчально-виховних закладів відповідно до рівнів освіти та потреб регіонів;

- кооперація загальноосвітніх навчально-виховних закладів із вищими навчальними закладами;

- розвиток мережі загальноосвітніх навчально-виховних закладів, заснованих на різних формах власності;
- формування мережі навчально-виховних закладів із дво-трирічними термінами навчання загальноосвітнього профільного (спеціалізованого) та професійного спрямування;
- наукове та методичне забезпечення загальної середньої освіти, підготовки і впровадження нових навчальних планів і програм, підручників, посібників тощо;
- проведення науково-дослідної та експериментальної роботи щодо впровадження педагогічних інновацій, інформатизація загальної середньої освіти;
- впровадження у загальноосвітніх навчально-виховних закладах психологічної та соціально-педагогічної служб;
- пріоритетне фінансування, кадрове та матеріально-технічне забезпечення сільської школи;
- розширення можливостей здобуття загальної середньої освіти для тих, хто працює, через систему шкіл, класів, груп з очною, заочною, вечірньою формами навчання або екстерном;
- розроблення науково обґрунтованих методик оцінки якості діяльності навчально-виховних закладів у цілому та кожного педагогічного працівника окремо;
- державна атестація та акредитація загальноосвітніх навчально-виховних закладів усіх типів незалежно від форм власності.

Позашкільне навчання і виховання

Позашкільне навчання і виховання спрямоване на забезпечення потреб особистості у творчій самореалізації, здобуття дітьми та юнацтвом додаткових знань, умінь, навичок за інтересами, інтелектуальний і духовний розвиток, підготовку їх до активної професійної і громадської діяльності. Воно здійснюється позашкільними навчально-виховними закладами, навчальними закладами у позаурочний час, творчими, молодіжними об'єднаннями за місцем проживання, на підприємствах, у різних організаціях і установах.

Стратегічні завдання та напрями реформування позашкільного навчання і виховання:

- створення умов для здобуття додаткової освіти дітьми і молоддю шляхом їх участі у науковому, технічному, художньому, декоративно-прикладному, еколого-натуралістичному, туристсько-краєзнавчому,

фізкультурно-оздоровчому, військово-патріотичному та інших видах діяльності;

- організація змістовного дозвілля дітей і молоді;
- використання кращого вітчизняного та зарубіжного досвіду позашкільної роботи з дітьми і молоддю, сприяння впровадженню якісно нових форм, методів і засобів навчання і виховання;
- створення системи пошуку, розвитку, підтримки юних талантів і обдаровань для формування творчої та наукової еліти у різних галузях суспільного життя; стимулювання творчого самовдосконалення дітей та учнівської молоді;
- задоволення потреб дітей і молоді у професійному самовизначенні відповідно до їх інтересів і здібностей.

Шляхи реформування позашкільного навчання і виховання:

- якісне оновлення змісту, принципів, форм, методів та напрямів діяльності позашкільних навчально-виховних закладів, організації позашкільної та позанавчальної роботи з дітьми й молоддю;
- оптимізація мережі комплексних і профільних позашкільних навчально-виховних закладів незалежно від форм власності;
- залучення до навчально-виховної роботи в позашкільних навчально-виховних закладах, у творчих учнівських, молодіжних об'єднаннях за місцем проживання, на підприємствах, у різних організаціях та установах висококваліфікованих працівників і талановитих народних умільців;
- створення системи підготовки та перепідготовки працівників позашкільних навчально-виховних закладів, організаторів позашкільної та позанавчальної роботи з дітьми і молоддю;
- науково-методичне забезпечення діяльності позашкільних навчально-виховних закладів;
- підвищення ролі суспільних інституцій, батьків, громадськості у розвитку позашкільного навчання і виховання, забезпечення його престижу та державної підтримки.

[...]

Освіта. – 1993. – № 44–46. – С. 2–15.

Концепція становлення мережі середніх закладів освіти для розвитку творчої обдарованості*

Реформування системи освіти є основою національного відродження, відтворення інтелектуального потенціалу народу, виходу вітчизняної науки і техніки на світовий рівень, становлення державності, демократизації суспільства в Україні та гарантом прав і свобод громадян України.

Процес державотворення в Україні виражається у становленні українського народу як політичної нації, вихованні громадян України, побудові демократичного суспільства.

На основі Конституції України, національної ідеї та наукових розробок забезпечується збереження і розширення освітнього простору, створення можливостей для вибору навчання у різних видах середніх закладів освіти, забезпечення на цій основі професійного становлення та інтелектуального, духовного, культурного розвитку особистості.

Урахування соціально-економічних, культурно-освітніх потреб суспільства, а також особливостей індивідуального, психічного, біологічного розвитку особистості, індивідуальних нахилів і здібностей учнів спонукає появу різних типів середніх закладів освіти, у тому числі гімназій, колегіумів, ліцеїв, спеціалізованих шкіл, навчально-виховних комплексів та об'єднань, заснованих на державній (загальнодержавна, комунальна), приватній та колективній формах власності.

Їх функціонування та розвиток будується на основі вітчизняних науково-теоретичних надбань та ідей провідних зарубіжних і міжнародних науково-практичних шкіл.

Філософські, методологічні та психологічні засади

Основні питання, які покликані вирішувати гімназії, колегіуми, ліцеї, спеціалізовані школи, пов'язані із завданнями сучасної освітньої системи: задоволення потреб суспільства в становленні та розвитку творчих, діяльних, обдарованих громадян, оновлення національної свідомості, збереження духовності, збагачення та розвиток інтелектуального потенціалу нації.

** Документ підготовлено Міністерством освіти України спільно з АПН України, Асоціацією працівників гімназій та ліцеїв України, Асоціацією керівників шкіл України на виконання Закону України «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР “Про освіту”», Державної національної програми «Освіта» («Україна XXI століття») і затверджено 26 червня 1996 р.*

Текст подано в скороченому вигляді.

Визначний вплив на їх функціонування мають філософські, науково-теоретичні, соціально-економічні, психолого-педагогічні теорії, ідеї, підходи Г. С. Сковороди, Т. Г. Шевченка, К. Д. Ушинського, Г. І. Ващенко, М. І. Пирогова, С. Ф. Русової, Г. С. Костюка, А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинського, педагогів-новаторів та представників сучасних науково-педагогічних шкіл.

Становлення середніх закладів освіти для розвитку творчої обдарованості визначається інноваційними процесами в суспільстві, науці та технології, економіці й техніці, екології, формах організації виробництва й управління. Вони зумовлюють формування структурних революцій у виробничих силах, які, у свою чергу, стають вихідною базою для докорінних змін в економічних і соціальних відносинах, у духовному житті суспільства.

Становлення середніх закладів освіти відбувається з урахуванням того, що сучасний світ є екологічною, економічно-технологічною, історико-соціальною, полікультурною системою взаємозв'язків, взаємовпливів, суперечностей. Розширення комунікаційних, транспортних та інформаційних систем, побудова науково-, матеріально- та технічноємних центрів, зростання міжнародної інтеграції при розв'язанні суспільних проблем веде до співробітництва мільйонів людей, які мають відчувати себе частиною взаємозалежного, динамічного світу, нести відповідальність за їх долю.

Логічно-обумовлене прагнення нації до збереження культурних надбань, традицій, особливостей, не повинно вести до національної ізоляції. Його можна висловити: «коріння народне – віти світові».

Розуміння світу як єдиної системи багатогранних форм існування культур, мов, ідей, поглядів, усвідомлення цієї різноманітності і єдності зумовлюють необхідність виховання в молоді таких людських якостей, як честь, гідність, патріотизм, а також толерантність, повага до інших культур, релігій, поглядів. Зростає пріоритет загальнолюдських цінностей, гуманістичних і антропософських домінант. Засвоєння світової культури крізь призму національної сприяє вихованню світогляду громадянина України, здатного діяти не тільки у своїй національній державі, а й у світі.

Стає актуальним також формування міжнаціональної або багатокультурної свідомості, під якою розуміється не лише діалог культур, а й усвідомлення різниці у мисленні та психології різних етносів.

Охоплюючи усі ці аспекти, філософія розвитку гімназій, колегіумів, ліцеїв, спеціалізованих шкіл, посилюючи культуроутворчу функцію освіти, визначає розвиток у обдарованої учнівської молоді: почуття шанування своєї Батьківщини; національної свідомості; розуміння потреб особистості, співтовариства, держави і світової цивілізації; уявлення про множинність

образів світу; здатність неупереджено сприймати інші культури, системно мислити, творчо і відповідально діяти.

Відповідно до сучасних освітніх концепцій функціонування гімназій, колегіумів, ліцеїв, спеціалізованих шкіл будується на принципах: демократичності, гуманізації, гуманітаризації, природо- і культуровідповідності, єдності національного і загальнолюдського, розвиваючого характеру навчання і виховання, співробітництва, співтворчості вчителя і учня, відкритості і динамічності освіти, диференціації та індивідуалізації навчання і виховання, оптимізації навчально-виховного процесу, безперервності та наступності освіти.

Філософські, методологічні, психологічні засади становлення середніх закладів освіти для розвитку творчої обдарованості формуються на основі такої ієрархії понять:

- задатки – спадкові анатомо-фізіологічні особливості, які є основою для розвитку на їх ґрунті здібностей;

- здібності – індивідуальні особливості, що дозволяють за сприятливих умов більш успішно оволодіти тією чи іншою діяльністю, розв'язати певні завдання;

- обдарованість – специфічне поєднання здібностей високого рівня, а також інтересів, потреб, яке дозволяє виконувати певну діяльність на якісно високому рівні, відмінному від умовного «середнього рівня»;

- творча обдарованість – індивідуальний творчий, мотиваційний і соціальний потенціал, що дозволяє отримати високі результати в одній (або більше) із таких сфер: інтелект, творчість, соціальна компетентність, художні, психологічні та біологічні можливості;

- талант – система якостей, особливостей, яка дозволяє особистості досягнути видатних успіхів в оригінальному здійсненні творчої діяльності.

Місце гімназій, колегіумів, ліцеїв, спеціалізованих шкіл у системі середніх закладів освіти

Завдання полягає в тому, щоб побудувати таку варіативну мережу середніх навчальних закладів освіти для розвитку творчої обдарованості, яка відповідала б загальнолюдським цінностям та інтересам особистості, суспільства, держави, була саморозвиваючою, самовідтворюючою і служила підвищенню рівня освіти та якості знань учнів. Це передбачає побудову диференційованої системи освіти та організацію навчання і виховання обдарованої учнівської молоді не тільки в гімназіях, колегіумах, ліцеях, спеціалізованих школах, а й у загальноосвітній школі трьох ступенів,

позашкільних закладах, учнівських творчих, наукових об'єднаннях та культурно-освітніх установах за місцем проживання.

Враховуючи специфіку пошуку, відбору, навчання і виховання обдарованої учнівської молоді, практичні напрацювання спеціалізованих, профільних шкіл, міжнародний досвід, гімназії, колегіуми, ліцеї, спеціалізовані загальноосвітні заклади розглядаються як інноваційні середні заклади освіти академічного рівня за статусом, теоретичним, змістовим, кадровим, технологічним та фінансовим забезпеченням. Поняття їх суті як закладу освіти академічного типу носить ємний, збиральний характер: в ньому акумулюється інтегрована єдність всіх глибинних, закономірно пов'язаних елементів змісту об'єкта в його протиріччях, у причинно-наслідкових відношеннях, зародженні, розвитку і в тенденціях в майбутнє.

Будучи суттєво відмінним за напрямками, профілями, структурою, кількістю років навчання, а також належністю і підпорядкованістю – середні заклади освіти для розвитку творчої обдарованості мають подібні властивості завдяки меті, завданням, принципам і спільним ознакам у способах організації.

Такий підхід сприятиме формуванню різнорівневих навчальних програм, стимулюватиме розвиток педагогічної думки, визначатиме перспективи реалізації «Я і Ми – концепції», розвитку середніх закладів освіти та створюватиме можливість побудови системи освіти з урахуванням наявності різних рівнів інтелектуально-розвивальних середовищ.

Пріоритетними є напрямки, які розкривають особливості становлення і розвитку середніх закладів освіти в залежності від професійної спрямованості на окремі галузі виробництва (важка промисловість, транспорт, сільське господарство), підготовку учнівської молоді до роботи в органах державного управління або конкретних видів професійної діяльності: економічної, педагогічної, медичної, військової, наукової, інженерної та конструкторської.

Місце гімназій, колегіумів, ліцеїв, спеціалізованих шкіл визначається на підставі законодавчо закріпленої системи середніх закладів освіти України [...].

Основним видом середніх закладів освіти є середня загальноосвітня школа трьох ступенів: перший – початкова школа, другий – основна школа, третій – старша школа, що забезпечує повну загальну середню освіту.

Спеціалізована школа забезпечує поглиблене вивчення одного або декількох предметів, курсів учнями віком від 7 (6) до 17 (18) та від 11 (12) до 17 (18) років.

Гімназія – середній заклад освіти другого-третього ступеня, що забезпечує загальнокультурну, науково-теоретичну, гуманітарну підготовку обдарованих і здібних учнів.

Колегіум – середній заклад освіти, що забезпечує здобуття освіти понад державний освітній мінімум і гуманітарну, суспільно-гуманітарну, гуманітарно-природничу підготовку талановитої учнівської молоді певного регіону або України. До колегіуму зараховуються учні, як правило, після закінчення школи другого ступеня.

Ліцей – середній заклад освіти, що забезпечує здобуття учнями освіти понад державний освітній мінімум, здійснює науково-практичну підготовку здібної і обдарованої учнівської молоді. Ліцеї працюють з учнями, які вже закінчили 8 класів загальноосвітньої школи (4-й клас гімназії) або мають базову загальну середню освіту.

Одночасно передбачається функціонування закладів освіти для розвитку творчої обдарованості у виді навчально-виховних комплексів, об'єднань, наприклад: школа – дитячий садок, середній заклад освіти – вищий навчальний заклад; середній заклад освіти – вищий навчальний заклад – науково-дослідний інститут; середній заклад освіти – вищий навчальний заклад – науково-виробниче об'єднання.

Гімназії, колегіуми, ліцеї, спеціалізовані школи створюються при виконанні таких умов:

- визначенні концептуальних засад її діяльності;
- наявності приміщення, яке відповідає санітарно-гігієнічним вимогам для дітей відповідного віку;
- затвердженні навчальних планів, програм, підручників, навчальних посібників;
- конкурсному доборі педагогічних працівників;
- створенні системи пошуку, відбору, організації навчання та виховання здібної і обдарованої учнівської молоді.

Формування систем гімназій, колегіумів, ліцеїв, спеціалізованих шкіл проводиться із розрахунку, що в них має навчатися у:

м. Києві	– 5–7 відсотка;
обласних центрах	– 3–5 відсотка;
промислових та енергетичних містечках з населенням понад 100000 чол.	– 2–4 відсотка;
сільській місцевості	– до 3 відсотків
- від загальної кількості учнів даного віку.

На базі зазначених закладів організується робота районних, обласних, державних семінарів, гуртків, факультативів, заочних форм

навчання, надання індивідуальних консультацій та навчання за індивідуальними планами для учнів із сільської місцевості.

Становлення гімназій, колегіумів, ліцеїв, спеціалізованих шкіл проводиться поетапно: підготовчий (розробка концепції, статуту, навчальних планів, програм, критеріїв пошуку і добору здібної і обдарованої учнівської молоді та педагогічних кадрів, реєстрація статуту, визначення юридичної адреси, джерел фінансування та матеріально-технічного оснащення); апробаційний (організація навчально-виховного процесу, практична перевірка та впровадження змісту освіти, формування колективу, аналіз роботи, корегування та окреслення перспектив діяльності); технологічний (функціонування на основі результатів апробації).

Визначення змісту освіти

Гімназії, колегіуми, ліцеї, спеціалізовані школи, незалежно від форми власності, працюють за навчальними планами, програмами, підручниками та посібниками, розробленими з урахуванням і конкретизацією профілю закладу освіти та затвердженими Міністерством освіти України.

Вони розробляються на основі поєднання теорій формальної і матеріальної освіти; дидактичного енциклопедизму і академізму; формалізму і утилітаризму; класичності та реалізму; практичної спрямованості змісту освіти і забезпечення саморозвитку, самовизначення особистості та універсальних способів її діяльності.

Формування змісту освіти у гімназіях, колегіумах, ліцеях, спеціалізованих школах спрямоване на відтворення духовного і інтелектуального потенціалу України, розвиток національної культури, утвердження духовної єдності українського народу.

Пріоритетним є трансформування сучасних наукових знань у зміст освіти та забезпечення на цій основі духовної, політичної, економічної, соціальної та професійної компетентності громадян України.

Доцільно також враховувати, що зміст освіти закладів освіти значною мірою визначає і закладає основу перспектив створення, відтворення та нарощування наукового, економічного, кадрового потенціалу держави, розробки екологічно чистих технологій, відродження і утвердження національної культури, духовної єдності українського народу, його інтеграції із європейським та міжнародним співтовариством та виходу вітчизняної культури, науки, економіки і техніки на світовий рівень.

Зміст освіти в гімназіях, колегіумах, ліцеях, спеціалізованих школах будуватиметься на основі державних стандартів середньої освіти, регіональних, етнокультурних та національних традицій українського народу. Вивчення

української та рідної мови, українознавства, освітніх галузей «Словесність», «Суспільствознавство», «Природознавство», «Художня культура», «Технології» тощо направлено на формування в учнівської молоді національної свідомості, функціональної грамотності і виховання психічно і фізично здорового покоління.

Особливе місце у формуванні змісту освіти відводиться розробці єдиних державних стандартів, «базового ядра знань» та національному компоненту і його зв'язку з етнічним середовищем. Через розкриття кращих здобутків духовної і матеріальної культури народу, його традицій, звичаїв, обрядів, ремесел, народних промислів у ньому відображається те, що стало надбанням світової культури. Вивчення української та рідної мови і літератури, народознавства, історії України та рідного краю, географії України, предметів природознавчого та художнього циклів має різнобічно відображати національні особливості, носити етнічне забарвлення і сприяти формуванню в учня національної свідомості.

Визначення змісту освіти потребує введення нових предметів, профільних курсів, факультативів, занять за інтересами. Це зумовлює встановлення базового та варіативних компонентів освіти, який визначається центральними органами державного управління освіти на підставі співвідношення відповідно 70–80 (базовий) до 30–20 (варіативний) відсотків.

Суб'єкти навчально-виховної діяльності

Головним завданням гімназій, колегіумів, ліцеїв, спеціалізованих шкіл займає створення оптимальних умов для розвитку здібної, обдарованої особистості.

Евристична діяльність закладу освіти забезпечується добром педагогічних працівників, їх духовними і ціннісними орієнтаціями, відповідністю дій гуманістичним принципам, науково-професійною підготовкою. Виконання завдань гімназій, колегіумів, ліцеїв, спеціалізованих шкіл зумовлюється визначенням основних функцій творчої діяльності педагогічного працівника, до яких належать: аксіологічна, діагностуюча, стимулююча, контролююча.

Творча діяльність суб'єктів навчально-виховної діяльності передбачає нові підходи до організації процесу пізнання, наукового насичення і реалізації змісту освіти, інформаційного забезпечення, модернізації форм, методів і засобів навчально-виховного процесу, реалізації на практиці принципів педагогіки співробітництва, педагогічної гармонії, створення умов для творчої атмосфери, постійного самоаналізу діяльності.

Наявні теорії та методики тестування не дають об'єктивної картини про стан, особливості формування і розвитку особистості, домінантні якості в різних її проявах та конкретній сфері. Представники вітчизняної науки дотримуються думки про необхідність застосування комплексу психолого-педагогічних вимірників та інструментаріїв визначення рівня обдарованості та інтелекту.

Особливої уваги, аналізу потребує визначення впливу високого інформаційного, інтелектуального та змістового рівнів освіти на формування колективу закладу освіти, домінуюче значення має самовизначення цінності внутрішнього механізму обдарованості, самопізнання учнем його якісних потенційних можливостей. Цьому у більшості випадків сприяє запровадження курсів: «Інтелектуальний розвиток», «Твої можливості», «Учись учитися», «Пізнай себе», «Психологія таланту» тощо.

Важливим завданням педагогічного управління формуванням та розвитком обдарованості є пошук найбільш ефективних форм організації роботи учнівської молоді, діяльності органів самоуправління.

Предбачається участь представників науково-дослідних установ та батьків в організації учнівського колективу закладів освіти та створення тимчасових творчих колективів за інтересами. На базі гімназій, колегіумів, ліцеїв, спеціалізованих шкіл доцільно започаткувати втілення та розробку програм «Інтелект», «Здоров'я», «Пошук», «Творчість», «Поезія», «Журналістика».

Специфіка організації навчально-виховного процесу

Управління організацією навчально-виховного процесу зумовлюється його метою та завданнями і будується на основі принципів плановості, циклічності, послідовності, наступності, нормування, оптимізації і наукової організації, психологічного забезпечення, перспективності, прогнозування, стимулювання та комплексності функціонування. Управління закладами освіти для розвитку творчої обдарованості спрямоване на забезпечення ефективного функціонування і взаємодії всіх їх підрозділів з метою досягнення стратегічних та тактичних цілей діяльності.

Для забезпечення раціонального управління середнім закладом освіти, організації наукової і методичної роботи у гімназії вводяться посади заступників директора з навчальної, виховної, наукової, методичної, господарської роботи, практичного психолога, соціального педагога та класних керівників.

Самовизначення, саморозвиток обдарованої особистості потребує умілого використання різноманітних форм організації навчально-виховного процесу.

Гімназії, колегіуми, ліцеї, спеціалізовані школи планують свою роботу самостійно. Робота закладу освіти упорядковується за допомогою плану роботи. Він регламентує діяльність кожного члена колективу закладу освіти, підвищує вимогливість до них, сприяє організованості і чіткості в роботі. Основним документом, що регулює навчально-виховний процес, є навчальний план.

Специфіка організації навчально-виховного процесу визначається згідно вікових особливостей учнів, мети створення та плану і режиму роботи, циклічності, насиченості та тривалості навчання, наявності структурних підрозділів, періодичності участі в інтелектуальних та спортивних змаганнях (олімпіади, турніри, конференції, конкурси, теле-, радіовікторини, заочні форми навчання), міжшкільних, міжрайонних факультативах, семінарах, а також систематичності проведення творчого тренінгу, інтелектуальних змагань.

Виважених підходів потребує використання, поряд із традиційними методами і формами організації навчальних занять, інноваційних технологій та проектування, конструювання, моделювання (теоретичне і технічне), пошуково-дослідницької роботи, у тому числі літньої навчально-дослідницької практики та інших видів інтелектуальної навчальної діяльності. Рекомендується ширше використовувати розвивальні форми організації навчальної діяльності учнів: захист творчих завдань, екскурсія, заняття в лабораторіях, позакласна робота (наукові товариства, малі академії, творчі студії), а також стажування, практика на базі навчальних і наукових лабораторій, на виробництві.

Матеріально-технічне, фінансове забезпечення

Фінансово-господарська діяльність гімназії, колегіуму, ліцею, спеціалізованої школи здійснюється на основі державної політики в галузі освіти та перспективних напрямків розвитку науки, освіти і економіки.

Джерелами формування їх кошторису є: кошти засновника(ів); кошти місцевого/державного бюджету, що надходять у розмірі, передбаченому нормативами фінансування загальної середньої освіти для забезпечення вивчення предметів в обсязі державних стандартів освіти; кошти, отримані від надання зазначеним закладом додаткових освітніх послуг; прибутки від реалізації продукції навчально-виробничих майстерень, підприємств, цехів і господарств, від здавання в оренду приміщень, споруд, обладнання; кредити

банків; добровільні грошові внески і пожертвування підприємств, установ, організацій і окремих громадян, іноземних юридичних і фізичних осіб.

Гімназія, колегіум, ліцей, спеціалізована школа працюють за індивідуальним штатним розписом, затвердженим керівником(ами).

Кількість учнів у них визначається з розрахунку: гімназія – 650–850 учнів; колегіум – 250–450 учнів; ліцей – 350–450 учнів; спеціалізована школа – 850–950 учнів. У сільській місцевості можлива менша наповнюваність закладів освіти. Наповнюваність класів не може становити більше 25 учнів.

Під час вивчення української мови, історії, математики, інформатики, профільних предметів та фізичної культури передбачається поділ класів на дві, а під час занять іноземної мови – на три групи.

Для здійснення статутних повноважень заклад освіти використовує можливості комерційних банків, фірм, підприємств, організацій, добродійних фондів, асоціацій, профспілок тощо.

У закладі освіти утворюється фонд загального обов'язкового навчання (фонд всеобучу), який формується з урахуванням матеріально-побутових потреб учнів за рахунок коштів засновників та бюджету в розмірі не менше одного відсотка витрат на його поточне утримання, а також за рахунок коштів, залучених з інших джерел.

Кошти фонду загального обов'язкового навчання (фонду всеобучу) закладу освіти зберігаються на рахунку в установах банків і витрачаються відповідно до кошторису, що затверджується директором закладу освіти. Не використані за звітний період кошти фонду вилученню не підлягають і використовуються за призначенням у наступному році.

Облік і витрачання коштів фонду загального обов'язкового навчання (фонду всеобучу) провадиться закладом освіти у порядку, що передбачений для бюджетних коштів.

Контроль за правильним витрачанням коштів фонду загального обов'язкового навчання (фонду всеобучу) здійснюють засновник (и) та органи державної виконавчої влади.

Кошти закладу освіти зберігаються на його рахунках в установах банків і знаходяться у повному його розпорядженні. Не використані за звітний період кошти фонду вилученню не підлягають за умови виконання закладом розрахункових показників його розвитку, якщо інше не передбачено законодавством.

Заклад освіти має право користуватись:

– інвестиціями, коротко- і довготерміновими кредитами. Короткотерміновий кредит використовується закладом для здійснення його

поточної діяльності. Довготерміновий кредит використовується для зміцнення матеріально-технічної та соціально-культурної бази з наступним погашенням кредиту за рахунок коштів закладу;

– право придбавати і орендувати необхідне йому обладнання та інші матеріальні ресурси, користуватися послугами будь-якого підприємства, установи, організації та фізичних осіб; фінансувати за рахунок власних коштів заходи, які сприяють поліпшенню соціально-побутових умов колективу; здавати в оренду майно.

Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1996. – № 17/18. – С. 48–64.

2001

Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа)*

Вступ

Освіта ХХІ століття – це освіта для людини. Її стрижень – розвиваюча, культуротворча домінанта, виховання відповідальної особистості, яка здатна до самоосвіти і саморозвитку, вміє критично мислити, опрацьовувати різноманітну інформацію, використовувати набуті знання і вміння для творчого розв’язання проблем, прагне змінити на краще своє життя і життя своєї країни.

ХХІ століття – це час переходу до високотехнологічного інформаційного суспільства, у якому якість людського потенціалу, рівень освіченості і культури всього населення набувають вирішального значення для економічного і соціального поступу країни. Інтеграція і глобалізація соціальних, економічних і культурних процесів, які відбуваються у світі, перспективи розвитку української держави на найближчі два десятиліття вимагають глибокого оновлення системи освіти, зумовлюють її випереджувальний характер.

Входження України у світовий освітній простір зумовлює приведення вітчизняних освітніх стандартів, зокрема щодо тривалості здобуття загальної середньої освіти, у відповідність з нормами світового співтовариства (не

** Проект цього документа розроблено під орудою Міністерства освіти і науки України з урахуванням стратегічних напрямів розвитку освіти в Україні та у світі. Концепція спрямована на розв’язання актуальних і перспективних завдань в середній загальноосвітній школі. Протягом 2000/2001 н.р. її обговорювали педагоги й громадськість. Загалом вона одержала позитивну оцінку.*

Відповідно до висловлених зауважень проект представленого документа було доопрацьовано, після чого затверджено постановою колегії МОН України та НАПН України від 22 листопада 2001 р.

менше 12 років). Досі вона не відповідала цим нормам і становила 10 років для учнів, які вчать у трирічній початковій школі (а таких 75%), і 11 років – для решти дітей. Це не сприяє підвищенню рівня освіченості молодого покоління, поглиблює розрив між дошкіллям і початковою школою, загальноосвітньою і вищою школою.

Охоплення дітей 6-річного віку шкільним навчанням дозволить виправити ситуацію, яка склалася нині щодо недостатнього використання психологічних можливостей шостого-сьомого року життя дитини для її повноцінного розвитку. Зараз лише 50% міських дітей і 19% сільських виховуються у підготовчих групах дошкільних закладів. Залучення до навчання шестиліток за програмою 4-річної школи вирівняє можливості дітей цього віку у своєчасному одержанні якісної шкільної освіти.

Слід зважити і на те, що 12-річна школа – економічно доцільна й ефективна форма зайнятості молоді 17–18-річного віку, яка в умовах конкуренції на ринку праці далеко не завжди може знайти роботу.

Слабким місцем нашої школи є несформованість у частини її випускників належного рівня національної свідомості, достатньої життєвої компетентності, соціального розвитку, необхідної комп'ютерної грамотності, уміння опрацьовувати інформацію, володіння іноземними мовами. Недоліком загальноосвітньої підготовки залишаються недостатні вміння учнів вільно використовувати здобуті знання для розв'язання практичних завдань, аналізу нестандартних ситуацій. Зміст шкільної освіти переобтяжений надмірним фактологічним матеріалом, містить відомості, які не мають суттєвої загальноосвітньої цінності, його склад і структура недостатньо враховують необхідність диференціації навчання залежно від нахилів, здібностей, життєвих планів школярів. За останні роки значно зросло навчальне навантаження учнів, зумовлене невідповідністю змісту освіти, навчальних технологій їхнім віковим психофізіологічним особливостям. Це гальмує різнобічний розвиток дітей, негативно впливає на стан їхнього здоров'я, мотивацію учіння.

Все це вимагає перегляду підходів до визначення мети і завдань шкільної освіти, формування її змісту, організації навчально-виховного процесу.

Зосередженість на потребах освіти і розвитку учнів передбачає пряму залежність проектування навчального змісту і методичного забезпечення від вікових та індивідуальних особливостей школярів. Основою всіх перетворень має стати реальне знання потенційних можливостей дітей, прогнозування потреб і моделей розвитку особистості. Саме на цьому ґрунтується застосування особистісно орієнтованих педагогічних технологій.

Вектор шкільної освіти, спрямовуючись у площину цінностей особистісного розвитку, варіативності і відкритості школи, зумовлює принципову необхідність переосмислення усіх факторів, від яких залежить якість навчально-виховного процесу, змісту, методів, форм навчання і виховання, системи контролю і оцінювання, управлінських рішень, взаємовідповідальності учасників навчально-виховного процесу.

I. Мета, завдання і засади діяльності школи

Загальна середня освіта має забезпечити умови для морального, інтелектуального, фізичного, художньо-естетичного розвитку учнів, виховання громадянина демократичного суспільства, яке визнає освіченість, вихованість, культуру найвищими цінностями, незамінними чинниками соціального прогресу.

Середня загальноосвітня школа є тим основним соціальним інститутом, що реалізує мету загальної середньої освіти, робить вирішальний внесок у формування інтелекту, самосвідомості нації, забезпечення її фізичного і духовного здоров'я.

Загальноосвітня школа України має здійснити прорив до якісно нової освіти всіх дітей шкільного віку. Це вимагає пріоритетної уваги до навчального змісту і методик, які формують світогляд, ціннісні орієнтації, уміння самостійно вчитися, критично мислити, користуватись комп'ютером, здатність до самопізнання і самореалізації особистості у різних видах творчої діяльності, вміння і навички, необхідні для життєвого і професійного вибору.

Основними завданнями загальноосвітньої школи є:

- різнобічний розвиток індивідуальності дитини на основі виявлення її задатків і здібностей, формування ціннісних орієнтацій, задоволення інтересів і потреб;

- збереження і зміцнення морального, фізичного і психічного здоров'я вихованців;

- виховання школяра як громадянина України, національно свідомої, вільної, демократичної, життєво і соціально компетентної особистості, здатної здійснювати самостійний вибір і приймати відповідальні рішення у різноманітних життєвих ситуаціях;

- формування у школярів бажання і уміння вчитися, виховання потреби і здатності до навчання упродовж усього життя, вироблення умінь практичного і творчого застосування здобутих знань;

- становлення в учнів цілісного наукового світогляду, загальнонаукової, загальнокультурної, технологічної, комунікативної і соціальної компетентностей на основі засвоєння системи знань про природу,

людину, суспільство, культуру, виробництво, оволодіння засобами пізнавальної і практичної діяльності;

- виховання в учнів любові до праці, забезпечення умов для їх життєвого і професійного самовизначення, формування готовності до свідомого вибору і оволодіння майбутньою професією;

- виховання школяра як людини моральної, відповідальної, людини культури з розвиненим естетичним і етичним ставленням до навколишнього світу і самої себе.

Школа – це простір життя дитини; тут вона не готується до життя, а повноцінно живе, і тому вся діяльність навчального закладу вибудовується так, щоб сприяти становленню особистості як творця і проектувальника власного життя, гармонізації і гуманізації відносин між учнями і педагогами, школою і родиною, ґрунтуючись на ідеї самоцінності дитинства, діалогу, усвідомленого вибору особистого життєвого шляху.

Взаємодія загальноосвітніх навчальних закладів, сім'ї і суспільства у вихованні дітей, їх адаптації до умов соціального середовища здійснюється в ході соціально-педагогічного патронажу.

Українська школа будується на принципах єдності і варіативності.

Єдність школи передбачає спільність мети і завдань кожного з її ступенів, наступність і взаємозв'язок між ними, надання усім дітям однакових стартових умов у здобутті загальної середньої освіти незалежно від типу навчального закладу, соціального становища батьків. Будь-яка школа України функціонує як українська національна школа, виховуючи свідомих громадян української держави незалежно від мови навчання і підпорядкування закладу. Середня школа є невід'ємною ланкою системи безперервної освіти і забезпечує рівень загальноосвітньої підготовки, достатній для подальшого здобуття освіти на наступних її етапах.

Варіативність школи на противагу її жорсткої унормованості, уніфікованості означає визнання правомірності різних шляхів реалізації єдиної мети і завдань шкільної освіти на основі функціонування різних типів загальноосвітніх навчальних закладів, застосування різних педагогічних систем і педагогічних технологій.

Загальноосвітня школа за своєю сутністю є демократичною. Її демократичний характер визначається відкритістю перед суспільством, участю учнів, їхніх батьків, педагогічного колективу і представників громадськості у розробці та реалізації стратегії і змісту її діяльності, відповідальністю навчального закладу за якість освітніх послуг перед споживачем і державою.

Діяльність школи ґрунтується на засадах органічного поєднання національного і загальнолюдського. Домінантою виховного процесу має стати виховання в учнів патріотизму з новим змістовним наповненням. З одного боку, це виховання почуття любові до рідного краю, свого народу, держави, відповідальності за їхнє майбутнє, а з іншого, – відкритість до сприйняття різноманітних культур світу, освоєння фундаментальних духовних цінностей людства – гуманізму, свободи, справедливості, толерантності, культури миру, національного примирення, збереження природи.

Загальноосвітня школа України є світською. Шкільний освітній процес будується на засадах наукових знань, будь-який предмет вивчення розглядається у відповідності з даними про нього сучасної науки. Втручання в діяльність школи релігійних організацій, пропаганда релігійних віровчень, прилучення учнів до релігійної віри у загальноосвітній школі не допускаються. Водночас у процесі вивчення гуманітарних предметів доцільне загальне ознайомлення школярів з релігіями як феноменом загальнолюдської культури.

II. Структура 12-річної школи

12-річна школа має три ступені: початкову, основну і старшу, які можуть функціонувати разом або окремо. Середні загальноосвітні навчальні заклади на договірних засадах можуть входити до складу різноманітних навчально-виховних комплексів, зберігаючи статус юридичної особи.

Обов'язковість повної загальної середньої освіти, збільшення терміну навчання вимагають уточнення функцій і пріоритетних завдань кожного ступеня школи і водночас забезпечення її цілісності.

Початкова школа є чотирирічною. До неї вступають діти, яким до 1 вересня, як правило, виповнилося 6 років і які за результатами медичного і психологічного обстеження не мають протипоказань для систематичного шкільного навчання.

Кожна дитина до школи має одержати відповідну підготовку за вимогами Базового компонента дошкільної освіти у дошкільних навчальних закладах, при школі чи в сім'ї.

Початкова школа, зберігаючи наступність із дошкільним періодом дитинства, забезпечує подальше становлення особистості дитини, її інтелектуальний, фізичний, соціальний розвиток. Пріоритетними у початкових класах є загальнонавчальні, розвивальні, виховні, оздоровчі функції. Характерним для початкової школи є практична спрямованість змісту, інтеграція знань, що дозволяє краще врахувати визначальну

особливість молодших школярів – цілісність сприймання і освоєння навколишньої дійсності.

У молодших школярів формується розгорнута навчальна діяльність (уміння вчитися) шляхом оволодіння організаційними, логікомовленневими, пізнавальними і контрольнооцінними уміннями й навичками, набуття особистого досвіду культури поведінки в соціальному та природному оточенні, співпраці у різних видах діяльності. Освітніми результатами цього ступеня школи є повноцінні мовленнєві, читацькі, обчислювальні, фізкультурно-рухові уміння і навички, узагальнені знання про реальний світ у його зв'язках і залежностях, достатньо розвинені мислення, уява, пам'ять, сенсорні уміння, здатність до творчого самовираження, особистісно ціннісного ставлення до праці, мистецтва, здоров'я, уміння виконувати нескладні творчі завдання.

Враховуючи широкий діапазон вікових особливостей молодших школярів, у структурі початкової школи необхідно розрізнати мікроетапи: I–II класи, у яких навчаються діти 6–7 річного віку, і III–IV класи.

Для дітей з особливими потребами може бути організована система корекційної допомоги без відриву від класного колективу. Доцільним є забезпечення в паралелях вивчення цими учнями окремих предметів у сприятливіших умовах із урахуванням типу і темпу їх психічного розвитку.

Основна школа (5–9 класи) дає базу загальну середню освіту, що є фундаментом загальноосвітньої підготовки всіх школярів, формує в них готовність до вибору і реалізації форми подальшого одержання освіти і профілю навчання. У цьому віці в учнів загалом завершується формування загальнонавчальних умінь і навичок, оволодіння навчальним матеріалом на рівні, достатньому для подальшого навчання. Важливого значення надається формуванню здорового способу життя, правовому й екологічному вихованню. Завершуючи основну школу, учні на практичному рівні мають добре володіти українською мовою, рідною мовою у школах національних меншин, однією іноземною мовою, вміти користуватися комп'ютером.

Зміна умов навчання (нові предмети і вчителі, нерідко зміна учнівського колективу і режиму навчання) збігаються із складним підлітковим періодом переходу учнів від дитинства до дорослості. Відповідно до психофізіологічних особливостей учнів (молодші, старші підлітки, рання юність) у структурі основної школи слід враховувати специфічну роль 5–6 і 7–9 класів. У 5–6 класах переважає пропедевтичний характер вивчення більшості предметів. Тут мають ширше запроваджуватися інтегровані курси, інтенсивне вивчення іноземних мов.

У 7–9 класах пізнавальні інтереси учнів стають стійкішими, з'являються нові, досить сильні мотиви навчання, змінюються критерії самооцінки й оцінки навколишнього, досягаються якісні зміни у способах навчальної діяльності, зміцнюється воля і характер, прагнення до неформального спілкування і лідерства. Саме тут поступово розгортається систематичне вивчення основ наук, підвищується роль теоретичних знань у змісті освіти, забезпечується задоволення різноманітних пізнавальних інтересів школярів.

Старша школа (10–12 класи) є останнім етапом одержання повної загальної середньої освіти, на якому завершується формування цілісної картини світу, оволодіння способами пізнавальної і комунікативної діяльності, уміннями одержувати з різних джерел і переробляти інформацію, застосовувати знання. Старша школа функціонує переважно як профільна. Це створює значно кращі умови для диференційованого навчання, врахування індивідуальних особливостей розвитку учнів, які відрізняються передусім якісним складом своїх здібностей. Тут доцільним є поглиблене вивчення окремих предметів, широке використання курсів за вибором (економіки, екології, психології, програмування, соціальних тренінгів, автосправи тощо), факультативів.

Незалежно від профілю навчання реалізується спільна, єдина для всіх шкіл частина навчального змісту, для чого відводиться не менше 65 відсотків сумарного загальнорічного навантаження.

Профільність навчання визначається з урахуванням освітніх потреб учнів, кадрових можливостей і матеріальної бази школи, соціокультурного і виробничого середовища, перспектив здобуття подальшої освіти випускниками школи. Профільне вивчення ряду предметів забезпечує належний рівень підготовки випускників школи до вступу у вищі навчальні заклади, але, як правило, не дає професії.

Залежно від умов роботи конкретної школи профільність навчання може бути реалізована як у межах всього навчального закладу, так і в окремих класах або групах учнів. Не виключається робота шкіл і класів без строго визначеного профілю навчання (т. зв. загальноосвітній профіль).

У сільських районах, де школи не мають паралельних класів, для забезпечення профільного навчання перспективним є створення опорної старшої школи з пришкільним інтернатом, поширення різних форм дистанційного профільного навчання для обдарованої молоді, створення при вищих навчальних закладах ліцеїв для учнів сільської місцевості.

Збільшення віку учнів старшої школи, орієнтація на подальший вибір професії сприяють розширенню життєвої і соціальної компетентності

старшокласників, появи нових мотивів учіння, самоорганізації і самореалізації особистості.

Повна загальна середня освіта має бути доступною для всіх дітей незалежно від місця проживання і соціального статусу батьків. Між етапами шкільного навчання не повинно бути бар'єрів для переходу учнів від одного етапу до іншого.

III. Зміст загальної середньої освіти

Модернізація змісту шкільної освіти ґрунтується на врахуванні позитивних надбань української школи і водночас передбачає істотні зміни, зумовлені сучасними тенденціями суспільного розвитку.

Зміст освіти у 12-річній школі оновлюється цілісно з урахуванням таких пріоритетів:

- створення передумов для різнобічного розвитку особистості, індивідуалізації та диференціації навчання, переходу до особистісно орієнтованих педагогічних технологій;

- виховання особистісних якостей громадянина – патріота України;

- формування життєвої, соціальної, комунікативної і комп'ютерної компетентностей учнів;

- посилення практично-діяльної і творчої складових у змісті всіх освітніх галузей;

- гуманізації та гуманітаризації змісту навчання;

- комплексної реалізації оздоровчої функції шкільної освіти;

- приведення обсягу і складності змісту у відповідність до вікових можливостей дітей, перспектив їх розвитку;

- забезпечення у старшій школі профільності навчання, генералізації та інтеграції знань на основі фундаментальних ідей, законів і теорій;

- перерозподілу навчального змісту між ступенями школи;

- забезпечення наступності навчального змісту і вимог щодо його засвоєння між дошкільною освітою і початковою школою; початковою і основною школою; основною і старшою школою; загальноосвітньою підготовкою та вимогами професійно-технічної і вищої освіти.

Методологічною основою визначення змісту шкільної освіти є загальнолюдські і національні цінності, центрованість на актуальних і перспективних інтересах дитини. Зміст визначається на засадах його фундаменталізації, науковості і системності знань, їх цінності для соціального становлення людини, гуманізації і демократизації шкільної освіти, ідей полікультурності, взаємоповаги між націями і народами, світського характеру школи. У доборі змісту враховуються його доступність,

науковість, наступність і перспективність, практичне значення, можливості для загальнокультурного, наукового, технологічного розвитку особистості, індивідуалізації, диференціації навчання. Зміст шкільної освіти детермінований українознавчим спрямуванням, що безпосередньо забезпечується вивченням таких загальноосвітніх предметів, як українська мова, українська література, історія України, географія України, українська художня культура тощо, а також шляхом висвітлення українознавчого матеріалу у змісті інших навчальних предметів.

Зміст шкільної освіти має бути осучаснений таким чином, щоб випускники 12-річної школи могли швидко адаптуватися у самостійному житті, цілеспрямовано використати свій потенціал як для самореалізації в професійному і особистому плані, так і в інтересах суспільства, держави.

Принциповими підходами в оновленні змісту загальної середньої освіти є такі.

У сучасному світі знання стають все більш доступними для тих, хто хоче оволодіти ними, тому переосмислюється самоцінність знань. Натомість зростає роль умінь добувати, переробляти інформацію, одержану з різних джерел, застосовувати її для індивідуального розвитку і самовдосконалення людини. Це зумовлює зменшення питомої ваги готової інформації, зміну співвідношення між структурними елементами змісту на користь засвоєння учнями способів пізнання, набуття особистого досвіду творчої діяльності, посилення світоглядного компонента змісту. Поряд з традиційними джерелами здобуття знань широко використовуються глобальні і локальні інформаційні мережі з різноманітними базами даних та профільованими експертними системами.

Прискорення процесів оновлення інформації, інтеграції і диференціації наукових знань загострює проблему збереження у шкільному змісті базового ядра – найбільш цінної і незамінної для освіченості і розвитку людини його складової. Вона є відносно стабільною основою становлення світогляду, що базується на науковій, художній, технічній картинах світу, а також на морально-етичних цінностях. Розвантаження і перерозподіл шкільного змісту не повинні зменшити системоутворювальну роль базових знань.

Зазначені підходи до реформування змісту шкільної освіти конкретизує Базовий навчальний план, який унормовує основні параметри організації навчально-виховного процесу: його тривалість, розподіл часу за роками навчання, освітніми галузями, інваріантною і варіативною складовими.

Інваріантна складова забезпечує єдність освітнього простору, визначаючи зміст загальнокультурної, загальнонаукової і технологічної (трудової) підготовки всіх учнів, прилучення їх до загальнолюдських і

національних цінностей. У 12-річній школі ця підготовка забезпечується через обов'язкові освітні галузі: мова і література, суспільствознавство (або громадянознавство), художня культура (або мистецтво), природознавство, математика, інформатика, технології, основи здоров'я і фізична культура. Їх набір відповідає структурі діяльності людини, містить знання про людину, природу, суспільство, науку, виробництво і є змістовою основою для формування в учнів цілісного уявлення про світ на рівні загальноосвітньої підготовки, достатньої для вибору професії і продовження освіти.

Варіативна складова охоплює регіональний і шкільний блоки. Вона створює передумови для відображення у змісті природних, соціокультурних особливостей регіону, а, головне, для диференціації, індивідуалізації, а у старшій школі і профільності навчання, задоволення освітніх потреб груп і окремих учнів з урахуванням умов роботи конкретної школи.

Роль варіативного компонента у змісті шкільної освіти поступово зростає. У початковій школі на нього відводиться 8–10% навчального часу, в основній – 15–20%, у старшій – до 35%. Якщо організація профільного навчання у старшій школі неможлива, години варіативного компонента пропорційно розподіляються між освітніми галузями інваріантної частини, використовуються для вивчення курсів за вибором.

Входження молодих поколінь у глобалізований, динамічний світ, у відкрите суспільство підносить роль життєвої і соціальної компетентностей учнів. Громадянська освіта, економічне, правове, екологічне виховання сприяють активному життєвому і соціальному самовираженню особистості. Блок соціального змісту має бути збагачений, систематизований, перерозподілений по шкільній вертикалі. Соціально орієнтованим знанням слід надати виразного культурологічного та життєвого спрямування, виділити доміанти на кожному ступені школи. Зміст суспільствознавчої галузі має бути чітко структурований у блоки історичної і суспільствознавчої освіти. Більш цілісно і повно розглядається історія України в контексті світової історії.

Посилюється розвивальне, практичне і виховне спрямування мовно-літературної освіти, формування у процесі вивчення всіх предметів мовної культури особистості. Сучасне розуміння ролі української мови в школі повинно виявлятися у чотирьох взаємопов'язаних аспектах: 1) як навчальний предмет в усіх навчальних закладах; 2) як основний засіб комунікації і одержання знань з інших (не мовних) сфер пізнання; 3) як засіб трансформації одержаної учнем інформації в особистісну систему знань, умінь, переконань; 4) як засіб розвитку і самовираження особистості школяра, утвердження в суспільстві.

У процесі формування демократичного суспільства в умовах поліетнічної держави посилюється увага до мов національних спільнот, що входять до складу українського народу (російської, польської, угорської, болгарської, єврейської та ін.). Цими мовами може здійснюватись навчальний процес у школах, вони можуть вивчатися як навчальний предмет.

Принципових змін вимагає вивчення іноземних мов. Доцільно розширити коло їх вивчення, зокрема збільшити питому вагу та активізувати оволодіння мовами тих держав, з якими Україна розвиває перспективні довготривалі зв'язки: французької, іспанської, японської, китайської, арабської. Необхідно так перерозподілити зміст і години мовної освіти, щоб в основній школі всі учні засвоїли на рівні практичного володіння принаймні одну іноземну мову, а за належних умов вводити вивчення кількох іноземних мов. У початковій школі вивчення іноземної мови можливе за рахунок варіативного компонента з 2 класу.

Формуючи зміст природознавчої галузі, слід переструктурувати його, чітко визначивши послідовність і тривалість вивчення її складових по класах, посилити практичний характер змісту, його гуманітарну спрямованість, що сприятиме більш переконливому розкриттю ролі людини у пізнанні природи, цілісності його сприйняття. Зміст цієї галузі закладає підвалини формування наукового світогляду і стилю мислення, є основою розуміння сучасних технологій і виробництв, розвитку екологічного мислення. Він реалізується через традиційні навчальні предмети і курси фізики, хімії, біології, географії, астрономії, а також шляхом їх інтеграції на певних етапах навчання.

Пріоритети у навчанні математики надаються формуванню в учнів уявлення про сутність математичного знання, ознайомлення їх з ідеями і методами математики, її роллю у пізнанні і перетворенні дійсності, забезпеченню оволодіння системою математичних знань і вмінь, які мають передусім загальноосвітнє, загальнокультурне спрямування, а також необхідні для успішного вивчення інших освітніх галузей.

Зростання соціальної й особистісної значущості опанування учнями комп'ютерної грамотності, без якої неможлива успішна адаптація в інформаційному суспільстві, вимагає докорінних змін в інформатизації загальної середньої освіти. До складу загальноосвітніх предметів вводиться інформатика. Комп'ютерно орієнтовані засоби навчання мають застосовуватися на всіх ступенях школи. Зокрема, у 1–6 класах комп'ютер може використовуватись як засіб навчальної діяльності з метою оволодіння школярами первинними уміньми і навичками роботи з цим; у 7–9 класах забезпечується вивчення базового курсу «Основи інформатики», у 10–12 класах – поглиблене вивчення окремих розділів з інформатики з

урахуванням профільності підготовки та за вибором учнів. Запроваджуються центри ресурсного програмного забезпечення всіх навчальних предметів.

Комплексного підходу вимагає реалізація оздоровчої функції школи. Передусім слід зняти перевантаження дитячої пам'яті і статичне навантаження м'язів – розвантажити зміст на всіх ступенях школи від несуттєвої інформації, перенасичення численними фактами, термінами, датами, правилами тощо. Піднесення оздоровчої функції фізичної культури передбачає нормативне відпрацювання рухового режиму 12-річної школи, введення в усіх класах 3 уроків фізичного виховання, забезпечення диференційованого підходу до різних груп дітей, посилення мотиваційного компоненту виховання здорового способу життя. Ідеї культури фізичного і психічного здоров'я мають знайти відображення у змісті різних предметів на рівні практичного утвердження в свідомості учнів необхідності бережливого ставлення до свого здоров'я і здоров'я інших як найвищої цінності. Окрім того, в усіх класах доцільним є введення інтегрованого курсу «Основи здоров'я», який включає, зокрема, валеологію і основи безпеки життєдіяльності.

Суттєвого перегляду вимагають зміст і функції шкільної художньо-естетичної освіти. Основна її мета вбачається в розвитку світоглядних уявлень учнів, їх естетичного ставлення до дійсності та особистісно ціннісного ставлення до мистецтва, здатності до сприймання, розуміння і творення художніх образів, формуванні потреб в художньо-творчій самореалізації і духовному самовдосконаленні. У процесі навчання учні мають прилучитися до образних мов різних видів мистецтв, розмаїття жанрів і стилів українського і зарубіжного мистецтва, пізнати своєрідність вітчизняної художньої культури в контексті світових культуротворчих процесів. У початковій та основній школі художньо-естетична галузь може реалізуватися через традиційні навчальні предмети з музики та образотворчого мистецтва або через інтегрований курс «Мистецтво». У старших класах доцільне впровадження інтегрованих курсів «Художня культура» та «Основи естетики», опанування яких має сприяти формуванню в учнів цілісного уявлення про художньо-естетичну картину світу.

Сучасний світ не тільки насичений інформацією, він надзвичайно технологічний, тому школа має створити умови для достатнього оволодіння дітьми життєво необхідними політехнічними знаннями, уміннями і навичками.

Трудова підготовка у 12-річній школі повинна забезпечувати ознайомлення учнів з основами сучасного виробництва, основними технологічними процесами, основами технічної творчості,

сільськогосподарського дослідництва, дизайну, декоративно-ужиткового мистецтва; набуття навичок роботи знаряддями праці різних рівнів досконалості (від ручних до автоматизованих, в т. ч. комп'ютерною технікою); формування технологічно-конструкторських, економічних, екологічних знань і вмінь. Вона сприяє професійному самовизначенню школярів, формуванню в них якостей, необхідних для трудової діяльності в різних сферах виробництва, обслуговування, побуту і подальшого їх навчання та професійного удосконалення.

Зміст трудового навчання у старших класах пов'язується з відповідним профілем школи і сприяє загальноосвітньому, загальнокультурному і загальнотрудовому розвитку учнів. За умови поглибленого трудового навчання школа може здійснювати професійну підготовку на рівні кваліфікованих виконавців з певних професій і фахових спеціалізацій.

Оновлення Базового навчального плану у зв'язку з перезатвердженням державних стандартів не повинно збільшувати тижневе і річне навчальне навантаження на учнів. Введення нових предметів до інваріантної частини типових навчальних планів можливе за рішенням Колегії Міністерства освіти і науки на підставі результатів завершеної експериментальної апробації навчальної програми і навчально-методичного комплексу для учнів і вчителів.

IV. Навчально-виховний процес

Моделі навчально-виховного процесу у 12-річній школі будуються на основі багатокомпонентного, варіативного змісту освіти, вікових індивідуально особистісних норм розвитку учнів, застосування особистісно орієнтованих педагогічних систем, вибору перспективних освітніх технологій, комп'ютерної підтримки навчання, діагностичних і стимулюючих форм контролю і оцінювання досягнень учнів у різних видах навчальної діяльності, турботи про фізичне і психічне здоров'я дітей.

Початкова і основна школа, як правило, працюють у режимі 5-денного робочого тижня. Структура навчального року, режим навчальних занять визначаються школою з урахуванням вимог Закону України «Про загальну середню освіту».

На всіх ступенях школи використовуються спеціальні методики вивчення та індивідуального розвитку дітей, які виявляють їхні здібності в інтелектуальній, мистецькій, спортивній, технологічній сферах.

Шкільне життя – лише частина цілісного процесу життєдіяльності дитини. На кожному ступені школи слід сповна реалізувати такі фактори навчання і виховання як навколишнє соціокультурне середовище, засоби

масової інформації, сучасна техніка, створювати умови для повноцінної життєдіяльності дитини. Повнота, яскравість думок, почуттів, образів, які переживають учні у навчально-виховному процесі, – необхідна умова розквіту їхньої індивідуальності.

Гуманістичні цінності освіти зумовлюють зміну авторитарно-дисциплінарної моделі навчання на особистісно орієнтовану. Сутнісними ознаками цих змін є навчання і виховання особистості на засадах індивідуалізації, створення умов для саморозвитку і самонавчання, осмисленого визначення своїх можливостей і життєвих цілей.

Особистісно орієнтована шкільна освіта вимагає всеохоплюючої психологізації навчально-виховного процесу, опори на надійну діагностичну основу. Сучасна школа має використовувати діагностику не селективну, а стимулюючу, супроводжуючу, яка є підґрунтям для прийняття і реалізації педагогічно доцільних рішень.

Особистісно орієнтоване навчання передбачає нову педагогічну етику, визначальною рисою якої є взаєморозуміння, взаємоповага, творче співробітництво. Ця етика утверджує не рольове, а особистісне спілкування (підтримка, співпереживання, утвердження людської гідності, довіра); зумовлює використання особистісного діалогу як домінуючої форми навчального спілкування, спонукання до обміну думок, вражень, моделювання життєвих ситуацій; включає спеціально сконструйовані ситуації вибору, авансування успіху, самоаналізу, самооцінки, самопізнання. Принципово важливою є орієнтація на розвиток творчості – творчої активності, творчого мислення, здібностей до адекватної діяльності в нових умовах.

Отже, найголовнішими ознаками особистісно орієнтованого навчання є багатоваріантність методик, уміння організувати навчання одночасно на різних рівнях складності, утвердження всіма засобами цінності і гідності дитячої особистості.

Диференціація та індивідуалізація навчання і виховання учнів стають основоположним принципом роботи середніх загальноосвітніх навчальних закладів. У них створюється педагогічна система на засадах врахування освітніх потреб, можливостей і пізнавальних інтересів школярів, яка забезпечує як роботу з обдарованими дітьми, так і запобігання неуспішності і відставанню учнів. Це досягається, зокрема, ефективним поєднанням інваріантної і варіативної складових Базового навчального плану у задоволенні запитів учнів і досягненні ними найкращих освітніх результатів. Це стає можливим завдяки варіативності робочих навчальних планів, за якими працюють середні навчальні заклади.

У початковій школі варіативна складова спрямовується в основному на індивідуальну роботу з учнями, особливо з недостатньо підготовленими до навчання дітьми, проведення групових консультацій, додаткових занять з окремих предметів. Тут можуть створюватися класи педагогічної корекції, вирівнювання знань, здоров'я тощо, які працюють в адекватному для розвитку дитини режимі на основі глибокої індивідуалізації навчання, проведення спеціальних занять з корекції відхилень у психічному чи фізичному розвитку учнів, лікувально-оздоровлювальних заходів.

В основній школі навчальні години варіативної складової спрямовуються головним чином на загальноосвітню підготовку учнів, вивчення ними додаткових навчальних предметів за вибором учнів або відповідно до обраного напрямку роботи середнього навчального закладу, факультативне навчання. На цьому ступені шкільної освіти створюються передумови поглибленого вивчення окремих предметів чи курсів, що в подальшому дасть можливість учням свідомо обрати профіль навчання.

У старшій школі варіативна складова забезпечує головним чином поглиблене вивчення окремих предметів або освітньої галузі загалом за спеціальними програмами. Додаткові години можуть також спрямовуватися на факультативні заняття або трудову підготовку з оволодіння окремими професіями, які визначатимуть подальший життєвий шлях випускника школи. Якщо профіль навчання старшої школи не визначено, то вона продовжує здійснювати загальноосвітню підготовку учнів (власне, як специфічний профіль навчання) і задовольняти потреби учнів в загальній середній освіті.

Для розвитку здібностей обдарованих учнів відповідно до їхніх нахилів і задатків діють також спеціалізовані навчальні заклади – гімназії, ліцеї, колегіуми, спеціалізовані школи (школи-інтернати) з поглибленим вивченням окремих предметів, навчально-виховні комплекси, які надають учням можливість спеціалізуватися в окремих галузях знань і опановувати їх зміст на більш високому рівні володіння предметом. Зокрема, поглиблене вивчення іноземної мови може розпочинатися як з 2-го класу, так і з будь-якого наступного класу початкової школи за умови забезпечення необхідного рівня володіння іноземною мовою; поглиблене вивчення навчальних предметів з основ наук (математика, фізика, хімія, біологія, історія, філологія тощо) може розпочинатися за спеціальними програмами як в основній, так і в старшій школі.

Таким чином, залежно від освітніх потреб кожного школяра, його пізнавальних можливостей та мотивів, здібностей і нахилів в ідеалі

вибудовується особистісна «освітня траєкторія» одержання повноцінної середньої освіти.

Школа повністю автономна у виборі форм організації навчально-виховного процесу, методів і засобів реалізації змісту освіти. Збільшується питома вага індивідуалізованих форм роботи з учнем у поєднанні з груповими і колективними. Вчитель сам обирає форми і структуру навчальних занять, методи навчання, керуючись їх педагогічною доцільністю та іншими факторами, що зумовлюють результативність навчання і виховання школярів. Широкого використання в шкільному навчанні набувають нові інформаційні технології.

В основній і, особливо, в старшій школі, де обсяги засвоєваних знань значні і вимагають від учнів посиленої навчальної роботи, для окремих навчальних предметів і курсів може запроваджуватися концентроване їх вивчення, коли опанування їх змістом відбувається протягом 1–3 навчальних років і не розтягується на всі роки навчання (невеликі за обсягом курси можуть вивчатися навіть півроку). Таким чином, навчальні плани будуються з розрахунку 2–4 годинного тижневого навантаження на навчальний предмет, що дозволяє скоротити кількість дисциплін, які вивчаються учнем одночасно.

Поточний контроль за рівнем навчальних досягнень учнів здійснює вчитель на підставі загальних критеріїв і норм оцінювання навчальної діяльності школярів. В основній і старшій школі обов'язковим стає тематичний контроль результатів навчання, на проведення якого навчальними програмами відводиться необхідний час. Навчальний заклад визначає форми, зміст і способи проведення підсумкового контролю якості загальноосвітньої підготовки школярів, на підставі якого оцінюються навчальні досягнення і розумовий розвиток кожного учня.

Принципово змінюється система оцінювання навчальних досягнень учнів на основі надійних діагностичних методик та багатобальної шкали оцінок, розвитку самооцінної діяльності.

Нагородження учнів золотою і срібною медалями набуває передусім статусу визнання їхніх особливих успіхів у навчанні, а не є підставою для неодмінного одержання певних пільг.

З метою забезпечення державного контролю та моніторингу відповідності освітнього рівня учнів (вихованців), які закінчили загальноосвітній навчальний заклад I, II і III ступенів, вимогам Державного стандарту загальної середньої освіти, запроваджується державна підсумкова атестація учнів, яка здійснюється незалежно від середнього

загальноосвітнього навчального закладу. Її зміст, форми і порядок проведення визначає Міністерство освіти і науки України.

V. Середня загальноосвітня школа в системі безперервної освіти

Загальна середня освіта є невід'ємною органічною складовою неперервної освіти. Вона є основою соціалізації молодшої людини в суспільстві, фундаментом для подальшої її освіти чи трудової діяльності і забезпечує наступність у становленні людини в процесі її переходу від дитинства до дорослого життя. Тому середня школа дотримується, з одного боку, наступності з дошкільною освітою, зокрема в питаннях базового компонента її змісту, з іншого боку, створює підґрунтя для загальнонаукової, загальнокультурної і допрофесійної підготовки фахівця до майбутнього суспільного життя.

Одержання повної загальної середньої освіти може здійснюватися різними шляхами, насамперед в середніх загальноосвітніх і спеціалізованих школах, школах-інтернатах, гімназіях, ліцеях, колеґіумах та інших загальноосвітніх навчальних закладах, у тому числі для громадян, які потребують соціальної допомоги та соціальної реабілітації. Громадяни, які не мають можливості навчатися у школах з денною формою навчання, можуть отримати середню освіту у вечірніх (змінних) школах, а також за індивідуальними навчальними планами з наступним складанням екзаменів екстерном. Повну загальну середню освіту можуть надавати також професійно-технічні та вищі навчальні заклади I–II рівнів акредитації за умови дотримання ними вимог Державного стандарту загальної середньої освіти та норм типового навчального плану, розробленого і затвердженого Міністерством освіти і науки України спеціально для цих навчальних закладів.

VI. Управління загальноосвітньою школою

Управління загальноосвітньою школою є державно-громадським. Загальне управління закладом здійснюють державні органи управління, а безпосередньо – директор та органи громадського самоврядування (загальні збори, опікунська рада, наглядова рада тощо). На посаду директора призначаються досвідчені авторитетні фахівці-педагоги, які мають досвід управлінської діяльності або пройшли спеціальну управлінську підготовку. Управління школою стає гнучкішим, відкритішим, що відповідає вимогам часу, потребам громадян і суспільства.

Для забезпечення державно-громадського управління в загальноосвітньому навчальному закладі створюються органи громадського самоврядування та колеґіальний орган управління – педагогічна рада.

Діяльність цих органів покликана забезпечити адаптивність, гнучкість та відкритість управління, сприяти поступовому переходу до стратегічно-цільового управління. Результативність управління загальноосвітнім навчальним закладом визначається ступенем досягнення окресленої мети, якісними позитивними змінами в діяльності закладу. Управління науково-методичною роботою в школі передбачає використання різноманітних її форм і методів здійснення (творчі групи, кафедри, циклові комісії тощо). Їх діяльність координується залежно від потреб колективу і завдань школи.

З метою демократизації управління та встановлення зворотного зв'язку для поточного коригування управлінських рішень в загальноосвітньому навчальному закладі діють колективні органи учнівського (учнівські збори) та батьківського (батьківські збори) самоврядування, повноваження яких визначаються Статутом.

Названі органи самоврядування є дієвим засобом формування громадської думки і ефективним способом демократизації управління. Взаємодія управлінських структур і органів самоврядування сприятиме процесам діалогізації взаємин, узгодженості внутрішніх мотивів із зовнішніми вимогами.

Акцент діяльності директора зміщується на удосконалення особистої діяльності і створення умов для самоорганізації діяльності учнів, вчителів, працівників адміністрації. Таким чином, здійснюватиметься поступовий перехід від домінуючого оперативного до стратегічного цільового управління через узгодження власних функцій з функціями усіх суб'єктів навчально-виховного процесу.

Діяльність організаційних структур на всіх рівнях управління загальноосвітнім навчальним закладом набуває рефлексивного характеру завдяки впровадженню моніторингового супроводу управління, у здійсненні якого значна роль належить шкільним психологічним службам.

Конституційне право громадян України на середню освіту здійснюється через систему фінансування загальної середньої освіти з суспільних фондів споживання за рахунок бюджетних асигнувань. Школам надається право формувати також власні кошти за рахунок прибутків від господарської діяльності, надання платних послуг іншим організаціям та населенню, оренди шкільних приміщень та інвентаря, добровільних внесків державних і кооперативних підприємств та організацій, батьків та інших громадян, цільових внесків різних організацій та установ, банківського кредиту і вільно користуватися цими коштами. Школі має надаватися право визначати форми і системи оплати праці, матеріального стимулювання.

VII. Підготовка вчителя і його професійне вдосконалення

Зміни в змісті й структурі загальної середньої освіти мають глибинний характер і потребують розв'язання проблем підготовки вчителя, який усвідомлює свою соціальну відповідальність, постійно дбає про своє особистісне і професійне зростання, вміє досягти нових педагогічних цілей.

Під цим кутом зору роль учителя полягає не лише в тому, щоб забезпечити трансляцію знань, але й бути людиною культури і вселюдських цінностей, провідником ідей державотворення і демократичних змін.

Домінантною стає підготовка педагога, діяльність якого не обмежується викладанням власного предмета, фахівця, здатного до здійснення міждисциплінарних зв'язків, який усвідомлює значущість професійних знань в контексті соціокультурного простору. Важливим є його вміння організувати навчальний процес як педагогічну взаємодію, спрямовану на розвиток особистості, її підготовку до розв'язання завдань життєтворчості.

Реалізуючи гуманітарну природу своєї професії, вчитель як вихователь і організатор навчального процесу не обмежується оцінкою навченості учнів, а стимулює їхні особисті досягнення.

З огляду на нову ситуацію в освітньому просторі України педагог повинен уміти працювати в умовах вибору педагогічної позиції, технології, підручників, змісту, форм навчання тощо.

Отже, напрямок професійної переорієнтації вчителя – від просвітництва до здійснення життєтворчої та культуротворчої місії, від маніпулятивної, авторитарної педагогіки до педагогіки особистісно зорієнтованої, педагогіки співробітництва.

Оцінювання праці вчителя організовується так, щоб сприяти його розвитку і саморозвитку. Атестація педагога як форма виявлення рівня його кваліфікації, має стати демократичнішою, спонукати до професійного вдосконалення.

Все це вимагає кардинальних змін у первинній і післядипломній професійній освіті вчителя. Зокрема, реформа у вищій школі пов'язується з утвердженням фундаментальності педагогічної освіти, гармонізації в ній науково-предметних і світоглядно-методологічних, дидактичних, психологічних знань, що дозволить фахівцю повніше реалізувати гуманітарну, культуротворчу функції, виробити професійні цінності, оволодіти сучасним інструментарієм вивчення особистості дитини.

Акценти в підготовці вчителя мають бути також перенесені з вивчення стандартних, інваріантних станів на механізми оволодіння новим,

прилучення до перспективних моделей педагогічного досвіду і набуття власного в широкій і різноманітній практиці.

Підготовка спеціаліста має бути гнучкішою й адекватною запитам практики. Зокрема, у зв'язку із запровадженням Закону України «Про загальну середню освіту» виникає необхідність оновлення навчальних планів вищих навчальних закладів шляхом введення додаткових дисциплін, спецкурсів, які мають забезпечити готовність педагога до роботи в різних типах загальноосвітніх навчальних закладів, профільних класах, з учнями шестирічного віку, з тими, хто має особливі здібності, до роботи класного керівника тощо.

В класичних університетах має бути збільшено обсяг годин на вивчення психолого-педагогічних дисциплін та педагогічної практики.

Доцільною є підготовка вчителів для сільської школи за кількома спеціальностями. Має бути передбачена підготовка вчителів спеціально для роботи в малокомплектній школі.

Потребує відновлення й удосконалення практика працевлаштування випускників педагогічних навчальних закладів.

Післядипломна педагогічна освіта має стати більш персоніфікованою, надаючи кожному вчителю ширші можливості для оновлення, удосконалення, поглиблення своєї професійної підготовки в прийнятний для нього спосіб, у тому числі на базі дистанційного навчання із застосуванням нових інформаційних технологій.

Замовником підвищення своєї професійної кваліфікації стає сам учитель, якому держава надає необхідні для цього можливості і стимули. Має бути удосконалена система цілеспрямованої підготовки викладацьких кадрів для вузів через магістратуру та аспірантуру.

Передбачається створення у регіонах системи стимулювання та підтримки новаторських пошуків учителів: педагогічні банки ідей, творчі спілки учителів-новаторів, благодійні фонди тощо.

Процес переходу до 12-річної школи є складним і тривалим. На цьому шляху уже в нинішній школі необхідно створювати передумови, без яких якісна 12-річна освіта неможлива. Насамперед – це підвищення соціального статусу вчителя, приведення його заробітної плати у відповідність із суспільною вагою педагогічної праці; зміцнення матеріальної бази шкіл, переобладнання шкільних кабінетів, спортивних залів, оснащення комп'ютерами, налагодження випуску підручників, методичних посібників, перетворення шкільних бібліотек в інформаційно-бібліографічні центри, розгортання різних форм дошкільного виховання. Необхідні суттєві зміни у

фаховій підготовці майбутнього педагога, адекватні сучасним освітнім пріоритетам і завданням.

До шкільної освіти причетне по суті все населення країни. Це накладає особливу відповідальність за передбачувані зміни. Поступовість переходу, конкурсні засади створення варіантів базових планів, навчальних програм і підручників, попереднє дослідно-експериментальне навчання в окремих районах, широке обговорення його результатів – обов'язкові умови успішного запровадження 12-річної загальної середньої освіти.

URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/en/v_5-2290-01.

2002

Національна доктрина розвитку освіти*

I. Загальні положення

Освіта – основа розвитку особистості, суспільства, нації та держави, запорука майбутнього України. Вона є визначальним чинником політичної, соціально-економічної, культурної та наукової життєдіяльності суспільства. Освіта відтворює і нарощує інтелектуальний, духовний та економічний потенціал суспільства.

Освіта є стратегічним ресурсом поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення авторитету і конкурентоспроможності держави на міжнародній арені.

За роки незалежності на основі Конституції України визначено пріоритети розвитку освіти, створено відповідну правову базу, здійснюється практичне реформування галузі згідно з Державною національною програмою «Освіта» («Україна XXI століття»).

Водночас стан справ у галузі освіти, темпи та глибина перетворень не повною мірою задовольняють потреби особистості, суспільства і держави. Глобалізація, зміна технологій, перехід до постіндустріального, інформаційного суспільства, утвердження пріоритетів сталого розвитку, інші властиві сучасній цивілізації риси зумовлюють розвиток людини як головну мету, ключовий показник і основний важіль сучасного прогресу, потребу в радикальній модернізації галузі, ставлять перед державою, суспільством

* Документ затверджено Указом Президента України від 17 квітня 2002 р. У ньому визначено стратегію й основні напрями розвитку освіти в Україні в першій чверті XXI ст.

Текст подано в скороченому вигляді.

завдання забезпечити пріоритетність розвитку освіти і науки, першочерговість розв'язання їх нагальних проблем.

Актуальним завданням є забезпечення доступності здобуття якісної освіти протягом життя для всіх громадян та дальше утвердження її національного характеру. Мають постійно оновлюватися зміст освіти та організація навчально-виховного процесу відповідно до демократичних цінностей, ринкових засад економіки, сучасних науково-технічних досягнень. Критичним залишається стан фінансування освіти і науки, недостатнім є рівень оплати праці працівників освіти і науки.

Потребують державної підтримки дошкільна, загальна середня освіта у сільській місцевості, професійно-технічна освіта, навчання здібних та обдарованих учнів і студентів, а також дітей з особливостями психічного і фізичного розвитку.

Необхідно істотно зміцнити навчально-матеріальну базу, здійснити комп'ютеризацію навчальних закладів, впровадити інформаційні технології, забезпечити ефективну підготовку та підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників, запровадити нові економічні та управлінські механізми розвитку освіти. Усі ці проблеми потребують першочергового розв'язання.

В Україні повинні забезпечуватися прискорений, випереджальний інноваційний розвиток освіти, а також створюватися умови для розвитку, самоствердження та самореалізації особистості протягом життя.

Національна доктрина розвитку освіти (далі – Національна доктрина) визначає систему концептуальних ідей та поглядів на стратегію і основні напрями розвитку освіти у першій чверті XXI століття.

II. Мета і пріоритетні напрями розвитку освіти

1. Мета державної політики щодо розвитку освіти полягає у створенні умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина України, вихованні покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя, оберігати й примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства, розвивати і зміцнювати суверенну, незалежну, демократичну, соціальну та правову державу як невід'ємну складову європейської та світової спільноти.

2. Пріоритетними напрямами державної політики щодо розвитку освіти є:

- особистісна орієнтація освіти;
- формування національних і загальнолюдських цінностей;
- створення для громадян рівних можливостей у здобутті освіти;

- постійне підвищення якості освіти, оновлення її змісту та форм організації навчально-виховного процесу;
- розвиток системи безперервної освіти та навчання протягом життя;
- пропаганда здорового способу життя;
- розширення україномовного освітнього простору;
- забезпечення освітніх потреб національних меншин;
- забезпечення економічних і соціальних гарантій для професійної самореалізації педагогічних, науково-педагогічних працівників, підвищення їх соціального статусу;
- розвиток дошкільної, позашкільної, загальної середньої освіти у сільській місцевості та професійно-технічної освіти;
- органічне поєднання освіти і науки, розвиток педагогічної та психологічної науки, дистанційної освіти;
- запровадження освітніх інновацій, інформаційних технологій;
- створення індустрії сучасних засобів навчання і виховання, повне забезпечення ними навчальних закладів;
- створення ринку освітніх послуг та його науково-методичного забезпечення;
- інтеграція вітчизняної освіти до європейського та світового освітніх просторів.

3. Держава повинна забезпечувати:

- виховання особистості, яка усвідомлює свою належність до Українського народу, сучасної європейської цивілізації, орієнтується в реаліях і перспективах соціокультурної динаміки, підготовлена до життя і праці у світі, що змінюється;
- збереження та збагачення українських культурно-історичних традицій, виховання шанобливого ставлення до національних святинь, української мови, а також до історії та культури всіх корінних народів і національних меншин, які проживають в Україні, формування культури міжетнічних і міжособистісних відносин;
- виховання людини демократичного світогляду, яка дотримується громадянських прав і свобод, з повагою ставиться до традицій, культури, віросповідання та мови спілкування народів світу;
- формування у дітей та молоді сучасного світогляду, розвиток творчих здібностей і навичок самостійного наукового пізнання, самоосвіти і самореалізації особистості;

- підготовку кваліфікованих кадрів, здатних до творчої праці, професійного розвитку, освоєння та впровадження наукоємних та інформаційних технологій, конкурентоспроможних на ринку праці;
- створення умов для розвитку обдарованих дітей та молоді;
- підтримку дітей та молоді з особливостями психічного і фізичного розвитку;
- стимулювання у молоді прагнення до здорового способу життя;
- розвиток дитячого та юнацького спорту, туризму;
- етичне, естетичне виховання;
- екологічну, правову, економічну освіту;
- наступність і безперервність освіти;
- інноваційний характер навчально-виховної діяльності;
- різноманітність типів навчальних закладів, варіативність навчальних програм, індивідуалізацію навчання та виховання;
- моніторинг освітнього процесу, зростання якості освітніх послуг;
- створення умов для ефективної професійної діяльності педагогічних, науково-педагогічних працівників відповідно до їх ролі у суспільстві.

III. Національний характер освіти і національне виховання

4. Освіта має гуманістичний характер і ґрунтується на культурно-історичних цінностях Українського народу, його традиціях і духовності.

Освіта утверджує національну ідею, сприяє національній самоідентифікації, розвитку культури Українського народу, оволодінню цінностями світової культури, загальнолюдськими надбаннями.

5. Національне виховання є одним із головних пріоритетів, органічною складовою освіти. Його основна мета – виховання свідомого громадянина, патріота, набуття молоддю соціального досвіду, високої культури міжнаціональних взаємовідносин, формування у молоді потреби та уміння жити в громадянському суспільстві, духовності та фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, трудової, екологічної культури.

6. Національне виховання спрямовується на залучення громадян до глибинних пластів національної культури і духовності, формування у дітей та молоді національних світоглядних позицій, ідей, поглядів і переконань на основі цінностей вітчизняної та світової культури.

Головними складовими національного виховання є громадянське та патріотичне виховання.

7. Національне виховання має здійснюватися на всіх етапах навчання дітей та молоді, забезпечувати всебічний розвиток, гармонійність і цілісність особистості, розвиток її здібностей та обдарувань, збагачення на цій основі інтелектуального потенціалу народу, його духовності й культури, виховання громадянина, здатного до самостійного мислення, суспільного вибору і діяльності, спрямованої на процвітання України.

IV. Стратегія мовної освіти

8. У державі створюється система безперервної мовної освіти, що забезпечує обов'язкове оволодіння громадянами України державною мовою, можливість опанувати рідну (національну) і практично володіти хоча б однією іноземною мовою. Освіта сприяє розвитку високої мовної культури громадян, вихованню поваги до державної мови та мов національних меншин України, толерантності у ставленні до носіїв різних мов і культур.

Реалізація мовної стратегії здійснюється шляхом комплексного і послідовного впровадження просвітницьких, нормативно-правових, науково-методичних, роз'яснювальних заходів.

Забезпечується право національних меншин на задоволення освітніх потреб рідною мовою, збереження та розвиток етнокультури, її підтримку та захист державою. У навчальних закладах, в яких навчання ведеться мовами національних меншин, створюються умови для належного опанування державної мови.

V. Освіта – рушійна сила розвитку громадянського суспільства

9. В умовах становлення в Україні громадянського суспільства, правової держави, демократичної політичної системи освіта має стати найважливішим чинником гуманізації суспільно-економічних відносин, формування нових життєвих орієнтирів особистості.

Передумовою утвердження розвинутого громадянського суспільства є підготовка освічених, моральних, мобільних, конструктивних і практичних людей, здатних до співпраці, міжкультурної взаємодії, які мають глибоке почуття відповідальності за долю країни, її соціально-економічне процвітання.

Освіта має активно сприяти формуванню нової ціннісної системи суспільства – відкритої, варіативної, духовно та культурно наповненої, толерантної, здатної забезпечити становлення громадянина і патріота, консолідувати суспільство на засадах пріоритету прав особистості, зменшення соціальної нерівності.

Держава сприяє становленню демократичної системи навчання та виховання.

10. Державна політика в галузі освіти спрямовується на посилення ролі органів місцевого самоврядування, активізацію участі батьків, піклувальних рад, меценатів, громадських організацій, фондів, засобів масової інформації у навчально-виховній, науково-методичній, економічній діяльності навчальних закладів, прогнозуванні їх розвитку, оцінці якості освітніх послуг.

VI. Освіта і фізичне виховання – основа для забезпечення здоров'я громадян

11. Пріоритетним завданням системи освіти є виховання людини в дусі відповідального ставлення до власного здоров'я і здоров'я оточуючих як до найвищої індивідуальної і суспільної цінності. Це здійснюється шляхом розвитку валеологічної освіти, повноцінного медичного обслуговування, оптимізації режиму навчально-виховного процесу, створення екологічно сприятливого життєвого простору.

Держава разом із громадськістю сприяє збереженню здоров'я учасників навчально-виховного процесу, залученню їх до занять фізичною культурою і спортом, недопущенню будь-яких форм насильства в навчальних закладах, а також проведенню та впровадженню в практику результатів міжгалузевих наукових досліджень з проблем зміцнення здоров'я, організації медичної допомоги дітям, учням і студентам, якісному медичному обслуговуванню працівників освіти, пропаганді здорового способу життя та вихованню культури поведінки населення.

12. В усіх ланках системи освіти шляхом використання засобів фізичного виховання та фізкультурно-оздоровчої роботи закладаються основи для забезпечення і розвитку фізичного, психічного, соціального та духовного здоров'я кожного члена суспільства.

Для досягнення цієї мети необхідно забезпечити:

- комплексний підхід до гармонійного формування всіх складових здоров'я;
- удосконалення фізичної та психологічної підготовки до активного життя і професійної діяльності на принципах, що забезпечують оздоровчу спрямованість та індивідуальність підходів;
- використання різноманітних форм рухової активності та інших засобів фізичного удосконалення.

Виконання зазначених завдань дасть змогу досягти істотного зниження захворюваності дітей, підлітків, молоді та інших категорій населення, підвищити рівень профілактичної роботи, стимулювати у людей різного віку прагнення до здорового способу життя, зменшити вплив шкідливих звичок на здоров'я дітей та молоді.

13. Фізичне виховання як невід’ємна складова освіти забезпечує можливість набуття кожною людиною необхідних науково обґрунтованих знань про здоров’я і засоби його зміцнення, про шляхи і методи протидії хворобам, про методики досягнення високої працездатності та тривалої творчої активності. В системі освіти держава забезпечує розвиток масового спорту як важливої складової виховання молоді.

VII. Рівний доступ до здобуття якісної освіти

14. Для всіх громадян України незалежно від національності, статі, соціального походження та майнового стану, віросповідання, місця проживання та стану здоров’я забезпечується рівний доступ до якісної освіти. Реалізація зазначеного права передбачає прозорість, наступність системи освіти всіх рівнів, гнучке врахування демографічних, соціальних, економічних змін.

Мережа навчальних закладів повинна задовольняти освітні потреби кожної людини відповідно до її інтересів, здібностей та потреб суспільства.

15. Модернізація системи освіти спрямована на забезпечення її якості відповідно до новітніх досягнень науки, культури і соціальної практики.

Якість освіти є національним пріоритетом і передумовою національної безпеки держави, додержання міжнародних норм і вимог законодавства України щодо реалізації права громадян на освіту.

На забезпечення якості освіти спрямовуються матеріальні, фінансові, кадрові та наукові ресурси суспільства і держави. Висока якість освіти передбачає взаємозв’язок освіти і науки, педагогічної теорії та практики.

Якість освіти визначається на основі державних стандартів освіти та оцінки громадськістю освітніх послуг.

Держава постійно здійснює моніторинг якості освіти, забезпечує його прозорість, сприяє розвитку громадського контролю.

16. Рівний доступ до здобуття освіти забезпечується шляхом:

а) у дошкільній освіті:

– створення умов для здобуття безоплатної дошкільної освіти у державних та комунальних навчальних закладах;

– збереження та зміцнення фізичного і психічного здоров’я дитини, розвитку її творчих здібностей, реалізації потенційних можливостей особистості;

– розвитку матеріально-технічної бази дошкільних навчальних закладів;

– створення широкої мережі дошкільних навчальних закладів різних типів, профілів та форм власності;

- надання державою дотацій на утримання дітей у дошкільних навчальних закладах;

- запровадження соціально-педагогічного патронату сім'ї;

б) у загальній середній освіті:

- обов'язкового здобуття повної загальної середньої освіти в обсягах, визначених Державним стандартом загальної середньої освіти;

- збереження та розвитку єдиного освітнього простору;

- оптимізації структури освітньої мережі для забезпечення навчання в одну зміну, створення умов для профільного, екстернатного і дистанційного навчання;

- здійснення профільного професійного навчання учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів, у тому числі на базі професійно-технічних навчальних закладів;

- посилення відповідальності сім'ї, місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за порушення прав дитини щодо обов'язковості навчання;

- надання адресної допомоги соціально незахищеним дітям;

- створення умов для здобуття якісної освіти незалежно від місця проживання;

в) в освіті дітей з особливостями психічного і фізичного розвитку:

- створення для всіх дітей зазначеної категорії умов для здобуття безоплатної освіти в державних і комунальних навчальних закладах;

- своєчасного виявлення та проведення діагностики дітей з особливостями психічного і фізичного розвитку, врахування цих даних під час формування мережі закладів корекційної та реабілітаційної допомоги;

- забезпечення варіативності здобуття якісної базової або повної загальної середньої освіти відповідно до здібностей та індивідуальних можливостей дітей, зорієнтованої на їх інтеграцію у соціально-економічне середовище;

- створення системи допомоги батькам у навчанні та вихованні дітей з особливостями психічного і фізичного розвитку;

- розгортання регіональної мережі спеціальних навчальних закладів усіх рівнів освіти для громадян з особливостями психічного і фізичного розвитку, забезпечення їх інтеграції у загальний освітній простір;

г) у позашкільній освіті:

- забезпечення доступності освіти у державних та комунальних позашкільних навчальних закладах;

- розвитку цілісної міжгалузевої багаторівневої системи позашкільних закладів різних типів і профілів для забезпечення розвитку

здібностей і таланту обдарованих дітей та молоді, а також задоволення потреб населення у додаткових культурно-освітніх, дослідницьких, спортивно-оздоровчих та інших послугах;

- оновлення змісту й методичного забезпечення, індивідуалізації та диференціації навчання обдарованої молоді;

- створення системи підготовки та підвищення кваліфікації педагогічних та керівних кадрів для позашкільної освіти і виховання;

д) у професійно-технічній освіті:

- надання можливості безоплатної первинної професійної підготовки у державних та комунальних професійно-технічних навчальних закладах;

- розвитку мережі професійно-технічних навчальних закладів різних типів, професійних спрямувань та форм власності з урахуванням демографічних прогнозів, регіональної специфіки та потреб ринку праці;

- поєднання професійно-технічної та повної загальної середньої освіти, забезпечення варіативності та гнучкості освітньо-професійних програм з урахуванням змін на ринку праці та попиту на нові професії;

- створення умов для надання професійно-технічними навчальними закладами освітніх та інших послуг населенню, зокрема здобуття або підвищення робітничої кваліфікації, а також перепідготовки незайнятого населення;

- розвитку співпраці з підприємствами, установами, організаціями-замовниками підготовки кадрів, державною службою зайнятості;

- участі роботодавців у забезпеченні функціонування та розвитку професійно-технічної освіти;

- оновлення матеріально-технічної бази та впровадження інформаційних технологій;

е) у вищій освіті:

- запровадження ефективної системи інформування громадськості про можливості здобуття вищої освіти;

- створення умов для здобуття безоплатної вищої освіти на конкурсних засадах у державних і комунальних навчальних закладах;

- удосконалення правових засад здобуття освіти за рахунок бюджетів усіх рівнів та коштів юридичних і фізичних осіб;

- розширення можливостей здобуття вищої освіти шляхом індивідуального кредитування;

- створення умов для здобуття вищої освіти дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування, та дітьми-інвалідами;

- забезпечення високої якості вищої освіти та професійної мобільності випускників вищих навчальних закладів на ринку праці шляхом

інтеграції вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації, наукових установ та підприємств, запровадження гнучких освітніх програм та інформаційних технологій навчання;

– додержання засад демократичності, прозорості та гласності у формуванні контингенту студентів, у тому числі шляхом об'єктивного тестування; створення умов для забезпечення навчання відповідно до потреб особистості та ринку праці.

VIII. Безперервність освіти, навчання протягом життя

17. Державна політика стосовно безперервної освіти проводиться з урахуванням світових тенденцій розвитку освіти протягом життя, соціально-економічних, технологічних та соціокультурних змін.

Безперервність освіти реалізується шляхом:

– забезпечення наступності змісту та координації навчально-виховної діяльності на різних ступенях освіти, що функціонують як продовження попередніх і передбачають підготовку громадян для можливого переходу на наступні ступені;

– формування потреби та здатності особистості до самоосвіти;

– оптимізації системи перепідготовки працівників і підвищення їх кваліфікації, модернізації системи післядипломної освіти на основі відповідних державних стандартів;

– створення інтегрованих навчальних планів і програм;

– формування та розвитку навчальних науково-виробничих комплексів ступеневої підготовки фахівців;

– запровадження та розвитку дистанційної освіти;

– організації навчання відповідно до потреб особистості і ринку праці на базі професійно-технічних та вищих навчальних закладів, закладів післядипломної освіти, а також використання інших форм навчання;

– забезпечення зв'язку між загальною середньою, професійно-технічною, вищою та післядипломною освітою.

18. Держава прогнозує обсяги та визначає напрями професійної підготовки у навчальних закладах різних типів і форм власності, створює умови для професійного навчання незайнятого населення з урахуванням змін на ринку праці.

IX. Інформаційні технології в освіті

19. Пріоритетом розвитку освіти є впровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, що забезпечують дальше удосконалення навчально-виховного процесу, доступність та ефективність

освіти, підготовку молодого покоління до життєдіяльності в інформаційному суспільстві.

Це досягається шляхом:

- забезпечення поступової інформатизації системи освіти, спрямованої на задоволення освітніх інформаційних і комунікаційних потреб учасників навчально-виховного процесу;
- запровадження дистанційного навчання із застосуванням у навчальному процесі та бібліотечній справі інформаційно-комунікаційних технологій поряд з традиційними засобами;
- розроблення індивідуальних модульних навчальних програм різних рівнів складності залежно від конкретних потреб, а також випуску електронних підручників;
- створення індустрії сучасних засобів навчання, що відповідають світовому науково-технічному рівню і є важливою передумовою реалізації ефективних стратегій досягнення цілей освіти.

20. Держава підтримує процес інформатизації освіти, застосування інформаційно-комунікаційних технологій у системі освіти; сприяє забезпеченню навчальних закладів комп'ютерами, сучасними засобами навчання, створенню глобальних інформаційно-освітніх мереж; забезпечує розвиток усеохоплюючої системи моніторингу якості освіти всіх рівнів.

X. Управління освітою

21. Сучасна система управління сферою освіти розвивається як державно-громадська. Вона має враховувати регіональні особливості, тенденції до зростання автономії навчальних закладів, конкурентоспроможності освітніх послуг.

Першочерговими завданнями є налагодження високопрофесійного наукового, аналітичного, інформаційного супроводу управлінських рішень, подолання розрізненості адміністративних даних.

22. Нова модель системи управління сферою освіти має бути відкритою і демократичною. У ній передбачається забезпечення державного управління з урахуванням громадської думки, внаслідок чого змінюються навантаження, функції, структура і стиль центрального та регіонального управління освітою.

23. Модернізація управління освітою передбачає:

- оптимізацію державних управлінських структур, децентралізацію управління;

- перерозподіл функцій та повноважень між центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та навчальними закладами;
- перехід до програмно-цільового управління;
- поєднання державного і громадського контролю;
- запровадження нової етики управлінської діяльності, що базується на принципах взаємоповаги, позитивної мотивації;
- прозорість розроблення, експертизи, апробації та затвердження нормативно-правових документів;
- створення систем моніторингу ефективності управлінських рішень, їх впливу на якість освітніх послуг на всіх рівнях;
- організацію експериментальної перевірки та експертизи освітніх інновацій;
- впровадження новітніх інформативно-управлінських і комп'ютерних технологій;
- демократизацію процедури призначення керівників навчальних закладів, їх атестації;
- удосконалення механізму ліцензування, атестації та акредитації навчальних закладів;
- підвищення компетентності управлінців усіх рівнів;
- більш широке залучення до управлінської діяльності талановитої молоді, жінок, а також виховання лідерів у сфері освіти.

[...]

XII. Освіта і наука

28. Поєднання освіти і науки є умовою модернізації системи освіти, головним чинником її дальшого розвитку, що забезпечується:

- постійним збільшенням обсягів фінансування науки відповідно до потреб її випереджального розвитку;
- фундаменталізацією освіти, інтенсифікацією наукових досліджень у вищих навчальних закладах, науково-дослідних установах Академії педагогічних наук України;
- розвитком освіти на основі новітніх наукових і технологічних досягнень;
- інноваційною освітньою діяльністю у навчальних закладах усіх типів, рівнів акредитації та форм власності;
- правовим захистом освітніх інновацій та результатів науково-педагогічної діяльності як інтелектуальної власності;

- запровадженням наукової експертизи державних стандартів освіти, підручників, інноваційних систем навчання та виховання;
- залученням до наукової діяльності обдарованої учнівської та студентської молоді, педагогічних працівників;
- поглибленням співпраці та кооперації навчальних закладів і наукових установ, широким залученням до навчально-виховного процесу та дослідницької роботи в навчальних закладах учених Національної академії наук України та галузевих академій;
- створенням науково-інформаційного простору, насамперед для дітей та молоді, використанням для цього нових комунікаційно-інформаційних засобів;
- запровадженням цільових програм, що сприяють інтеграції освіти і науки;
- випереджальним розвитком педагогічної та психологічної науки, віднесенням їх до пріоритетних напрямів розвитку науки в Україні.

ХІІІ. Підготовка педагогічних і науково-педагогічних працівників

29. Підготовка педагогічних і науково-педагогічних працівників, їх професійне вдосконалення – важлива умова модернізації освіти. Для підтримки педагогічних і науково-педагогічних працівників, підвищення їх відповідальності за якість професійної діяльності держава забезпечує:

- розроблення та вдосконалення нормативно-правової бази професійної діяльності педагогічних і науково-педагогічних працівників;
- прогнозування та задоволення потреб суспільства у зазначених працівниках;
- розвиток конкурентоспроможної системи навчальних закладів, в яких проводиться підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників;
- розроблення та запровадження державних стандартів педагогічної освіти різних освітньо-кваліфікаційних рівнів і державних стандартів післядипломної педагогічної освіти;
- оволодіння педагогічними працівниками сучасними інформаційними технологіями;
- періодичне оновлення і взаємоузгодження змісту підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічних працівників;
- впровадження системи цільового державного фінансування підготовки педагогічних і науково-педагогічних працівників та їх професійного вдосконалення;

– поліпшення системи стимулювання професійного зростання педагогічних і науково-педагогічних працівників, можливість вивчення іноземних мов.

30. Держава забезпечує умови для підвищення престижу та соціального статусу педагогічних і науково-педагогічних працівників, створює систему професійного відбору молоді до вищих педагогічних навчальних закладів.

XIV. Соціальні гарантії учасників навчального процесу

31. Забезпечення умов для педагогічної, науково-педагогічної і наукової діяльності педагогічних і науково-педагогічних працівників, умов для навчання учнів і студентів, а також соціального захисту учасників навчально-виховного процесу є найважливішим напрямом державної політики у галузі освіти. Громадянам, які навчаються, гарантується:

- захист життя, збереження здоров'я, фізичне виховання;
- регулярне безоплатне підвезення у сільській місцевості до місця навчання і додому дітей дошкільного віку, учнів та педагогічних працівників;
- пільговий проїзд студентів у громадському транспорті;
- надання адресної допомоги, академічних і соціальних стипендій;
- здійснення заходів щодо профілактики бездоглядності і правопорушень серед дітей, учнівської та студентської молоді, їх соціальної реабілітації у суспільстві;
- працевлаштування випускників, які навчалися за державним замовленням.

32. Держава поступово підвищує соціальні витрати на систему освіти, проведення активної соціальної політики.

Бюджетні ресурси спрямовуються на забезпечення першочергових соціальних видатків: на виплату заробітної плати та пенсій педагогічним і науково-педагогічним працівникам, стипендій, а також на соціальну підтримку учнів і студентів.

Держава сприяє розширенню застосування договірному регулюванню умов оплати праці, додаткових соціальних гарантій на підставі положень генеральної, галузевої, регіональної угод, колективних договорів.

33. Держава, виходячи з можливостей бюджету і реальної економічної ситуації, сприяє забезпеченню для педагогічних і науково-педагогічних працівників:

- ефективного медичного обслуговування;
- встановлення і дотримання науково обґрунтованих норм навчального навантаження, тривалості робочого часу та основної щорічної відпустки;

– періодичного стажування у наукових центрах, навчальних закладах та на виробництві;

– диференціації оплати праці відповідно до рівня професіоналізму, кваліфікаційної категорії та педагогічного звання, наукового ступеня та вченого звання;

– встановлення педагогічним працівникам фіксованих доплат для придбання навчальної та науково-методичної літератури;

– виплати одноразової допомоги педагогічним працівникам, які призначаються на посаду вперше.

34. Держава створює умови для встановлення педагогічним працівникам пенсійного забезпечення на рівні 80–90 відсотків їх заробітної плати.

XV. Міжнародне співробітництво та інтеграція у галузі освіти

35. Стратегічним завданням державної освітньої політики є вихід освіти, набутої в Україні, на ринок світових освітніх послуг, поглиблення міжнародного співробітництва, розширення участі навчальних закладів, учених, педагогів і вчителів, учнів, студентів у проектах міжнародних організацій та співтовариств.

Держава сприяє розвитку співробітництва навчальних закладів на дво- і багатосторонній основі з міжнародними організаціями та установами (ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, Європейським Союзом, Радою Європи), Світовим банком, зарубіжними освітянськими фондами, іншими міжнародними організаціями.

36. Інтеграція вітчизняної освіти у міжнародний освітній простір базується на таких засадах:

– пріоритет національних інтересів;

– збереження та розвиток інтелектуального потенціалу нації;

– миротворча спрямованість міжнародного співробітництва;

– системний і взаємовигідний характер співробітництва;

– толерантність в оцінюванні здобутків освітніх систем зарубіжних країн та адаптації цих здобутків до потреб національної системи освіти.

37. Основними шляхами моніторингу та використання зарубіжного досвіду в галузі освіти є:

– проведення спільних наукових досліджень, співробітництво з міжнародними фондами;

– проведення міжнародних наукових конференцій, семінарів, симпозіумів; сприяння участі педагогічних та науково-педагогічних працівників у відповідних заходах за кордоном;

- освітні та наукові обміни, стажування та навчання за кордоном учнів, студентів, педагогічних і науково-педагогічних працівників;
- аналіз, відбір, видання та розповсюдження кращих зразків зарубіжної наукової і навчальної літератури.

38. Центральні та місцеві органи управління освітою, Академія педагогічних наук України, а також навчальні заклади всіх рівнів сприяють міжнародній мобільності учасників навчально-виховного процесу, забезпечують розвиток системи підготовки фахівців для зарубіжних країн на компенсаційних засадах, створюють філії вищих навчальних закладів України, їх підготовчих факультетів і відділень за кордоном; забезпечують визнання за кордоном документів про освіту, що видаються в Україні.

Для досягнення цієї мети необхідно забезпечити:

- розроблення та реалізацію державної програми підготовки і закріплення кваліфікованих кадрів для розширення міжнародного співробітництва у галузі освіти, організацію їх постійного навчання та підвищення кваліфікації;
- виконання цільових інноваційних програм, спрямованих на розширення участі України у співробітництві на міжнародному ринку освітніх послуг;
- фінансову та консультаційну підтримку.

39. Освіта в Україні є відкритим соціальним інститутом. Суб'єкти системи освіти співпрацюють з міжнародними інституціями та організаціями, які для здійснення своєї діяльності покликані залучати педагогів, дітей та молодь з метою набуття ними соціальної компетентності й досвіду у питаннях взаєморозуміння, толерантності, побудови спільного європейського дому, культурного різноманіття і водночас для збереження та примноження власних культурних надбань.

Беручи участь у проектах і програмах Ради Європи, ЮНЕСКО, Європейського Союзу, ЮНІСЕФ та інших міжнародних організацій, суб'єкти національної системи освіти не тільки отримуватимуть доступ до інформації про шляхи, засоби і методи розвитку гуманітарної сфери, але й зможуть демонструвати і пропонувати на міжнародному ринку освітні технології та власні напрацювання.

40. Держава сприяє залученню додаткових ресурсів для створення нових потужних каналів інформаційного обміну з усіма країнами світу, розширенню інформаційної бази національної системи освіти, забезпеченню можливості використання світових банків інформації.

41. Як важливий засіб утвердження авторитету України на міжнародній арені, розвитку міжнародного співробітництва та залучення додаткових

джерел фінансування освіти держава розглядає можливість збільшення обсягів підготовки спеціалістів із числа іноземців та осіб без громадянства.

XVI. Очікувані результати

42. Реалізація Національної доктрини забезпечить перехід до нового типу гуманістично-інноваційної освіти, що сприятиме істотному зростанню інтелектуального, культурного, духовно-морального потенціалу особистості та суспільства. У результаті цього відбудуться потужні позитивні зміни у системі матеріального виробництва та духовного відродження, структурі політичних відносин, побуті і культурі.

Зростуть самостійність і самодостатність особистості, її творча активність, що зміцнить демократичні основи громадянського суспільства і прискорить його розвиток.

Активізуються процеси національної самоідентифікації особистості, підвищиться її громадянський авторитет, а також статус громадянина України у міжнародному соціокультурному середовищі.

Освіта, здобута в Україні, стане конкурентоспроможною в європейському та світовому освітньому просторі, а людина – захищеною і мобільною на ринку праці.

Зростаючий освітній потенціал суспільства забезпечить впровадження новітніх виробничих та інформаційних технологій, що дасть змогу протягом наступних 10–15 років скоротити відставання у темпах розвитку, а надалі істотно наблизитися до рівня і способу організації життєдіяльності розвинутих країн світу.

Випереджальний розвиток освіти забезпечить рівень життя, гідний людини XXI століття.

URL: <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>.

Концепція Державної цільової соціальної програми «Школа майбутнього» на 2007–2010 роки*

Визначення проблеми, на розв'язання якої спрямована Програма

Інтеграція України у світовий простір потребує постійного вдосконалення національної системи загальної середньої освіти, пошуку ефективних шляхів підвищення якості освітніх послуг та розроблення інноваційної моделі навчального закладу «Школа майбутнього» (далі – новітній заклад) – своєрідного еталону організації навчально-виховного процесу в загальноосвітньому навчальному закладі.

Зазначена проблема відповідає пріоритетам державної політики. Зокрема, у Національній доктрині розвитку освіти, затвердженій Указом Президента України від 17 квітня 2002 року № 347, серед концептуальних ідей та поглядів на стратегію і основні напрями розвитку освіти у першій чверті XXI століття наголошено на тому, що мають постійно оновлюватися зміст освіти та організація навчально-виховного процесу відповідно до демократичних цінностей, ринкових засад економіки, сучасних науково-технічних досягнень. В Україні повинні забезпечуватися прискорений інноваційний розвиток освіти, а також створюватися умови для розвитку, самоствердження та реалізації особистості впродовж життя. Для цього необхідно сформувати освітнє середовище з урахуванням інноваційного характеру його розвитку, запитів особистості та потреб суспільства, що сприятиме виконанню завдань з інтеграції національної системи освіти у світовий простір.

Насамперед передбачається створення мережі загальноосвітніх навчальних закладів з високим технологічним рівнем, новітнім навчально-методичним та інформаційним забезпеченням, потужним кадровим потенціалом.

* Документ схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2007 р. Положення Програми ґрунтуються на засадах Конституції України, Національної доктрини розвитку освіти, законів України: «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту», «Про охорону дитинства», Державної програми «Вчитель», Конвенції ООН про права дитини та інших нормативних документів.

Вона спрямовувалася на вдосконалення національної системи освіти, формування інноваційної освітньої та наукової стратегії, створення належних умов для забезпечення громадянам рівного доступу до здобуття якісної освіти, оновлення її змісту, освітнього процесу, підготовку здобувачів освіти до життя в умовах інформаційного суспільства, інтеграцію української освіти в світовий освітній простір.

Подібні навчальні заклади (понад 130) під назвою «Школа завтрашнього дня» утворені у більшості країн СНД та Балтії; в них навчаються близько 7000 учнів. В Україні в останні роки мережа загальноосвітніх навчальних закладів нового типу (гімназії, ліцеї, колегіуми) в цілому залишається сталою: у 2004/05 навчальному році функціонували 479 гімназій, 359 ліцеїв та 37 колегіумів, у 2005/06 – 521, 353 та 41, у 2006/07 відповідно 512, 345 та 41. Проте на сьогодні не всі вони за рівнем матеріально-технічного забезпечення, застосування інформаційних технологій та впровадження інноваційних педагогічних технологій є тими взірцями, до яких повинні підтягуватися всі інші навчальні заклади.

Як показали результати аналізу розвитку освіти, зазнають значних змін мотиваційні фактори навчання, підвищуються вимоги до обсягу і якості освітніх послуг. Сучасний ринок праці вимагає від кандидата на робоче місце не лише глибоких теоретичних знань, а і практичних навичок у певній галузі. Це орієнтує учнів на здобуття освіти, що відповідає їх професійному вибору і новим суспільним вимогам.

Випускник новітнього закладу повинен володіти комплексом різноманітних знань, навичок і особистісних якостей, що дадуть йому змогу стати висококваліфікованим фахівцем, самостійно приймати рішення, бути ініціативним, брати на себе відповідальність та ефективно взаємодіяти з оточенням.

Основними завданнями новітнього закладу повинні бути виховання патріотів, відданих демократичним цінностям, створення сприятливих умов для гармонійного розвитку учнів, їх здібностей, підготовки до самостійного життя.

Передбачається створення і випробування інноваційної моделі стимулювання інвестицій в освітню галузь, формування партнерських економічних відносин між державою, місцевою громадою та суб'єктами господарювання.

Аналіз причин виникнення проблеми та обґрунтування необхідності її розв'язання програмним методом

Особливого значення набуває впровадження нових форм освітньої діяльності – особистісно орієнтованого навчання, системної диференціації та індивідуалізації навчального і виховного процесу, приведення державних стандартів освіти у відповідність з нормами світового співтовариства.

Неповна відповідність якості освітніх послуг сучасним вимогам спричинена:

- моральною та фізичною застарілістю матеріально-технічної, науково-дослідної та експериментальної бази;
 - формалізацією моделей виховної роботи з учнями та недостатньою спрямованістю на розвиток національної свідомості і опанування загальнолюдських морально-етичних цінностей;
 - низьким рівнем упровадження різних видів підтримки учнів, які потребують соціальної допомоги, та учнів з особливими потребами розвитку.
- Розроблення і прийняття Державної цільової соціальної програми (далі – Програма) необхідне для забезпечення інноваційного розвитку освіти.

Мета і основні завдання Програми

Мета Програми полягає в удосконаленні механізму надання освітніх послуг, випробуванні інноваційних моделей новітніх закладів, діяльність яких спрямовуватиметься на випереджувальний характер розвитку системи освіти.

Основними завданнями Програми є:

- підвищення якості освітніх послуг шляхом створення навчально-виховних осередків;
- удосконалення системи виховання людини високої моралі та культури;
- створення і випробування інноваційної моделі новітнього закладу, забезпечення його науково-методичним супроводженням та матеріально-технічним оснащенням;
- забезпечення рівного доступу громадян до здобуття високоякісної освіти;
- створення умов для оптимального вибору учнями новітніх закладів майбутньої професії відповідно до індивідуальних особливостей, здібностей учнів з урахуванням потреб ринку праці, формування в них прагнення до трудової діяльності, професійної самореалізації;
- упровадження педагогічних новацій і технологій.

Оптимальний варіант розв'язання проблеми

Обмежений обсяг фінансування галузі освіти призвів до погіршення стану її матеріально-технічної бази, що уповільнює роботу з упровадження сучасних інноваційних технологій та засобів навчання.

Проблема може розв'язуватися за двома варіантами.

Перший варіант передбачає збереження нинішнього обсягу бюджетного фінансування, що дасть змогу вдосконалити нормативно-правову базу, провести наукові дослідження, розробити і впровадити

індивідуальні програми та інноваційні методики і технології навчання та виховання учнівської молоді.

Однак зазначений варіант не дасть можливості забезпечити виконання в повному обсязі основних завдань Програми.

Другий варіант, що є оптимальним, передбачає поєднання державної підтримки і участі органів місцевого самоврядування та суб'єктів господарювання у створенні та випробуванні інноваційної моделі новітнього закладу у шести регіонах, забезпечення науково-методичним супроводженням та матеріально-технічним оснащенням.

Шляхи і способи розв'язання проблеми, строк виконання Програми

Для виконання Програми необхідно:

- удосконалити нормативно-правову базу;
- розробити проектно-технічну документацію для спорудження шкільних приміщень або їх реконструкції;
- здійснити підготовку навчальних програм із предметів, спецкурсів і факультативів варіантної складової навчального плану;
- розробити технічні засоби навчання;
- забезпечити навчально-виховний процес у новітніх закладах підручниками і посібниками, технічним обладнанням;
- провести пошук альтернативних шляхів ефективної реалізації творчих здобутків учнів;
- створити ефективну систему профорієнтаційної роботи з учнями;
- забезпечити наступність між дошкільною та початковою ланками освіти шляхом утворення центрів адаптації дітей дошкільного віку до навчання у школі, надання консультаційної допомоги батькам;
- здійснити інформатизацію та комп'ютеризацію навчально-виховного процесу, удосконалити систему підготовки (перепідготовки) педагогічних кадрів;
- організувати поширення досвіду роботи педагогічного колективу новітнього закладу.

Програму планується виконати двома етапами.

На першому етапі (2007–2008 роки) передбачається забезпечити:

- удосконалення нормативно-правової бази;
- розроблення проектно-технічної документації для спорудження шкільних приміщень або їх реконструкції;
- визначення умов оплати праці педагогічних працівників новітнього закладу;

- формування педагогічних колективів;
- організацію функціонування новітніх закладів;
- упровадження передових інформаційних технологій;
- підготовку і видання навчально-методичної літератури, утворення інформаційно-бібліотечних центрів підвищення освітнього рівня учнів та педагогів;

- розроблення системи профорієнтаційної роботи з учнями.

На другому етапі (2009–2010 роки) передбачається забезпечити:

- налагодження зв'язків з міжнародними організаціями та навчальними закладами, робота яких спрямована на розроблення сучасних педагогічних технологій, участь у реалізації міжнародних навчальних проєктів і діяльності молодіжних організацій;

- залучення учнів новітніх закладів до участі у всеукраїнських олімпіадах, конкурсах, турнірах і фестивалях;

- випробування системи профорієнтаційної роботи з учнями;

- започаткування щорічного проведення відповідних наукових конференцій із проблем функціонування новітнього закладу;

- висвітлення у засобах масової інформації досягнень новітнього закладу, поширення кращого досвіду педагогічних і науково-педагогічних працівників;

- організацію і проведення відповідних наукових конференцій, семінарів, засідань за круглим столом;

- підготовку і публікацію науково-методичних видань з питань функціонування новітнього закладу.

Очікувані результати виконання Програми, визначення її ефективності

Реалізація Програми дасть можливість отримати такі вагомі соціальні результати:

- виховання патріотів, відданих демократичним цінностям;
- підвищення якості освітніх послуг;
- створення і випробування інноваційної моделі новітнього закладу;
- організація навчання відповідно до потреб конкретної особистості;
- створення умов для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку;
- розвиток в учнів здатності вільно висловлювати свою думку, формувати власні погляди, суспільну активність;

– створення і випробування інноваційної моделі, стимулювання інвестицій в освітню галузь, формування партнерських економічних відносин між державою, місцевою громадою та суб'єктами господарювання;

– поширення досвіду роботи новітнього закладу.

*Практика управління закл. освіти. – 2007. – № 12. – С. 82–85 ;
URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/160-2007-%D1%80/conv>.*

2013

Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року*

I. Загальні положення

Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (далі – Національна стратегія) на основі аналізу сучасного стану розвитку освіти визначає мету, стратегічні напрями та основні завдання, на виконання яких має бути спрямована реалізація державної політики у сфері освіти.

Розроблення Національної стратегії зумовлено необхідністю кардинальних змін, спрямованих на підвищення якості і конкурентоспроможності освіти в нових економічних і соціокультурних умовах, прискорення інтеграції України у міжнародний освітній простір.

Національна стратегія конкретизує основні шляхи реалізації концептуальних ідей та поглядів розвитку освіти, визначених Національною доктриною розвитку освіти.

II. Сучасний стан розвитку освіти

Аналіз сучасного стану національної системи освіти

В Україні забезпечено правове регулювання питань функціонування системи освіти, всіх її рівнів і підсистем, діяльності навчальних закладів різних типів і форм власності, організації різних форм навчання.

Останніми роками вдосконалено законодавство України стосовно дошкільної і загальної середньої освіти, зокрема запроваджено обов'язковість дошкільної освіти для дітей старшого дошкільного віку, встановлено 11-річний термін навчання для здобуття повної загальної середньої освіти, затверджено нові державні стандарти дошкільної та загальної середньої освіти, Положення про освітній округ, Положення про

** Документ схвалено Указом Президента України від 25 червня 2013 р. У ньому розроблено правові й організаційні засади розвитку освіти в Україні до 2021 р. і конкретизовано основні шляхи реалізації концептуальних ідей щодо її поступу, визначені Національною доктриною розвитку освіти.*

Текст подано в скороченому вигляді.

загальноосвітній навчальний заклад, Порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах, Положення про дистанційне навчання, Концепцію літературної освіти, Концепцію розвитку інклюзивної освіти тощо.

З метою прискорення процесу реформування системи освіти на виконання Програми економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» затверджено надзвичайно важливі для розвитку освіти державні цільові програми, зокрема Державну цільову соціальну програму розвитку дошкільної освіти на період до 2017 року, Державну цільову соціальну програму розвитку позашкільної освіти на період до 2014 року, Державну цільову програму розвитку професійно-технічної освіти на 2011–2015 роки, Державну цільову соціальну програму підвищення якості шкільної природничо-математичної освіти на період до 2015 року, Державну цільову програму впровадження у навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів інформаційно-комунікаційних технологій «Сто відсотків» на період до 2015 року.

Триває виконання Державної цільової соціальної програми «Шкільний автобус», а також державних програм, спрямованих на роботу з обдарованою молоддю, інформатизацію та комп'ютеризацію загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладів, забезпечення таких закладів сучасними технічними засобами навчання з природничо-математичних та технологічних дисциплін, упровадження інформаційних і комунікаційних технологій в освіті та науці тощо.

За останні роки здійснено низку заходів щодо реалізації ідей і положень Національної доктрини розвитку освіти, щодо реформування освіти, підвищення її якості, доступності та конкурентоспроможності. Модернізовано зміст та вдосконалено організацію всіх ланок освіти, створено нові навчальні підручники, започатковано організацію інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами, запроваджується профільне навчання в старшій школі, вдосконалюється зовнішнє незалежне оцінювання навчальних досягнень випускників загальноосвітніх навчальних закладів, триває забезпечення загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів сучасними навчальними комп'ютерними комплексами, підключення їх до мережі Інтернет, у вищій освіті впроваджуються принципи Болонського процесу, кредитно-модульна система навчання.

Оновлено систему мовної освіти, що забезпечує обов'язкове оволодіння державною мовою, можливість опанувати рідну та іноземні мови. Вивчення іноземних мов стало обов'язковим з першого класу.

У непростих демографічних і соціально-економічних умовах здійснюється модернізація мережі навчальних закладів з метою більш ефективного використання їх матеріально-технічних, кадрових, фінансових, управлінських ресурсів для забезпечення доступності та якості освіти.

З цією метою ведеться пошук альтернативних моделей організації навчання, зокрема створення в сільських районах освітніх округів, яких нині функціонує майже 2 тисячі.

Припинено процес закриття дошкільних навчальних закладів, відновлюється та значно розширюється їх мережа відповідно до потреб населення.

Відбулися значні позитивні зрушення в бібліотечно-інформаційному забезпеченні педагогічної освіти і науки, зокрема створено веб-портали та сайти у провідних бібліотеках, формуються повноцінний галузевий інформаційний ресурс, електронні каталоги, повнотекстові бази, електронні бібліотеки.

Свідченням позитивних якісних змін у забезпеченні розвитку національної освіти став Форум міністрів освіти європейських країн «Школа XXI століття: Київські ініціативи», на якому проголошено сім напрямів євроінтеграції дошкільної та середньої освіти і проекти практичних дій за кожним із них («Дошкільна освіта», «Спільна історія без розділових ліній», «Толерантність», «Через мову до взаєморозуміння», «ІКТ-освіта без кордонів», «Від шкіл-партнерів до партнерів-країн», «Новій освіті Європи – новий європейський учитель»).

Водночас нинішній рівень освіти в Україні не дає їй змоги повною мірою виконувати функцію ключового ресурсу соціально-економічного розвитку держави і підвищення добробуту громадян. Залишається низькою престижність освіти і науки в суспільстві.

Не повністю задовольняє потреби населення мережа дошкільних і позашкільних навчальних закладів, стан їх навчально-матеріальної бази тощо.

Потребують якісного поліпшення освіта дорослих, діяльність закладів післядипломної педагогічної освіти, структурних підрозділів вищих навчальних закладів, на базі яких здійснюються перепідготовка та підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників.

Актуальними є реалізація в освітніх програмах ідеї посилення ролі сім'ї у вихованні дітей, розширення можливості впливу родин учнів на навчально-виховний процес.

Залишається незадовільним стан фінансового та матеріально-технічного забезпечення системи освіти, низьким – рівень оплати праці працівників освіти і науки.

Ключовим завданням освіти у XXI столітті є розвиток мислення, орієнтованого на майбутнє.

Сучасний ринок праці вимагає від випускника не лише глибоких теоретичних знань, а й здатності самостійно застосовувати їх у нестандартних, постійно змінюваних життєвих ситуаціях, переходу від суспільства знань до суспільства життєво компетентних громадян.

Основні проблеми, виклики та ризики

Розбудова національної системи освіти в сучасних умовах з урахуванням кардинальних змін у всіх сферах суспільного життя, історичних викликів XXI століття вимагає критичного осмислення досягнутого і зосередження зусиль та ресурсів на розв'язанні найбільш гострих проблем, які стримують розвиток, не дають можливості забезпечити нову якість освіти, адекватну нинішній історичній епосі.

Серед зазначених проблем актуальними є:

- недостатня відповідність освітніх послуг вимогам суспільства, запитам особистості, потребам ринку праці;
- обмеженість доступу до якісної освіти окремих категорій населення (діти, які проживають у сільській місцевості, діти з особливими освітніми потребами, обдарована учнівська молодь, діти мігрантів);
- відсутність цілісної системи виховання, фізичного, морального та духовного розвитку і соціалізації дітей та молоді;
- зниження суспільної моралі, духовності, культури поведінки частини учнівської та студентської молоді;
- недостатня орієнтованість структури і змісту професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти на потреби ринку праці та сучасні економічні виклики;
- невідпрацьованість ефективної системи працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, їх професійного супроводження;
- недостатній розвиток мережі дошкільних навчальних закладів;
- недосконалість системи національного моніторингу та оцінювання якості освіти;

– повільне здійснення гуманізації, екологізації та інформатизації системи освіти, впровадження у навчально-виховний процес інноваційних та інформаційно-комунікаційних технологій;

– недостатній рівень соціально-правового захисту учасників навчально-виховного процесу, відсутність цілісної системи соціально-економічних стимулів у педагогічних і науково-педагогічних працівників, невисокий рівень заробітної плати таких працівників;

– низький рівень фінансово-економічного, матеріально-технічного, навчально-методичного та інформаційного забезпечення навчальних закладів; слабка мотивація суспільства та бізнесу до інвестування освіти;

– наявність у системі освіти фактів неефективного використання фінансових і матеріальних ресурсів, нецільового використання приміщень навчальних закладів;

– відсутність системи мотивацій і стимулювання інноваційної діяльності в системі освіти, нівелювання ризиків у зазначеній діяльності;

– недостатній розвиток громадського самоврядування навчальних закладів, недосконалість механізмів залучення до управління освітою та її оновлення інституцій громадянського суспільства, громадськості.

Труднощі періоду реформування, процеси певної соціально-економічної нестабільності, екологічні проблеми спричиняють низку ризиків, які можуть ускладнити реалізацію цілей і завдань Національної стратегії. Серед них:

– нестабільність економіки, обмежений обсяг ресурсів для забезпечення системного виконання всіх завдань і заходів, передбачених Національною стратегією;

– розшарування суспільства за матеріальним становищем сімей;

– негативний вплив складної демографічної ситуації;

– несприйняття частиною суспільства нових реформ;

– неготовність певної частини працівників освіти до інноваційної діяльності;

– недостатня підготовленість органів управління освітою до комплексного розв'язання нових завдань, до забезпечення скоординованості діяльності всіх служб та інституцій.

III. Мета, стратегічні напрями та основні завдання Національної стратегії

Мета Національної стратегії

Метою Національної стратегії є:

– підвищення доступності якісної, конкурентоспроможної освіти відповідно до вимог інноваційного сталого розвитку суспільства, економіки;

– забезпечення особистісного розвитку людини згідно з її індивідуальними здібностями, потребами на основі навчання протягом життя.

Стратегічні напрями розвитку освіти

Стратегія розвитку національної системи освіти повинна формуватися адекватно сучасним інтеграційним і глобалізаційним процесам, вимогам переходу до постіндустріальної цивілізації, що забезпечить стійкий рух та розвиток України в першій чверті XXI століття, інтегрування національної системи освіти в європейський і світовий освітній простір.

Стратегічними напрямами державної політики у сфері освіти повинні стати:

- реформування системи освіти, в основу якої покладатиметься принцип пріоритетності людини;
- оновлення згідно з вимогами часу нормативної бази системи освіти;
- модернізація структури, змісту та організації освіти на засадах компетентнісного підходу;
- створення та забезпечення можливостей для реалізації різноманітних освітніх моделей, створення навчальних закладів різних типів і форм власності;
- побудова ефективної системи національного виховання, розвитку і соціалізації дітей та молоді;
- забезпечення доступності та безперервності освіти протягом усього життя;
- формування безпечного освітнього середовища, екологізації освіти;
- розвиток наукової та інноваційної діяльності в освіті, підвищення якості освіти на інноваційній основі;
- інформатизація освіти, вдосконалення бібліотечного та інформаційно-ресурсного забезпечення освіти і науки;
- забезпечення проведення національного моніторингу системи освіти;
- підвищення соціального статусу педагогічних і науково-педагогічних працівників;
- створення сучасної матеріально-технічної бази системи освіти.

Основні завдання Національної стратегії

Модернізація і розвиток освіти повинні набути випереджального безперервного характеру, гнучко реагувати на всі процеси, що відбуваються в Україні та світі. Підвищення якісного рівня освіти має бути спрямовано на забезпечення економічного зростання держави та розв'язання соціальних

проблем суспільства, даліше навчання і розвиток особистості. Якісна освіта є необхідною умовою забезпечення сталого демократичного розвитку суспільства.

Зусилля органів управління освітою, науково-методичних служб за підтримки всього суспільства та держави повинні бути зосереджені на реалізації стратегічних напрямів розвитку освіти, подоланні наявних проблем, виконанні перспективних завдань, серед яких:

- оновлення цілей і змісту освіти на основі компетентнісного підходу та особистісної орієнтації, урахування світового досвіду та принципів сталого розвитку;

- забезпечення економічних і соціальних гарантій для реалізації конституційного права на освіту кожним громадянином України незалежно від місця проживання і форми здобуття освіти;

- перебудова навчально-виховного процесу на засадах розвивальної педагогіки, спрямованої на раннє виявлення та найбільш повне розкриття потенціалу (здібностей) у дітей, з урахуванням їх вікових та психологічних особливостей;

- забезпечення розвитку та функціонування української мови як державної, задоволення мовно-освітніх потреб національних меншин, створення умов для вивчення іноземних мов;

- побудова ефективної системи національного виховання на засадах загальнолюдських, полікультурних, громадянських цінностей, забезпечення фізичного, морально-духовного, культурного розвитку дитини, формування соціально зрілої творчої особистості, громадянина України і світу, підготовка молоді до свідомого вибору сфери життєдіяльності;

- забезпечення системного підвищення якості освіти на інноваційній основі, сучасного психолого-педагогічного та науково-методичного супроводження навчально-виховного процесу;

- посилення мовної, інформаційної, екологічної, економічної, правової підготовки учнів та студентів;

- створення безпечного освітнього середовища;

- забезпечення функціонування ефективної системи інклюзивної освіти;

- удосконалення системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічних, науково-педагогічних та керівних кадрів системи освіти, підвищення їх управлінської культури;

- підвищення відповідальності сім'ї за освіту і виховання дітей;

- забезпечення економічних та соціальних гарантій педагогічним, науково-педагогічним, бібліотечним та іншим працівникам системи освіти,

підвищення їх соціального статусу, престижу педагогічної професії, створення умов для професійного вдосконалення і творчості;

- створення сучасної матеріально-технічної бази для функціонування системи освіти;

- забезпечення створення умов для розвитку індустрії сучасних засобів навчання (навчально-методичних, електронних, технічних, інформаційно-комунікаційних тощо);

- розвиток взаємодії органів управління освітою та органів громадського самоврядування навчальних закладів, забезпечення об'єктивного оцінювання якості освіти;

- розроблення ефективного механізму фінансово-економічного забезпечення освіти, належної оплати праці педагогічних та науково-педагогічних працівників.

Для здійснення стабільного розвитку і нового якісного прориву в національній системі освіти необхідно забезпечити:

у дошкільній освіті:

- відновлення роботи закритих у попередні роки дошкільних навчальних закладів, розширення їх мережі до повного задоволення потреб населення;

- стовідсоткове охоплення обов'язковою дошкільною освітою дітей старшого дошкільного віку через урізноманітнення форм її здобуття;

- створення оптимальних організаційно-педагогічних, санітарно-гігієнічних, навчально-методичних і матеріально-технічних умов для функціонування дошкільних навчальних закладів;

- удосконалення мережі навчально-виховних комплексів типу «дошкільний навчальний заклад – загальноосвітній навчальний заклад», відкриття груп та дошкільних закладів різних типів і форм власності, формування груп з короткотривалим перебуванням дітей тощо;

- оновлення змісту, форм, методів і засобів навчання, виховання і розвитку дітей дошкільного віку відповідно до вимог Базового компонента дошкільної освіти та програм розвитку дитини;

у загальній середній освіті:

- обов'язкове здобуття всіма дітьми і молоддю повної загальної середньої освіти в обсягах, визначених державними стандартами загальної середньої освіти;

- здійснення оптимізації мережі загальноосвітніх навчальних закладів з урахуванням демографічних, економічних, соціальних перспектив розвитку регіонів, потреб громадян та суспільства;

- урізноманітнення моделей організації освіти, зокрема для дітей, які проживають у сільській місцевості, створення умов для розвитку мережі загальноосвітніх навчальних закладів, заснованих на приватній формі власності;

- оновлення змісту, форм і методів організації навчально-виховного процесу на засадах особистісної орієнтації, компетентнісного підходу;

- підвищення ефективності навчально-виховного процесу на основі впровадження досягнень психолого-педагогічної науки, педагогічних інновацій, інформаційно-комунікаційних технологій;

- створення умов для диференціації навчання, посилення професійної орієнтації та допрофільної підготовки, забезпечення профільного навчання, індивідуальної освітньої траєкторії розвитку учнів відповідно до їх особистісних потреб, інтересів і здібностей;

в освіті дітей з особливими освітніми потребами:

- розроблення методики раннього виявлення та проведення діагностики дітей з особливими освітніми потребами;

- удосконалення мережі спеціальних навчальних закладів, створення нових моделей та форм організації освіти для осіб з особливими освітніми потребами;

- відкриття дошкільних груп компенсуючого типу для дітей з особливими освітніми потребами, які проживають у сільській місцевості;

- розширення практики інклюзивного та інтегрованого навчання в дошкільних, загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах дітей та молоді, що потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку;

- пріоритетне фінансування, навчально-методичне та матеріально-технічне забезпечення навчальних закладів, що надають освітні послуги дітям і молоді з особливими освітніми потребами, забезпечення архітектурної, транспортної та інформаційної доступності таких закладів для цієї категорії осіб;

у позашкільній освіті:

- збереження та розвиток мережі позашкільних навчальних закладів для забезпечення рівного доступу дітей та молоді з урахуванням їх особистісних потреб до навчання, виховання, розвитку та соціалізації засобами позашкільної освіти (створення умов для охоплення різними формами позашкільної освіти не менше 70 відсотків дітей відповідного віку);

- належне навчально-методичне, матеріально-технічне забезпечення позашкільних навчальних закладів;

- підвищення соціального статусу педагогічних працівників позашкільних навчальних закладів;

- удосконалення системи підготовки та перепідготовки кадрів для позашкільної освіти;
- державну підтримку програмно-методичного забезпечення системи позашкільної освіти шляхом внесення відповідних змін до нормативно-правових актів;
- використання виховного потенціалу системи позашкільної освіти як основи гармонійного розвитку особистості;
- розвиток та підтримку системи роботи з обдарованою і талановитою молоддю;
- урізноманітнення напрямів позашкільної освіти, вдосконалення її організаційних форм, методів і засобів навчально-виховного процесу;
- у професійно-технічній освіті:
 - розроблення та впровадження державних стандартів професійно-технічної освіти з професій широких кваліфікацій; оновлення та затвердження оптимального переліку професій з підготовки кваліфікованих робітників (скорочення їх кількості на основі інтеграції);
 - оптимізацію мережі професійно-технічних навчальних закладів різних типів, професійних спрямувань та форм власності з урахуванням демографічних прогнозів, регіональної специфіки та потреб ринку праці; розширення їх автономії, створення навчально-виробничих комплексів;
 - удосконалення механізму формування державного замовлення на підготовку робітничих кадрів відповідно до реальних потреб економіки, регіональних ринків праці, запитів суспільства;
 - удосконалення системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації інженерно-педагогічних кадрів професійно-технічної освіти на базі вищих навчальних закладів і профільних професійно-технічних навчальних закладів;
 - у вищій освіті:
 - приведення мережі вищих навчальних закладів і системи управління вищою освітою у відповідність із потребами розвитку національної економіки та запитів ринку праці;
 - створення дослідницьких університетів, розширення автономії вищих навчальних закладів;
 - перегляд та затвердження нового переліку професій педагогічних і науково-педагогічних працівників;
 - розроблення стандартів вищої освіти, зорієнтованих на компетентнісний підхід, узгоджених із новою структурою освітньо-кваліфікаційних (освітньо-наукового) рівнів вищої освіти та з Національною рамкою кваліфікацій;

– розширення взаємодії вищих навчальних закладів з установами Національної академії наук України та Національної академії педагогічних наук України щодо розвитку наукових досліджень у сфері вищої освіти;

– залучення роботодавців до співпраці з вищими навчальними закладами, зокрема до участі у розробленні стандартів вищої освіти, організації проходження практики студентами, вирішенні питань надання першого робочого місця випускникам;

– даліше вдосконалення процедур і технологій зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників навчальних закладів системи загальної середньої освіти, які виявили бажання вступити до вищих навчальних закладів, як передумови забезпечення рівного доступу до здобуття вищої освіти;

– переоснащення навчальної, науково-методичної та матеріально-технічної бази вищих навчальних закладів;

у післядипломній освіті:

– удосконалення нормативно-правового забезпечення системи післядипломної педагогічної освіти; розроблення стандартів післядипломної педагогічної освіти, зорієнтованих на модернізацію системи перепідготовки, підвищення кваліфікації та стажування педагогічних, науково-педагогічних працівників і керівників навчальних закладів;

– реалізацію сучасних технологій професійного вдосконалення та підвищення кваліфікації педагогічних, науково-педагогічних і керівних кадрів системи освіти відповідно до вимог інноваційного розвитку освіти;

– забезпечення випереджувального характеру підвищення кваліфікації педагогічних, науково-педагогічних і керівних кадрів відповідно до потреб реформування системи освіти, викликів сучасного суспільного розвитку.

IV. Основні напрями реалізації Національної стратегії

Оновлення законодавства України у сфері освіти

Формування нормативно-правової бази у сфері освіти має спрямовуватися на визначення правових, організаційних, фінансових засад інноваційного розвитку системи національної освіти в контексті глобалізаційних тенденцій і викликів часу.

Насамперед актуальним є питання щодо розроблення та прийняття Закону України «Про післядипломну освіту», нових редакцій Законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про професійно-технічну освіту».

Оновлення нормативно-правової бази вимагає розроблення та прийняття в установленому порядку актів стосовно:

- удосконалення структури національної системи освіти відповідно до міжнародної стандартної класифікації;

- удосконалення системи оплати праці педагогічних, науково-педагогічних працівників та інших категорій працівників навчальних закладів з метою забезпечення державних гарантій, визначених статтею 57 Закону України «Про освіту»;

- забезпечення підтримки дошкільної та загальної середньої освіти в сільській місцевості, зокрема шляхом розвитку альтернативних моделей організації здобуття освіти;

- урегулювання питання щодо підготовки молодших спеціалістів у вищих професійних училищах та коледжах;

- підвищення заробітної плати та забезпечення соціальних гарантій педагогічним працівникам позашкільних навчальних закладів на рівні педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів;

- визначення механізму надання пільгових кредитів на будівництво та придбання житла педагогічним і науково-педагогічним працівникам;

- урегулювання питань організації здобуття загальної середньої та позашкільної освіти за дистанційною формою навчання;

- атестації керівників навчальних закладів;

- удосконалення бібліотечно-інформаційного забезпечення учасників навчально-виховного процесу;

- вирішення основних питань забезпечення життєдіяльності навчальних закладів, зокрема щодо їх матеріально-технічного та інформаційно-комунікаційного забезпечення, правового захисту освітніх інновацій як об'єктів інтелектуальної власності, забезпечення педагогічних працівників у сільській місцевості безоплатним житлом з опаленням і освітленням, підвезення їх до місця роботи.

Необхідним є також розроблення:

- методики науково обґрунтованого прогнозування ринку праці з урахуванням розвитку галузей економіки;

- нових державних санітарних норм і правил утримання навчальних закладів та організації навчально-виховного процесу;

- нових нормативних вимог щодо проектування та будівництва приміщень дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладів;

- затвердження переліку кваліфікаційних характеристик педагогічних і науково-педагогічних працівників навчальних закладів.

Удосконалення структури системи освіти

Розбудова сучасної структури системи освіти повинна забезпечити створення оптимальних умов для функціонування і розвитку освіти та всіх її підсистем, реалізації різноманітних освітніх моделей, існування навчальних закладів різних типів і форм власності, що забезпечують громадянам надання якісних освітніх послуг.

Удосконалення структури системи освіти передбачає:

- розроблення наукових підходів до ефективної оптимізації мережі навчальних закладів усіх освітніх підсистем;
- удосконалення мережі дошкільних навчальних закладів різних форм власності для задоволення потреб громадян у здобутті обов'язкової дошкільної освіти дітьми, які досягли п'ятирічного віку;
- урізноманітнення моделей організації освіти, зокрема для дітей, які проживають у сільській місцевості, шляхом створення освітніх округів, регіональних центрів дистанційного навчання, філій базових шкіл, дошкільних навчальних закладів сімейного типу;
- створення умов для здобуття вихователями дошкільних навчальних закладів вищої фахової освіти за освітньо-кваліфікаційним рівнем не нижче бакалавра;
- диференціацію та оптимізацію мережі професійно-технічних, вищих навчальних закладів і закладів післядипломної освіти в контексті потреб розвитку національної економіки та запитів роботодавців;
- системне реформування структури вищої освіти шляхом упровадження таких рівнів: освітньо-кваліфікаційні – молодший спеціаліст, бакалавр, магістр; освітньо-науковий – доктор філософії; науковий – доктор наук;
- удосконалення організаційно-правових засад функціонування підготовчих відділень вищих навчальних закладів;
- запровадження у професійно-технічних навчальних закладах дворівневої підготовки: перший рівень – кваліфікований робітник, другий рівень – молодший спеціаліст (майстер, технік);
- реформування системи післядипломної освіти відповідно до запитів економіки, потреб педагогічних і науково-педагогічних кадрів; закріплення за обласними інститутами післядипломної педагогічної освіти статусу вищого навчального закладу III–IV рівнів акредитації;
- розвиток мережі позашкільних навчальних закладів, у тому числі в сільській місцевості.

Модернізація змісту освіти

Зміст освіти відіграє провідну роль у розбудові національної системи освіти, забезпеченні її інноваційного розвитку, приведенні у відповідність з європейськими та світовими стандартами. Модернізація змісту освіти передбачає:

- впровадження оновленого Базового компонента дошкільної освіти, нових державних стандартів загальної середньої, професійно-технічної, вищої та післядипломної освіти на основі Національної рамки кваліфікацій та компетентісно орієнтованого підходу в освіті, необхідності підготовки фахівців для сталого розвитку з новим екологічним мисленням; узгодження освітньо-кваліфікаційних характеристик та навчальних програм із професійними кваліфікаційними вимогами;

- модернізацію навчальних планів, програм та підручників відповідно до оновлених державних стандартів освіти; розроблення інтегрованих навчальних планів професійно-технічних навчальних закладів третього атестаційного рівня, вищих навчальних закладів I–II та III–IV рівнів акредитації;

- забезпечення оптимального співвідношення інваріантної і варіативної частин, суспільно-гуманітарної, природничо-математичної, технологічної і здоров'язбережуваної складових змісту загальної середньої освіти;

- забезпечення в загальноосвітніх навчальних закладах більш раннього вивчення основ інформатики;

- розвантаження навчальних планів і програм за рахунок диференціації та інтеграції їх змісту, розширення міжпредметних зв'язків, скорочення кількості обов'язкових предметів і профілів у старшій школі, вилучення другорядного і надмірно ускладненого матеріалу;

- розроблення на основі компетентісного підходу базового змісту позашкільної освіти та нових навчальних програм за напрямами позашкільної освіти;

- розроблення на основі проведення моніторингу ринку праці Державного переліку професій з підготовки кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах;

- оновлення змісту підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічних працівників для професійно-технічних навчальних закладів і професійних коледжів;

- розширення практики підготовки педагогічних працівників за інтегрованими програмами (у тому числі за поєднаними спеціальностями на рівні магістра);

– визначення професій, спеціальностей та кваліфікацій із підготовки фахівців для сфери інформаційно-комунікаційних технологій.

Забезпечення національного виховання, розвитку і соціалізації дітей та молоді

Система освіти повинна забезпечувати формування особистості, яка усвідомлює свою належність до Українського народу, європейської цивілізації, орієнтується в реаліях і перспективах соціокультурної динаміки, підготовлена до життя в постійно змінюваному, конкурентному, взаємозалежному світі.

Пріоритетом державної гуманітарної політики щодо національного виховання має бути забезпечення громадянського, патріотичного, морального, трудового виховання, формування здорового способу життя, соціальної активності, відповідальності та толерантності.

Виконання зазначених завдань передбачає:

– переорієнтацію пріоритетів освіти з держави на особистість, на послідовну демократизацію і гуманізацію навчально-виховного процесу, педагогічної ідеології в цілому, тобто на європейські гуманістичні цінності та виміри;

– забезпечення відповідності змісту і якості виховання актуальним проблемам та перспективам розвитку особистості, суспільства, держави;

– взаємодію сім'ї, навчальних закладів та установ освіти, органів управління освітою, дитячих і молодіжних громадських організацій, представників бізнесу, широких верств суспільства у вихованні і соціалізації дітей та молоді;

– розроблення цілісної системи виявлення та психолого-педагогічного супроводження обдарованої молоді, забезпечення створення умов для її розвитку, соціалізації та дальшого професійного зростання;

– розроблення програми превентивного виховання дітей та молоді в системі освіти; формування ефективної і дієвої системи профілактики правопорушень, дитячої бездоглядності та безпритульності;

– розроблення інваріантних моделей змісту виховання в навчальних закладах з урахуванням сучасних соціокультурних ситуацій, цінностей виховання та навчання;

– посилення впливу літератури та мистецтва на виховання і розвиток дітей та молоді;

– створення для молоді телевізійних навчально-пізнавальних передач з науково-технічного, еколого-натуралістичного, естетичного, туристично-краєзнавчого та інших напрямів позашкільної освіти;

- впровадження програм підготовки молоді до подружнього життя та формування відповідального батьківства;
- формування здорового способу життя як складової виховання, збереження і зміцнення здоров'я дітей та молоді, забезпечення їх збалансованого харчування, диспансеризації;
- збільшення рухового режиму учнів шкільного віку за рахунок уроків фізичної культури, спортивно-масової та фізкультурно-оздоровчої роботи в позаурочний час;
- удосконалення фізкультурно-оздоровчої та спортивно-масової роботи в навчальних закладах (розширення кількості спортивних гуртків, секцій і клубів з обов'язковим кадровим, фінансовим, матеріально-технічним забезпеченням їх діяльності);
- оновлення методології фізичного виховання дітей та молоді з безпосереднім валеологічним супроводженням усього процесу навчання і виховання дітей з різними фізичними та освітніми можливостями;
- посилення взаємодії органів управління освітою і навчальних закладів із засобами масової інформації у справі виховання та розвитку молодого покоління, недопущення шкідливого інформаційно-психологічного впливу на дітей;
- створення системи психолого-педагогічної і медико-соціальної підтримки та реабілітації сім'ї;
- розроблення критеріїв оцінювання якості та результативності виховної діяльності навчальних закладів.

Інформатизація освіти

Пріоритетом розвитку освіти є впровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, що забезпечують удосконалення навчально-виховного процесу, доступність та ефективність освіти, підготовку молодого покоління до життєдіяльності в інформаційному суспільстві.

Заходи, спрямовані на забезпечення інформатизації освіти, задоволення освітніх інформаційних і комунікаційних потреб учасників навчально-виховного процесу, передбачають:

- формування та впровадження інформаційного освітнього середовища в системі загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої та післядипломної освіти, застосування в навчально-виховному процесі та бібліотечній справі поряд із традиційними засобами інформаційно-комунікаційних технологій;
- розроблення індивідуальних модульних навчальних програм різних рівнів складності залежно від конкретних потреб;

- створення інформаційної системи підтримки освітнього процесу, спрямованої на здійснення її основних функцій (забезпечення навчання, соціалізація, внутрішній контроль за виконанням освітніх стандартів тощо);
- повне забезпечення дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних, вищих навчальних закладів навчальними комп'ютерними комплексами, а також опорних навчальних закладів освітніх округів мультимедійним обладнанням;
- оновлення застарілого парку комп'ютерної техніки;
- створення електронних підручників та енциклопедій навчального призначення;
- поступове забезпечення спеціальних навчальних закладів (груп, класів) корекційними комп'ютерними програмами;
- розвиток мережі електронних бібліотек на всіх рівнях освіти;
- створення системи дистанційного навчання, у тому числі для осіб з особливими освітніми потребами та дітей, які перебувають на довготривалому лікуванні;
- забезпечення навчально-виховного процесу засобами інформаційно-комунікаційних технологій, а також доступу навчальних закладів до світових інформаційних ресурсів;
- створення системи інформаційно-аналітичного забезпечення у сфері управління навчальними закладами, інформаційно-технологічного забезпечення проведення моніторингу освіти.

Посилення кадрового потенціалу системи освіти

Сучасний розвиток суспільства вимагає вдосконалення системи педагогічної та післядипломної освіти педагогічних і науково-педагогічних працівників відповідно до умов соціально орієнтованої економіки та інтеграції України в європейське і світове освітнє співтовариство.

Основними завданнями педагогічної освіти є:

- забезпечення кваліфікованими педагогічними і науково-педагогічними кадрами дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних та вищих навчальних закладів, науково-методичних установ і закладів післядипломної педагогічної освіти;
- забезпечення навчальних закладів усіх типів і форм власності практичними психологами та соціальними педагогами;
- приведення змісту фундаментальної, психолого-педагогічної, науково-методичної, інформаційної, практичної та соціально-гуманітарної підготовки педагогічних і науково-педагогічних працівників у відповідність

із вимогами інформаційного суспільства та змінами, що відбуваються у соціально-економічній, духовній і гуманітарній сферах;

- модернізація навчальної діяльності вищих педагогічних навчальних закладів, що здійснюють підготовку педагогічних і науково-педагогічних працівників, на основі інтеграції традиційних педагогічних та новітніх інформаційно-комунікаційних технологій навчання, а також створення нового покоління підручників, навчальних посібників, дидактичних матеріалів;

- запровадження двоциклової підготовки педагогічних працівників за освітньо-кваліфікаційними рівнями бакалавра і магістра та забезпечення мобільності вітчизняних педагогів і викладачів з вищою освітою на європейському просторі;

- оптимізація мережі вищих навчальних закладів та закладів післядипломної педагогічної освіти, удосконалення їх діяльності на основі запровадження компетентісно та особистісно орієнтованих підходів до організації процесу неперервної освіти педагогів;

- розширення практики підготовки педагогічних працівників для роботи в дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних та професійно-технічних навчальних закладах за поєднаними спеціальностями або спеціальністю і спеціалізацією;

- забезпечення підготовки педагогічних працівників за спеціальністю «Професійна освіта» (за профілем) для системи професійно-технічної освіти за освітньо-кваліфікаційними рівнями бакалавра і магістра з присвоєнням кваліфікацій майстра виробничого навчання, викладача практичного навчання за відповідною галуззю виробництва або сферою обслуговування, інженера-педагога та викладача дисциплін професійно-теоретичної підготовки у відповідній галузі виробництва або сфері обслуговування.

Формування контингенту студентів педагогічних спеціальностей здійснюватиметься на основі:

- визначення об'єктивної прогнозованої потреби дошкільних, загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів у педагогічних кадрах на регіональному та державному рівнях;

- педагогічної професійної орієнтації учнівської молоді з метою забезпечення її особистісної готовності до педагогічної діяльності, урізноманітнення форм довузівської підготовки.

Вирішенню питання працевлаштування випускників-педагогів та їх закріплення на педагогічній роботі сприятиме продовження практики виплати адресної грошової допомоги випускникам вищих навчальних закладів, які здобули освіту за напрямками і спеціальностями педагогічного

профілю та уклали угоду про роботу в загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладах.

Широкого розповсюдження повинен набути порядок працевлаштування випускників вищих навчальних закладів на умовах тристоронньої угоди «випускник – вищий навчальний заклад – роботодавець».

Важливими складовими державної кадрової політики мають стати:

- забезпечення учасникам навчально-виховного процесу соціальних гарантій, визначених законодавством;
- стимулювання високоякісної педагогічної праці на підставі об'єктивної її оцінки згідно з вимогами кваліфікаційних характеристик;
- поліпшення житлових умов педагогічних працівників;
- створення умов для повноцінного відновлення працездатності педагогічних працівників.

Підтримка наукової та інноваційної діяльності

Сучасна філософія освіти, оновлена стратегія її реформування вимагають принципово нових наукових досліджень, обґрунтованого та послідовного запровадження передових науково-педагогічних технологій, раціональних і ефективних підходів до організації наукової та інноваційної діяльності у сфері освіти. Розвиток системи освіти в зазначеному напрямі ґрунтується на:

- рекомендаціях Нової стратегічної програми європейського співробітництва в галузі освіти і навчання «Освіта і навчання 2020», спрямованій на розбудову інформаційно зорієнтованих європейських суспільств та перетворення навчання протягом життя на реальність;
- забезпеченні пріоритетності розвитку науки та науково-технічного потенціалу вищих навчальних закладів шляхом виділення коштів із державного бюджету на перспективні наукові проекти і скорочення кількості розпорядників бюджетних коштів у сфері науки;
- створенні ефективної системи методологічного, науково-методичного супроводження модернізації національної освіти, прогнозуванні тенденцій інноваційного розвитку системи освіти з використанням результатів моніторингових досліджень; генеруванні інноваційних ідей, їх визначенні, відборі та забезпеченні впровадження; формуванні відкритої інформаційно-аналітичної бази новацій у всіх підсистемах освіти;
- осучасненні тематики основних напрямів наукових досліджень у вищих навчальних закладах та наукових установах освітньої галузі, у системі післядипломної педагогічної освіти, виконанні та відборі на конкурсних

засадах проєктів комплексних наукових досліджень і розробок, що здійснюються за кошти державного бюджету та залучених інвестицій;

- проведенні практико-орієнтованих психолого-педагогічних досліджень з актуальних проблем розвитку освіти, застосуванні нових концептуально-методологічних підходів до розроблення державних стандартів освіти;

- розробленні інваріантної складової навчання з кожного предмета на основі компетентнісного підходу до навчання та норм психофізичного розвитку дитини, а також відповідних педагогічних технологій;

- вивченні потреб та забезпеченні розвитку обдарованих дітей, розробленні індивідуальних методик організації їх навчання та соціалізації, проєктуванні особистісно-розвивального середовища обдарованих дітей і молоді;

- розробленні ефективних моделей інтеграції в суспільство дітей і молоді з особливими освітніми потребами шляхом сучасного науково-методичного забезпечення змісту корекційної та інклюзивної освіти;

- створенні нормативно-правового, методологічного, науково-методичного, навчально-технічного забезпечення системи освіти, що враховує оцінювання якості і результативності навчальної та виховної діяльності навчальних закладів, системи консультування і наукових експертиз;

- створенні системи мотивацій, стимулювання та заохочення інноваційної діяльності у сфері освіти, розробленні нових концептуальних моделей удосконалення окремих підсистем освіти;

- розробленні системи нівелювання ризиків негативних наслідків інноваційної діяльності в системі освіти.

Модернізація системи управління освітою

Управління освітою повинно здійснюватися на засадах інноваційних стратегій відповідно до принципів сталого розвитку, створення сучасних систем освітніх проєктів та їх моніторингу; розвитку моделі державно-громадського управління у сфері освіти, в якій особистість, суспільство та держава стають рівноправними суб'єктами і партнерами.

Необхідно створити гнучку, цілеспрямовану, ефективну систему державно-громадського управління освітою, що забезпечуватиме інтенсивний розвиток та якість освіти, спрямованість її на задоволення потреб держави, запитів особистості.

Зазначене передбачає:

- оптимізацію органів управління освітою, децентралізацію управління у цій сфері; перерозподіл функцій і повноважень між центральними та місцевими органами управління освітою;
- професіональний підхід під час здійснення добору та призначення керівників навчальних закладів, органів управління освітою;
- розроблення системи заходів (науково-методичних, фінансово-економічних тощо) стосовно впровадження ідеї автономії навчальних закладів, розширення їх прав і можливостей щодо фінансової самостійності;
- подолання бюрократизації в системі управління освітою, удосконалення порядку перевірок та звітності навчальних закладів;
- професійну підготовку компетентних менеджерів системи освіти, формування управлінців нової генерації, здатних мислити і діяти системно, у тому числі в кризових ситуаціях, приймати управлінські рішення в будь-яких сферах діяльності, ефективно використовувати наявні ресурси;
- запровадження нових ефективних форм підвищення кваліфікації керівників освіти;
- розвиток автоматизованих систем управління освітою.

Розроблення та підтримка програм у сфері освіти

Розроблення та виконання державних, галузевих, регіональних програм, комплексних планів дій за підтримки органів виконавчої влади, суспільства та громадськості має стати дієвим інструментом реалізації мети та пріоритетних завдань Національної стратегії.

Для реалізації цієї мети передбачено:

- визначення вимог щодо обґрунтування необхідності фінансування та ресурсного забезпечення державних, галузевих, регіональних програм у сфері освіти, контроль за їх реалізацією;
- забезпечення виконання завдань та заходів державних цільових соціальних програм у сфері освіти, зокрема:

Державної цільової соціальної програми розвитку дошкільної освіти на період до 2017 року;

Державної цільової соціальної програми розвитку позашкільної освіти на період до 2014 року;

Державної цільової соціальної програми підвищення якості шкільної природничо-математичної освіти на період до 2015 року;

Державної цільової соціальної програми розвитку професійно-технічної освіти на 2011–2015 роки;

Державної цільової соціальної програми «Шкільний автобус»;

Державної цільової програми впровадження у навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів інформаційно-комунікаційних технологій «Сто відсотків» на період до 2015 року.

[...]

VI. Міжнародне партнерство

Міжнародне співробітництво у сфері освіти покликано забезпечити інтеграцію національної системи освіти в міжнародний освітній простір, що передбачає:

- укладення з іншими державами і реалізацію міжурядових та міжвідомчих угод про співробітництво в галузі освіти і науки;
- організацію освітніх і наукових обмінів, стажування та навчання за кордоном учнів, студентів, педагогічних і науково-педагогічних працівників;
- розширення участі навчальних закладів, педагогів, науковців, учнів та студентів у різних проектах і програмах міжнародних організацій та співтовариств (програми Темпус, Еразмус Мундус, Жан Моне тощо);
- вивчення досвіду зарубіжних партнерів стосовно модернізації системи освіти, зокрема вивчення системи професійного зростання в рамках концепції навчання протягом життя щодо запровадження міжнародних шкіл, дискусійних майданчиків тощо;
- проведення спільних наукових досліджень з актуальних проблем розвитку освіти та галузей економіки;
- проведення міжнародних наукових конференцій, семінарів, симпозіумів тощо;
- навчання іноземців та осіб без громадянства у вищих і професійно-технічних навчальних закладах України;
- задоволення освітньо-культурних потреб української діаспори;
- створення для учнів міжнародної он-лайн школи, де розміщуватимуться веб-ресурси з національної історії та історії Європи, започаткування міжнародних олімпіад з історії;
- підтримку співробітництва міжнародних таборів для дітей та юнацтва, проведення спільних конкурсів, фестивалів, форумів тощо;
- створення міжнародних волонтерських груп з метою відновлення пам'яток культури;
- створення віртуальних програм для вчителів іноземних мов та вчителів фізики, математики, хімії тощо, що спонукатиме до вивчення та використання кількох мов;
- розширення мережі європейських шкіл здоров'я.

VII. Національний моніторинг та оцінка системи освіти

Ефективність реалізації управління у сфері освіти значною мірою залежить від того, наскільки система моніторингу та оцінки якості освіти відповідає цілям і завданням державної політики у цій сфері та наскільки управлінські рішення, що приймаються, адекватні результатам і рекомендаціям моніторингових досліджень.

Перспективними напрямками забезпечення моніторингу та оцінювання якості освіти в Україні повинні стати:

- удосконалення системи зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти, здійснення оплати праці працівників, залучених до проведення зовнішнього незалежного оцінювання;

- розроблення моделі проведення моніторингових досліджень для різних рівнів управління освітою;

- розроблення системи показників якості освіти на національному рівні, які відображають умови, процеси та освітні результати;

- проведення моніторингу якості ресурсного забезпечення, освітніх процесів і результатів;

- участь у міжнародних порівняльних дослідженнях якості освіти (TIMSS, PISA, PIRLS тощо);

- модернізація та оновлення системи освітньої статистики;

- забезпечення населення, органів управління, навчальних закладів достовірною інформацією стосовно умов і результативності функціонування системи освіти на різних її рівнях;

- оприлюднення результатів проведення моніторингу системи освіти, зокрема засобами інформаційно-комунікаційних технологій.

VIII. Очікувані результати реалізації Національної стратегії

Реалізація Національної стратегії надасть змогу забезпечити:

- створення системи освіти нового покоління, що забезпечуватиме випереджувальний загальноцивілізаційний розвиток людини, її інтелекту;

- поліпшення ефективності навчання випускників усіх рівнів системи освіти, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної освіти за рахунок забезпечення фундаментальності та практичної спрямованості навчальних програм;

- створення збалансованого законодавства України про освіту, що регулюватиме та забезпечуватиме ефективність реалізації стратегічних напрямів розвитку освіти в Україні, результативне функціонування всіх її підсистем;

– створення позитивних зразків та поширення досвіду успішного реформування освіти, забезпечення необхідних науково-методичних, організаційних і матеріально-технічних умов;

– підготовки та виховання педагогічних кадрів, здатних працювати на засадах інноваційних підходів до організації навчально-виховного процесу, власного творчого безперервного професійного зростання;

– визначеність та унормування змісту всіх підсистем освіти, що забезпечуватимуть усталену систему знань і компетентностей, потужну професійно кваліфіковану кадрову базу для економічного зростання держави, конкурентоспроможність вітчизняних працівників на зовнішньому ринку праці;

– створення:

соціально сприятливих умов для здобуття освіти всіма категоріями населення України;

дієвої системи ресурсного забезпечення освіти;

ефективної системи забезпечення розвитку дитини – представника покоління інформаційної епохи, формування соціально і фізично зрілої творчої особистості, громадянина України;

економічно сприятливих умов та соціальних гарантій педагогічним і науково-педагогічним працівникам, підвищення їх соціального статусу;

оптимальних умов для професійного вдосконалення та творчості з метою забезпечення якісної освіти;

– широку підтримку освітніх реформ суспільством;

– підвищення якості вітчизняної освіти, її інноваційний розвиток відповідно до світових стандартів, що сприятиме істотному зростанню інтелектуального, культурного, духовно-морального потенціалу суспільства та особистості.

*Практика упр. закл. освіти. – 2013. – № 8. – С. 54–67 ;
URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>.*

Концепція Школи, дружньої до дитини*

1. Актуальність проблеми

Сучасний стан системи освіти України актуалізує питання створення загальноосвітніх навчальних закладів, здатних успішно функціонувати в європейському і світовому просторі.

Вирішальний внесок у збагачення культурного потенціалу й інтелектуального капіталу нації, особистісний розвиток дитини, зміцнення її фізичного, психічного, соціального і духовного здоров'я здійснює середня загальноосвітня школа. Нині перед нею постає завдання виховання креативної особистості й творця власного життя.

Усе це вимагає уточнення принципів і підходів щодо організації навчально-виховного процесу, спрямованого на забезпечення цілісного благополуччя дитини, формування в неї системи життєвих цінностей, уміння самостійно вчитися, критично мислити, орієнтуватися у світі професій і самореалізовуватися в різних видах діяльності.

Основою усіх цих перетворень має стати перебудова та оновлення змісту, форм і методів організації навчально-виховного процесу на засадах гуманізму, демократизму, дитиноцентризму, зосередженість на вікових та індивідуальних особливостях учнів, врахування чинників, від яких залежить якість міжособистісної взаємодії у школі, застосування особистісно зорієнтованих педагогічних технологій.

Ефективною світовою практикою забезпечення благополуччя дітей вважається стратегія ЮНІСЕФ із підтримки соціальної ініціативи щодо створення територій та інституцій, дружніх до дітей.

Школа, дружня до дитини, – це загальноосвітній навчальний заклад, у якому:

- діти навчаються відповідно до власних схильностей у сприятливому середовищі, що надає можливість повною мірою реалізувати особистісний потенціал;
- адміністрація школи та вчителі несуть відповідальність за те, щоб зробити шкільне середовище сприятливим для розвитку особистості,

* Документ розроблено співробітниками Інституту проблем виховання НАПН України (І. Бех, академік, доктор психологічних наук; І. Зверева, доктор педагогічних наук; Ж. Петрочко, доктор педагогічних наук; О. Єжова, доктор педагогічних наук; В. Кириченко, кандидат педагогічних наук; Т. Воронцова, кандидат філософських наук; В. Пономаренко, кандидат технічних наук) на виконання наказу Міністерства освіти України № 1314 від 21 листопада 2012 р.

організують навчально-виховний процес на засадах розвитку соціально-психологічних компетентностей учня (його життєвих умінь);

– спільними зусиллями педагогів, учнів та їхніх батьків створено необхідні й достатні умови для забезпечення цілісного благополуччя дитини.

У такому навчальному закладі головну увагу акцентовано на пріоритетності послідовної гуманізації і демократизації навчально-виховного процесу; на партнерській взаємодії з сім'єю, з дитячими і молодіжними громадськими організаціями, з місцевою громадою, із бізнесовими структурами, з іншими державними і неурядовими інституціями; на впровадженні програм превентивного виховання учнів, на забезпеченні їхнього права на участь у житті суспільства й ухваленні рішень тощо.

Актуальність Концепції зумовлена потребою накопичення і творчого опрацювання кращого досвіду щодо забезпечення цілісного благополуччя дітей в умовах загальноосвітнього навчального закладу і популяризації цієї ідеї серед широкого педагогічного загалу.

У Концепції зосереджено увагу на необхідності формування освітнього середовища, зважаючи на інноваційні вимоги до його розвитку, на запити особистості та потреби суспільства, держави, а також запропоновано шляхи і засоби створення Школи, дружньої до дитини, у теоретико-методологічній, технологічній та організаційній площинах.

2. Нормативно-правове підґрунтя створення Школи, дружньої до дитини

Правовою основою розроблення і реалізації Концепції є Загальна декларація прав дитини, Конвенція ООН про права дитини, Підсумковий документ Спеціальної сесії в інтересах дітей Генеральної Асамблеї ООН «Світ, сприятливий для дітей».

Концепція Школи, дружньої до дитини, спирається на положення Конституції України, а також на Закони України «Про охорону дитинства», «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про загальнодержавну програму “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року», «Про молодіжні і дитячі громадські організації», Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2009–2015 роки, Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки, на Програми «Основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів», на накази Міністерства освіти і науки України «Орієнтовні критерії оцінювання діяльності загальноосвітніх навчальних закладів» № 772 від 17.06.2013 р. та «Про затвердження Критеріїв системи рейтингового оцінювання діяльності загальноосвітніх

навчальних закладів» № 1343 від 22.11.2011 р., на ряд інших нормативно-правових актів, що регламентують діяльність загальноосвітніх навчальних закладів.

3. Мета та завдання Школи, дружньої до дитини

Метою діяльності Школи, дружньої до дитини, є забезпечення цілісного благополуччя дитини шляхом створення необхідних умов для її особистісного розвитку, упорядкування сприятливого шкільного середовища, налагодження партнерської взаємодії учасників навчально-виховного процесу.

Досягненню мети сприятиме вирішення таких завдань:

- забезпечення якості освіти відповідно до європейських і світових стандартів, завдяки чому учні зможуть досягти благополуччя, розвинути свій потенціал і реалізувати власні здібності у повному обсязі;
- створення атмосфери, за якої учні можуть вільно висловлювати свої думки і погляди, виявляти розуміння необхідності дотримання соціальних норм і правил шкільного співжиття;
- прогнозування і запобігання можливим ризикам і небезпекам для життя і здоров'я учнів та вчителів, які можуть виникнути у приміщенні школи, на її території, у межах місцевої громади;
- залучення учнів і батьків до процесів реформування діяльності навчального закладу на основі моделі Школи, дружньої до дитини, узгодження співпраці суб'єктів педагогічної взаємодії;
- удосконалення змісту, форм і методів підвищення кваліфікації учителів щодо опанування і впровадження ними методики організації навчання і виховання учнів на засадах розвитку життєвих умінь;
- використання потенціалу самоорганізації школи, розвиток форм і механізмів державно-громадського управління діяльністю навчального закладу;
- удосконалення наявних і розроблення нових ефективних моделей соціального партнерства навчального закладу з іншими соціальними інституціями, дотичними до вирішення проблем навчання і виховання учнів;
- посилення ролі навчального закладу в активізації діяльності місцевої громади з метою забезпечення цілісного благополуччя учнів школи;
- налагодження інформаційного супроводу і створення системи моніторингу діяльності Школи, дружньої до дитини.

4. Теоретико-методологічні основи функціонування Школи, дружньої до дитини

Основним концептуально-змістовим орієнтиром створення Школи, дружньої до дитини, є забезпечення благополуччя учнів.

Благополуччя учня – це стан задоволення потреб особи шкільного віку, забезпеченості її прав, особистісної успішності.

Для досягнення стану благополуччя важливо сприяти задоволенню біологічних (повноцінне харчування, відпочинок, оптимальні фізичні навантаження тощо), психічних (інтелектуальний, естетичний, емоційно-ціннісний розвиток, самоусвідомлення, самопрезентація тощо) і соціальних (стабільні й теплі стосунки з найближчим оточенням; дружба з однолітками та іншими значущими особами; соціальне самовизначення, соціальна самореалізація, незалежність від дорослих тощо) потреб учнів.

Потреби дитини безпосередньо пов'язані з її правами, проголошеними Конвенцією ООН про права дитини. Права дитини як гарантовані державою можливості задоволення її потреб мають бути належним чином забезпечені. Забезпеченість прав учнів у Школі, дружній до дитини, – результат дій та заходів щодо реалізації, охорони і захисту прав дітей шкільного віку, які здійснюються соціальним педагогом, психологом, учителями, залученими фахівцями соціальної сфери на засадах суб'єкт-суб'єктної взаємодії з учнями та їхніми сім'ями.

Задоволення потреб учня та забезпеченість його прав гарантують особистісну успішність дитини шкільного віку як здатність досягати поставлених навчальних і життєвих цілей, повною мірою виконувати свої обов'язки, долати труднощі, мати заслужене визнання у шкільному колективі, бути суб'єктом вирішення актуальних динамічних проблем.

Методологічною основою створення і функціонування Школи, дружньої до дитини, є системний, компетентнісний, особистісно орієнтований, середовищний і міжсекторний науковий підходи.

Системний підхід розглядає усі компоненти діяльності школи (цільовий, змістовий, організаційно-діяльнісний, моніторингово-результативний) у їхньому взаємозв'язку і взаємообумовленості; дає змогу подолати фрагментарність та розпорошеність навчально-виховної роботи, об'єднати і посилити педагогічний потенціал різних суб'єктів виховання; технологізує навчально-виховний процес, підвищує ступінь цілісності педагогічних впливів.

Компетентнісний підхід спрямований на формування в учнів компетентності як досвідченості у певній життєвій сфері, що передбачає розвиток здатності практично діяти, застосовувати досвід успішної

діяльності в різних життєвих ситуаціях для досягнення конкретних практичних цілей.

Особистісно зорієнтований підхід centruє педагогічні впливи на особистості дитини, передбачає організацію емоційно насиченої суб'єкт-суб'єктної взаємодії педагогів і вихованців; сприяє реалізації природного потенціалу учня як творця самого себе, системи особистісних цінностей, що відображають його творчу сутність і є запорукою самореалізації, здатності обирати моральні життєві орієнтири.

Середовищний підхід ґрунтується на комплексі науково-філософських уявлень про те, чим є особистість і середовище, як вони пов'язані між собою; враховує, що в результаті взаємодії середовища й особистості постає спосіб її життя, основні риси якого й визначаються умовами середовища; тлумачить середовище як засіб виховання і як технологію опосередкованого управління (через середовище) процесом формування і розвитку особистості дитини.

Міжсекторний підхід має на меті об'єднання в інтересах учня ресурсів і дій державного, громадського і бізнесового секторів шляхом взаємного інформування, навчання, взаємодопомоги тощо; це полісуб'єктний спосіб позитивного впливу на якість середовища Школи, дружньої до дитини.

Загальноосвітній навчальний заклад набуває основних характеристик Школи, дружньої до дитини, внаслідок застосування певних принципів, які відображають основні теоретико-методологічні засади його функціонування і розвитку:

- гуманізму – визнає цінність дитини як особистості, її право на свободу, розвиток і вияв своїх здібностей; реалізується через поширення й утвердження у відносинах між людьми гуманістичних принципів, побудови оптимістичної траєкторії розвитку особистості в майбутньому, стимулювання свідомого ставлення до своєї поведінки, діяльності, життєвих виборів;

- дитиноцентризму – спрямовує педагогічну дію на дитину як центральну фігуру освітнього процесу, основного учасника педагогічної взаємодії; реалізується шляхом задоволення потреб, урахування інтересів і здібностей особистості учня, створення атмосфери взаємної довіри і діалогового спілкування, сприяння життєвій та професійній самореалізації дитини;

- природовідповідності – наголошує, що навчально-виховний процес має підпорядковуватися законам розвитку природи, частиною якої є й людина; зважає на закономірності духовно-морального, психічного, фізичного та соціального розвитку учнів, на їхні індивідуальні особливості, на вікову та статеву диференціацію;

– культуровідповідності – означає, що ядро змісту навчально-виховного процесу мають становити універсальні загальнолюдські, загальнонаціональні та регіональні цінності культури, що забезпечує його здатність впливати на культурний розвиток учнів, уміння самостійно визначатися у світі культури, творчу самореалізацію та оволодіння загальнолюдськими цінностями;

– цілісності – розглядає педагогічний процес як систему, що перебуває у певних відношеннях і зв'язках. Школа, дружня до дитини, прагне залучати усі компоненти цілісного навчально-виховного процесу, здійснювати педагогічні впливи послідовно і системно, що забезпечує спонукання учнів до активної пізнавальної та соціально значущої діяльності;

– превентивності – визначає пріоритетність здійснення навчальним закладом випереджальних організаційно-методичних медико-психологічних, соціально-педагогічних, інформаційно-освітніх заходів, спрямованих на формування позитивних соціальних настанов, що сприяє нівелюванню негативних і посиленню впливу позитивних соціальних факторів, гальмує негативні відхилення в діяльності й поведінці учнів;

– розвитку особистісного потенціалу – підкреслює, що гуманне ставлення до дитини, педагогічна інтуїція, уміння визначити особистісний та організаційний потенціали дають змогу ефективно вибудовувати навчально-виховний процес; визначають стратегії формування позитивних рис та якостей особистості; забезпечують довірливий характер взаємовідносин між суб'єктами педагогічної взаємодії;

– діяльнісної опосередкованості в набутті позитивного соціального досвіду – припускає, що основним засобом засвоєння дитиною позитивного соціального досвіду є її активна взаємодія з найближчим оточенням у процесі діяльності, спілкування, завдяки чому, залучаючись до різних суспільних відносин, учень інтеріоризує загальнокультурні цінності, визначає власні поведінкові стратегії й моделі;

– соціального партнерства – орієнтує усіх суб'єктів навчально-виховного процесу на рівноправну співпрацю у цілепокладанні, в плануванні та у здійсненні освітнього процесу, пошук згоди, досягнення консенсусу й оптимізацію відносин в інтересах розвитку особистості учня, школи, суспільства.

Запропоновані принципи є основою консолідованої моделі Школи, дружньої до дитини, забезпечують можливість її гнучкого застосування на практиці, окреслюють шляхи реалізації права дітей на якісну освіту.

5. Зміст функціонування Школи, дружньої до дитини

Зміст функціонування Школи, дружньої до дитини, відображається в характеристиці основних показників цілісного благополуччя, визначених відповідно до його складових та біологічних, психічних і соціальних потреб учня.

Складовими цілісного благополуччя дитини є духовно-моральне, психічне, фізичне й соціальне благополуччя.

Стан задоволення потреби дитини в оволодінні духовною культурою суспільства, усвідомлення й осмислення найвищих нематеріальних цінностей, особистої успішності на шляху до самореалізації, що виражається у багатстві духовного світу дитини, її ерудиції й емоційних запитах, відповідає духовно-моральному благополуччю.

Психологічне благополуччя відповідає стану задоволення потреби дитини в інтелектуальному, в естетичному, в емоційно-ціннісному розвитку, в самоусвідомленні, що свідчить про узгодженість психічних процесів і функцій, відчуття особистісної цілісності, внутрішньої рівноваги.

Фізичне благополуччя характеризується станом задоволення потреби учня в повноцінному харчуванні, відпочинку, в оптимальних фізичних навантаженнях, що проявляється в гарному фізичному самопочутті, у комфорті та у фізичному тонусі.

Соціальне благополуччя учня ґрунтується на стані задоволення його потреб у міжособистісних зв'язках, у причетності до певної соціальної групи, у соціальному комфорті, що виражається у задоволеності особистості своїм соціальним статусом, орієнтацією у світі професій, участю у житті суспільства й ухваленні рішень.

Показниками цілісного благополуччя учня у Школі, дружній до дитини, є:

- моральна вихованість;
- інтелектуальна мобільність;
- естетична вихованість;
- емоційно-вольова стійкість;
- фізичний і життєвий тонус;
- орієнтованість у світі професій;
- участь у житті суспільства й ухваленні рішень;
- комфортність;
- соціальна захищеність;
- безпечність життєдіяльності.

Моральна вихованість особистості – це єдність моральної свідомості та поведінки, єдність слова і діла, наявність активної за формою та моральної за

змістом життєвої позиції. Вона виявляється в системі моральних якостей, які дозволяють дитині критично оцінювати вчинки, події, ситуації та встановлювати їхню моральну цінність; у здатності відчувати, сприймати й творити прекрасне у повсякденній діяльності.

Інтелектуальна мобільність виявляється у спроможності дитини аналізувати, оцінювати та творчо використовувати зростаючі потоки інформації; в її здатності застосовувати свої знання та досвід для розв'язання навчальних і соціальних завдань, у здатності продукувати нові ідеї. Розвитку інтелектуальної мобільності сприяє залучення учнів до створення й реалізації різноманітних проектів у навчальному закладі, за місцем проживання, у місті, районі, області, країні.

Естетична вихованість виявляється у відповідній ерудиції, у широкому спектрі естетичних почуттів, у діях і вчинках особистості, пов'язаних із мистецтвом; у володінні учнем системою елементарних мистецьких знань, у його здатності адекватно сприймати художні твори, усвідомлювати та виражати власне ставлення до мистецтва, у прагненні й умінні здійснювати творчу діяльність у мистецькій сфері.

Емоційно-вольова стійкість характеризується ступенем вольового володіння особистістю власними емоціями, як позитивними, так і негативними. Щоденна робота педагогічного та учнівського колективів Школи, дружньої до дитини, має бути спрямована на розвиток вміння учнів керувати власними емоціями на уроках, перервах, у повсякденному житті.

Фізичний і життєвий тонус виявляється в активності, у бадьорості, у здатності дитини активно діяти під час виконання різних завдань і доручень. Фізичний і життєвий тонус дитини забезпечується раціональною побудовою режиму дня у школі і вдома: харчуванням, заходами з профілактики розумової та фізичної втоми, організацією рухової активності та занять оздоровчою фізичною культурою у навчальному закладі.

Орієнтованість у світі професій зумовлює ступінь самореалізації дитини в майбутньому (дорослому житті). Школа, дружня до дитини, сприяє формуванню ставлення дитини до професійного середовища, професій, усвідомленню нею своїх професійних здібностей та допомагає їй спрямовувати навчальну діяльність на засвоєння необхідних знань, умінь та навичок.

Орієнтованість у світі професій передбачає усвідомлення учнями соціальної значущості праці, сформованість працелюбності як базової якості особистості, потреби в трудовій активності, розуміння економічних законів і проблем суспільства та засобів їх розв'язання.

Участь передбачає наявність можливостей і засобів для впливу дитини на всі питання, що стосуються її життєдіяльності. Участь у житті суспільства, й зокрема навчального закладу, ухвалення рішень сприяють набуттю учнем соціального досвіду, є засобом змін, особистісного самовираження, виявом небайдужості до актуальних соціальних проблем учнів, школи, громади тощо. Право дитини на участь у житті суспільства й ухваленні рішень реалізується через ефективну діяльність учнівського самоврядування, функціонування дитячих громадських об'єднань, створених на базі навчального закладу, участь у соціально значущих проектах різного рівня (внутрішньошкільних, районних, місцевих, обласних, всеукраїнських).

Комфортність позначається відчуттям зручності, задоволення навчальною діяльністю та її результатами. Комфортність забезпечується сукупністю умов: ергономічністю, естетичністю та гігієнічним станом матеріально-технічної бази, позитивним та безпечним психологічним кліматом Школи, дружньої до дитини.

Соціальна захищеність забезпечується сукупністю юридичних і соціальних гарантій забезпечення прав і свобод дитини, відповідністю змісту діяльності Школи, дружньої до дитини, основним нормативно-правовим документам, що регламентують діяльність навчальних закладів системи освіти України. У Школі, дружній до дитини, мають реалізовуватися усі права учня, зокрема такі: на життя і розвиток, недискримінацію, на освіту, якнайкраще врахування інтересів дитини, захист від жорстокого поводження тощо. Фундаментом соціальної захищеності учня у Школі, дружній до дитини, є його фізична й психологічна захищеність, що забезпечується низкою зовнішніх і внутрішніх чинників. Внутрішнім чинником захищеності учня є його готовність реалізувати власні права і обов'язки, долати складні життєві обставини, що детермінуються рівнем самостійності й соціально-психологічної компетентності. Зовнішні чинники захищеності учня зумовлюються якістю середовища, в якому відбувається його життєдіяльність.

Безпечність життєдіяльності характеризується відсутністю негативного ризику, пов'язаного із можливістю завдати будь-якої шкоди, навіть мінімальної, здоров'ю дитини; зумовлена раціональною організацією навчально-виховного процесу, ергономічністю шкільного середовища, дотриманням санітарно-гігієнічних норм і правил під час будівництва та експлуатації навчального закладу.

Цілісне благополуччя дитини у сукупності вищезазначених показників забезпечується лише у цілісному сприятливому інтегрованому середовищі.

Таке середовище виконує охоронно-підтримувальну, освітньо-розвивальну, превентивно-виховну й соціально-творчу функції.

Школа, дружня до дитини, приділяє особливу увагу створенню такого інтегрованого середовища на різних освітніх рівнях (початкова школа, основна школа, старша школа); надає необхідні знання і вміння, які учні зможуть застосувати у подальшому житті, а також допомагає їм стати повноправними й активними громадянами суспільства.

У такій школі діти не тільки захищені, їм ще й подобається навчатися; у такій школі підтримують активну участь дітей відповідно до їхніх здібностей, гармонійно поєднують їхню урочну та позаурочну діяльність, беруть до уваги набутий дитиною соціальний досвід, шанобливо ставляться до родинних і національних традицій.

Школа, дружня до дитини, розвиває в них здатність успішної адаптації до змін, до стратегічного мислення у власних інтересах та в інтересах суспільства, до конструктивної взаємодії, до прояву соціальної активності, до творчості та мобільності; спонукає до вироблення навичок просоціальної поведінки, орієнтує не на відтворення стереотипного, а на проектування власного життєвого шляху.

При цьому використовується визнана на міжнародному рівні методика освіти на основі розвитку соціально-психологічних компетентностей (життєвих умінь), яка сприяє моральному вдосконаленню учнів, усвідомленню істинних цінностей, підвищує їхню стійкість до негативних соціальних впливів, істотно знижує схильність до невиправдано ризикованої поведінки, допомагає розвитку комунікативності, емпатії та співпраці, інших рис гармонійно розвинутої особистості.

Створення системи моніторингу діяльності Школи, дружньої до дитини, передбачає розроблення критеріїв й індикаторів відповідно до основних показників благополуччя особистості й концептуальних засад забезпечення функціонування такого навчального закладу.

6. Умови ефективного функціонування Школи, дружньої до дитини

Практичне втілення Концепції Школи, дружньої до дитини, можливе за дотримання таких умов:

- формування цілісного сприятливого інтегрованого середовища для забезпечення цілісного благополуччя учня, збереження, зміцнення і формування здоров'я усіх учасників навчально-виховного процесу;
- створення і застосування ефективних технологій навчання і виховання, що забезпечують можливість вироблення дитиною власної

соціально схвалюваної моделі поведінки й самовизначення у мінливих соціальних умовах та у відкритому інформаційному середовищі;

- залучення учнів і батьків до участі у вирішенні нагальних проблем навчального закладу, місцевої громади, суспільства загалом;

- розроблення і впровадження системи медико-психологічного та соціально-педагогічного супроводу розвитку учнів; що забезпечує психологічну захищеність і гнучке реагування на зміни життєвих умов та проблеми особистісного розвитку;

- створення системи науково-методичного супроводу функціонування і розвитку Школи, дружньої до дитини; упровадження програми наставництва та підтримки учителів, здатних розробляти та впроваджувати інноваційні технології у навчально-виховний процес, налагоджувати взаємодію з дітьми на засадах партнерства, орієнтованих на особистісний розвиток і постійне професійне вдосконалення;

- зміцнення зв'язків між навчальними закладами й місцевими громадами, розвиток міжсекторної взаємодії з органами державної влади та місцевого самоврядування, з громадськими організаціями та соціально відповідальним бізнесом; налагодження змістовної соціальної комунікації; привернення уваги і використання соціального та культурного потенціалу місцевої громади;

- підготовка шкільної адміністрації з питань адвокації превентивної освіти, створення сприятливого шкільного середовища, розбудови партнерства з батьками, учнями, педагогами, громадськими організаціями та державними установами;

- упорядкування системи державно-громадського управління навчальним закладом, активізація діяльності органів шкільного самоврядування у виробленні моделі Школи, дружньої до дитини, з урахуванням конкретних умов і особливостей навчального закладу;

- розроблення і впровадження механізмів моніторингу, які допомагають педагогічним колективам самостійно відстежувати ефективність та коригувати діяльність Школи, дружньої до дитини.

7. Очікувані результати реалізації Концепції Школи, дружньої до дитини

У результаті впровадження Концепції очікується:

1. Створення ефективної системи забезпечення цілісного благополуччя дитини як творчої, успішної та мобільної особистості, готової активно і безпечно діяти для власного розвитку, для зростання добробуту й стабільності українського суспільства.

2. Збагачення освітнього середовища відповідно до вимог часу, що забезпечує якісну освіту й розвиток дитини шляхом створення належних умов для виявлення та вдосконалення індивідуальних схильностей кожного учня, оптимального поєднання у школі індивідуальної, групової та масової роботи.

3. Оновлення змісту, форм і методів роботи з учнями із врахуванням їхніх потреб й інтересів; упровадження в загальноосвітніх середніх школах інноваційних виховних технологій, в т. ч. превентивних, технологій формування соціальної ініціативності учнів, умінь командної роботи, забезпечення їхнього права на участь у житті суспільства й ухваленні рішень.

4. Оновлення програмно-методичної бази школи шляхом розроблення виховних програм, методичних матеріалів та посібників, спрямованих на забезпечення цілісного благополуччя дитини.

5. Забезпечення якісного медико-психологічного та соціально-педагогічного супроводу процесу розвитку школярів шляхом покращення функціонування соціально-психологічної служби школи.

6. Зростання соціальної активності учнів щодо створення Школи, дружньої до дитини, підвищення ефективності діяльності учнівського самоврядування, створення у школах дитячих громадських організацій, об'єднань.

7. Формування належної готовності педагогічних працівників школи застосовувати системний, середовищний, особистісно зорієнтований, міжсекторний підходи до організації навчально-виховного процесу, підбирати оптимальні форми і методи профілактичної роботи, впроваджувати інноваційні виховні технології, організовувати взаємодію з учнями на засадах партнерства, забезпечувати власне творче професійне зростання.

8. Побудова і забезпечення функціонування дієвої системи конструктивних соціальних взаємодій школи з різними соціальними інституціями у місцевій громаді.

9. Організація та здійснення психолого-педагогічного навчання батьків щодо створення Школи, дружньої до дитини.

10. Консолідація зусиль учнів, батьків, учителів; оптимальне використання потенціалу фахівців соціальної сфери, ініціативних членів громади для створення Школи, дружньої до дитини.

11. Використання розроблених критеріїв й індикаторів діяльності Школи, дружньої до дитини, для здійснення моніторингу цього процесу.

12. Узагальнення та поширення досвіду створення необхідних науково-методичних, організаційних та матеріально-технічних умов для забезпечення цілісного благополуччя учнів у Школі, дружній до дитини.

Упровадження Концепції Школи, дружньої до дитини, збільшить ймовірність досягнення таких цілей:

– особистісних – формування етичної, інтелектуальної, комунікативної, естетичної компетентності учнів; становлення їхньої соціокультурної ідентичності, оволодіння ними соціально корисними видами діяльності;

– соціальних – соціальна і духовна консолідація учнів Школи, дружньої до дитини, формування їхньої громадянської компетентності, зниження ризиків розшарування дитячо-дорослої спільності; реалізація соціальних норм довіри і поваги одне до одного серед представників різних поколінь, соціальних груп, підвищення соціальної мобільності й конкурентоспроможності особистості.

Підсумком успішної реалізації Концепції в ряді навчальних закладів України має стати можливість створення мережі Шкіл, дружніх до дитини, що буде вирішальним внеском у реалізацію стратегії забезпечення якісної освіти для всіх.

8. Основні терміни

Благополуччя дитини – стан задоволення потреб, забезпеченості прав, особистісної успішності молодої людини.

Безпечність життєдіяльності дитини – відсутність негативного ризику, пов'язаного з можливістю завдати будь-якої шкоди, навіть мінімальної, здоров'ю і благополуччю дитини.

Емоційно-вольова стійкість – це ступінь вольового володіння особистістю власними емоціями.

Естетична вихованість – оволодіння учнем системою елементарних мистецьких знань, прагнення збагнути та виявити власне ставлення до мистецтва, інші естетичні почуття, вміння здійснювати творчу діяльність у мистецькій сфері.

Життєві уміння – соціально-психологічні компетентності, які дають дитині змогу успішно долати труднощі повсякденного життя й адаптуватися до змін. Прикладами ключових життєвих умінь є: уміння налаштовуватися на успіх, адекватно переживати невдачі і протидіяти стресам, контролювати себе; уміння попереджувати й конструктивно розв'язувати конфлікти; уміння критично мислити і приймати відповідальні рішення, уміння налагоджувати конструктивну комунікацію тощо.

Інтелектуальна мобільність – це спроможність аналізувати, оцінювати та творчо використовувати збільшувані потоки інформації; здатність застосовувати свої знання та досвід для розв’язання навчальних і соціальних завдань, продукувати нові ідеї.

Компетентність – це досвідченість як уміння ефективно вирішувати певні практичні задачі, використовуючи при цьому відповідні наукові знання; це набута у процесі навчання інтегрована здатність учня, що складається зі знань, умінь, досвіду, цінностей і ставлення, що можуть цілісно реалізовуватися на практиці.

Комфортність – це відчуття зручності, задоволення, яке забезпечується сукупністю умов цілісного інтегрованого освітнього середовища, або сукупністю умов, за яких дитина в контакті з архітектурним середовищем, мікрокліматом, соціумом відчуває себе спокійною, задоволеною навчальною діяльністю та її результатами.

Моральна вихованість – це система моральних якостей, що проявляються в особливій формі внутрішньої самоактивності, яка дає дитині змогу критично оцінювати вчинки, події, ситуації та встановлювати їхню моральну цінність.

Потреби дитини – об’єктивний нестаток певних умов, що забезпечують життя і розвиток дитини.

Превентивна освіта – це процес і результат засвоєння учнем певної системи знань, умінь і навичок, що сприяє формуванню його ціннісної особистісної позиції, повноцінній соціально значущій самореалізації та набуттю компетентності щодо попередження і протидії можливим деструктивним впливам соціуму.

Соціальна захищеність дитини – це забезпеченість прав дитини; сукупність юридичних і соціальних гарантій здійснення прав і свобод юного громадянина (на життя, недискримінацію, освіту, культурний і духовний розвиток тощо).

Участь дітей у житті суспільства – це добровільні, спільні з однолітками та дорослими соціально значущі дії осіб до 18 років відповідно до їхньої соціальної зрілості, результатом яких стають опанування культурою діалогу, уміння сприяти покращенню суспільного життя, спільного ухвалення рішень, формування громадянської відповідальності, соціальної ініціативності.

Фізичний і життєвий тонус дитини – це активність, бадьорість, здатність дитини активно діяти під час виконання різних завдань і доручень.

Умови функціонування Школи, дружньої до дитини:

- упорядкування сприятливого шкільного середовища;
- впровадження ефективних технологій навчання і виховання;
- удосконалення системи медико-психологічного та соціально-педагогічного супроводу розвитку учнів;
- створення системи науково-методичного супроводу функціонування і розвитку школи;
- підвищення професійної компетентності вчителів, адміністрації школи;
- залучення учнів, батьків, громади до забезпечення функціонування школи;
- здійснення моніторингу діяльності школи за розробленими критеріями, індикаторами тощо.

Очікуваний результат: забезпечення цілісного благополуччя учня у Школі, дружній до дитини.

Методист. – 2014. – № 2. – С. 23–32.

Проект

Концепція розвитку освіти України на період 2015–2025 років*

Проблеми, досвід і перспективи

Українська освіта – один із найбільших секторів суспільства, у якому працюють і здобувають освіту близько 9 млн осіб. Україна успадкувала від СРСР потужну розгалужену освітню систему з передовою на той час інфраструктурою. За роки незалежності фактично відбувалося екстенсивне використання матеріально-технічних, кадрових і організаційних ресурсів попередньої системи та пристосування їх до потреб незалежної держави.

* Проект цього документа розробила Стратегічна дорадча група «Освіта», створена в рамках спільного проекту Міжнародного фонду «Відродження» та БФ «Інститут розвитку освіти» у липні 2014 р. для надання консультативної й експертної підтримки Міністерству освіти і науки України в розробці Дорожньої карти освітньої реформи.

Керівник групи – Георгій Касьянов, координатор – Олена Заплотинська, експерти: Віктор Громовий (Кіровоград), Бодувайн ван Вельзен (Нідерланди), Тарас Добко (Львів), Альгірдас Забульоніс (Литва), Світлана Калашикова (Київ), Сергій Кленко (Полтава), Володимир Ковтунець (Київ), Оксана Овчарук (Київ), Людмила Паращенко (Київ), Павло Полянський (Київ), Олександр Сич (Київ), Олег Смірнов (Київ), Наталя Софій (Київ), Єгор Стадний (Київ), Тарас Фініков (Київ), Павло Хобзей (Львів), Олег Шаров (Київ), Роман Шیان (Львів), Юрій Шукевич (Київ), Тарас Юрчишин (Львів).

Кількість дошкільних навчальних закладів у 1991–2013 роках скоротилася з 24,5 тис. до 16,7 тис. Відсоток охоплення дітей цієї формою освіти знижувався протягом усіх років незалежності і лише у 2012-му досяг рівня 1991 року (57%), а у 2013-му, за попередніми даними, сягнув 62%. Кількість загальноосвітніх навчальних закладів за той самий період скоротилася з 21,8 тис. до 19,3 тис., кількість учнів у них – з 7,132 млн до 4,204 млн. Так само за цей період зменшилася кількість учителів – з 537 тис. до 508 тис. Подібні тенденції спостерігалися у сфері професійно-технічної освіти: з 1991-го до 2013 року кількість закладів скоротилася з 1251 до 968, а кількість учнів – з 648,4 тис. до 391,2 тис. Кількісне зростання відбувалося лише в галузі вищої освіти: за той самий період кількість вишів III–IV рівнів акредитації зросла від 149 до 325, а кількість студентів, які здобувають вищу освіту у ВНЗ I–IV рівнів акредитації, – з 1,6154 млн до 2,0527 млн.

Протягом усього періоду існування незалежної України в освітньому секторі країни накопичувалися численні проблеми системного характеру.

Серед них:

- ставлення владних структур до освітнього сектору як до другорядного порівняно з економікою, «витратної», а не інвестиційної частини державного бюджету;
- занепад матеріально-технічної бази, старіння педагогічних кадрів, недостатній приплив молодих спеціалістів;
- низька заробітна плата, зниження соціального статусу працівників освіти;
- неефективна, надмірно централізована, застаріла система управління і фінансування;
- зростання нерівності в доступі до якісної освіти;
- некодифікованість і недосконалість освітнього законодавства;
- надмірна комерціалізація освітніх послуг, корупція і «дипломна хвороба»;
- зниження якості освіти та падіння рівня знань і вмінь учнів, моральне старіння методів і методик навчання;
- повільне і безсистемне оновлення змісту освіти;
- зниження якості педагогічних кадрів і криза педагогічної освіти, професійна деградація частини учительських кадрів;
- брак ефективної системи моніторингу і контролю якості освіти;
- зниження якості навчальної літератури та критичний брак передових технологій в освітньому секторі.

Протягом останніх двох десятиліть сформувалися три основні моделі відповіді освітньої системи на дедалі більші життєві виклики.

Перша: творення нових форм організації освітньої діяльності, ґрунтованих на прогнозуванні і швидкому реагуванні на виклики. Ця модель найпоширеніша на найнижчих щаблях освітньої ієрархії: у школах, вишах, інших інституціях, які займаються навчально-виховною діяльністю.

Друга: трансформація наявних інституцій, організаційних і освітніх практик відповідно до мінливих умов, технічне пристосування до нових умов існування й діяльності. Ця модель застосовується на всіх щаблях освітньої системи – від школи до Міністерства освіти і науки. Зазвичай ця модель передбачає дію навздогін: вона не передбачає прогнозу і моделювання проблеми, а є спонтанною реакцією на появу цієї проблеми.

Третя модель: імітація змін, теж наявна на всіх рівнях освітньої системи, але у зворотній пропорції: більше на вищих щаблях, менше – на рівні освітньої інституції, яка має безпосередній контакт зі споживачем освітніх послуг.

Прикладом першої моделі можна вважати впровадження інноваційних методик навчання, творення освітніх інституцій нового зразка, запровадження зовнішнього незалежного оцінювання, підготовка й ухвалення «галузевих» освітніх законів.

Прикладом другої моделі можна вважати запровадження 12-бальної системи оцінювання знань учнів, 12-річної базової середньої освіти, спроби впровадження університетської автономії, спроби змін у системі навчального книговидання, розробку і впровадження стандартів базової середньої освіти.

Найяскравіший приклад імітації змін – Національна доктрина розвитку освіти, запровадження принципів Болонського процесу.

Досвід розвитку освітньої системи України після 1991 року свідчить, що на цей момент на системному рівні переважають друга і третя моделі змін. Для забезпечення функціонування освіти як основи сталого розвитку країни, виходу її на рівень найбільш розвинених постіндустріальних країн світу треба забезпечити перевагу першої і другої моделей змін.

Потрібна системна реформа освіти, яка має бути предметом суспільного консенсусу, розуміння того, що освіта – це один з основних важелів цивілізаційного поступу й економічного розвитку.

Результатом реформи має бути всеосяжна трансформація освітнього сектора. Освіта мусить перетворитися на систему, здатну до саморегуляції – відповідно до викликів суспільного розвитку, які постійно змінюються. Освіта має перетворитися на ефективний важіль економіки знань, на інноваційне середовище, у якому учні й студенти отримують навички і вміння самостійно оволодівати знанням протягом життя та застосовувати це знання в практичній діяльності. Освіта має продукувати індивідів, здатних

забезпечити прискорене економічне зростання і культурний розвиток країни, свідомих, суспільно активних громадян, конкурентоспроможних на європейському і світових ринках праці. Освіта має стати реальною гарантією забезпечення високих соціальних стандартів.

Реалізація цих єдиних для всієї освіти завдань має здійснюватися різними шляхами – через розмаїття освітніх інституцій, форм і методів навчання, запровадження сучасного менеджменту.

Основні напрями реформи

I. Структура освіти

Мета: узгодити структуру освіти з потребами сучасної економіки та інтеграції України у європейський економічний і культурний простір.

1. Рівні освіти

1.1. Дошкільна освіта

1.1.1. Забезпечити доступ до послуг піклування й освіти для всіх дітей віком від народження до шести років з активним залученням сімей.

1.1.2. Передбачити різні форми надання послуг піклування й освіти для дітей віком від народження до шести років як в умовах закладу освіти (center-based), так і в умовах домашнього виховання (home-based) та розробити потрібне нормативно-правове забезпечення.

1.1.3. Забезпечити впровадження інклюзивної освіти у дошкільні навчальні заклади різних типів та форм власності.

1.1.4. Передбачити з 2017 року відкриття дошкільних навчальних закладів сімейного типу (у тому числі у житлових приміщеннях) та корпоративних (відомчих).

1.1.5. Легітимізувати дошкільні навчальні заклади, центри розвитку дітей, що фактично існують, але дотепер вимушені працювати поза правовим полем, без ліцензії.

1.1.6. Забезпечити здобуття дошкільної освіти відповідно до вікової періодизації (згідно з класифікацією Всесвітньої організації охорони здоров'я).

1.2. Середня освіта

1.2.1. Узгодити з типовими європейськими нормами загальну тривалість навчання в школі (12 років) і тривалість навчального року.

1.2.2. Перехід з одного рівня освіти на інший має здійснюватися лише з застосуванням зовнішнього незалежного оцінювання. Результати ЗНО при переході з I на II ступінь освіти враховуються лише для моніторингу якості, з II на III ступінь – для диференціації дальшої освітньої траєкторії: професійна школа (забезпечення виходу особи на ринок праці), професійний ліцей

(здобуття професійної освіти), академічний ліцей, гімназія та нові типи див. п. 1.2.2 (підготовка до вищої освіти). Гарантувати можливість доступу до вищої освіти для осіб, які отримали професійну освіту.

1.2.3. Передбачити з 2017 року повний перехід старшої школи на профільну підготовку, а також створення навчальних закладів III ступеня нових типів. Поступово виокремити III ступінь і заснувати окремі навчальні заклади, за винятком мистецьких, спортивних та кількох інших.

1.2.4. Забезпечити здобуття освіти I ступеня за місцем проживання, використовуючи різні форми, зокрема сімейну, індивідуальну тощо.

1.3. Вища освіта

1.3.1. Забезпечити виконання Закону «Про вищу освіту» – перехід на триступеневу систему вищої освіти у 2014–2016 роках.

1.3.2. Забезпечити можливість переходу на трирічний бакалаврат за тими спеціальностями, де це не знижуватиме якість підготовки у рік першого випуску 12-річної школи. Перейти до дворічної магістратури та чотирирічної програми підготовки докторів філософії відповідно до нового закону «Про вищу освіту».

1.3.3. Передбачити в університетах «нульовий» курс для осіб, які потребують підвищення якості середньої освіти для отримання доступу до вищої.

1.3.4. Перейти до нового переліку спеціальностей підготовки фахівців з вищою освітою усіх ступенів з 2016 року, максимально наблизивши його до Міжнародної стандартної класифікації освіти, та обмежити кількість спеціальностей кількістю 60–80.

1.3.5. Легітимізувати з 2016 року в системі середньої, професійної і вищої освіти визнання компетентностей і кваліфікацій, отриманих шляхом неформальної освіти та практичної діяльності.

1.3.6. Створити матеріально-технічні й організаційні умови для формування освітньо-наукових кластерів (на базі ВНЗ), у яких фундаментальна наука має підтримуватися прикладними дослідженнями.

1.3.7. Створення регіональних докторських шкіл на базі кількох ВНЗ та наукових установ для забезпечення повноцінного функціонування докторських програм.

1.4. Професійна освіта

1.4.1. Прийняти Закон України «Про професійну освіту», яким передбачити існування двох її рівнів: кваліфікований робітник та молодший спеціаліст (майстер, організатор виробництва). Передбачити можливість інтеграції молодшого спеціаліста із ступенями вищої освіти.

1.4.2. Передбачити різноманітність форм здобуття професійної освіти (у навчальних закладах різних форм власності, на робочому місці під керівництвом наставника тощо), в т. ч. запровадити дуальну освіту (поєднання у навчальному процесі аудиторії та робочого місця).

1.4.3. Розширити автономні права навчальним закладам та фізичним особам, що надають відповідні освітні послуги у питаннях розробки освітніх програм та визначенні змісту освіти.

1.4.4. Розробити регіональні програми розвитку професійної освіти за участі працедавців, що будуть спиратися на реальну потребу у фахівців (з урахуванням перспектив розвитку регіонів).

II. Зміст освіти

Мета: забезпечити відповідність змісту освіти потребам і викликам сучасного суспільства, створити умови для постійного оновлення змісту освіти, перетворити освіту на рушій економіки знань.

2.1. Стандарти

2.1.1. Забезпечити поєднання функцій піклування й освіти у дошкільній, зокрема належне урівноважування некогнітивного й когнітивного складників навчальних планів.

2.1.2. Забезпечити національні загальні рекомендації з питань піклування й освіти для дітей віком від народження до трьох років.

2.1.3. Забезпечити освітні цілі (розвиток і навчання) дітей у сферах соціального, емоційного, когнітивного й фізичного розвитку, розвитку мови й мовлення, розвитку творчих здібностей, розуміння навколишнього світу, навчання здоровому способу життя (health education).

2.1.4. Розробити і запровадити протягом 2015–2017 років національний curriculum для 12-річної школи.

2.1.5. Запровадити єдині стандарти/індикатори знань, умінь і навичок у галузі ІКТ для учнів і викладачів, співмірних із міжнародними показниками (PISA in computer skills, індустріальні міжнародні тести Microsoft Certified Educator тощо).

2.1.6. Розробити і запровадити у 2015–2017 роках нове покоління стандартів вищої освіти відповідно до нової редакції Закону України «Про вищу освіту», передбачити поступову відмову від стандартів вищої освіти у 2020–2025 роках.

2.1.7. Протягом 2014–2018 років узгодити зміст професійної освіти з новими професійними стандартами, які розроблятимуться на компетентнісній основі за участі професійних спільнот та організацій роботодавців.

2.2. Програми

2.2.1. Дошкільна освіта

2.2.1.1. Забезпечити варіативність освітніх програм/підходів до плекування й освіти дітей, вибір яких залишити за освітнім закладом і батьками. Рекомендувати підходи, які передбачали б баланс між діяльністю, ініційованою дорослими, і діяльністю, ініційованою дітьми.

2.2.1.2. Забезпечити принцип вільної гри як основний принцип в освіті дітей 3–5 років.

2.2.2. Середня освіта

2.2.2.1. Відновити у 2015–2020 роках лабораторну й практичну частину природничої підготовки (фізика, хімія, біологія, географія) у загальноосвітніх навчальних закладах, передбачити обладнання їх новітніми лабораторними комплексами та витратними матеріалами.

2.2.2.2. На доповнення до академічної складової забезпечити практичну орієнтацію основних предметів середньої школи в процесі розробки національного curriculum у 2015–2017 роках.

2.2.2.3. Запровадити з 2018 року обов'язкову національну багаторівневу сертифікацію випускників старшої школи і закладів професійної освіти з іноземних мов та комп'ютерних компетенцій.

2.3. Громадянське виховання

2.3.1. Обговорити і затвердити концепцію викладання суспільних і гуманітарних дисциплін (2016 рік) з метою створити єдину комплексну загальнодержавну програму громадянського виховання та системи ціннісного орієнтування на рівні дошкільля на середньої школи.

2.3.2. Забезпечити системний моніторинг викладання суспільних і гуманітарних дисциплін у середній школі з метою підвищити якість громадянського виховання, не допустити поширення ксенофобії, культурної, етнічної, гендерної нетерпимості.

2.3.3. Встановити з 2015 року мінімальний обсяг знань і навичок з військово-спортивної й медичної підготовки, цивільної оборони та безпеки життєдіяльності для різних рівнів і ступенів освіти.

III. Доступ до якісної освіти

Мета: забезпечити рівний доступ до якісної освіти усім громадянам України, перетворити освіту на соціальний ліфт.

3.1. Дошкільна освіта

3.1.1. Запровадити механізми заохочення сімей з низьким соціально-економічним становищем до участі їхніх дітей у дошкільній освіті та пристосування системи до потреб сімей.

3.1.2. Забезпечити організацію домашніх візитів (home visits) з метою виявити потреби сімей у підтримці розвитку й навчання їхніх дітей.

3.1.3. Забезпечити інклюзивне освітнє середовище для дітей з особливими освітніми потребами**. Забезпечити систему раннього втручання для дітей з порушеннями розвитку з наступним наданням інтегрованих послуг в умовах інклюзивної освіти.

3.1.4. Забезпечити регулярне оцінювання розвитку і навчальних досягнень дітей з метою оцінити ефективність викладання і навчання, визначити потреби і потенційні труднощі у розвитку дітей. Оцінювання розвитку й досягнень дітей молодшого віку здійснювати через спостереження.

3.1.5. Забезпечити оцінювання готовності дітей до початкової освіти та забезпечити перехідний період від дошкільної до початкової освіти.

3.1.6. Розробити і впровадити модель фінансування, яка оптимально поєднуватиме державне (комунальне) і приватне інвестування.

3.1.7. Збільшити охоплення дітей віком від 4 років до початку навчання у школі навчанням у ДНЗ до 85% 2017 року та до 95% 2020 року.

3.1.8. Протягом 2015–2018 років звільнити приміщення дошкільних навчальних закладів, зайняті іншими установами, і передати їх дошкільним дитячим навчальним закладам.

3.1.9. Забезпечити будівництво нових дошкільних установ (там, де це необхідно) із залученням інвесторів, з наданням останнім податкових пільг з обов'язковим дотриманням принципів універсального дизайну відповідно до Конвенції ООН «Про права людей з інвалідністю» (стаття 24. Освіта).

3.1.10. Передбачити з 2017 року відкриття дошкільних навчальних закладів сімейного типу (зокрема в житлових приміщеннях) і корпоративних (відомчих).

3.1.11. Забезпечити здобуття дошкільної освіти відповідно до вікової періодизації (згідно з класифікацією ВООЗ).

3.2. Середня освіта

3.2.1. Законодавчо забезпечити фінансування державою виконання навчальними закладами недержавної форми власності державних стандартів освіти, оптимізувати оподаткування та інші фінансові умови діяльності цих закладів.

3.2.2. Законодавчо легалізувати сімейну й індивідуальну освіту.

** Діти з особливими освітніми потребами (відповідно до ОЕСР) – діти з порушеннями розвитку, з соціально вразливих груп, національних меншин, діти-біженці та інші маргінальні групи.

3.2.3. Спростити і чітко регламентувати процедури навчання в екстернаті.

3.2.4. Консолідувати мережі шкіл на основі розрахунку: початкова шестирічна школа функціонує за будь-якої кількості учнів, базова – не менше 100 учнів, старша – не менше 200 учнів. При цьому гарантувати функціонування школи за умови меншої кількості дітей, якщо не можливо забезпечити навчання дітей в іншій школі.

3.3. Вища освіта

3.3.1. Починаючи з 2016 року, проводити моніторинг реалізації права на рівний доступ до вищої освіти дітей з різним соціальним походженням та різними умовами середньої освіти.

3.3.2. Активізація досліджень в галузі тестології, психометрії, педагогічних вимірювань з метою розвитку технологій зовнішнього незалежного оцінювання для забезпечення його стабільно високої якості.

3.3.3. З 2016 року замінити практику позаконкурсного вступу на надання грошової підтримки для проходження доуніверситетської підготовки.

3.4. Доступ до новітніх засобів навчання та технологій навчання

3.4.1. Забезпечити всі навчальні заклади ширококутовим інтернетом до 2020 року, зокрема завдяки державно-приватному партнерству.

3.4.2. Щороку визначати мінімальний перелік (стандарт забезпеченості) потрібних ІТ-засобів та ІТ-сервісів для використання у сфері освіти й науки для навчальних закладів усіх рівнів та державний стандарт (потрібні вимоги) для ІТ-розробок у сфері освіти (e-learning service standard / базовий стандарт e-навчання).

3.4.3. Від 2015 року перейти на систему відбору/замовлення підручників, навчальних посібників та інших навчальних засобів, які видаються коштом державного бюджету, безпосередньо школами. Скасувати конкурси навчальної літератури.

3.4.4. Забезпечити зовнішню незалежну експертизу навчальної літератури й інших засобів навчання.

3.5. Позашкільна освіта

3.5.1. На законодавчому рівні забезпечити заклади позашкільної освіти від зміни форм власності та передачі їхнього майна.

3.6. Освіта громадян з особливими освітніми потребами

3.6.1. Забезпечити координацію між і всередині відомчих секторів шляхом створення координаційних центрів, які забезпечать міжвідомчий підхід до розгляду усіх питань, пов'язаних з особами з особливими освітніми потребами, зокрема з інвалідністю.

3.6.2. Внести зміни до законодавства України відповідно до основних тез і принципів Конвенції ООН «Про права людей з інвалідністю», зокрема відповідно до статті 24 «Освіта».

3.6.3. Забезпечити нормативно-правову базу реалізації інклюзивної освіти на всіх рівнях системи освіти України.

3.6.4. Розробити і запровадити систему фінансування, яка забезпечуватиме фінансування додаткових послуг, потрібних для дітей/дорослих з особливими освітніми потребами в процесі навчання, зокрема через надання спеціальних ваучерів для цієї групи осіб.

3.6.5. Запровадити питання інклюзивної освіти в навчальні програми підготовки педагогів.

3.6.6. Запровадити програми підвищення кваліфікації педагогів і асистентів педагогів до роботи в інклюзивному навчальному середовищі.

3.6.7. Запровадити навчальні програми з питань інклюзивної освіти для завідувачів дошкільних навчальних закладів, керівників загальноосвітніх і професійних навчальних закладів.

3.6.8. Запровадити навчання з питань інклюзивної освіти в організацію підвищення кваліфікації державних службовців і посадових осіб.

3.6.9. До наявних навчальних дисциплін додати питання, пов'язані з правами осіб з особливими потребами, з метою просвітницької діяльності про рівність їхніх прав з правами інших людей у суспільстві.

3.6.10. Забезпечити доступ до позашкільної і неформальної освіти, що дозволить дітям з особливими освітніми потребами розвинути навички, які неможливо розвинути через формальну освіту.

3.6.11. Створити на базі вищих навчальних закладів інклюзивні ресурсні центри для надання методичної, інформаційної і технічної підтримки студентам з особливими освітніми потребами та викладачам, які працюють з такими студентами.

3.6.12. Розробити науково-методичне забезпечення інклюзивної освіти для педагогічних працівників дошкільних, загальноосвітніх навчальних закладів та рекомендації для батьків дітей з урахуванням вітчизняного й міжнародного досвіду, зокрема й громадських організацій.

3.6.13. Спільно з Міністерством охорони здоров'я запровадити систему раннього втручання з метою раннього виявлення й надання потрібної підтримки дітям з порушеннями розвитку.

3.6.14. Створити умови на базі спеціальних навчальних закладів для надання підтримки (фахівці, обладнання тощо) педагогам, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання.

3.6.15. Забезпечити надання консультаційних послуг батькам дітей з особливими освітніми потребами, зокрема з інвалідністю, на базі дошкільних, загальноосвітніх, спеціальних навчальних закладів, навчально-реабілітаційних центрів, у яких навчаються такі діти.

IV. Кадри, їхній професійний розвиток і соціальний статус

Мета: реформувати систему підготовки й перепідготовки педагогічних та управлінських кадрів в освітньому секторі, забезпечити високі соціальні стандарти для працівників освітньої сфери.

4.1. Підготовка кадрів (дошкільна і шкільна освіта)

4.1.1. Здійснити у 2015–2017 роках громадсько-експертний моніторинг усіх педагогічних навчальних закладів для розробки рекомендацій щодо їхньої оптимізації.

4.1.2. Запровадити нові програми підготовки адміністраторів з питань менеджменту і лідерства в педагогічних вишах.

4.1.3. Розробити нові вимоги, норми, стандарти, процедури атестації педагогічних працівників на основі незалежної зовнішньої та внутрішньої оцінки.

4.1.4. Запровадити стажування педагогічних працівників у навчальних закладах поза місцем постійної роботи.

4.1.5. Демоніполізувати й урізноманітнити систему післядипломної педагогічної освіти. Запровадити ваучер професійного розвитку учителя, забезпечивши в такий спосіб самостійний вибір місця підвищення кваліфікації.

4.1.5.1. Персонал, який працює з дітьми віком від народження до трьох років:

Вихователі – мають щонайменше ступінь бакалавра; асистенти вихователя, технічний персонал – щонайменше середню освіту.

4.1.5.2. Персонал, який працює з дітьми віком від трьох до п'яти років:

Вихователі – мають щонайменше ступінь магістра; асистенти вихователя, технічний персонал – щонайменше середню освіту.

4.1.5.3. Обов'язковий професійний розвиток (підвищення кваліфікації) здійснюється щонайменше раз на рік.

4.1.6. Передбачити можливість здобуття відповідної педагогічної освіти (різного освітньо-кваліфікаційного рівня – від молодшого бакалавра до магістра – залежно від посадових обов'язків) усім педагогічним працівникам, які працюють у ДНЗ.

4.2. Підготовка кадрів (викладачі ВНЗ і закладів професійної освіти)

4.2.1. До 2017 року у нормативних документах системи (внутрішнього й зовнішнього) забезпечення якості відбити вимоги до наукового й професійного профілю сучасного викладача-дослідника.

4.2.2. Розробити до 2016 року сукупність принципово нових моделей підвищення професійної кваліфікації викладачів, ґрунтованих на поліваріантних схемах організації і змісту навчання, фокусі на здійсненні у включених формах і просування кращих освітніх практик.

4.2.3. Запровадити протягом 2015–2020 років комплекс заходів, спрямованих на системне заохочення наукової і професійної активності викладачів, їх академічної мобільності (міжнародної і внутрішньої), розширення практик творчих відпусток та стажування (зокрема за кордоном), підтримку вітчизняних наукових видань, скеровану на включення їх до провідних наукометричних баз.

4.2.4. Запровадження практики участі іноземних викладачів у навчальному процесі українських університетів – 15% до 2020 року, 30% до 2025 року освітніх програм, в реалізації яких беруть участь іноземні викладачі з країн ЄС та ОЕСР. Оволодіння вітчизняними викладачами новітніми інтерактивними, індивідуалізованими, командними та проектними навчальними технологіями спільного вироблення нового знання.

4.2.5. Домогтися побудови до 2020 року академічного середовища з системою формалізованих і неформалізованих цінностей і культури, орієнтованих на якісно інший професійний етос у вищій школі.

4.2.6. Запровадження до 2017 року у кількох найпотужніших ВНЗ пілотного проекту щодо оплати праці не за єдиною тарифною сіткою, а за контрактною системою з фіксованою нижньою межею заробітної платні та з прив'язкою зарплатні науково-педагогічних працівників до рівня оплати праці керівництва ВНЗ.

4.3. Соціальні гарантії і стандарти

4.3.1. Реформа оплати праці педагогічних працівників: на 2020 рік встановити середній розмір річної заробітної плати вчителів на рівні, не меншому, ніж річний ВВП на душу населення.

4.3.2. Законодавчо забезпечити укладання обов'язкового письмового трудового договору (контракту) щонайменш на 5 років з усіма педагогічними працівниками за результатами незалежної сертифікації або атестації, запровадження надбавок за використання прогресивних методик і технологій навчання, врахування усіх видів роботи тощо.

4.3.3. Надання педагогічним працівникам пільгових кредитів на будівництво або придбання житла коштом відповідних бюджетів, а також адресних компенсацій для часткового покриття вартості винаймання житла.

4.3.4. Змінити систему оплати праці вчителів і керівників шкіл, відмовившись від поурочної оплати, та перейти на оплату повного робочого дня вчителя. Поетапно перейти до нової системи оплати праці вчителів, яка міститиме стимулювальний складник.

V. Управління, фінансування, менеджмент

Мета: реорганізувати систему управління, фінансування і менеджменту освіти шляхом децентралізації, дерегуляції, запровадження інституційної, академічної і фінансової автономії навчальних закладів, дотримання принципу відповідальності навчальних закладів за результати освітньої і виховної діяльності.

5.1. Децентралізація управління і дерегуляція

5.1.1. Запровадження принципу субсидіарності. Перегляд обсягу і меж повноважень центральних і місцевих органів управління освітою, скорочення контрольних-наглядових функцій, жорстка й чітка регламентація процедур і повноважень інституцій, пов'язаних з контролем і наглядом.

5.1.2. Чітко визначити обсяг контрольних-звітних та облікових документів навчального закладу, звести його до мінімуму (21 позиція).

5.1.3. Реорганізувати районні управління і відділи освіти у сервісні центри (до 2017 року).

5.1.4. Внести зміни до Закону України «Про вищу освіту», які дозволять відмовитись від законодавчого регулювання внутрішньоорганізаційної структури вищих навчальних закладів.

5.1.5. Залучати громадські, батьківські і наглядові ради до функцій контролю за дотриманням запланованого розвитку, надати їм повноваження ініціювати відкликання керівництва навчального закладу.

5.1.6. На законодавчому рівні чітко визначити межі компетенції навчальних закладів, заборонити будь-яким державним органам вимагати від шкіл виконувати функції, які не підпадають під ці компетенції.

5.2. Запровадження електронного урядування

5.2.1. Запровадити суцільну електронну ідентифікацію всіх громадян України, які навчаються, на вході в освітню систему (електронний ID), що вимагає змін у законодавстві. Варіанти: надання батьками при вступі до НЗ ідентифікаційного номера платника податків (дитини), створення електронної особової картки.

5.2.2. Створити інтегровану уніфіковану загальнонаціональну (загальнодержавну) інтерактивну базу даних «Освіта України», розмішену на серверах в Україні, яка міститиме єдиний реєстр отримувачів освітніх послуг та єдиний реєстр надавачів освітніх послуг – навчальних закладів, викладачів, адміністрації, що вимагає змін у законодавстві.

5.2.3. Створити єдину державну інформаційно-освітню платформу для управління ІКТ на всіх рівнях освітньої системи з системою передачі даних до та з БД «Освіта України», синхронізовану з іншими секторами електронного урядування в частині передачі, зберігання, архівування документів та стандартів цифрового підпису.

5.3. Менеджмент

5.3.1. Перехід від адміністративно-розпорядчого управління навчальними закладами до системи освітнього менеджменту.

5.3.2. Запровадження школоцентричного (school-based) менеджменту, перенесення «центру ваги» у процесі ухвалення рішень на операційний рівень (рівень школи).

Запровадити наскрізне електронне урядування (e-management) за допомогою захищених і сертифікованих систем передачі даних на всіх рівнях освітньої системи: у 2015–2016 роках запровадження на рівні МОН – обласні управління освіти, у 2017–2018 роках – 100% шкіл, у 2019–2020 роках – 100% усіх навчальних закладів.

5.3.3. Запровадити єдиний стандарт та єдине уніфіковане управління ІКТ на всіх рівнях освітньої системи до 2020 року.

5.4. Автономія та самоуправління навчальних закладів

5.4.1. Перехід до призначення директорів шкіл на конкурсній основі за 5-річним контрактом.

5.4.2. Законодавчо визначити роль громадськості, зокрема опікунських рад в управлінні ЗНЗ.

5.4.3. До 2016 року закріпити за наглядовими радами у ВНЗ функції контролю за дотриманням стратегії ВНЗ та можливості нагляду за процесом бюджетування, а також формування та затвердження штатного розпису. Запровадити обов'язкове залучення до складу НР представників випускників, роботодавців, громадськості (зокрема міжнародних експертів).

5.4.4. Запровадження комплексу постійних інформаційно-роз'яснювальних та правових консультацій для захисту автономних прав ВНЗ, а також навчання викладачів та студентів щодо застосування їх прав в управлінні ВНЗ.

5.4.5. До 2017 року надати ВНЗ повноцінну фінансову автономію, внівши зміни до законів України, зокрема до Бюджетного кодексу, Податкового кодексу та Земельного кодексу.

5.5. Принципи фінансування

5.5.1. Розробити методику обрахунку окупності (прибутковості) витрат на освіту. Щороку друкувати показники окупності витрат на освіту для певної ланки освіти та рейтинги ВНЗ за показником окупності.

5.5.2. Запровадити багатоканальне фінансування освіти через розробку механізмів стимулювання бізнесу, роботодавців, фізичних і юридичних осіб до участі в розвитку системи освіти, зміцненні матеріально-технічної бази навчальних закладів (пільгове оподаткування, система кредитування, дозволи на будівництво тощо).

5.5.3. Запровадити економічне стимулювання якісної освітньої діяльності (через систему державних грантів, контрактних відносин тощо).

5.5.4. Внести зміни до Бюджетного кодексу України щодо повноважень школи як розпорядника коштів.

5.5.5. Запровадити до 2016 року систему конкурсного грантового фінансування наукових досліджень за бюджетні кошти та переорієнтувати на неї весь обсяг державного фінансування наукової діяльності. Концентрувати фінансування на актуальних проєктах та залучати до участі в конкурсних комісіях провідних світових вчених.

5.5.6. До 2018 року обмежити систему державного замовлення до цільового фінансування підготовки фахівців (переважно, на рівні магістратури) для кадрового забезпечення потреб та послуг держави (вчителі, лікарі, військові тощо). При цьому з особами, котрі навчаються за державним контрактом, повинен укладатись контракт щодо подальшої роботи. Решту державного фінансування розподіляти за сукупністю кількісних і якісних критеріїв, знизивши залежність обсягу коштів для ВНЗ від кількості студентів. Виокремити потоки фінансування: на навчання, науку, соціальне забезпечення, комунальні витрати. Диверсифікувати рівні фінансування у межах різних потоків: студент/викладач, підрозділ, ВНЗ.

5.5.7. Збільшити питому вагу витрат на загальну середню освіту до середньоєвропейських показників (не менше 65% від загальних витрат на освіту).

5.5.8. Легітимізувати існування та сприяти розвитку фондів сталого розвитку (ендаументу) навчальних закладів усіх рівнів.

5.5.9. Створити у 2015–2017 роках законодавчі й нормативні умови, які мотивуватимуть приватне інвестування у сферу освіти й науки.

5.6. Контроль якості

5.6.1. Створити національну систему якості освіти (НСЯО) та запровадити єдину систему статистики і параметрів вимірювання якості освіти.

Відмовитись від інспектування вищих навчальних закладів з боку Міністерства освіти і науки. Натомість запровадити дієву систему вивчення якості освіти у середній школі, базовану на оцінці навчального процесу, а не правильності заповнення звітності.

5.6.2. У 2015 році на національному рівні ухвалити національні індикатори якості освіти та національні індикатори ефективності освіти. У 2017 році Україна має ввійти в Education at a Glance.

5.6.3. Законодавчо закріпити участь України в міжнародних моніторингових дослідженнях (PISA, TIMSS, PEARLS).

5.6.4. Створити незалежні установи оцінювання і забезпечення якості вищої освіти, делегувати їм частину повноважень Національного агентства з забезпечення якості вищої освіти, сприяти міжнародній акредитації освітніх програм українських університетів.

5.6.5. Створити умови для формування 2015 року першого складу Національної агенції з якості вищої освіти (НАЯВО), спроможного продовжити політику розвитку автономії вищих навчальних закладів, створити атмосферу довіри між усіма зовнішніми і внутрішніми стейкхолдерами вищої освіти, забезпечити засади інституційної спадкоємності в діяльності агенції.

5.6.6. Виробити протягом 2015–2016 років методичну базу і надати практичну допомогу вищим навчальним закладам у створенні систем внутрішнього забезпечення якості.

5.6.7. Забезпечити у 2015–2016 роках інтеграцію НАЯВО, незалежних установ оцінювання і забезпечення якості вищої освіти у європейській структурі та мережі забезпечення якості вищої освіти, впровадження міжнародних компонентів у систему оцінювання й моніторингу у вищій освіті, просування міжнародної акредитації, використання можливостей бенчмаркінгу для підвищення конкурентоспроможності національної системи вищої освіти.

Протягом 2017–2018 року встановити прямий зв'язок між якістю вищої освіти та її бюджетним фінансуванням на підставі незалежного, комплексного та об'єктивного оцінювання діяльності вищих навчальних закладів.

URL: http://tnpu.edu.ua/EKTS/proekt_koncepc.pdf.

Концепція середньої загальноосвітньої школи України*

Вступ

Попередні роки новітньої історії незалежної Української Держави були роками становлення і розвитку нової загальноосвітньої школи як соціальної інституції, що забезпечує реалізацію конституційного права громадян України на здобуття повної загальної середньої освіти. Сутність й основні засади її діяльності на початковому етапі відродження української державності визначала Концепція середньої загальноосвітньої школи України (1991 р.).

Після десятирічного загалом успішного утвердження цих засад у шкільній практиці в 2001 році була прийнята Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа), в якій з урахуванням попереднього етапу будівництва нової школи та стратегічних завдань її розвитку визначено основи модернізації загальної середньої освіти і функціонування загальноосвітньої школи з 12-річним терміном навчання. Незважаючи на ряд об'єктивних і суб'єктивних перешкод у реалізації цієї концепції, пов'язаних, зокрема, з необґрунтованим рішенням щодо повернення до одинадцятирічного терміну навчання в школі, недостатнім фінансуванням галузі, недосконалістю шкільної мережі тощо, практика засвідчила продуктивність більшості закладених у цьому документі концептуальних положень.

Водночас нові зовнішні і внутрішні чинники зумовлюють потребу коригування ряду принципів положень щодо діяльності загальноосвітньої школи України. Зокрема, глобалізаційні виклики сьогодення спричиняють необхідність наднаціонального узгодження головних параметрів функціонування загальноосвітньої школи – мети, змісту, організації та результатів навчання відповідно до міжнародних тенденцій розвитку освіти. До основних із них належать:

- включення загальної середньої освіти і передшкільної підготовки до обов'язкової освіти;

* Проект цього документа підготовлено в 2015 р. авторським колективом учених Президії НАПН України та Інституту педагогіки НАПН України (О. І. Ляшенко, С. Д. Максименко, О. М. Топузов та ін.) на основі аналізу змісту загальної середньої освіти, результати якого також відображено в науково-аналітичній доповіді «Про зміст загальної середньої освіти» за загальною редакцією В. Г. Кременя.

Текст подано в скороченому вигляді.

– подовження терміну навчання в середній школі, що зумовлює подовження уніфікованих базових навчальних циклів, а також підвищення вікової планки, досягнувши яку молоді люди здатні свідомо обрати галузь фахової спеціалізації;

– трансформація змісту освіти на компетентнісних та інтеграційних засадах через запровадження компетентнісно орієнтованих стандартів, які характеризуються відходом від традиційної «предметності» в реалізації змісту освіти;

– створення нових організаційно-педагогічних систем, які розширюють можливості вільного переміщення учнів між різноманітними освітніми та професійними напрямками підготовки;

– трансформація профільного навчання в школі в багатокомпонентну модель поєднання загальноосвітньої та професійної підготовки, де кожен учень може обрати власну траєкторію здобуття загальної середньої освіти у поєднанні зі здобуттям професії.

До внутрішніх чинників модернізації діяльності школи передусім слід віднести недостатню відповідність змісту, організації і результатів шкільного навчання стратегічній потребі виховання інноваційної, патріотично налаштованої особистості, здатної до сприйняття і творення продуктивних змін і нововведень у різних галузях економіки і суспільного життя як запоруки конкурентоспроможності України в динамічному світі і, власне, її існування як незалежної держави.

Нині ці фактори не справляють належного впливу на діяльність школи, що істотно позначається на її результативності. Участь українських школярів у міжнародних дослідженнях якості природничо-математичної освіти TIMSS у 2007 і 2011 роках засвідчила невміння переважної більшості з них (понад дві третини) застосовувати набуті знання у практичній діяльності, реальних життєвих ситуаціях, для пояснення природних явищ, розв'язувати завдання комплексного міжпредметного характеру, залучати для цього необхідну додаткову інформацію. Далеко не повністю реалізується компетентнісний підхід у навчанні, неефективно здійснюється формування ключових компетентностей, зокрема здатності вчитися, що є причиною більшості навчальних невдач школярів і низької результативності навчання.

Потребує вдосконалення зміст загальної середньої освіти. Як показав аналіз, здійснений ученими НАПН України (2015 р.)**, він переобтяжений

** Про зміст загальної середньої освіти : науково-аналітична доповідь / О. І. Ляшенко, С. Д. Максименко, О. М. Топузов та ін.; за заг. ред. В. Г. Кременя. – Київ : НАПН України, 2015. – 118 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://undip.org.ua/upload/tmp/Про%20зміст%20загальної%20середньої%20освіти.pdf>.

другорядним, фактологічним матеріалом, у багатьох випадках нерационально структурований, надмірно регламентований для обов'язкового вивчення, особливо в початковій і старшій школі, недостатньо сприяє формуванню цілісної свідомості, цілісного образу світу, розкриттю місії і місця людини в ньому. Застосовувані в шкільній практиці дидактичні системи і технології не завжди відповідають сучасним тенденціям розвитку освіти. Процеси трансформації домінуючого поки що інформаційно-репродуктивного навчання відбуваються недостатньо інтенсивно. Потребує радикальної модернізації зміст і організація навчання в старшій профільній школі. У зв'язку з децентралізаційними процесами в країні нові підходи мають бути покладені в основу управління школою та її фінансування з метою розширення автономності закладу в реалізації його функцій.

Зазначене зумовлює необхідність нової цілісної характеристики середньої загальноосвітньої школи, основних засад ефективності її функціонування.

Мета, завдання і засади діяльності школи

Загальна середня освіта є основою для самореалізації людини та підвищення її соціального статусу та освітнього рівня впродовж життя. Її метою є різнобічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка усвідомлює себе громадянином України, здатна до життя в суспільстві і цивілізованій взаємодії з природою, прагне до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, трудової діяльності та громадянської активності, має сформовані моральні цінності.

Основним соціальним інститутом, що реалізує мету загальної середньої освіти, є середня загальноосвітня школа.

Основними завданнями української загальноосвітньої школи є:

- різнобічний розвиток школяра як цілісної особистості в духовному, інтелектуальному, емоційному, фізичному, моральному і психічному проявах;

- виховання школяра як громадянина і патріота України, національно свідомої, вільної, демократичної, соціально активної особистості, здатної здійснювати свідомий вибір і приймати відповідальні рішення в різноманітних життєвих ситуаціях;

- формування в учнів природничо-наукового і гуманітарного світогляду, наукового стилю мислення, здатності до інноваційної діяльності;

- формування особистісних якостей, які забезпечують успішну соціально-психологічну адаптацію в суспільстві, готовність до подальшої

неперервної освіти впродовж життя, трудової діяльності, конкурентоздатність на ринку праці;

– формування ключових компетентностей, необхідних кожній сучасній людині для її успішної життєдіяльності: здатність спілкуватися державною мовою та однією з іноземних мов, математична грамотність і обізнаність у галузі природничих наук і технологій, готовність використовувати інформаційно-комунікаційні технології у своїй діяльності, уміння і потреба вчитися впродовж життя, здатність до життя в громадянському суспільстві, навички підприємницької діяльності, загальнокультурна компетентність;

– вироблення навичок здорового способу життя та ціннісного ставлення до здоров'я.

Діяльність середньої загальноосвітньої школи ґрунтується на засадах демократизму, дитиноцентризму, рівного доступу до якісної освіти, врахування вікових особливостей фізичного, розумового і психічного розвитку дитини, індивідуалізації, диференціації і варіативності, цілісності і наступності, академічної свободи та автономності, прозорості та відповідальності.

Структура школи

Відповідно до Міжнародної стандартної класифікації освіти (МСКО-2011) повна загальна середня освіта охоплює три рівні: 1) початкова освіта; 2) базова середня освіта; 3) профільна середня освіта. За вимогами ЮНЕСКО її здобуття має тривати не менше 11 років. У ЄС немає жодної країни, в якій би тривалість здобуття повної загальної середньої освіти була менше 12 років. Зважаючи на євроінтеграційні прагнення України, а також беручи до уваги, що тривалість здобуття освіти є одним із міжнародних критеріїв її якості, нормативний термін навчання у вітчизняній школі має відповідати європейському показнику і становити не менше 12 років.

Зважаючи на те, що повна загальна середня освіта згідно з МСКО-2011 та Національною рамкою кваліфікацій охоплює три рівні освіти, середня загальноосвітня школа України має таку структуру [...], яка відповідає триступеневій структурі нинішньої загальноосвітньої школи:

– початкова школа (1–4 кл.), яка забезпечує здобуття початкової освіти;

– гімназія (5–9 кл.), яка забезпечує здобуття базової середньої освіти;

– ліцей (10–12 кл.), який залежно від профільного спрямування надає можливість здобувати загальну середню та/або професійну освіту.

Початкова школа є чотирирічною. Здобуття початкової освіти діти починають у віці 6–7 років. Вибір навчального закладу здійснюється за місцем проживання або за бажанням батьків в інших закладах освіти з урахуванням освітніх потреб дитини (спеціалізовані школи, навчання дітей з особливими потребами тощо). Початкова школа може функціонувати як самостійний навчальний заклад або діяти в комплексі з дошкільним закладом освіти, гімназією, позашкільними навчальними закладами.

Метою початкової освіти є гармонійний розвиток особистості дитини відповідно до її вікових та індивідуальних психофізіологічних особливостей, формування морально-етичних і загальнокультурних цінностей, оволодіння ключовими і предметними компетентностями, необхідними життєвими і соціальними навичками, що забезпечують її готовність до продовження навчання, успішну взаємодію з довкіллям.

Завдання початкової освіти:

- створення умов для психолого-педагогічної адаптації дитини до шкільного освітнього середовища;
- фізичний і психічний розвиток дитини, розвиток її сенсорних, інтелектуальних і творчих здібностей, мотивації до навчання;
- формування ключових і предметних компетентностей, необхідних для продовження навчання, набуття соціального досвіду, культури спілкування і співпраці у різних формах навчальної взаємодії; здатності до самовираження; соціально-правової, екологічно доцільної і здоров'язбережувальної поведінки;
- національно-патріотичне, морально-етичне, трудове, естетичне виховання дитини.

Гімназія, тривалість навчання в якій 5 років, продовжує реалізацію завдань освіти, розпочату в початковій школі, розширюючи і доповнюючи їх відповідно до вікових і пізнавальних можливостей учнів. Тут закладається той універсальний, спільний для всіх загальноосвітній фундамент, необхідний і достатній для розуміння сучасного світу і усвідомленого функціонування в ньому, реалізації кожним учнем у подальшому своїх особистих освітніх, професійних і загалом життєвих планів. З огляду на зазначене основною характеристикою освіти на цьому рівні має бути її цілісність, фундаментальність і відносна завершеність.

Метою базової середньої освіти є різнобічний розвиток, громадянське виховання і соціалізація дитини, формування у неї навчальних, соціальних, загальнокультурних і предметних компетентностей, цінностей громадянського суспільства, особистісний розвиток учнів з орієнтацією на продовження навчання, формування креативності і критичного мислення,

творчих здібностей, набуття життєвих компетентностей, необхідних для самовизначення й усвідомленого вибору подальшого життєвого шляху.

Завдання базової середньої освіти:

- створення умов для ефективної навчально-пізнавальної діяльності учнів в інформаційно-освітньому середовищі з метою особистісного розвитку, набуття ключових і предметних компетентностей, пізнавального досвіду, формування світогляду і ціннісних ставлень до оточуючого світу, задоволення пізнавальних інтересів і потреб дитини, усвідомленого нею вибору подальшого життєвого шляху;

- інтелектуальний, духовний, емоційний, фізичний, розвиток дитини, морально-етичне її виховання, формування основ природничо-наукового і гуманітарного світоглядів;

- формування загальнонаукової, загальнокультурної, технологічної, комунікативної і соціальної компетентностей на основі засвоєння системи знань про природу, людину, суспільство, культуру, виробництво, оволодіння засобами пізнавальної і практичної діяльності, набуття соціального досвіду і культури спілкування та співпраці, навичок соціально-правової, екологічно доцільної і здоров'язбережувальної поведінки;

- розвиток основних умінь і навичок навчальної діяльності, компетентностей щодо вільного володіння українською мовою, спілкування однією з іноземних мов, використання інформаційно-комунікаційних технологій у навчанні і практичній діяльності;

- формування підприємливості і здатності оцінювати правильність вибору, обґрунтовувати раціональність способу розв'язання проблем, приймати адекватні рішення в різноманітних життєвих ситуаціях, самостійно розв'язувати пізнавальні, організаційні та інші проблеми особистого життя;

- виховання школяра як людини демократичної, відповідальної, патріотичної, з розвиненим естетичним і етичним ставленням до навколишнього світу і самої себе; громадянське, трудове, екологічне, виховання учнів;

- формування ставлення учнів до освіти як важливої невід'ємної складової загальної культури людини;

- збереження і зміцнення морального, фізичного і психічного здоров'я вихованців.

Ліцей забезпечує профільну освіту учнів на завершальному етапі шкільного навчання. Залежно від напряму профілізації вирізняються ліцеї академічні і професійні.

Академічний ліцей надає повну загальну середню освіту за певним спрямуванням профілізації відповідно до галузей знань або освітніх галузей,

готуючи випускників до продовження навчання на вищих рівнях освіти. Його метою є задоволення освітніх потреб учнів, зумовлених орієнтацією на майбутню професію і подальше її здобуття у вищих навчальних закладах. До основних завдань академічного ліцею належать:

- задоволення і розвиток пізнавальних інтересів, нахилів і здібностей здобувачів профільної освіти, сприяння їхньому життєвому і професійному самовизначенню;

- забезпечення можливостей для конструювання кожним учнем власної освітньої траєкторії;

- цілеспрямована підготовка учнів до успішного продовження навчання на наступних рівнях освіти за обраним напрямом спеціалізації.

Професійний ліцей здійснює професійну підготовку з певної професії/кваліфікації і надає повну загальну середню освіту. Метою професійного ліцею є задоволення освітніх потреб здобувачів освіти відповідно до їхніх нахилів, здібностей і життєвого вибору на основі поєднання професійної підготовки зі здобуттям повної загальної середньої освіти. Основні завдання професійного ліцею в загальноосвітній підготовці наряду з професійною є:

- розвиток ключових і предметних компетентностей випускників, достатніх для забезпечення конкурентоздатності в здобутті освіти на вищих рівнях;

- створення умов для різнобічного розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх здібностей, освітніх потреб та інтересів.

Повну загальну середню освіту можуть надавати також професійні коледжі, які здійснюють професійну підготовку здобувачів освіти на основі базової середньої освіти (після 9 класу школи). Професійні ліцеї і коледжі в ряді випадків можуть здійснювати підготовку фахівців без надання їм повної загальної середньої освіти, а також забезпечувати підготовку фахівців на 4-му рівні освіти.

Зміст і організація навчання в школі

Загальні засади

Мета і завдання середньої загальноосвітньої школи зумовлюють загальну структуру і добір змісту освіти, а також відповідні способи організації освітнього процесу.

Зміст загальної середньої освіти визначається як педагогічно адаптований досвід людства, що має бути засвоєний особистістю у навчальній діяльності, зумовленій суспільними та особистісними цілями, потребами і перспективами розвитку дитини, результатом якої є володіння

системою ключових і предметних компетентностей, сформованість духовної сфери і світогляду особистості, її моральних і громадянських якостей. Умовно він поділяється на сім освітніх галузей: мови і література, суспільствознавство, мистецтво, математика, природознавство, технології, здоров'я і фізична культура.

Цілісне уявлення про зміст освіти і його структуру, вимоги до результатів навчання та їх оцінювання дають державні стандарти загальної середньої освіти за трьома її рівнями. З метою забезпечення освітніх потреб та інтересів учнів, урахування їхніх здібностей і особистісної орієнтації в навчанні у ньому виокремлюються інваріантний і варіативний складники. Інваріантний, спільний для всіх складників визначається стандартом освіти відповідного рівня, варіативний – формується закладом освіти з урахуванням освітніх запитів учнів і можливостей їх забезпечення.

Основними детермінантами формування змісту середньої освіти є потреби суспільства й особистості, орієнтація освіти на перспективи розвитку науки, техніки, виробництва, сфери послуг, формування в учнівській молоді життєствердного образу світу тощо. Модернізація змісту загальної середньої освіти здійснюється відповідно до таких основних пріоритетів – особистісної та компетентнісної орієнтованості, спрямованості на гармонійний розвиток особистості, гуманітаризації, фундаменталізації, міжпредметної інтеграції, доступності, посилення діяльнісного і креативного складників змісту, громадянського і національно-патріотичного виховання.

Навчання в школі здійснюється державною мовою. У місцях компактного проживання національних меншин можуть функціонувати школи (класи), де освітній процес здійснюється повністю або частково мовою відповідної національної меншини. За бажанням учнів та їх батьків освітня програма будь-якого загальноосвітнього навчального закладу може передбачати вивчення мови певної національної меншини.

Освітній процес у загальноосвітніх навчальних закладах органічно поєднує навчання, виховання і розвиток дитини і будується на основі особистісно орієнтованого, компетентнісного і діяльнісного підходів як єдиного системного утворення. Відповідно до особистісно орієнтованого підходу в центр освітнього процесу ставляться інтереси здобувача освіти. Освітній процес передбачає гуманне суб'єкт-суб'єктне співробітництво всіх його учасників, діагностично-стимулюючий спосіб організації навчального пізнання, діялісно-комунікативну активність учнів, проектування індивідуальних досягнень в усіх видах пізнавальної діяльності, якомога повніше врахування особистих потреб в доборі змісту, методик і технологій навчання та оцінювання учнів.

Компетентнісний підхід передбачає досягнення нової якості результатів освітнього процесу шляхом його орієнтації на формування системи компетентностей особистості як її здатності до продуктивної діяльності у різноманітних навчальних і життєвих ситуаціях на основі здобутих знань, сформованих умінь, мотивів, усвідомлених ціннісних ставлень до світу, набутого пізнавального досвіду. Така система компетентностей характеризується насамперед міжпредметним змістом, готовністю людини до перетворювальних способів дій, креативної діяльності загалом.

Діяльнісний підхід зумовлює залучення учнів до різноманітних видів діяльності, що дозволяє їм успішніше оволодівати суспільним досвідом та, як наслідок, забезпечує соціальну активність особистості в суспільному житті. Він є системоутворюючим елементом між компетентнісним і особистісно орієнтованим підходами, об'єднуючи їх в єдине ціле.

На основі зазначених підходів у школі утверджується новий тип навчання – навчання інноваційне, яке на відміну від традиційного, націленого в основному на освоєння і підтримку наявних здобутків цивілізації, формує особистість, здатну вносити інноваційні зміни в існуючу культуру й середовище, успішно розв'язувати проблемні ситуації, які постають як перед окремою людиною, так і перед суспільством. Таке навчання передбачає постійне залучення учнів до активної навчально-пізнавальної діяльності, що характеризується інтенсивною багатосторонньою комунікацією суб'єктів діяльності, обміном інформацією, результатами діяльності учнів між собою і вчителем. Воно спонукає їх до ініціативності, творчого підходу та активної позиції у всіх видах зазначеної діяльності, передбачає не отримання, а здобування знань і вмінь, конструювання власного образу світу, формування ключових компетентностей самим учнем, що значно підвищує результативність освітнього процесу. Як свідчить зарубіжний і вітчизняний досвід, результати такого навчання полягають у значно глибшому й усвідомленішому розумінні учнями сутності вивченого, сформованості умінь самостійно аналізувати і оцінювати інформацію, формулювати висновки, аргументовано відстоювати свої погляди, слухати інших, поважати альтернативну думку, працювати в групі, будувати конструктивні стосунки з її членами і визначати своє місце в ній.

Навчально-виховний процес у школі ґрунтується на запровадженні компетентнісно орієнтованих методик і технологій навчання та оцінювання результатів навчання, варіативності форм і методів навчання учнів, створенні інформаційно-освітнього середовища, зокрема з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, яке враховує вікові і пізнавальні особливості дітей та їхні здібності, інтереси й освітні потреби. З цією метою в

структурі повної середньої освіти на кожному її рівні виокремлюються цикли, що зумовлені психофізіологічними чинниками навчальної діяльності учнів, характерними для даного етапу розвитку дитини. Така циклічна організація навчального процесу впливає на проектування оновленого змісту, форм і методів навчання, створює навчальне середовище, що пом'якшує адаптацію школяра до кожного наступного етапу навчання, сприяє розвитку дитини відповідно до її здібностей, інтересів та освітніх потреб, забезпечує відповідність пізнавальних можливостей учнів досягненню оптимальних освітніх результатів.

Для навчання дітей з особливими освітніми потребами в системі загальної середньої освіти передбачається інклюзивне навчання, основною метою якого є надання індивідуально орієнтованої педагогічної, психологічної та соціальної допомоги дітям (супроводу, додаткової підтримки), які мають особливі потреби у процесі здобуття освіти на кожному з освітніх рівнів системи загальної середньої освіти. Для цього засновниками закладів освіти створюються інклюзивне освітнє середовище та відповідні умови з отримання всіх можливих переваг від навчання дітей з інвалідністю спільно зі своїми однолітками.

На кожному з рівнів повної загальної середньої освіти для учнів з особливими потребами у навчальний процес запроваджується індивідуальна програма розвитку дитини, в якій відображаються корекційно-реабілітаційні заходи і додаткові послуги психолого-педагогічного супроводу навчання і виховання таких дітей відповідно до їхніх можливостей та з урахуванням особливих потреб. Освітні програми інклюзивного навчання, крім загальноосвітнього, містять корекційно-розвивальний складник і доповнюються заходами психолого-педагогічної допомоги. Для забезпечення корекційно-розвиткового спрямування та індивідуалізації освітнього процесу відповідно до особливостей фізичного, розумового і психічного розвитку дітей з особливими освітніми потребами вчителі та асистенти вчителів застосовують, окрім інших, технології диференційованого та спільного викладання, а вузькопрофільні фахівці (логопед, сурдопедагог, тифлопедагог, олігофренопедагог, реабілітолог та ін.) забезпечують корекційно-реабілітаційні заходи.

Кожна школа працює за типовою або власною акредитованою освітньою програмою, яка визначає зміст навчання й особливості організації освітнього процесу.

Початкова школа

Зміст початкової освіти ґрунтується на інтегративно-предметній основі, компонентами якої є усне і писемне мовлення, читання, іноземна мова, математика, основи природознавства і суспільствознавчих знань, різні види мистецької діяльності (спів, гра на музичних інструментах, образотворча діяльність – малювання, аплікація, ліплення, декоративні техніки тощо), збереження здоров'я. У змісті навчання посилюється його практична спрямованість, системніше враховуються вікові особливості інтелектуального і психічного розвитку учнів, здійснюється розвантаження навчального матеріалу (скорочення його обсягів, термінології, уникнення дублювання тощо), забезпечується відповідність між обсягом навчального матеріалу і часом, передбаченим на його вивчення. У початковій школі, як і в гімназії та ліцеї, не має бути одноденних курсів або предметів; за необхідності відповідний матеріал може інтегруватися в змісті споріднених навчальних предметів або входити до їх складу у вигляді модулів. Максимальна кількість обов'язкових навчальних предметів в одному класі не може перевищувати 8 назв. Тижневе навчальне навантаження учнів не може перевищувати гранично допустимого рівня, встановленого санітарно-гігієнічними нормами організації навчально-виховного процесу.

У початкових класах на реалізацію варіативного освітнього складника відводиться не менше 10 відсотків від гранично допустимого навчального навантаження учнів. Він спрямовується переважно на індивідуальні консультації та групові заняття. Поглибленого вивчення навчальних предметів не передбачається.

Навчання учнів здійснюється в два цикли.

Перший цикл (1–2 класи) – адаптаційний, мотивує і готує дітей до успішного навчання в школі. На цьому етапі навчання особлива увага надається індивідуальній роботі з дітьми з метою вирівнювання їхніх стартових освітніх здобутків, сенсорному розвитку, формуванню загальнонавчальних умінь, виявлення індивідуальних особливостей, здібностей і схильностей учнів, їхніх пізнавальних інтересів. Даний цикл передбачає формування у дітей якостей, необхідних для суспільно значущої поведінки та співпраці в групі (дисциплінованість, старанність, ввічливість, щирість), способів спілкування, різнобічної гуманістично спрямованої активності. Характерні для дітей цього віку цілісність сприйняття навколишнього світу та пріоритетність гри серед усіх видів діяльності зумовлюють конструювання змісту і організацію навчання на інтегративній основі з переважанням ігрових методів.

Другий цикл (3–4 класи) – базовий. Його призначення – продовжити виховання морально-етичних цінностей, набуття досвіду соціальної взаємодії, формування в учнів ключових і предметних компетентностей, оволодіння розгорнутою навчальною діяльністю, уміннями працювати самостійно, в групі, у проекті, здійснювати творчу діяльність. Водночас це не виключає ігрових та інтегрованих занять.

Учні 1 класу домашніх завдань не одержують. У 2 класі дітям можуть пропонуватися завдання, які стимулюють інтерес до навчання і виконуються переважно в усній формі. Учні 3–4 класів виконують домашні завдання диференційованого характеру, зміст і обсяг яких визначаються залежно від потреб дітей, мають для них особистісну значущість.

Контрольно-оцінювальна діяльність передбачає систематичне відстеження індивідуального розвитку учнів у процесі навчання і виконує переважно формувальну функцію. Упродовж навчання в початковій школі учні опановують способи самоконтролю, саморефлексії і самооцінювання, що сприяє стимулюванню відповідальності, розвитку інтересу, своєчасному виявленню прогалин і корекції освітніх результатів.

Оцінювання навчальних досягнень учнів 1–2 класів здійснюється лише якісно; бальне оцінювання не застосовується. У 3–4 класах поступово запроваджується 12-бальна шкала оцінювання, яка використовується в подальшому навчанні у гімназіях і ліцеях. У початковій школі державна підсумкова атестація у формі контролю навчальних досягнень учнів не передбачається. Підсумкове оцінювання учнів може мати лише моніторинговий характер.

Типовою в малонаселених сільських поселеннях залишається модель відокремленої початкової школи, яка функціонує в місцях проживання дитини. Серед моделей закладів, що надають початкову освіту у сільській місцевості, свою перспективність підтверджує також «Школа – родина», особливість якої полягає в тому, що учні різних вікових груп (класів) навчаються одночасно з одним учителем. Такі заклади функціонують у найменших сільських поселеннях. Перспективною також є модель навчально-виховного комплексу «Дошкільний заклад освіти – початкова школа» як цілісна педагогічна система, що поєднує навчання, виховання та розвиток дітей дошкільного віку та учнів початкової школи. Державні органи влади і територіальні громади забезпечують необхідні умови навчання і виховання дітей молодшого шкільного віку за місцем проживання.

Гімназія

У гімназії зміст освіти структурується переважно за навчальними предметами. У 5–6 класах таке структурування може здійснюватися як на предметній (історія, географія, біологія, іноземна мова тощо), так і на інтегрованій (математика, природознавство, технології тощо) основах. Як правило, зміст базової загальної середньої освіти є логічно завершеним, цілісним, а також достатнім для успішного навчання на профільному рівні.

Освітні програми гімназій можуть передбачати поглиблене вивчення окремих предметів або освітніх галузей, корекційну роботу з дітьми з особливими освітніми потребами тощо. Не менше 20 відсотків навчального навантаження спрямовується на додаткові заняття з учнями, вивчення курсів за вибором, індивідуальні консультації. За рішенням педагогічної ради закладу освіти учні гімназії можуть опановувати частину навчального змісту дистанційно.

Освітній процес у гімназії також має циклічний характер і передбачає два цикли: адаптаційний до предметного навчання (5–6 кл.) і власне предметно орієнтований (7–9 кл.), які в цілому забезпечують здобуття базової середньої освіти та підготовку до профільного навчання.

Базова середня освіта як фундамент загальноосвітньої підготовки школярів формує в них готовність до вибору певного профілю навчання у старшій школі та його реалізації. У зв'язку з цим пріоритетного значення набуває допрофільна підготовка учнів. Її мета полягає в тому, щоб на основі діагностичних методик, диференціації та індивідуалізації навчання надати кожному учневі допомогу в обґрунтованому виборі майбутнього навчального профілю відповідно до виявлених інтересів, нахилів і здібностей. Основними формами допрофільної підготовки є: поглиблене вивчення окремих навчальних предметів, вивчення курсів за вибором, участь у роботі предметних гуртків, учнівських наукових товариств, предметних олімпіадах, індивідуальне консультування тощо.

Оцінювання навчальних досягнень учнів гімназії здійснюється за 12-бальною шкалою. Випускники гімназії проходять державну підсумкову атестацію з трьох предметів: українська мова і література (обов'язково), математика (обов'язково), предмет за вибором учня. Учні, які не пройшли державної підсумкової атестації або одержали негативну оцінку, можуть продовжувати навчання в ліцеї з можливістю відстроченого складання іспиту наступного року. Якщо іспит повторно не складено, учень відраховується з ліцею.

Гімназія може функціонувати як самостійний навчальний заклад, так і в комплексі «початкова школа – гімназія», «гімназія – ліцеї», а також

утворювати навчально-виховні комплекси та об'єднання з іншими закладами освіти. В окремих випадках за клопотанням засновників і рішенням відповідного органу управління освітою навчання учнів 5–6 класів за освітньою програмою адаптаційно-предметного циклу гімназії може здійснюватися в початковій школі без необхідного для цього ліцензування, якщо вона здатна забезпечити якісну загальноосвітню підготовку учнів.

Ліцей

Визначальною характеристикою змісту на цьому рівні освіти є його фундаментальність, спрямованість на забезпечення його цілісності, універсальності знань, розвиток системного мислення учнів, зорієнтованого на синтез різних видів знань, формування цілісної наукової картини світу в єдності її гуманітарного і природничого складників. Це зумовлює збільшення частки інтегрованих предметів і курсів, у яких реалізується зміст профільної середньої освіти.

Зміст освіти в академічному ліцеї формується навчальним закладом відповідно до запроваджуваного профілю навчання. Його основу складає базовий освітній зміст, визначений державним загальноосвітнім стандартом для цього рівня освіти, і структурований у системі базових навчальних предметів, які підлягають обов'язковому вивченню всіма учнями незалежно від обраного профілю. Кількість таких предметів у навчальному році не повинна перевищувати восьми.

Кожен базовий навчальний предмет в умовах профільного навчання може вивчатися на одному з двох рівнів – загальноосвітньому (мінімально достатньому) або глибше і ширше – профільному (поглиблене вивчення). Зміст і вимоги до засвоєння базових предметів для кожного з цих рівнів визначають Державний стандарт профільної освіти і навчальні програми, розроблені й затверджені в установленому порядку.

На загальноосвітньому рівні базовий навчальний предмет може вивчатися як інтегрований курс або як курс, побудований за модульним принципом, де кожен модуль реалізує визначений стандартом зміст відповідного компонента освітньої галузі.

Зміст профілю навчання визначається змістом, як правило, двох базових предметів або їх модулів, які вивчаються на профільному рівні (профільні предмети), та решти базових предметів, що вивчаються на загальноосвітньому рівні, а також курсів за вибором (спеціальних курсів і факультативів), які визначені варіативним складником навчального плану.

Зміст курсів за вибором зумовлений їх основними функціями у системі профільного навчання. Спеціальні курси можуть передбачати поглиблення і

розширення змісту окремих розділів профільних (а за потреби і непрофільних) предметів або містити додаткові розділи; знайомити учнів із новими галузями знань, не представленими у змісті профільних і непрофільних предметів, але орієнтованими на майбутню професію з обраного профілю; слугувати одним із засобів формування цілісної картини світу на основі узагальнення та інтеграції знань, здобутих у процесі навчання тощо. Факультативні курси покликані сприяти задоволенню індивідуальних пізнавальних інтересів та освітніх потреб старшокласників, які можуть бути не пов'язані із специфікою обраного профілю навчання і передбачати, зокрема, поліпшення загальноосвітньої підготовки з непрофільних предметів (наприклад, з української або іноземної мов у негуманітарних профілях навчання), ознайомлення учнів з галузями знань або видами діяльності, недостатньо представленими у змісті загальної середньої освіти.

Зміст відповідних курсів за вибором може розробляти і затверджувати в установленому порядку навчальний заклад або використовувати рекомендовані навчальні програми, розміщені у сформованому з цієї метою загальнодержавному реєстрі таких курсів.

У загальноосвітній підготовці учнів професійних ліцеїв і коледжів реалізується лише базовий освітній зміст інваріантного складника.

Навчання в ліцеях також передбачає два цикли.

Перший цикл – профорієнтаційний, тривалістю в один рік, покликаний допомогти учневі утвердитися у виборі напрямку профільної освіти або скоригувати попередньо обраний напрям. Упродовж навчання за цим циклом здобувач освіти може змінювати академічну профілізацію або напрям підготовки за професією. Тут переважає вивчення загальноосвітніх предметів, обов'язкових для всіх профілів, а також здійснюється профорієнтаційна робота.

Другий цикл – профільної підготовки, тривалістю в два роки, зорієнтований переважно на профільне навчання відповідно до обраного учнем напрямку профілізації. У професійних ліцеях, які готують висококваліфікованих фахівців складних професій, тривалість другого циклу може перевищувати дворічний термін навчання.

Такий двоцикловий підхід дає можливість більш м'якого переходу до профільної середньої освіти, особливо тим здобувачам, які ще остаточно не визначилися в обранні напрямку профілізації.

Випускники академічних ліцеїв проходять державну підсумкову атестацію у формі зовнішнього незалежного оцінювання з трьох предметів: українська мова (обов'язково), математика або один з предметів суспільствознавчої галузі (обов'язково), предмет з інваріантного складника

навчального плану (за вибором учня). За бажанням учень може обирати додатково ще один предмет для державної підсумкової атестації у формі зовнішнього незалежного оцінювання. Випускники професійних ліцеїв та коледжів проходять державну підсумкову атестацію у формі зовнішнього незалежного оцінювання з двох предметів: українська мова (обов'язково), математика або один з предметів суспільствознавчої галузі (обов'язково). За бажанням учень може скласти додатково ще один предмет у формі зовнішнього незалежного оцінювання.

Як правило, ліцеї функціонують як самостійні навчальні заклади. Проте вони можуть входити в комплекс або об'єднання з іншими навчальними закладами або діяти при університетах.

Реалізація освітніх програм профільного навчання академічного спрямування може здійснюватися на основі міжшкільної взаємодії шляхом створення базових (опорних) ліцеїв, в яких створюються динамічні профільні групи відповідно до потреб учнів, а також завдяки мережевій взаємодії різних закладів освіти регіону – позашкільних навчальних закладів, районних чи міжшкільних навчально-виробничих комбінатів, дитячих спортивних закладів, натуралістичних станцій тощо. У базових (опорних) академічних ліцеях, які мають необхідну навчально-матеріальну базу й кадрове забезпечення, можуть створюватися міжшкільні класи (групи) для вивчення учнями навколишніх навчальних закладів профільних предметів і спеціальних курсів, у тому числі за дистанційною формою навчання.

Реалізація профільного навчання в сільській місцевості може набувати різних модифікацій:

- опорний ліцей з мережею філій (поєднує багатопрофільність; однопрофільність та допрофільну підготовку);
- ліцей – ресурсний центр (багатопрофільний навчальний заклад), що надає освітні послуги як вчителям, так і учням інших навчальних закладів;
- спеціалізована школа інтернатного типу (як правило, у формі комплексу «гімназія – ліцей») для обдарованих дітей сільської місцевості, в яких реалізуються навчальні програми поглибленого рівня;
- багатопрофільний ліцей з індивідуальною, екстернатною або очно-заочною (змішаною) формою навчання, переважно орієнтований на дистанційне індивідуальне навчання, індивідуальне консультування та тьюторський супровід.

Успішному розв'язанню завдань профільного навчання в школах сільської місцевості сприятимуть освітні округи, що дають можливість максимально використати ресурси кожного суб'єкта цього об'єднання, підвищити якість й ефективність загальної середньої освіти.

Опорні школи кожного освітнього округу стають базовими для інших навчальних закладів. Вони зміцнюються висококваліфікованими кадрами, добре оснащені сучасним обладнанням, мають розвинуту матеріально-технічну базу (комп'ютерні класи, аудіо- та відеоапаратуру, іншу сучасну техніку), володіють сучасними педагогічними технологіями. Розвиток мережі освітніх округів дозволить максимально використати соціально-культурну інфраструктуру, зробити насиченим освітнє середовище, що відповідає потребам місцевого соціуму.

Виховний потенціал школи

Середня загальноосвітня школа покликана виховати в учнівській молоді національну самосвідомість, високу моральність, життєві ціннісні орієнтації, почуття громадянина-патріота. Для цього школа повинна сповна використати виховні можливості навчання, суб'єкт-суб'єктних взаємин «учитель – учень», учнівської міжособистісної взаємодії, взаємодії «учень – соціум». У виховному процесі сучасної школи реалізуються принципи: національної спрямованості, гуманізації і демократизації виховання, культуровідповідності і полікультурності, соціальної відповідальності, самоактивності і саморегуляції.

Ключовим виховним фактором освітнього процесу має стати надання набутих знань і компетентностям суспільно значущої цінності, що передбачає певну позицію учня щодо навчального змісту, яким він оволодіває. Означена позиція пов'язується з умінням дитини формулювати оцінне судження щодо певних фрагментів навчального змісту, розумінням його значущості для себе та суспільства, переконаністю в необхідності орієнтуватись на цінності у власному житті.

Орієнтовною основою виховної діяльності педагога має бути усвідомлення того, що виховальне навчання сповна реалізуватиметься, коли весь освітній процес здійснюватиметься на засадах особистісно орієнтованого підходу. У цьому зв'язку взаємини «учитель – учень» мають будуватися з позицій розуміння вихованця, його визнання і безумовного прийняття, справедливого ставлення до дитини. Шлях до морально досконалої особистості пов'язується з такими вчительсько-учнівськими взаєминами, які виключають різні форми насильства над особистістю дитини, жорсткість стосовно неї, утверджують її людську гідність і неповторність.

Учнівська міжособистісна взаємодія як виховний фактор реально виявлятиметься як ціннісне функціонування групи. Тут важливим аспектом має стати педагогічна допомога членам групи у створенні суспільно значущих колективних справ, навколо яких розгортатиметься реальне

групове життя. Колективні проблемні ситуації, чинниками яких виступатимуть навчальні події, передбачають максимальне розумово-емоційне напруження, що втілюватиметься в паритетному діалозі пошуку цінностей громадянського суспільства, протиставленні різних думок, розгортанні процесу розуміння позиції іншого чи обстоюванні власного погляду. У такий спосіб виникає значущий для групи моральний образ, учні навчаються висловлювати власну думку, брати участь в ухваленні спільних рішень, набувають умінь командної роботи, що є фактором становлення їх громадянської позиції.

Змістові орієнтири виховної роботи на різних освітніх рівнях центруються навколо відповідних особистісних якостей, національно-патріотичному вихованні учнівської молоді. У молодшому шкільному віці такими особистісними якостями адаптаційно-ігрового циклу (1–2 класи) є ті, що забезпечують суспільно значущу поведінку учнів, їх діяльність у групі (дисциплінованість, старанність, ввічливість, щирість), способи спілкування, різнобічну гуманістично спрямовану активність. Другий, базовий цикл (3–4 класи) має бути націлений на формування моральних цінностей і досвіду соціальної взаємодії, виховання школяра як особистості. Гімназійна освіта має забезпечити виховання системи гуманістичних цінностей, цінностей громадянського суспільства. На третьому рівні середньої освіти увага концентрується на вихованні у підростаючої особистості соціально моральної зрілості, що втілюється у самодостатності, відповідальності, толерантності, піклуванні про індивідуальне і суспільне благо.

Шкільний виховний процес у всіх його суб'єкт-суб'єктних і проектно-групових формах має спиратися на систему духовно-моральних цінностей, які властиві українському народові, таких як шанобливе ставлення до людини, милосердя, вірність, щирість, честь, гідність, працьовитість, віра у добро, безкорислива допомога, моральна відповідальність перед самим собою, своєю родиною, Батьківщиною.

У підростаючої особистості школа має сформувати почуття причетності до історичної долі українського народу, його цінностей, бережливе ставлення до довкілля, поцінування української культури, повагу до української мови, яка виступає фактором національного самовизначення.

Національно-патріотичне виховання учнівської молоді передбачає формування любові до свого народу, батьківщини, держави, відповідальності за її майбутнє, діяльнісної відданості вітчизні й українському народу, моральну стійкість, готовність до самопожертви. Складовою національно-патріотичного виховання є військово-патріотичне виховання. Воно має забезпечити активну участь громадян у збереженні безпеки України від

зовнішньої загрози й зорієнтувати підростаючу особистість на формування у неї готовності до захисту Вітчизни.

У плані громадянського виховання належить створити умови для виховання в учнівській молоді активної громадянської позиції, громадянської відповідальності, поважного ставлення до національної гідності людей, їхніх почуттів, розвитку правової і політичної культури, розширення конструктивної участі у прийнятті рішень, які зачіпають їхні права та інтереси, у тому числі в різних формах самоорганізації, самоуправління, суспільно важливої діяльності.

Пріоритети фізичного виховання концентруються на зміцненні здоров'я і сприянні правильному фізичному розвитку школярів, формуванні ціннісного ставлення до власного здоров'я, потреби і здатності вести здоровий спосіб життя, оволодінні необхідними для цього уміннями і навичками.

Інформаційне забезпечення та інформатизація шкільного освітнього середовища

Сучасний етап інформаційного забезпечення освітнього процесу в школі передбачає диверсифікацію джерел здобуття знань і формування компетентностей людини, урізноманітнення способів пошуку, оброблення й представлення інформації, використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій в навчальному процесі. Чільне місце тут продовжують посідати шкільні бібліотеки, які зі звичайних книгосховищ трансформуються в ресурсні центри і локальні бази знань навчального закладу.

Школа вибудовує власне інформаційно-освітнє середовище, в якому провідна роль належить інформатизації загальної середньої освіти, широкому використанню інформаційно-комунікаційних технологій в освітньому процесі, формуванні ІКТ-компетентностей всіх суб'єктів освітнього процесу. Забезпечується широке впровадження технологій електронного дистанційного навчання. У загальному обсязі оплачуваного навчального навантаження педагогічних працівників враховується навантаження занять, що проводяться за дистанційною формою.

Ключовим складником інформаційно-освітнього середовища є електронні освітні ресурси навчального та управлінського призначення. Електронні освітні ресурси навчального призначення створюються для кожного навчального предмета та кожної вікової групи учнів з урахуванням їх вікових пізнавальних можливостей та особливостей сприйняття інформації різного виду. Електронні освітні ресурси управлінського призначення

створюються для кожного організаційного рівня органів управління освітою та для різних типів навчальних закладів. Депозитарій електронних освітніх ресурсів для потреб загальної середньої освіти має бути відкритим і постійно поповнюватися, передусім електронними підручниками, а сервіси доступу до них повинні постійно удосконалюватися.

Програмно-апаратні засоби інформаційно-освітнього середовища загальноосвітніх навчальних закладів та органів управління освітою, що утворюють ІКТ-платформу комп'ютерно орієнтованих методичних систем навчання та управління, віртуальних навчальних і дослідницьких лабораторій регулярно оновлюються централізовано шляхом створення загальнодержавного банку шкільних електронних ресурсів, а також ініціативно поповнюються самим навчальним закладом. Підвищення доступності суб'єктів освітнього процесу до електронних освітніх ресурсів і сервісів інформаційно-освітніх систем, надійності їх функціонування забезпечується шляхом широкого використання при побудові інформаційно-освітнього середовища технологій хмарних обчислень та віртуалізації ІКТ-інфраструктури. Розвиток мережних комунікацій суб'єктів освітнього процесу здійснюється за допомогою освітніх порталів, технологій електронних соціальних мереж, засобів мультимедіа та мобільних Інтернет-пристроїв.

Психологічний супровід освітнього процесу

В умовах реформування загальної середньої освіти особливого значення набуває психологічний супровід навчального процесу, який реалізується через шкільну психологічну службу. Основними завданнями такої служби стають:

- психологічна оптимізація освітнього і виховного потенціалу школи;
- впровадження технологій формування і розвитку екологічно орієнтованого способу життя школярів;
- допомога в організації ефективної взаємодії педагогів з батьками школярів;
- забезпечення успішної адаптації у шкільному середовищі дітей-переселенців;
- розвиток психологічної культури школярів;
- психологічне забезпечення розвитку ключових і предметних компетентностей школярів, підтримка і корекційна робота з учнями із ускладненнями щодо їхньої адаптації до шкільного середовища;
- розвиток психологічної готовності випускників шкіл до продовження навчання та професійної діяльності;

– забезпечення позитивно-розвивального психологічного клімату у педагогічному колективі школи.

Шкільна психологічна служба виконує також функції діагностування, консультування, навчання і корекції різних сфер діяльності педагога. Серед основних напрямків її роботи:

- попередження професійного «вигорання» педагога;
- допомога у становленні індивідуального стилю педагогічної діяльності;
- оптимізація педагогічної взаємодії;
- робота з професійними деформаціями педагогічної діяльності;
- мобілізація особистісних ресурсів і самореалізація педагога;
- робота з навчання психологічної безпеки освітнього середовища.

Крім того, шкільна психологічна служба здійснює експертизу якості надання освітніх послуг у закладах освіти різного рівня, зокрема:

- аналіз і експертна оцінка освітнього середовища з точки зору можливостей і умов особистісного розвитку суб'єктів навчального процесу;
- забезпечення психологічно комфортного, безпечного, розвивального середовища;
- гуманізація засобів і способів виховного впливу на особистість, що розвивається, її захист від деструктивних впливів.

Ураховуючи ці функції психологічної служби, її можливості в їх реалізації можуть розширюватися завдяки залученню педагогів з поглибленою психологічною підготовкою до заходів шкільної психологічної служби.

Управління школою

Управління загальноосвітньою школою здійснюється на засадах паритетності державного управління та контролю і громадського самоврядування, що проявляється в демократичних формах взаємодії і партнерства цих двох суб'єктів управління громадянського суспільства. Це зумовлює коригування повноважень і функцій кожного з них у напрямі надання засновникам, керівникам закладів освіти, колегалічним органам управління та самоврядування більшої самостійності, незалежності й автономності у прийнятті та реалізації управлінських рішень щодо формування освітніх програм, розвитку навчально-матеріальної бази, застосування методик навчання і виховання учнів та педагогічних технологій, вибору підручників та інших академічних, організаційних, фінансових, кадрових питань діяльності. Водночас посилюється їх спільна відповідальність перед суспільством за якість освіти.

Засновник школи (державний орган влади, рада територіальної громади, фізична та/або юридична особа тощо) здійснює організаційно-розпорядчі функції щодо забезпечення функціонування і контролю за освітньою та фінансово-господарською діяльністю навчального закладу, призначає на умовах контракту керівника школи, створює повноцінне освітнє середовище для надання учням якісної загальної середньої освіти.

Керівник (директор) школи організовує її діяльність у межах академічної, фінансової та адміністративної автономії закладу освіти відповідно до чинного законодавства та установчих документів, здійснює контроль за виконанням освітніх програм, вирішує питання фінансово-господарської діяльності, призначає на посаду та звільняє з посади працівників, визначає їх функціональні обов'язки, взаємодіє з колегіальним органом управління (педагогічною радою) та органами громадського самоврядування у вирішенні питань діяльності школи, функціонування системи внутрішнього забезпечення якості, провадить інші заходи для забезпечення повноцінного функціонування навчального закладу. Керівник школи обирається на конкурсних засадах строком до п'яти років (строк визначають засновники) і може обіймати посаду не більше як два терміни поспіль.

Колегіальним органом управління школою є педагогічна рада, повноваження, порядок формування і регламент роботи якої визначається установчими документами закладу освіти. З метою забезпечення права учасників освітнього процесу брати участь в управлінні закладом освіти в школі діє громадське самоврядування працівників закладу, учнів та їх батьків. Повноваження органів самоврядування школи визначаються установчими документами закладу освіти відповідно до чинного законодавства.

З метою вирішення завдань перспективного розвитку школи, залучення додаткових фінансових ресурсів для забезпечення її діяльності і здійснення контролю за їх використанням, ефективної взаємодії закладу освіти з органами державної влади та місцевого самоврядування створюється піклувальна/наглядова рада, яка здійснює функції громадського нагляду за діяльністю школи та сприяння підвищенню її ефективності.

Моніторинг якості шкільної освіти

Моніторинг якості освіти здійснюється з метою з'ясування результативності функціонування школи, а також для визначення пріоритетів і умов її перспективного розвитку. Його дані мають бути основою для прийняття обґрунтованих управлінських рішень як оперативного, так і

стратегічного характеру. Тому здійснення освітнього моніторингу на всіх рівнях – від індивідуального та внутрішкільного до загальнодержавного і міжнародного є необхідною умовою забезпечення якості освіти.

Особистісне спрямування загальної середньої освіти зумовлює необхідність інтегровано оцінювати її якість в єдності індивідуальних характеристик особистості, педагогічних показників організації освітнього середовища і соціальних параметрів функціонування освітніх систем. Тому доцільно вирізняти внутрішні й зовнішні чинники якості освіти, які характеризують освітній процес, його результат і систему освіти загалом.

За характером впливу на якість шкільної освіти навчальні заклади можуть використовувати такі показники для її оцінювання:

- результативності (рівень навченості, вихованості, соціальної зрілості, спортивні досягнення);
- ефективності (економічна або соціальна, прийняття рішень, збереження здоров'я, рівень правопорушень);
- доцільності (досягнення поставлених цілей, упровадження засобів, набір предметів, номенклатура спеціальностей, психологічний супровід);
- оптимальності (сформованість цілісної системи освіти, мережа навчальних закладів, відповідність засобу й результату, часові показники);
- розвитку (динаміка змін, прогрес-стагнація-регрес, психічна діяльність, креативність);
- забезпечення (ресурси, фінансові потоки, комп'ютеризація, матеріально-технічна база);
- потенційних можливостей (кадровий склад, підвищення кваліфікації, контингент учнів, залучення позабюджетних коштів).

За завданнями, що стоять перед моніторингом, він може бути системним, проблемним і аспектним. Системний моніторинг якості освіти має на меті цілісно дослідити об'єкт за внутрішніми і зовнішніми компонентами якості освіти, тобто з'ясувати умови функціонування (ресурсне забезпечення, кадровий потенціал, технологічність управлінської діяльності тощо), оцінити навчальний процес (зміст освіти, задоволення освітніх потреб учнів, майстерність викладання тощо) і визначити результативність навчання (рівень навчальних досягнень, компетентність, когнітивний, духовно-моральний і діяльнісний компоненти розвитку особистості, ступінь її соціальної адаптації тощо).

Проблемний моніторинг націлений на вивчення певного компонента якості освіти, наприклад, умов функціонування освітнього середовища, організацію навчального процесу, результати освіти.

Аспектний моніторинг вивчає, акцентує увагу на окремому питанні одного з компонентів якості освіти, коли в проблемному моніторингу виокремлюється певний елемент, аспект діяльності об'єкта моніторингу і за ним оцінюється певна складова якості освіти.

На індивідуальному рівні оцінювання беруться передусім досягнуті учнями особистісні результати: успішність в оволодінні програмою навчання, навчальні досягнення, рівень соціалізації особистості, психічний і фізичний розвиток дитини тощо. Моніторинг індивідуальних особливостей її розвитку дає можливість оцінити освітні траєкторії за персоніфікованими критеріями, попередити негативні прояви розвитку суб'єкта навчання. У даному випадку моніторинг виступає здебільшого як педагогічний, а не управлінський інструментарій, оскільки обмежується суто особистісними характеристиками здобуття освіти. За ними не в повній мірі можна оцінити якість освітньої системи, в якій перебуває здобувач освіти.

На рівні закладу освіти первинною ланкою оцінювання може бути клас (група) або сам навчальний заклад загалом, за показниками діяльності яких простежується ефективність навчально-виховного процесу, його вплив на формування особистості. На цьому рівні індивідуальні показники результативності набувають імовірнісного характеру та «осереднюються» за статистичним розподілом даних у вигляді середнього арифметичного, дисперсії, моди, асиметрії тощо.

Етапи та умови реалізації Концепції

1. Перехід на нову структуру української школи й оновлений зміст освіти має здійснюватися послідовно з 2018/2019 навчального року, починаючи з першого класу.

2. Після прийняття в першому читанні Закону України «Про освіту» необхідно розпочати роботу над законопроектом «Про середню освіту».

3. Стандарти повної загальної середньої освіти (за рівнями), зокрема в частині першого циклу початкової освіти, необхідно розробити до 1 липня 2017 року, а нормативно-програмну документацію (типові освітні програми, навчальні програми з предметів тощо) для першого циклу початкової освіти підготувати до 1 листопада 2017 року.

4. З 2017/2018 навчального року в системі післядипломної освіти розпочати підвищення кваліфікації вчителів початкової школи у зв'язку із запровадженням нового змісту освіти. Під час розроблення стандартів вищої освіти з педагогічних спеціальностей врахувати перехід української школи на нову структуру і зміст освіти.

5. Розробити середньострокову (5–7 років) державну програму переходу загальноосвітніх шкіл України на нову структуру і зміст освіти з відповідним фінансовим забезпеченням запланованих заходів.

6. Модернізувати чинну мережу загальноосвітніх навчальних закладів відповідно до умов забезпечення якісної повної загальної середньої освіти на всіх її рівнях.

URL: <http://naps.gov.ua/uploads/files/sod/school-concept.docx>.

2016

Проект

Концепція початкової освіти*

Початкова освіта – складник неперервної освіти, перший обов’язковий рівень шкільного навчання. В Україні, як і у більшості країн світу, місією початкової школи залишається повноцінне, міцне засвоєння дітьми базових знань, загальнонавчальних умінь і соціалізація.

Метою чотирирічної початкової освіти є різнобічний розвиток особистості дитини відповідно до її вікових та індивідуальних психофізіологічних особливостей, формування морально-етичних і загальнокультурних цінностей, оволодіння ключовими і предметними компетентностями, необхідними життєвими і соціальними навичками, що забезпечують її готовність до продовження навчання в основній школі, життя у демократичному суспільстві.

Якість початкової освіти визначається взаємодією багатьох чинників: повним і своєчасним охопленням навчанням усіх дітей молодшого шкільного віку, різнобічним використанням досягнень дошкільного періоду, осучасненням, оздоровленням освітнього середовища, впровадженням методик особистісно і компетентісно зорієнтованого навчання, виховання і розвитку молодших учнів, технологічністю методик, моніторинговим супроводом, адекватною підготовкою педагогічних кадрів тощо.

В умовах дванадцятирічної шкільної освіти у початковій школі відбуваються суттєві зміни, які забезпечують реальні умови для переорієнтації навчально-виховного процесу на потреби дитини, досягнення якісно нових результатів її особистісного і соціального розвитку. У розв’язанні цих проблем враховуються виклики сьогодення і потреби перспективних змін.

* Проект цього документа розробили співробітники відділу початкової освіти Інституту педагогіки НАПН України: О. Я. Савченко, Н. М. Бібік, В. О. Мартиненко, К. І. Пономарьова, О. В. Онопрієнко, О. Ю. Прищеп, Н. П. Листопад, О. В. Вашуленко, І. В. Андрусенко.

Основні проблеми

Здійснення реального доступу молодших школярів до здобуття якісної початкової освіти загострюється через великі відмінності між школами, які територіально, соціально і демографічно працюють у різних умовах. Об'єктивні причини (децентралізація бюджету, ущільнення мережі шкіл, внутрішня міграція та ін.) створюють великі ризики для здобуття якісної початкової освіти.

Недостатньо розвинена мережа дошкільних закладів ускладнює обов'язкову передшкільну підготовку дітей старшого дошкільного віку. Такий стан, як засвідчує статистика, буде зберігатися у найближчі роки, тому постає потреба пошуку й інших шляхів здійснення підготовки дітей до школи.

У багатьох дитячих садках спостерігається форсована підготовка дітей до школи шляхом формування у них елементів навчальної діяльності, витіснення специфічних для дошкільників активних форм ігрової діяльності, різних видів художньої творчості.

Умови навчання 6-річних першокласників (наповнення класів, режим навчання, вимоги до приміщення, забезпечення харчуванням) у переважній більшості закладів освіти не відповідають психофізіологічним особливостям розвитку дітей цього віку.

Наростають ризики погіршення фізичного, психологічного здоров'я дітей, що вимагає перегляду режиму навчальної праці, розвантаження і переструктурування змісту навчальних предметів, уникнення дублювання тощо.

Значно збільшилась кількість дітей, які потребують особливого і тривалого психолого-педагогічного супроводу, логопедичної, соціальної і медичної допомоги. До цього виклику початкова школа підготовлена лише частково.

У сільській місцевості якість освіти не витримує конкуренції із міською (про це свідчать результати ЗНО, участь школярів в олімпіадному русі та ін.).

Початкова школа сільської місцевості стала виключно малочисельною, а через це поглибилися потреби впровадження інших форм навчання, штатних розписів, створення відповідного освітнього середовища.

Потребує змін експертиза навчального забезпечення. Частина підручників залишається застарілою з огляду на інноваційні і нові результати початкової освіти. Недостатнє виділення коштів на їх друк і застарілі уявлення замовників про функції цього виду продукції обмежує авторів у створенні повноцінної сучасної навчальної книги. У більшості випадків

школи, вчителі не мають змоги самостійно обирати той або інший підручник, брати участь у формуванні державного замовлення.

Економічна нестабільність зумовила слабку і застарілу матеріальну базу навчальних закладів, відсутність сучасного обладнання. Досі не досягнуто повноцінного забезпечення їх сучасною комп'ютерною технікою, що негативно впливає на рівень володіння вчителями інформаційно-комунікаційними технологіями, обмежує доступ учнів до інформації пізнавального змісту.

Залишається нерозв'язаною за давнина суперечність між інноваційним характером очікуваних змін у змісті 12-річної школи і наявним у практиці неефективним підходом до підготовки педагогічних кадрів, який не має випереджувального характеру.

Відсутність соціально-економічних стимулів гальмує розвиток громадської ініціативи, самодіяльності й самоврядування педагогів. Надмірне завантаження учителів початкової ланки освіти, незадовільний рівень оплати їхньої праці, соціальна незахищеність залишаються поза увагою держави. Це спричиняє низький темп оновлення педагогічних кадрів – у школу не приходять молоді, талановиті й успішні спеціалісти.

Напрями оновлення початкової освіти

Доступність початкової освіти

Початкова школа є обов'язковою. До неї вступають діти у віці 6–7 років. Вибір навчального закладу здійснюється за місцем проживання або за бажанням батьків з урахуванням потреб дитини (спеціалізовані школи, навчання дітей з особливими потребами).

Початкова школа може функціонувати як самостійний навчальний заклад або діяти в комплексі з дошкільним закладом освіти, гімназією, позашкільними навчальними закладами.

З урахуванням специфіки місцевості та демографічної ситуації для забезпечення доступу дітей молодшого шкільного віку до здобуття початкової освіти можуть створюватися різні типи навчальних закладів.

Серед моделей закладів, що надають початкову освіту у сільській місцевості, перспективною є «Школа-родина» (або «Громадська школа», «Школа одного вчителя»). Особливість цих шкіл полягає в тому, що учні різних вікових груп (класів) навчаються одночасно з одним учителем. Такі заклади можуть функціонувати у найменших сільських поселеннях. Робота вчителя і навчання дітей мають низку суттєвих особливостей, тому на часі законодавче закріплення нових термінів, створення відповідних нормативних і педагогічних засад їх функціонування.

Структура початкової освіти розподіляється на цикли, які визначаються:

- віковими, фізіологічними і пізнавальними особливостями розвитку учнів;
- необхідністю пом'якшення адаптації учнів до початку навчання і нової ситуації соціального розвитку;
- функціями циклів у школі першого рівня.

Відповідно виділяються два цикли:

1–2 класи – I цикл – адаптаційно-ігровий. Його призначення – точніше пристосувати навчально-виховний процес до вікових можливостей і потреб дітей 6–7-річного віку, вирівнювання їхніх стартових освітніх позицій. Цей цикл передбачає формування у дітей якостей, необхідних для суспільно значущої поведінки та діяльності у групі (дисциплінованість, старанність, ввічливість, щирість); способів спілкування, різнобічної гуманістично спрямованої активності. Для дітей цього віку характерним є наочно-образне мислення, прагнення до ігрової діяльності. Введення такого циклу відповідає цілісності сприймання дітьми навколишнього світу. Це орієнтує на конструювання змісту і організацію навчання у 1–2 класах із пріоритетним використанням ігрових методів, різних видів інтеграції, унеможливорює бальне оцінювання.

3–4 класи – II цикл – основний. Його призначення – продовжити виховання морально-етичних цінностей, набуття досвіду соціальної взаємодії, цілеспрямовано здійснювати формування в учнів ключових і предметних компетентностей, оволодіння розгорнутою навчальною діяльністю, уміннями працювати самостійно, у групі, у проекті, у різних видах творчої діяльності тощо. Це акцентує увагу на технологічності навчання, супровідному моніторингу навчальних досягнень. Водночас не виключаються ігрові, інтегровані заняття.

Циклічність сприяє зосередженню педагогічних інновацій і відомих методик на знаходження оптимальних засобів розкриття індивідуальних потреб і здібностей дітей. Тому орієнтація на структурні цикли передбачає відповідну підготовку вчителів з педагогічної діагностики; більш повної і доказової аргументації вимагатимуть обсяги навчальних навантажень з усіх предметів.

Зміст освіти становить основу для реалізації всіх складників навчально-виховного процесу і прилучає особистість до засвоєння системи знань про навколишній світ, сучасне виробництво, культуру і мистецтво, етичні і правові норми; до набуття досвіду ціннісного ставлення до світу, один до одного, необхідних дитині для подальшої освіти і життя.

Цілісне уявлення про зміст і структуру цього рівня освіти визначає Базовий навчальний план, який встановлює погодинне співвідношення між освітніми галузями, гранично допустиме навантаження учнів та загальнорічну кількість годин. До Базового навчального плану входять інваріантний і варіативний складники змісту початкової освіти.

Інваріантний складник змісту формується на державному рівні і є обов'язковим для всіх загальноосвітніх навчальних закладів незалежно від їх підпорядкування і форм власності. Він може бути реалізований за базовими та експериментальними навчальними програмами і варіативними підручниками.

Зміст інваріантного складника охоплює такі освітні галузі: «Мови і літератури», «Математика», «Природознавство», «Суспільствознавство», «Основи здоров'я і фізична культура», «Технологія», «Мистецтво». Сукупність цих галузей є необхідною і достатньою для загальноосвітньої підготовки і соціально-особистісного розвитку учнів молодшого шкільного віку.

У розробленні змісту посилюється його практична спрямованість, увага до індивідуальних особливостей учнів, здійснюється розвантаження (скорочення термінології, обсягів, уникнення дублювання тощо), дотримується відповідність часу вивчення з обсягом результатів тощо.

У зв'язку з потребою досягнення всіма учнями вимог програми, 10% навчального часу (з кожного предмета) використовується учителем для індивідуальних занять.

Зміст освітніх галузей залежно від їх функцій реалізується у програмах і підручниках через окремі навчальні предмети, інтегровані курси, міжпредметні зв'язки.

В умовах інтеграції зміст освіти може бути представлений як цілісна система елементів, пов'язаних між собою в цільовому, змістовому, процесуальному і результативно-прогностичному аспектах; здійснюватися у різних видах інтеграції: тематична, процесуальна; у межах однієї галузі; міжгалузева, а також на інтегрованих заняттях, інтегрованих уроках, проектах.

Варіативний складник Базового навчального плану визначається навчальним закладом самостійно з урахуванням особливостей навчального закладу та індивідуальних освітніх потреб учня. У початкових класах варіативний складник містить години, які можна використати додатково на вивчення навчальних предметів освітніх галузей, індивідуальні консультації та групові заняття з учнями.

Школи мають право працювати за власними акредитованими освітніми програмами, які дають змогу забезпечити навчальний процес відповідно до вимог Державного стандарту і не передбачають поглибленого вивчення навчальних предметів.

Організація навчально-виховного процесу

В організації навчально-виховного процесу виняткового значення набуває створення предметного і психо-дидактичного середовища, яке має бути сприятливим для навчання і розвитку дітей; середовище стає динамічним для організації різних видів активної співпраці учасників навчального процесу: взаємодію учителя і групи, учителя – групи – класу; учителя – групи – учня та ін.; ураховують різні навчально-пізнавальні і комунікативні можливості учнів, спрямовані на розвиток певних соціальних і навчальних якостей.

Домашні завдання мають будуватися на засадах особистісно зорієнтованого, компетентнісного і диференційованого підходів; призначені для виконання учнями в позаурочний час.

Учні 1 класів не одержують домашніх завдань; у 2 класі дітям можуть пропонуватися завдання, які стимулюють інтерес до навчання і виконуються переважно в усній формі. Учні 3–4-х – виконують домашні завдання диференційованого характеру, зміст і обсяг яких визначаються залежно від потреб дітей, а отже, мають для них особистісну значущість.

Початкова школа функціонує як п'ятиденна. Структуру навчального року, режим навчального дня і тижня може визначати педагогічна рада школи за погодженням з місцевим управлінням освіти. Загальна тривалість навчального року не перевищує 175 днів.

Для початкових класів за клопотанням батьків працюють групи продовженого дня для учнів одного класу або різновікові.

Для дітей з особливими потребами тривалість здобуття початкової освіти може бути подовжена; у разі потреби навчання доповнюється корекційно-розвивальним складником.

Контроль і оцінювання навчальних досягнень учнів

Контрольно-оцінювальна діяльність здійснюється на суб'єкт-суб'єктних засадах, що передбачає систематичне відстеження індивідуального розвитку учнів у процесі навчання. За цих умов контроль і оцінювання набуває для учнів формувального характеру. Контроль спрямований на пошук ефективних шляхів просування конкретного учня у навчанні, а визначення особистих результатів учнів не передбачає порівняння

із досягненнями інших і не підлягає статистичному обліку з боку адміністративних органів.

Упродовж навчання в початковій школі учні опановують способи самоконтролю, саморефлексії і самооцінювання, суб'єктності навчання, що сприяє стимулюванню відповідальності, розвитку інтересу, своєчасному виявленню прогалин і корекції у знаннях, уміннях, навичках.

До об'єктів оцінювання належать:

- предметні компетентності, виражені характерним для даного предмета досвідом застосування знань, умінь, навичок, способів діяльності, ціннісних ставлень в конкретних ситуаціях;

- загальнонавчальні уміння і навички – організаційні, логікомовленнєві, загальнопізнавальні, рефлексивні – сформовані засобами різних предметів;

- ключові компетентності – сформовані в процесі навчання усіх предметів, у взаємозв'язку урочної і позаурочної роботи; соціальний досвід, який застосовується у різних сферах діяльності людини.

Оцінювання здійснюється за визначеними критеріями, у 1 і 2 класах на безбальній основі, у 3 і 4 – за 12-бальною шкалою, побудованою відповідно до чотирьох рівнів засвоєння навчального змісту (початковий, середній, достатній, високий). Оцінка постає не самоціллю, а засобом, який допомагає учню відстежувати свої результати, мотивувати досягнення максимально можливого рівня.

Контроль і оцінювання здійснюється шляхом проведення різних форм підсумкового моніторингу навчальних досягнень (контрольні роботи, у т. ч. інтегровані; творчі завдання); спирається на загальні підходи до розроблення інструментарію з різних предметів, передбачає кількісний і якісний аналіз результатів.

За результатами моніторингу вчитель-класовод складає розгорнуту характеристику, у якій подається інформація про особистісні якості, навчальні досягнення випускника початкової школи.

Портрет випускника початкової школи

Відповідно до Національної рамки кваліфікацій (1 рівень) на кінець шкільного навчання учень досягає таких результатів:

в особистісній сфері:

- усвідомлює свою належність до України як держави, орієнтується в загальнолюдських і національних цінностях;

- виявляє патріотичні почуття, шанобливе ставлення до символів держави, традицій українського народу, естетично-ціннісне ставлення до

творів мистецтва; толерантність до інших культур, поглядів, звичаїв; засвідчує громадянську ідентичність у вчинках і діяльності;

- застосовує соціальні норми, правила в ситуаціях, що передбачають виконання різноманітних ролей (учня, члена сім'ї, члена місцевої громади, громадянина);

- усвідомлює основні моральні норми й орієнтується на їх дотримання й виконання, розпізнає вчинки, які суперечать моральним настановам, і виявляє до них негативне ставлення;

у загальнопізнавальній і предметній сферах:

- позитивно ставиться до школи, до навчання, розуміє необхідність навчання, самоосвіти як умову життєвого успіху;

- читає і розуміє художні, науково-пізнавальні й інструментальні тексти; здійснює пошук потрібної інформації, застосовує її у навчально-пізнавальній діяльності і життєвому досвіді;

- використовує різні способи пошуку інформації в довідникових джерелах, у тому числі за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій;

- самостійно працює з інформацією, поданою в різних форматах (текст, малюнок, таблиця, діаграма, схема);

- встановлює кількісні і просторові відношення між реальними об'єктами навколишньої дійсності (природними, культурними тощо); володіє знаннями про природу, її складники, про тіла, речовини, їх властивості; застосовує способи природоохоронної діяльності;

- застосовує набутий досвід для збереження, зміцнення фізичного, соціального, духовного та психічного складників здоров'я, для виконання правил безпечної поведінки;

- використовує засвоєні способи навчальної діяльності у вирішенні предметних і міжпредметних завдань, способи самоконтролю й самооцінювання результату в порівнянні зі зразком, з планом, зі схемою; творчо застосовує знання, уміння, способи діяльності в нових умовах;

- встановлює причинно-наслідкові зв'язки, доводить правильність міркувань, висловлює оцінні судження з приводу побаченого, почутого, прочитаного;

у комунікативній сфері:

- виявляє здатність взаємодіяти з іншими людьми, співпрацювати і досягати спільних цілей;

- користується рідною мовою як засобом спілкування, пізнання, впливу;

- демонструє мотивоване ставлення до вивчення іноземної мови;

– використовує мовленнєві засоби для вирішення різних комунікативних завдань: усвідомлено і довільно будує зв'язні усні й письмові висловлювання, володіє монологічною і діалогічною формами; уміє спілкуватись і взаємодіяти у різних видах співпраці з дорослими та однолітками.

Початкова шк. – 2016. – № 6. – С. 1–4.

Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року*

Проблема, яка потребує розв'язання

Проблемою, яка потребує розв'язання, є суттєве погіршення якості загальної середньої освіти протягом 1992–2016 років, що є наслідком ряду таких факторів:

- зменшення обсягів фінансування;
- зниження рівня оплати праці вчителя;
- незадовільне матеріально-технічне забезпечення шкіл;
- бюрократизація системи управління освітою;
- застарілі зміст освіти та методики викладання.

Проявами проблеми є:

- збільшення частки молоді, яка здобуває освіту за кордоном;
- тенденція до зниження показників України у міжнародних дослідженнях конкурентоспроможності та інноваційної привабливості, які впливають на економічний розвиток України.

Загальна середня освіта в Україні має такі основні ознаки:

- наявність суттєвого сегмента високоякісної освіти, насамперед математичної та природничої (елітарна освіта);
- домінування в системі освіти шкіл з невисокою якістю освітніх послуг;
- суттєві територіальні відмінності в якості загальної середньої освіти (між сільськими та міськими школами, між окремими регіонами);
- тенденція до погіршення якості освіти в цілому у державі;
- недостатня мотивація до освіти значної частини молоді.

* Документ схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 р. У ньому визначено мету, шляхи та етапи реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти на період до 2029 р.

Отже, проведення докорінної реформи загальної середньої освіти сприятиме подоланню негативних тенденцій, забезпеченню соціальної рівності та згуртованості, економічного розвитку і конкурентоспроможності держави.

Досвід країн Східної Європи (Польщі, Чехії) свідчить про суттєвий вплив освітніх реформ на розвиток економіки та конкурентоспроможність освіти на міжнародному рівні.

Мета Концепції

Метою Концепції є забезпечення проведення докорінної та системної реформи загальної середньої освіти за такими напрямками:

- ухвалення нових державних стандартів загальної середньої освіти, розроблених з урахуванням компетентностей, необхідних для успішної самореалізації особистості;

- запровадження нового принципу педагогіки партнерства, що ґрунтується на співпраці учня, вчителя і батьків;

- підвищення мотивації вчителя шляхом підвищення рівня його оплати праці, надання академічної свободи та стимулювання до професійного зростання;

- запровадження принципу дитиноцентризму (орієнтація на потреби учня);

- удосконалення процесу виховання;

- створення нової структури школи, що дасть змогу засвоїти новий зміст освіти і набути ключових компетентностей, необхідних для успішної самореалізації особистості;

- децентралізація та ефективне управління загальною середньою освітою, що сприятиме реальній автономії школи;

- справедливий розподіл публічних коштів, що сприятиме рівному доступу усіх дітей до якісної освіти;

- створення сучасного освітнього середовища, яке забезпечить необхідні умови, засоби і технології для навчання учнів, вчителів і батьків;

- створення необхідних умов для навчання учнів безпосередньо за місцем їх проживання, зокрема у сільській місцевості, або забезпечення регулярного підвезення до шкіл.

Згідно з реформою загальної середньої освіти випускник нової української школи – це:

- цілісна всебічно розвинена особистість, здатна до критичного мислення;

– патріот з активною позицією, який діє згідно з морально-етичними принципами, здатний приймати відповідальні рішення, поважає гідність і права людини;

– інноватор, здатний змінювати навколишній світ, розвивати економіку за принципами сталого розвитку, конкурувати на ринку праці, навчатися впродовж життя.

За експертними оцінками, найбільш успішними на ринку праці в найближчій перспективі будуть фахівці, які вміють навчатися впродовж життя, критично мислити, ставити цілі та досягати їх, працювати в команді, спілкуватися в багатокультурному середовищі та володіють іншими уміннями.

Шляхи і способи розв'язання проблеми

Розв'язання проблеми передбачається здійснити шляхом проведення докорінної та системної реформи загальної середньої освіти з урахуванням досвіду провідних країн світу, зокрема змісту загальної середньої освіти, педагогіки загальної середньої освіти, системи управління загальною середньою освітою, структури загальної середньої освіти, системи державного фінансування загальної середньої освіти, нормативно-правового забезпечення загальної середньої освіти.

Реформування змісту загальної середньої освіти передбачає розроблення принципово нових державних стандартів загальної середньої освіти, які повинні ґрунтуватися на компетентнісному та особистісно-орієнтованому підході до навчання, враховувати вікові особливості психофізичного розвитку учнів, передбачати здобуття ними умінь і навичок, необхідних для успішної самореалізації в професійній діяльності, особистому житті, громадській активності.

Зазначені стандарти повинні також ґрунтуватися на Рекомендаціях Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу «Про основні компетентності для навчання протягом усього життя».

Ключовими компетентностями є спілкування державною і рідною в разі відмінності мовою, спілкування іноземними мовами, математична грамотність, компетентності в природничих науках і технологіях, інформаційно-цифрова компетентність, уміння навчатися впродовж життя, соціальні і громадянські компетентності, підприємливість та фінансова грамотність, загальнокультурна грамотність, екологічна грамотність і ведення здорового способу життя.

Реформування педагогіки загальної середньої освіти передбачає перехід до педагогіки партнерства між учнем, вчителем і батьками, що

потребує ґрунтовної підготовки вчителів за новими методиками і технологіями навчання, зокрема інформаційно-комунікативними технологіями.

З метою створення умов для інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами необхідно розробити індивідуальні програми їх розвитку, що включатимуть корекційно-реабілітаційні заходи, психолого-педагогічний супровід і засоби для навчання таких дітей.

У рамках реформування системи управління загальною середньою освітою школа матиме право розробляти і впроваджувати власні освітні програми відповідно до державного стандарту загальної середньої освіти, змінювати статус бюджетної установи на статус неприбуткової організації із збереженням податкових пільг і отриманням фінансової автономії.

Для досягнення мети Концепції необхідно забезпечити стимулювання вчителя до особистого і професійного зростання та надання йому академічної свободи, а також матеріальне стимулювання, зокрема шляхом підвищення розрядів у Єдиній тарифній сітці.

Реформування структури загальної середньої освіти передбачає перехід до 12-річної середньої школи із трирічною профільною школою академічного або професійного спрямування. Профільна школа академічного спрямування сприятиме забезпеченню поглибленого вивчення окремих шкільних предметів з урахуванням здібностей та освітніх потреб учнів і продовженню їх навчання у вищих навчальних закладах, а професійного спрямування – здобуттю першої професії та можливості вступу до вищих навчальних закладів.

У рамках реформування системи державного фінансування загальної середньої освіти передбачається:

- створення системи прозорого розподілу публічних коштів у новій українській школі (школи будуть зобов'язані оприлюднювати дані про всі кошти, які надходять з бюджету та інших джерел);
- покриття видатків на забезпечення педагогічної складової частини навчального процесу за рахунок освітньої субвенції;
- удосконалення формули розрахунку освітньої субвенції з метою забезпечення рівного доступу до якісної освіти в різних регіонах і населених пунктах;
- створення необхідних умов для навчання і виховання дітей молодшого шкільного віку безпосередньо за місцем їх проживання, зокрема у сільській місцевості;

- створення умов для розширення державно-громадського партнерства на засадах співфінансування і спільного управління школами;
- запровадження принципу «гроші ходять за дитиною», зокрема для підтримки дітей з особливими освітніми потребами, які можуть разом з іншими дітьми здобувати освіту у пристосованих для цього школах;
- запровадження рівного доступу до бюджетного фінансування шкіл незалежно від форми власності.

Строки реалізації Концепції

Реалізація Концепції здійснюється протягом 2017–2029 років трьома етапами.

На першому етапі (2017–2018 роки) передбачається:

- прийняти новий Закон України «Про освіту»;
- розробити план дій з реформування системи загальної середньої освіти;
- розробити, затвердити та запровадити (2018 рік) новий державний стандарт початкової освіти з урахуванням компетентностей, необхідних для успішної самореалізації особистості;
- доопрацювати навчальні плани і програми з метою розвантаження та запровадження компетентнісного та антидискримінаційного підходу в початковій школі;
- утворити 200–250 опорних шкіл базового рівня у сільській місцевості;
- підвищити кваліфікацію вчителів початкової школи;
- підвищити заробітну плату вчителів шляхом збільшення ставок (окладів) у Єдиній тарифній сітці на два розряди;
- запровадити навчання авторів підручників та підготовку експертів з метою підготовки підручників нового покоління;
- створити національну електронну платформу для розміщення електронних курсів та підручників, розробити електронні підручники, курси дистанційного навчання за навчальними програмами, систему дистанційного навчання для підвищення кваліфікації вчителів;
- спростити систему документообігу, оптимізувати звітність, запровадити електронні форми документів;
- розробити новий Закон України «Про загальну середню освіту»;
- створити систему освітньої статистики і аналітики;
- взяти участь у міжнародному дослідженні якості середньої освіти PISA-2018;

- розпочати роботу з формування системи забезпечення якості освіти;
- забезпечити різноманітність форм здобуття початкової освіти.

На другому етапі (2019–2022 роки) передбачається:

- розробити, затвердити (2019 рік) та запровадити (2022 рік) новий державний стандарт базової середньої освіти з урахуванням компетентностей, необхідних для успішної самореалізації особистості;
- створити нову систему підвищення кваліфікації вчителів і керівників шкіл;
- провести інвентаризацію шкіл та закладів професійної освіти для створення мережі профільних шкіл;
- забезпечити якісне вивчення іноземних мов у профільній школі відповідно до Стратегії сталого розвитку «Україна–2020»;
- сформуванню мережу опорних шкіл базового рівня;
- розробити професійні стандарти педагогічної діяльності вчителя;
- створити мережу установ незалежної сертифікації вчителів;
- створити регіональні органи з питань забезпечення якості освіти;
- створити систему внутрішнього забезпечення якості освіти у школах (2022 рік);
- створити систему незалежного оцінювання результатів навчання за курс базової середньої освіти.

На третьому етапі (2023–2029 роки) передбачається:

- розробити, затвердити (2023 рік) та запровадити (2027–2029 роки) новий державний стандарт профільної освіти з урахуванням компетентностей, необхідних для успішної самореалізації особистості, що сприятиме створенню передумов для скорочення тривалості (навантаження) бакалаврських програм вищої освіти в середньому на 45 кредитів;
- сформуванню мережу профільних шкіл (2025 рік);
- створити систему незалежного оцінювання випускників профільної школи професійного спрямування.

Очікувані результати

Реалізація Концепції сприятиме:

- поліпшенню якості загальної середньої освіти в цілому;
- подоланню територіальних відмінностей у якості загальної середньої освіти;
- забезпеченню престижності професійної освіти;
- поліпшенню якості вищої освіти за рахунок якісної підготовки у школах і кращого конкурсного відбору абітурієнтів.

Обсяг фінансових, матеріально-технічних, трудових ресурсів

Реалізація Концепції здійснюється за рахунок коштів державного і місцевих бюджетів та інших джерел, не заборонених законодавством.

Обсяг фінансових, матеріально-технічних і трудових ресурсів, необхідних для реалізації Концепції, визначається щороку з урахуванням можливостей державного і місцевих бюджетів, розміру міжнародної технічної допомоги.

*Офіц. вісн. України. – 2017. – № 1. – Ст. 22 ;
URL: http://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/54258/.*

Додаткові джерела за темою до розділу

1990

1. **Вишневський, О. І.** Вдивляючись у перспективу. Про деякі підходи до формування концепції української школи / О. І. Вишневський // Рад. шк. – 1990. – № 10. – С. 5–9.

1993

2. **Таланчук, П. М.** Україна ХХІ століття: стратегія освіти (доповідь міністра освіти на Першому з'їзді педпрацівників України) / П. М. Таланчук // Рідна шк. – 1993. – № 2. – С. 2–8.

1995

3. **Жофчак, З. З.** Концепція навчально-виховної роботи авторської школи / З. З. Жофчак // Початкова шк. – 1995. – № 7. – С. 48–51.

1996

4. **Концепція державного стандарту загальної середньої освіти України** : дод. 1 до рішення колегії М-ва освіти України від 22.05.1996 р. № 8/3–6 // Освіта України. – 1996. – № 3. – С. 4–5 ; Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1996. – № 17/18. – С. 7–11.

5. **Концепція спеціальної освіти осіб з особливостями психофізичного розвитку на найближчі роки та перспективу** / АПН України, Ін-т спец. педагогіки. – Київ : Центр слухової реабілітації «Аврора», 1996. – 36 с.

1997

6. **Алексюк, А.** Концепція вихідних засад демократизації навчального процесу в освітніх закладах України / [А. Алексюк] // Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні : пед. концепції / Всеукр. Пед. Т-во ім. Григорія Ващенко [та ін.]. – Київ, 1997. – С. 58–77.

7. **Кононенко, П. П.** Концептуальні засади української національної школи-родини / [П. Кононенко, Т. Усатенко] // Концептуальні засади

демократизації та реформування освіти в Україні : пед. концепції / Всеукр. Пед. Т-во ім. Григорія Ващенко [та ін.]. – Київ, 1997. – С. 123–133.

8. **Кононенко, П. П.** Концепція національної системи освіти / П. П. Кононенко // Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні : пед. концепції / Всеукр. Пед. Т-во ім. Григорія Ващенко [та ін.]. – Київ, 1997. – С. 23–41.

9. **Степанишин, Б.** Демократизація українського шкільництва (організаційний аспект) : [виступ професора Рівнен. педінституту, лауреата Держ. премії України в галузі науки Бориса Степанишина на загальноукр. пед. конф. «Демократизація освіти в Україні»] / Борис Степанишин // Освіта. – 1997. – 5–12 лют. (№ 10/11). – С. 3.

1999

10. **Комплексний** план заходів щодо розвитку загальної середньої освіти в 1999–2012 роках : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 11.03.1999 р. № 348 // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1999. – № 9. – С. 12–25.

2002

11. **Сологуб А. І.** Концепція креативної освіти в природничо-науковому ліцеї / А. І. Сологуб // Рідна шк. – 2002. – № 12. – С. 9–19.

2004

12. **Концепція профільного навчання в старшій школі** : затв. рішенням колегії Міносвіти і науки України від 25.09.2003 р. № 10/12-2 // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2003. – № 24. – С. 3–14.

Те саме // Нормативно-правове забезпечення освіти : [у 4 ч. / голов. ред. В. В. Григораш]. – Харків, 2004. – Ч. 1 : Доктрина, закони, концепції. – С. 130–143.

2005

17. **Програма розвитку освіти в Україні на 2005–2010 роки** : проект // Вища шк. – 2005. – № 3. – С. 76–103.

2006

18. **Концепція Державної програми розвитку освіти на 2006–2010 роки** : схвалено розпорядж. Кабінету Міністрів України від 12 лип. 2006 р. № 396-р // Освіта і управління. – 2006. – Т. 9, № 3/4. – С. 19–23.

2010

19. **Концепція розвитку інклюзивної освіти** : затв. наказом М-ва освіти і науки України від 01.10.2010 № 912 // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2010. – № 34/36. – С. 46–50.

2011

20. **Концепція інноваційного розвитку загальноосвітнього навчального закладу** : проект / розробники концепції: Г. Д. Щекатунова, А. Д. Цимбалару, О. І. Красота, О. Пузіков, К. В. Гораш // Рідна шк. – 2011. – № 6. – С. 28–38. – Бібліогр.: 17 назв.

2012

21. **Концепція пілотного проекту «LearnIn - SMART навчання»** : затв. наказом М-ва освіти і науки, молоді та спорту України від 12.07.2012 № 812 // Комп'ютер у шк. та сім'ї. – 2012. – № 5. – С. 44–46.

2014

22. **Концепція профільного навчання в старшій школі** : затв. наказом М-ва освіти і науки України від 21 жовт. 2013 р. № 1456 // Фізика та астрономія в рідній шк. – 2014. – № 1. – С. 2–11.

2016

23. **Концепція моделі Школи відкритої освіти** / Валентина Ястребова [та ін.] // Рідна шк. – 2016. – № 2/3. – С. 21–25.

Розділ II.

Про виховання та розвиток дітей і молоді

Оглядова стаття

У цьому розділі представлено матеріали, котрі стосуються такої важливої загальнопедагогічної проблеми, як розвиток та виховання дітей і молоді в незалежній Україні.

Документів, присвячених цій тематиці, досить багато, що свідчить про велику зацікавленість освітян питаннями теоретичної розробки виховної проблематики. Водночас це говорить про турбулентність нинішніх освітніх процесів, їхню плинність як результату певної невизначеності суспільно-політичної ситуації в молодій українській державі впродовж усіх років її існування. Така увага до виховної проблематики може пояснюватися також продовженням радянської традиції, що приділяла надзвичайно велике значення саме виховному складнику освітнього процесу. Про це свідчить порівняння з нечисленними аналогічними зарубіжними матеріалами, які мають практикоорієнтований і конкретний характер¹.

Говорячи про концептуальні тексти, присвячені вихованню дітей і молоді, матимемо на увазі, що в документах, помічених у I-му розділі про розвиток загальної середньої освіти, є, крім інших складників, і розділи, що стосуються виховного процесу в закладах загальної середньої освіти, де в одних коротко, а в інших розлогіше розкриваються напрями, сутність і структурні компоненти організації та функціонування виховного процесу як важливої структурної складової частини їхньої діяльності. Читач може ознайомитися з ними, звернувшись до матеріалів першого розділу.

У цьому ж розділі зібрано тексти – концепції, програми, орієнтири, – де порушено питання як теоретико-методологічного обґрунтування розвитку виховного процесу в освітньому просторі держави, так і їх практичного переломлення в програмах та орієнтирах.

Ми керувалися загальними критеріями відбору матеріалів до цього розділу, зазначеними в статті «Від упорядників», а також деякими іншими, що стосуються безпосередньо нашої теми. Зокрема, враховували ступінь їх впливу на модернізаційні процеси в галузі виховання: обирали ті, які мали обов'язковий характер, а отже, втілювалися й спричинювали зміни. Не менш важливим критерієм стала також альтернативність ідеям і положенням, висунутим офіційними органами й установами. Як правило, в

¹ Сухомлинська О. В. Концептуалізація ідей про виховання моральності в сучасній Україні. *Шк. світ.* 2015. № 4. С. 4–20.

альтернативних документах відображалися позиції, які не співпадали з офіційними.

За такими критеріями до цього розділу ввійшло 18 текстів. Їх доповнено бібліографічним списком із 26 позицій. Із цими конгруентними матеріалами читач може ознайомитися самостійно. У зазначеному списку подано ті джерела, які за своїм змістом певним чином повторюють представлені в розділі тексти або дещо виходять за рамки завдань, поставлених упорядниками хрестоматії.

Отже, за 26 років загальна кількість засадничих спеціальних праць, присвячених розвитку й вихованню дітей і молоді, включених в антологію, а також бібліографічно описаних, становить 44 найменування. Вони дають цілісне уявлення про перебіг виховних процесів в освітній галузі.

Як і в першому розділі, документи про виховання розташовані в хронологічному порядку. Такий підхід дає можливість виявити та проаналізувати не лише загальну наукову активність авторів, а й тематичну спрямованість матеріалів, тобто вказівки на актуальні напрями виховної проблематики, що розроблялися в певні роки.

Відзначимо, що серед текстів цього розділу переважають *концепції* (14), тобто документи, що відображають систему поглядів стосовно розглядуваного феномена та містять мету, завдання, принципи, зміст, особливості, передбачувані технології й очікувані результати. В енциклопедичних словниках зазначено, що концепція – це насамперед пояснення позиції, вона не верифікується та є до певної міри умовивідною, на відміну від програм, проєктів, орієнтирів².

Отже, маємо справу передусім з теоретичними побудовами, які стосуються цілком практичних речей – питань виховання дітей і молоді. Важливою їх характеристикою є світоглядні установки й моральні орієнтири, які дають змогу прослідкувати домінуючі в суспільстві системи цінностей.

Наголосимо, що наукова робота з написання основоположних документів щодо виховання дітей і молоді проводилася не лише впродовж усіх років незалежності України, а розпочалася ще за останніх років існування СРСР. Так, перші концептуальні тексти були підготовлені у відповідь на оголошений провідним українським радянським педагогічним журналом «Радянська школа» конкурс зі створення освітянами концепцій, у яких було б визначено мету й завдання виховання дітей і молоді в умовах відносної демократизації суспільного життя. За його результатами було опубліковано 3 документи, підготовлені психологами – О. В. Киричуком,

² Філософський енциклопедичний словник / Нац. акад. наук України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. Київ, 2002. С. 301.

директором Науково-дослідного інституту психології УРСР³, і двома співробітниками цього ж інституту І. Д. Бехом та В. О. Моляко⁴. Вони присвячені методологічним і теоретико-практичним підходам до виховного процесу, де прослідковується помітна тенденція звільнитися від радянських кліше й увиразнити орієнтації на демократичні та гуманістичні цінності, які розглядалися авторами як дитиноцентричні й особистісно орієнтовані. У цих проектах уперше в тексти вводилися такі поняття, як «особистість», «самореалізація», «суб'єктність», «самосвідомість», «рефлексія» тощо.

Серед 15 інших представлених у хрестоматії документів, що створювалися в наступні роки, на жаль, мало тих, які стосувалися різних аспектів розвитку особистості дитини. Ці матеріали досить повно представлені в розділі, оскільки в них найбільшою мірою висвітлено особистісно орієнтований, дитиноцентричний і розвивальний підходи до організації навчально-виховного процесу, спрямування на різнобічний розвиток особистості⁵.

Назви всіх документів, що ввійшли до розділу, вказують на їхню тематичну спрямованість – інтелектуальна (розвиток дитини), фізична, трудова, моральна тощо, або ж на масштаб поширення дії (загальнодержавний, галузевий) чи на місце проведення виховної роботи (школа, позашкілля).

Структура документів цього розділу є такою: пояснення необхідності їхнього створення, сутність, мета й завдання, що залежать від тематичної спрямованості, а також принципи, зміст та основні шляхи реалізації. Особливу увагу приділено причинам написання відповідних документів. Їх, як правило, можна умовно поділити на *функціональні* (для чого підготовлено текст: наприклад, для поліпшення виховного процесу в позашкільних закладах освіти) і *генетичні* (аналізуються попередні документи, якщо вони є; у декотрих здійснюється хронологічний екскурс, описується стан справ

³ Киричук О. В. Концепція виховання підростаючих поколінь суверенної України. *Рад. шк.* 1991. № 5. С. 33–40.

⁴ Бех І. Д. Концепція виховання особистості. *Рад. шк.* 1991. № 5. С. 40–47; Моляко В. О. Концепція виховання творчої особистості. *Там само.* С. 47–51.

⁵ Комплексна програма пошуку, навчання і виховання обдарованих дітей та молоді «Творча обдарованість»: затв. наказами Президії АН України від 11.12.1991 р. № 335, колегії Міносвіти України від 16.10.1991 р. № 8/70, колегії Мінвузу України від 20.11.1991 р. № 12-5/2010, Мінмолодьспорту України від 3.12.1991 р. № 51, Мінздоров'я України від 4.12.1991 р. № 11-3, правління фонду «Обдаровані діти України» від 9.10.1991 р. № 3. *Інформ. зб. М-ва освіти України.* 1992. № 3. С. 17–22; № 5. – С. 20–32; Концепція самоорганізації розвитку особистості учня у навчально-виховному процесі / М. О. Аверін, Т. А. Аверіна, Ю. П. Болотін, Є. С. Львов, Л. С. Філоненко. *Рідна шк.* 1993. № 8. С. 53–60; Киричук О. В. Концепція організації навчально-виховного процесу в школі розвитку. *Там само.* 1994. № 6. С. 15–18.

у певному напрямі виховання на момент написання концепції, найчастіше негативний, який і спонукає до покращення ситуації, тобто підготовки нових текстів).

Відмінна риса документів про виховання й розвиток дітей і молоді та їх важливий складник – наявність аналізу етапів фізичного й психічного розвитку дитини (від дошкільця до юнацького віку).

Крім того, у текстах цього розділу є звернення до фундаментальних людських цінностей як категорії філософії освіти, котрі має поширювати освітньо-виховне середовище. Із-поміж них найбільша увага приділяється національним цінностям, які є наріжним каменем побудови теоретичних міркувань та організації подальших практичних кроків. Майже всі документи розділу у своїй назві мають означення «національний». У запропонованих текстах «національне» розуміється як україноцентризм, акцентуація на сукупності створених на теренах України впродовж досить значного відрізка часу духовно-моральних, естетичних, художніх, літературних цінностей наукового й емпіричного характеру з метою ознайомлення, долучення до них дітей і молоді.

Важливою та неодмінною складовою частиною праць щодо національного виховання є включення в їх структуру цінностей, закладених в етнопедагогіці, на яких, за переконанням авторів, великою мірою має вибудовуватися виховний процес дітей і молоді. Ця тенденція прослідковується особливо в документах, створених у 1990-ті роки⁶.

Прикметна ознака, що вирізняє представлені в розділі матеріали від усіх інших – це наявність у певної частини з них ідей і положень про релігійне виховання або ж виховання на основі християнських цінностей⁷.

Розглядаючи весь масив текстів і проаналізувавши додаткові документи, які ввійшли до бібліографічного списку в кінці розділу, можна зробити висновок, що найбільша кількість створених концепцій присвячена національному вихованню як всеохопній категорії⁸. Друге місце посідають

⁶ Концепція національного виховання : схвалена Всеукр. пед. радою працівників освіти 30 черв. 1994 р. / М-во освіти України. *Початкова шк.* 1995. № 2. С. 48–52 ; Концепція національного виховання / кол. авт.: Ю. Д. Руденко, О. Т. Губко, Г. В. Біленька та ін. *Освіта.* 1996. 7 серп. (№ 41). С. 2–7.

⁷ Концепція національного виховання. *Початкова шк.* 1995. № 2. С. 48–52 ; Концепція національного виховання. *Освіта.* 1996. 7 серп. (№ 41). С. 2–7 ; Сухомлинська О. В. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей. *Шлях освіти.* 2002. № 4. С. 13–19.

⁸ Концепція національного виховання. *Початкова шк.* 1995. № 2. С. 48–52 ; Концепція національного виховання. *Освіта.* 1996. 7 серп. (№ 41). С. 2–7 ; Концепція виховання дітей і молоді у національній системі освіти : затв. рішенням колегії МОНУ від 28.02.1996 р. № 2/4-8. *Інформ. зб. М-ва освіти України.* 1996. № 13. С. 2–15 ; Національна

праці, у яких розглядаються питання національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання, яке в останні роки набуло актуального значення⁹. Загалом, як свідчить список джерел, наведений у кінці розділу, вони продовжують інтенсивно розроблятися.

Інші документи розділу охоплюють майже всі напрями виховання дітей і молоді в Україні: естетичне, фізичне, превентивне, громадянське тощо, але їх не так багато. Ці матеріали створювалися впродовж 1990-х років, коли виникла гостра потреба у виробленні концептуальних засад, необхідних для розгортання відповідної роботи.

Характерною особливістю концептуальних і програмних документів із виховної проблематики є їхній колективний характер. Лише невеликий відсоток із них підготовлено одноосібно, що було характерно для початкового етапу створення таких документів. Згодом, як правило, вони розроблялися в межах однієї інституції або ж організації, інколи – двома або трьома особами. Колективний підхід сприяв виробленню загальної позиції щодо змісту й сутності документа, концентрації зусиль, виявленню індивідуальної креативності та колективної відповідальності.

Особливу роль у цьому процесі відіграє Національна академія педагогічних наук України, а передовсім Інститут проблем виховання, що працює в її складі. Саме Академія наповнює конкретним теоретико-методологічним і практичним змістом питання державної політики в цій галузі. У розділі представлено 12 текстів, підготовлених в НАПН України, із чіткою вказівкою на її авторство. Крім того, багато документів, що виходили з грифом Міністерства освіти і науки України, готувалися в установах НАПН України, інколи із залученням інших фахівців.

Праці, створені колективом Інституту проблем виховання НАПН України (директор Інституту – І. Д. Бех), спираються на аксіологічний підхід, в основі якого лежить теорія цінностей. Власне, сам процес виховання в цих документах розглядається як формування особистості через ціннісний вибір шляхом долучення вихованців до соціальних цінностей та особистісних

програма виховання дітей і учнівської молоді. *Книга класного керівника : довід.-метод. вид.* / упоряд.: С. Кириленко, Н. Косарева. Харків, 2005. С. 288–327.

⁹ Концепція національно-патріотичного виховання молоді : затв. наказом М-ва України у справах сім'ї, молоді та спорту, М-ва освіти і науки України, М-ва оборони України, М-ва культури і туризму України від 27.10.09 р. № 3754/981/538/49. *Практика упр. закл. освіти*. 2010. № 2. С. 89–94; Бех І. Д., Чорна К. І. Програма українського патріотичного виховання дітей і учнівської молоді. *Гірська шк. Укр. Карпат*. 2015. № 12/13. С. 26–37; Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді : дод. до наказу М-ва освіти і науки України від 16.06.2015 р. № 641. *Інформ. зб. та комент. М-ва освіти і науки України*. 2015. № 8. С. 87–95; Концепція військово-патріотичного виховання в системі освіти України : проект. *Вища шк.* 2015. № 4/5. С. 118–126.

(установки, переконання, інтереси). У концепціях, розроблених науковцями цієї установи, пріоритетне місце відводиться системі цінностей державницького порядку: держава, нація, народ, Україна, що, на наш погляд, дещо входить у протиріччя із заявленими в цих же документах особистісно орієнтованими, персоналістичними цінностями.

Співробітники Інституту проблем виховання не обмежувалися написанням лише концепцій. Їх великою заслугою є забезпечення науково-методичного супроводу, конкретного змістового наповнення створених ними теоретичних документів. В антології представлено розроблені ними програми й орієнтири виховання, які опредмечують, конкретизують і диверсифікують виховний простір стосовно того чи іншого напрямку виховного процесу або ж його системного й цілісного сприйняття¹⁰.

Із-поміж інших вирізняється текст, підготовлений освітянами, які згуртувалися навколо Педагогічного товариства імені Григорія Ващенка. У цій концепції¹¹ розвиваються україноцентричні ідеї, де виховний ідеал – це українець, державник, християнин і воїн, котрий усе своє життя й діяльність підпорядковує Україні. Отже, пропонується не умовивідно-усамітнений ідеал виховання, а діяльнісно-наступальний і певною мірою колективний. Документи такого ж спрямування представлено в списку додаткових джерел¹². Їх можна класифікувати як ідеалістичні, радикально-наступальні.

Перелічені нами засадничі матеріали щодо національного та національно-патріотичного виховання розроблялися, як бачимо, різними установами, владними органами, громадськими організаціями й окремими особами. Тут прослідковуємо виразну тенденцію – якщо на початку незалежності України такі тексти створювалися ініціативно, переважно громадськими організаціями, то з плином часу україноцентрична спрямованість стала характерною й для документів, що виходили з офіційних установ і відомств. До того ж, якщо в 1990-х роках ідеї щодо національно-

¹⁰ Національна програма виховання дітей і учнівської молоді. *Книга класного керівника : довід.-метод. вид.* С. 288–327; Основні орієнтири виховання учнів 1–12 класів загальноосвітніх навчальних закладів України (програма) // Харківський навчально-виховний комплекс № 45 «Академічна гімназія». URL: <http://gymnasium45.edu.kh.ua/.../Основні%20орієнтири%20виховання%20учнів%20> (дата звернення: 14.04.2019); Бех І. Д., Чорна К. І. Програма українського патріотичного виховання дітей і учнівської молоді. *Гірська шк. Укр. Карпат.* 2015. № 12/13. С. 26–37.

¹¹ Концепція національного виховання. *Освіта.* 1996. 7 серп. (№ 41). С. 2–7.

¹² Концепція сучасного українського виховання / Львів. обл. орг. Всеукр. Пед. Т-во ім. Г. Ващенка. *Освіта.* 1966. 18 верес. (№ 50). С. 8–9; Концепція формування світогляду громадянина України : проєкт / розроб. Ю. Руденко. *Там само.* 1996. 20 листоп. (№ 63/64). С. 8–9; Вишневський О. Концепція демократизації українського виховання. *Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні : пед. концепції / Всеукр. Пед. Т-во ім. Григорія Ващенка та ін.* Київ, 1997. С. 78–122.

патріотичного виховання, які пропонували громадські організації, розцінювалися освітянським загалом як радикальні, то останні документи свідчать, що офіційна педагогіка в Україні багато в чому сприйняла й розвинула ідеї та цінності, висунуті в альтернативних матеріалах, обходячи проте питання релігійного виховання.

Ми зупинилися на характеристиці багатопланових і багатоаспектних текстів із питань виховання дітей і молоді, які мають всеохопний характер. Усі ж інші, у назві яких вказано цільове призначення або ж напрям – фізичне, художнє, превентивне, громадянське тощо – свої міркування підпорядковують ключовій темі й поширюють класичне розуміння цього напрямку, додаючи народознавчі, україноцентричні складники та висуваючи на передній план особистісно орієнтовані завдання.

Отже, в історії сьогодення української педагогіки, що вивчає питання виховання дітей і молоді, неабияке місце належить матеріалам концептуального характеру. *Спостерігається тенденція до вибудовування цілісної теорії національного виховання, яка об'єднала б усі можливі виховні проблеми.* Якщо на початку 1990-х років концепції були більш різноманітні, відзеркалювали різні підходи до розбудови виховного процесу, то з часом концептуальне поле стає все більш однорідним, до певної міри директивним, хоча й декларує різноманітність і поліпарадигмальність. Воно вже перенасичене концепціями, у яких автори обстоюють одні й ті ж аксіологічні та антропоцентричні позиції і в кожному наступному тексті змінюють лише певні акценти в своїх аргументаціях відповідно до актуальних ідеологічних і світоглядних запитів і потреб.

Відзначаємо, що в цьому напрямі наукової діяльності досить мало програм, проєктів, моделей, які мали б конкретний характер і пропонували різноманітні методики й технології, відштовхуючись від висунутих концептуальних положень. У програмах, орієнтирах, які існують сьогодні, як свідчать представлені тексти, спостерігається тенденція до повторення змістового наповнення, знову ж таки зі зміною наголосів і акцентів. Але оскільки цей процес продовжується, то не виключена поява нових інноваційних технологій і методик, які збагатять дослідницький інструментарій педагогів-практиків. Вони й стануть предметом аналізу для широкого кола освітян – від науковців до учителів.

*О. В. Сухомлинська,
д-р пед. наук, професор,
дійсний член НАПН України*

Концепція виховання підростаючих поколінь суверенної України*

1. Процес виховання (теоретичний аналіз)

Суть процесу виховання

Поняття «процес виховання» не дістало у вітчизняній педагогічній та психологічній літературі однозначного тлумачення, що пов'язано, з одного боку, із різним трактуванням терміна «виховання» (широке і вузьке його розуміння), а з другого – з невизначеністю вживання поняття «процес» (процес виховання як теоретичний об'єкт; виховний процес як реальна практика).

Вихідним положенням концепції є твердження, що процес виховання (як теоретичний об'єкт) – це закономірна, послідовна, неперервна зміна моментів розвитку взаємодіючих суб'єктів. Основним системоутворюючим елементом його (як реальної практики) виступає педагогічна взаємодія, де визначальним є виховання в широкому розумінні цього слова, бо включає в себе як процес передачі (обміну) теоретичних та практичних знань (освіта), так і передачу (обмін) духовних цінностей (власне виховання).

Між процесом передачі знань про природу, суспільство і людину (навчання – учіння) та процесом обміну духовними цінностями (власне виховання – самовиховання) існує діалектичний взаємозв'язок. Суть взаємодії цих двох процесів полягає в тому, що добре побудований процес навчання (і за змістом, і за формою організації) створює сприятливі умови для реалізації таких виховних завдань, як формування соціальних установок і ціннісних орієнтацій; гуманістичної спрямованості особистості; матеріальних, соціальних і духовних її потреб. І, навпаки, добре побудований виховний процес (у вузькому розумінні слова) створює сприятливі умови для реалізації завдань навчання – формування цілісних уявлень про навколишній світ і внутрішній світ людини.

Будучи «відрізком» цілісного виховного процесу, педагогічна взаємодія містить у собі всі його структурні компоненти: 1) мету (педагогічну задачу); 2) суб'єкти взаємодії; 3) активність щодо реалізації внутрішніх суттєвих сил суб'єктів взаємодії; 4) матеріальні, соціальні і духовні цінності взаємодіючих сторін; 5) соціальні норми, за якими

* Проект цього документа розробив у 1991 р. доктор педагогічних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту психології УРСР О. В. Киричук.

організується взаємодія; 6) соціально-психологічну ситуацію, в якій вона відбувається; 7) особистісно-розвивальний її результат.

За такого розуміння виховання – це саморозвивальна відкрита система, яка має полісуб'єктний, взаєморозвивальний характер. Тобто в педагогічному процесі розвиваються не лише вихованці і самі суб'єкти виховного впливу, не тільки виховна діяльність, а й система особистісної взаємодії, що є дещо більше, ніж сукупність окремих компонентів.

Переваги такого розуміння полягають у тому, що демонтується педагогічний процес, за якого відбувалося підганяння людини, її якостей, поведінки, світосприймання та світогляду під певні жорсткі соціальні норми, ідеологізовані схеми, котрі, будучи сформовані бюрократичною системою, постійно нав'язувалися кожному; за якого педагогічна взаємодія зводилася до монологу вчителя (поза зв'язком з іншими суб'єктами виховного впливу), котрий виступав у ролі інформатора – передавача знань у їх раціональній формі перед пасивними учнями, які, поглинаючи одержану інформацію, виступали в ролі посудини, що їй треба було заповнити. Разом із тим за такого розуміння виховного процесу наголос робиться на динамічній його стороні, що забезпечує внутрішній розвиток самої виховної системи через динаміку зворотного зв'язку. Останнє знімає необхідність зовнішнього щодо неї регулювання, дає можливість враховувати в єдиній системі всі виховні фактори (або більшість із них), дозволяє об'єктивувати неповторні особливості кожної особистості, кожного суб'єкта виховного впливу.

Таким чином долається однобічність існуючих підходів до процесу формування особистості: моносуб'єктного, інтернаціоналістського, за якого розвиток вихованця розуміється як автономний процес дозрівання, що йде під впливом програм біологічної та соціальної спадковості; моносуб'єктного, екстерналістського, який розглядає активність вихованця як результат впливу зовнішніх факторів; технологічного, що зосереджує всю свою увагу на діяльності вихователя. На зміну їм повинен прийти полісуб'єктний, особистісно-розвивальний, інтеракційний підхід, за якого виховання виступає як творення соціально-психологічних умов особистісного саморозвитку суб'єктів взаємодії, сприяння самореалізації суттєвих сил кожного із них.

Мета виховного процесу

Цілеспрямованість – найважливіша характеристика виховного процесу. Оскільки в ньому мають місце суб'єкт-суб'єктні відносини, то об'єктом педагогічного керування повинні бути творення і зміна соціально-психологічних умов саморозвитку особистості, за яких одні процеси стимулюються, інші – гальмуються. При цьому цілі суб'єкт-суб'єктної

взаємодії розглядаються не як щось зовнішнє щодо виховного процесу, а як такі, що входять у його структуру.

Як правило, мету виховання формують у вигляді «всебічної розвиненої особистості». Таке формулювання, із нашого погляду, правильне, коли виховання трактується як суспільне явище, поза його функціонуванням у вигляді виховного процесу. У реальному житті необхідне більш конкретне уявлення не стільки про всебічний розвиток (змістову сторону) цього процесу, скільки про саморозвиток, що передбачає наявність розвинених форм самосвідомості і здатності до самоусвідомлення; актуалізацію потреби особистості в саморозвитку, оволодіння нею соціально-адекватними засобами і способами їх реалізації. Якщо виходити саме з такого розуміння, то мета виховання повинна: а) відповідати потребам і умовам сучасного стану соціального розвитку суверенної України; б) бути єдиною і загальною для всіх ланок і ступенів системи виховання; в) у конкретизованому вигляді виступати критерієм ефективності виховного процесу на кожному з вікових етапів саморозвитку індивіда.

Такою загальною метою може стати виховання соціально активної, гуманістично спрямованої особистості, яка у своїй життєдіяльності керується загальнолюдськими (честь, совість, людська гідність, соціальна справедливість) і культурно-національними цінностями (працелюбність, добротворчість, волелюбність, суверенність, соборність). При цьому соціальна активність розглядається не тільки як результат виховання (соціалізації), а і як необхідна передумова максимального розкриття й реалізації власної індивідуальності, закладених природою здібностей, нахилів і талантів; підготовки до свідомого вибору місця в житті, формування національної самосвідомості; як особистісна самотворчість, удосконалення своєї душі.

Як відомо, мета може мати два значення: 1) об'єктивне явище, якого треба досягти; 2) психічне явище – тобто суб'єктивний образ бажаного результату дій (діяльності) або спілкування (К. К. Платонов).

Виходячи з цього, можна стверджувати, що існують об'єктивні цілі, цілі-соціальні ідеї, суспільні цілі та цілі суб'єктивні, які «як закон визначають спосіб і характер дій конкретної людини», цілі-ідеали, цілі-мотиви, цілі як внутрішні детермінанти життєдіяльності кожного із нас. У такому разі соціальна за змістом мета набуває психологічної форми – вироблення систем позицій особистості (громадянської, моральної, ділової, естетичної), актуалізація потреби особистості в саморозвитку, оволодіння нею соціально адекватними засобами її реалізації.

Мета виховання в єдності соціального змісту й психологічної форми ще не є власне компонентом реального виховного процесу. Для цього вона повинна бути конкретизована. Можливе виділення трьох етапів конкретизації (за Б. Бітінасом):

1) за віковими ступенями, що здійснюється теорією виховання. Мета залишається єдиною за своїм соціальним змістом для всіх етапів вікового розвитку, встановлюється лише міра посильності і визначається найкраща для певного вікового ступеня психологічна форма її вияву;

2) за соціально-психологічними умовами того чи іншого виховного закладу. Цей вид конкретизації визначається багатонаціональним характером населення України, багатоманітністю макро- і мезосередовища навчально-виховних закладів тощо. Єдина система цілей виховання при цьому є предметом тактичного аналізу. Зайнятися ним повинна методика виховної роботи;

3) за раніше реалізованими цілями виховання. Призначення цього етапу – вибір напряму в конкретній виховній роботі, на основі досягнення певного рівня саморозвитку суб'єктів педагогічної взаємодії, їх фізичних, психічних, соціальних та духовних потенцій. Здійснюється зазначена конкретизація під час планування виховної роботи в окремих педагогічних системах (сім'я – дитина, вчитель – учень, контактний колектив – особистість і т. п.), а її оптимальність залежить від рівня майстерності суб'єкта виховного впливу.

У загальному плані кінцевою метою виховання є переведення його в самовиховання, у самостійну реалізацію вихованцем своїх життєвих програм, у життєтворчість.

Суб'єкти виховного впливу

Пошукові соціологічні дослідження, проведені автором концепції, дають підставу стверджувати, що загальнолюдські та культурно-національні цінності особи, її духовне ядро формуються, в основному, під впливом п'яти зовнішніх факторів (суб'єктів виховного впливу): 1) сім'ї; 2) школи; 3) масових комунікацій; 4) первинного контактного колективу (групи, класу, об'єднання); референтних (неформальних) груп. Виявлено також, що на різних вікових етапах – дитинство, отрочество, юність, молодість, дорослість – на процес соціалізації особистості суб'єкти виховного впливу діють по-різному. Більшість впливає на формування духовних цінностей особи, її аксіологічного потенціалу на всіх етапах онтогенетичного розвитку. Проте тут є і свої особливості.

Так, у молодшому шкільному віці спільнодіючим фактором виховного впливу на формування соціальних установок і ціннісних орієнтацій дитини

виступає особистість педагога, далі йдуть у порядку рейтингу – сім'я, первинний контактний колектив, засоби масової інформації, референтні групи. Картина різко змінюється в старшому шкільному віці. Тут на перше місце виступають референтні групи, далі – засоби масової інформації, первинний контактний колектив, сім'я, педагог.

Поглиблені соціально-психологічні дослідження свідчать, що ці чинники по-різному впливають на вихованців одного і того ж вікового етапу онтогенетичного розвитку. Ефективність соціалізації залежить від змісту і форми педагогічної взаємодії її суб'єктів. Виявляється, що інтенсивність процесу формування соціальних установок, ціннісних орієнтацій, духовних цінностей залежить не лише від активності певного суб'єкта виховного впливу, а й від активності суб'єкта, який реалізує свої суттєві сили, від сприйнятливості виховання до цього впливу, ідентифікації його з тим чи іншим суб'єктом виховного впливу, від рівня його самоактуалізації.

Соціально-психологічні умови саморозвитку особистості

Саморозвиток передусім виявляється в самоактуалізації та самореалізації особистості виховання. Самоактуалізація як прагнення індивіда до більш повного виявлення і розвитку своїх особистісних можливостей, фізичних, психічних та соціальних потенцій передбачає наявність сприятливих соціально-психологічних умов, що створюються в процесі педагогічної взаємодії. Дати їх повну характеристику поки що немає можливості, бо ще не закінчені соціологічні, психологічні та педагогічні дослідження. Проте деякі з них назвати вже можна.

Так, у педагогічній системі «контактний колектив – особистість» необхідною умовою самоактуалізації виховання є його відповідне становище (неофіційний статус) у підсистемі дружніх стосунків. У системі «батьки – дитина» фактором самоактуалізації виступає форма стилю спілкування в сім'ї, де емоційний тон стосунків («теплота – холодність») і переважаючий тип контролю («дозвіл – обмеження») створюють сприятливі і несприятливі умови для самореалізації дитини. У системі «масова комунікація – споживач» життєва енергія посилюється або послаблюється завдяки реальним людям, образам, символам, голосам, що сприймає вихованець за допомогою телебачення, радіо, кіно, газет, книг і журналів. Інтенсивність контакту, а звідси й рівень самоактуалізації залежить від «плюралізму» позицій дійових осіб, зразків для наслідування, змісту духовних цінностей, що їх несуть у собі масові комунікації, від повернення юній особі права самій розібратися в складному світі життя.

У системі «референтна група – індивід» самоактуалізації вихованця сприяють задоволення соціогенних потреб (у визнанні, самовизначенні,

самостверженні і т. п.), можливість почувати себе незалежним і самостійним, звільнитися від рамок, властивих формальним групам і об'єднанням, забезпечити децентрацію, яка так необхідна для подальшого вільного розвитку особистості. Разом із тим тут є змога виділитися із загальної маси, продемонструвати власну унікальність, неповторність, дістати уявлення про реальне життя і визначити своє місце в ньому.

У системі «педагог – вихованець» необхідною умовою самоактуалізації виступають діалогічний стиль взаємин між суб'єктами педагогічної взаємодії, гуманістичні стосунки, можливість задовольнити свої потреби у взаєморозумінні, співчутті, співпереживанні – одне слово, взаємодії, за якої очікуваним результатом є не підтримання соціальних зв'язків (як за ритуального спілкування), не зміна партнера (як за маніпулятивного спілкування), а спільна зміна уявлень обох партнерів, що визначається глибиною психологічного контакту.

Оскільки в усіх розглянутих педагогічних системах «особистість», «дитина», «споживач», «індивід», «вихованець» виступає як один і той же суб'єкт педагогічної взаємодії, то кожен із суб'єктів виховного впливу робить свій внесок у процес формування адекватної самосвідомості та оволодіння адекватними засобами самореалізації. У цілому ж необхідною умовою самоактуалізації виступатиме взаємопов'язана, інтегрована система взаємовпливів; полісуб'єктна, особистісно розвивальна інтеракція, у ході якої реалізується обмін інформацією, емоціями та почуттями, духовними цінностями і поведінковими актами.

Місце і роль педагога в системі суб'єктів виховного впливу

Педагог, будучи одним із суб'єктів виховного впливу на школярів, разом із тим є організатором педагогічної взаємодії їх із природними предметами та соціальним середовищем. Педагогічне керування процесом реалізації мети виховання може здійснюватися на різних рівнях особистісно-розвивальної взаємодії від загального (на рівні держави, громадських та політичних організацій), через особливе (на рівні сім'ї, навчально-виховних колективів, неформальних груп і об'єднань, масових комунікацій) до одиночного (на рівні окремих осіб, референтних груп, контактних колективів).

Педагогічне керування покликане на основі загальної виховної мети чітко визначити завдання роботи для певного проміжку часу; провести діагностику соціально-психологічних умов самоактуалізації вихованців, з'ясувати основні тенденції і перспективи їх розвитку, головні, соціально-психологічні умови, за яких найбільш успішно відбуватиметься процес саморозвитку та самореалізації особистісних потенціалів, спланувати

діяльність і спілкування учнів, передбачивши ті види, що забезпечують формування внутрішніх спонукальних сил активної життєвої позиції; забезпечити організацію життєдіяльності виконавців, дотримуючись принципів її гуманізації, індивідуалізації, диференціації та інтеграції; здійснити регулювання і корекцію міжособистісних стосунків у шкільному класі як колективі; встановити відповідність між поставленими завданнями протягом певного часу і одержаними результатами діагностики саморозвитку для постановки нових виховних завдань.

II. Виховний процес (практична реалізація)

Проектування процесу педагогічної взаємодії

Визначення мети виховання – важливий початковий етап виховного процесу. Реалізація її на практиці потребує постановки і розв'язання трьох видів педагогічних задач, що передбачають: 1) передачу і засвоєння теоретичних знань, творчий пошук нової інформації; 2) формування певних умінь і навичок; 3) обмін і самостійне вироблення цінностей.

Здатність вихованця включатися у взаємодію для розв'язання педагогічних задач залежить насамперед від рівня його соціальної активності. Тому першим кроком вихователя на шляху проектування процесу педагогічної взаємодії – як критерій її ефективності – має стати педагогічна діагностика рівнів навчально-пізнавальної, предметно-трудової та соціально-комунікативної активності учнів. Наступним етапом є визначення за допомогою координатно-соціограмного аналізу шкільного класу як колективу становища кожного учня в системі дружнього спілкування, його референтних груп, офіційного й неофіційного лідерства.

Метрична, індексна, графічна, статистична обробка даних, одержаних на основі психолого-педагогічних тестів та експертної оцінки вчителів, які працюють у певному класі, допомагають спостерігати за саморозвитком учнів у навчально-виховному колективі, а також за ходом міжособистісного спілкування; характеризувати ціннісні орієнтації своїх вихованців у сфері діяльності та спілкування; бачити зростання чи зменшення кількості емоціональних контактів і зв'язків у класному колективі; не послаблювати уваги до тих, хто перебуває в психологічній ізоляції, до процесів диференціації та інтеграції класу, що є наслідком певного виховного впливу.

Періодичне тестування й використання експертної оцінки (щочверті) дають змогу фіксувати динаміку становища кожного учня в системі взаємин у класі; становлення, розвитку і розпаду груп взаємної прихильності та відчуженості, що є референтними щодо того чи іншого учня; бачити загальні тенденції диференціації та інтеграції класного колективу. Це спонукає вчителя до наукового аналізу соціально-психологічних умов саморозвитку

кожного окремого вихованця, змін, які відбуваються в класному колективі, продумування і добору відповідних педагогічних засобів впливу на процес взаємодії суб'єктів виховного впливу.

Педагогічна діагностика покликана виявляти не лише рівень соціальної активності окремих груп класу, характер спрямованості, динаміку формування загальнолюдських та культурно-національних цінностей, а й причини такого стану. Точний, максимально конкретний діагноз полегшує добір раціональних педагогічно ефективних засобів впливу, нерідко дає змогу передбачати перебіг і перспективу фізичного, психічного й соціального розвитку окремих учнів, тобто прогнозувати цей розвиток.

Педагогічне прогнозування є не що інше, як усвідомлення вихователем (та й вихованцями) соціально-психологічних умов, за яких найбільш успішно відбуваються самоактуалізація суб'єктів педагогічної взаємодії. Визначити тенденції й перспективи розвитку останньої в подальшому можна як на підставі даних про її минулий та нинішній стани, так і на основі аналізу цінностей, норм, соціально-психологічної ситуації, в якій проходить особистісно-розвивальна взаємодія.

За результатами діагностики та прогнозування соціального розвитку окремих учнів і класного колективу в цілому складається план, який повинен відповідати таким вимогам:

1) усі види діяльності школярів, форми роботи класовода і класного керівника, окремих творчих груп, а також батьків (ідеться про їхню допомогу в організації навчання і спілкування учнів) мусять мати чітку комплексну, логічну систему, доповнювати один одного, сприяти розв'язанню педагогічних задач;

2) значне місце у плані має бути відведено груповій роботі, метою якої є здійснення тих чи інших навчально-виховних завдань. Плануючи таку роботу, необхідно мати на увазі групи прихильності і відчуженості, що утворюються у сфері інтимно-індивідуального спілкування. У знанні й використанні з педагогічною метою неофіційних стосунків у колективі і поза ним важливим є резерв невикористаних можливостей для стимулювання саморозвитку школярів;

3) до планування діяльності класного колективу по розв'язанню педагогічних задач треба залучати самих учнів, спонукати їх до внесення пропозицій;

4) у плані діяльності класного колективу, творчої групи має бути індивідуальна та профілактична корекційна робота, завдання якої – не допустити перетворення випадкових відхилень у поведінці окремих учнів у стійкі вади їхнього фізичного, психічного і соціального розвитку.

Попередження соціально-педагогічної занедбаності охоплює систему не лише тактичних, а й стратегічних дій, що передбачають усунення конфлікту між старими й новими стереотипами поведінки. Тут мають бути попереджувально-корекційні та корекційно-реабілітаційні заходи, спрямовані на подолання відхилень, труднощів, які виникають під час педагогічної взаємодії.

Організація життєдіяльності навчально-виховного колективу

Діяльність вихованців є основним об'єктом керування з боку педагога. Через неї і завдяки їй реалізуються просторовий, психологічний, соціальний та духовний контакти взаємодіючих сторін, міжособистісне спілкування як вирішальний фактор самоактуалізації суб'єктів взаємодії. Останнє не приєднується до виховання якимось зовнішнім чином, а являє собою продукт його саморозвитку, певний аспект.

Так, у процесі передачі теоретичних знань спілкування між партнерами має комунікативний характер, оскільки комунікація є оптимальним способом трансляції знань. У даному випадку взаємодія формалізується, регламентується, уніфікується, оскільки наукові істини, очищені від домішок суб'єктивності, спрямовуються до безособистісного адресата – до кожного учня. За умови передачі практичних знань (умінь, навичок), що потребує безпосереднього показу того, як потрібно діяти в певних умовах, взаємодія набуває міжособистісного, неформального характеру. Це тому, що навчання передбачає такий контакт (просторовий, соціальний, психічний), який би ґрунтувався на ставленні вчителя до учня як суб'єкта до суб'єкта, а не до об'єкта, що ми маємо при передачі знань. У цьому разі від того, хто навчає, вимагається врахування особистісних позицій учня, структури його здібностей, рівня активності і т. п.

Ще іншого характеру набуває спілкування за умови передачі цінностей, формування ціннісної свідомості, світосприймання, ставлення до людей та до самих себе. Тут ні передачею повідомлень, ні просторовою, ні навіть соціальною взаємодією не можна сформувати систему цінностей особи. Вони мають бути вироблені самостійно, на основі переживання, а не прийняті в готовому вигляді чисто раціональним шляхом. І духовне спілкування при цьому незамінне: спочатку з дорослими, котрі прилучають дітей до своїх цінностей; потім із ровесниками, психологічний контакт з якими підвищує ступінь їх спільності і диференціює групові цінності як на соціально-психологічному, так і на ідеологічному рівнях; нарешті, на такому етапі життя, коли власний практичний досвід вносить вирішальні корективи в уже вироблену систему цінностей.

У зв'язку з необхідністю формування культурно-національних цінностей, національної самосвідомості, організуючи навчально-пізнавальну діяльність, школа в особі педагогів покликана забезпечити глибоке вивчення вихованцями рідної мови, історії рідного краю, пам'яток культури та природи, коріння свого роду як складової народу; пісенно-поетичної спадщини, традицій, звичаїв, обрядів, вірувань, знарядь виробництва та регіонального національного одягу. Особливе місце має посісти організація туристсько-краєзнавчої роботи, походів учнівської молоді, метою яких було б глибоке вивчення та осмислення історії України, починаючи з найдавніших часів, а також історії різних її регіонів.

Організуючи предметно-трудова діяльність, варто стимулювати вихованців на пошук старовинних книг, запис легенд, підготовку і видання «книг пам'яті», створення рукописних серій «Казки (приказки, прислів'я, загадки, повір'я) рідного краю»; відтворювати в природі типове українське озеленення (посадка калини, верби, мальв, чорнобрівців, рути-м'яти і т. ін.); прилучити вихованців до народних промислів і ремесел, виробництва іграшок, сувенірів, виробів декоративно-прикладного мистецтва тощо.

Свої особливості має організація соціально-комунікативної діяльності. Тут чільне місце повинні посісти участь у традиційних святах рідної мови, створення театральних гуртків, клубів, творчих об'єднань; проведення народних свят, фестивалів, заходів, що сприяють розвитку культу Матері і Батька, Бабусі і Дідуса, культу роду і народу.

Головне під час організації навчально-пізнавальної, предметно-трудова та соціально-комунікативної діяльності – забезпечення необхідних соціально-психологічних умов для самореалізації кожним вихованцем своїх духовних можливостей.

Особливе місце у формуванні загальнолюдських і культурно-національних цінностей займає організація ціннісно-орієнтаційної діяльності, у процесі якої актуалізуються не тільки знання, а й емоції, почуття, які відіграють значну роль у закріпленні переконань, гуманістичної спрямованості особистості. Надзвичайно важливим при цьому є оцінка її діяльності та поведінки вихователем, взаємооцінка, самооцінка, критика і самокритика.

Завдання педагога – виявити суперечності, що неминуче виникають у процесі взаємодії суб'єктів виховного впливу, міжособистісного спілкування учнів, створювати проблемні ситуації, виносити на обговорення проблеми, що з'являються під час організації навчально-пізнавальної, предметно-перетворювальної та соціально-комунікативної діяльності. Як організуюче начало, педагог сам бере участь у дискусії, переконує, дає власну оцінку

явищам і фактам, аргументує її. У ході дискусії вихованці слухають, стежать за логікою доказів, висувають аргументи, контролюють їх переконливість, висловлюють протилежні судження, обстоюють власні оцінки та погляди, аналізують особисте життя, життя літературних героїв тощо.

Регулювання та корекція ділових і товариських стосунків

Педагогічне керування процесом реалізації мети виховання передбачає не лише проектування й організацію життєдіяльності вихованців, а й відповідну роботу, пов'язану з регулюванням і корекцією самого процесу, профілактикою й усуненням тих негативних проявів поведінки окремих школярів, які, з одного боку, є наслідком спотворених форм взаємодії з суб'єктами виховного впливу в минулому, а з другого – гальмують становлення її найдоцільніших форм нині і можуть гальмувати у майбутньому. Серед них поширеними є агресивність, злослов'я і докучання, переслідування, бойкот, прояви егоїзму, жадібність, крадіжки, зарозумілість, елітаризм, замкнутість, патологічне відособлення тощо. Деякі причини подібних проявів передусім криються у фізіолого-соматичних, соціально-психологічних та педагогічних джерелах, які виступаючи у взаємному переплетінні, зумовлюють ті чи інші відхилення в поведінці вихованця (див.: Киричук О. В. Формування в учнів активної життєвої позиції. – К., 1983. – С. 116–134).

Важливим фактором регулювання і корекції взаємовідносин є стимулювання школярів до самовиховання, самостійного формування позитивних якостей і переборення недоліків власної поведінки. Тут серйозне значення мають самодіагностика фізичного, психічного та соціального розвитку, допомога вихованцям у виробленні вмінь і навичок самовдосконалення у процесі навчально-пізнавальної, предметно-перетворювальної та соціально-комунікативної діяльності; створення умов для роботи над собою, допомога у виборі найбільш ефективних, педагогічно доцільних методів прийомів самовиховання. Слід широко ознайомлювати учнів із методами ретроспекції, самоконтролю, що звернуті до інтелекту (особисті правила, програми для роботи над собою, саморозуміння та інструктаж, самопереконання, самонавіювання), до почуттів (самовтіха, самохвалення, самозаохочення, самосуд, самопокарання), до волі (самообіцянка, самозобов'язання, клятва, самонаказ, самовідмова, самозаборона, переключення).

Необхідно формувати вміння співвідносити між собою завдання вчорашнього, сьогоднішнього і завтрашнього дня; близькі, середні й далекі перспективи; вчити рухатися вперед поступово, ритмічно, періодично розв'язуючи завдання, що передбачають саморозвиток.

Рад. школа. – 1991. – № 5. – С. 33–40.

Комплексна програма пошуку, навчання і виховання обдарованих дітей та молоді «Творча обдарованість»*

Мета і основні завдання програми

Програма є основним документом, що визначає стратегію пошуку, навчання, виховання і розвитку обдарованих дітей та молоді на території України. Ця діяльність розглядається у контексті загального процесу проектування, формування і прогнозування інтелектуального потенціалу країни.

Головна мета програми – відпрацювання, розробка налагодження, впровадження ефективних методичних засобів та технологій пошуку, навчання, виховання і самовдосконалення обдарованих дітей та молоді, створення умов для гармонійного розвитку особистості.

Програма передбачає принципово новий етап роботи із здібними і обдарованими дітьми, орієнтований на комплекс психолого-педагогічних, організаційних, юридичних, економічних і науково-практичних заходів.

Одним із основних положень є орієнтація практично на всі вікові рівні: дошкільний, молодший шкільний, підлітковий, старшокласників, учнів профтехучилищ, студентів, молодих спеціалістів.

Докорінних змін мають зазнати методологія, зміст, методи, форми і організація освіти, управління процесом навчання і виховання, підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів для роботи з обдарованими дітьми та молоддю. Оновляться програмно-методичні, дидактичні комплекси, забезпечуватиметься диференціація і різномірний підхід при вивченні основ наук, професійній підготовці.

Більш широко запроваджуватиметься урізноманітнення методів та форм організації навчання і виховання обдарованих дітей та молоді у сільській місцевості.

* Документ затверджено в 1991 р. спільною постановою Академії наук України, Міністерства народної освіти України, Міністерства вищої освіти України, Міністерства України у справах молоді і спорту, Міністерства охорони здоров'я України, фондів «Обдаровані діти України» та «Наукова зміна».

Текст подано в скороченому вигляді.

Разом із тим реалізація програми передбачає створення цілого комплексу нормативно-правових актів, методичних, психолого-педагогічних рекомендацій та підвищення рівня освіти, компетентності, професіоналізму підростаючого покоління і суспільства в цілому.

Вона враховує нові умови господарювання, ринкові відносини, координацію роботи з психолого-педагогічних проблем здібностей, обдарованості особистості.

Програма складається з шести підпрограм, в яких відображено проведення спеціальних наукових досліджень, видання відповідних програм, підручників, наукової літератури, удосконалення мережі профільних, спеціалізованих шкіл, гімназій, ліцеїв, коледжів тощо. Вона має відкритий характер: передбачені нею основні мета, завдання і напрямки роботи можуть коректуватися, конкретизуватися, змінюватися, доповнюватися залежно від реальних умов і процесів, які відбуваються у суспільстві.

Програма «Творча обдарованість» передбачає створення і розвиток регіональних, обласних, районних (міських), університетських, інститутських програм, затверджених відповідними органами державного управління освітою спільно з державними і громадськими установами та організаціями, науковими спілками, асоціаціями.

Організаційне забезпечення

Організацію виконання програми забезпечують: сектор координації наукових досліджень Президії Академії наук України, Головне управління шкіл, управління організації позакласної та позашкільної роботи з учнями Міносвіти України, Головне управління вищої освіти Мінвузу України, Головне управління у справах молоді Мінмолодьспорту України, Головне управління учбових закладів, кадрів і науки Мінздоров'я України, департамент науки фонду «Обдаровані діти України».

Базові організації: наукові центри, заклади, установи Академії наук України, НДІ психології України, Український науково-практичний центр «Творча обдарованість і стимулювання творчої діяльності», НДІ педагогіки України, Український НДІ проблем молоді, Український центр творчості дітей та юнацтва, Дослідний центр Мінвузу України (Львівський політехнічний інститут), Київський НДІ педіатрії, акушерства і гінекології, університети, педагогічні, медичні, спортивні інституту, республіканські відповідні установи освіти, спорту, охорони здоров'я, фонди «Наукова зміна», «Обдаровані діти України».

[...]

Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1992. – № 3. – С. 17–22 ; № 5. – С. 20–32.

Концепція самоорганізації розвитку особистості учня у навчально-виховному процесі*

Вступ

Формування особистості являє собою процес адаптації і самоорганізації.

М. М. Амосов

Досить відкрити людині очі на те, хто вона, щоб бути певним її вірності національній дисципліні.

М. С. Грушевський

Нехай ніхто не думає, що справжньою людиною можна стати, не навчившись діяти, як людина, тобто не одержавши настанови про те, що робить її людиною.

Я. А. Коменський

Відродження України – її державності, економіки, освіти, науки, культури – потребує реанімації особливості української національної психології, без чого неможливий розвиток молодого покоління суверенної держави.

Національна школа України має поновити у сукупному характері своїх випускників кращі риси української національності психології – волелюбність, добротворення, господарність, милосердя, духовність, інтелектуальність, життєву силу, високу здатність до організації. Це завдання сьогодні складне, бо у спадок від авторитарно-ідеологічної педагогіки нова українська школа дістала не лише вилюднений, а й значною мірою антиособистісний зміст освіти і виховання молодого покоління. Із початку ХХ століття в Україні з відомих причин завмер поступ людини до утвердження своєї гідності у той час, коли подібний процес набув динамічного розвитку в демократично влаштованому світовому співтоваристві. Країни Заходу і Сходу, де панує дух життєдайного самовдосконалення, пішли далеко вперед у розвитку людини і саме завдяки цьому досягли успіхів у розбудові свого життя.

* Документ розробили: директор Семенівської середньої школи Мелітопольського району М. О. Аверін, викладач Т. А. Аверіна, кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри Мелітопольського державного педагогічного інституту Ю. П. Болотін, керівник громадської лабораторії наукової організації праці Є. С. Львов, головний спеціаліст Запорізького обласного управління народної освіти Л. С. Філоненко.

Текст подано в скороченому вигляді.

Глибоко негативну роль у розвитку українця відіграло лише останнє століття. Упродовж попередніх віків, починаючи від прийняття християнства, філософський інтерес до сутності людини, його певне соціально-психологічне забезпечення жили на нашій землі в орієнтуванні на прогресивну світову думку. За свідченням видатного українського вченого Дмитра Чижевського, найяскравішими виразниками цього періоду української людинознавчої культури були мандрівний філософ Григорій Сковорода і письменник Микола Гоголь. «Який шлях веде до справжньої Людини, що в нас захована?» – на це запитання шукає відповіді творчий феномен мандрівного філософа. І як підсумок його великого життя звучить заклик до людини «піклуватися про одне»: «пізнай себе», «слухай себе», «поглянь у самого себе». Століттям пізніше великий письменник визначив як характерну для українського духу здатність розуміти себе. «Суспільство поліпшає тільки тоді, – переконував він, – коли кожна окрема людина візьметься сама за себе. Все тоді прийде в лад, самі собою встановляться тоді належні стосунки поміж людьми, визначаться законні межі усьому» (Чижевський Дмитро. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992. – С. 70, 74, 124).

З утворенням УНР Михайло Грушевський почав турбуватися про те, «аби люди не в'янули від непосильної праці, не занедбували своєї освіти, розвивали свої духовні і фізичні сили, свій хист і снагу...». Він був певен, що «з сею міцною єдністю український народ становить велику силу, суцільну глибу, моноліт, якого нема іншого в східній Європі» (Грушевський Михайло. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 50, 120).

Кінець нашого століття дарує чудову можливість оживити людину в людині. І з'їзд педагогічних працівників України прийняв державну національну програму «Освіта», котра у своїй основі має ідею самовдосконалення і самореалізації особистості. Але навіть неглибокий аналіз змісту і форм навчально-виховного процесу оновлюваної школи переконує у відсутності механізму практичної реалізації цієї ідеї.

Як діяльний засіб досягнення стратегічної мети, визначеної Програмою, ми схильні розглядати розроблену на основі опрацювання літературних джерел і власного педагогічного досвіду й апробовану нами концепцію самоорганізації особистості.

Ми свідомі того, що сучасна школа має справу з унікальним біосоціальним явищем – людиною, обдарованою від природи великими інтелектуальними, морально-вольовими та фізичними можливостями, високим рівнем здатності до їх реалізації. Але відсутність у навчально-виховному процесі школи курсу людинознавства, котрий навчав би дітей

техніки самоорганізації та самореалізації особистості, унеможлиблює втілення в життя власних потенційних можливостей. Незнання учнями самих себе, підвалинних понять про людську істоту, принципів та способів роботи над собою веде до ряду асоціальних явищ, провокує виникнення в юній особистості доміант зла над добром, агресивності над миролюбністю, жорстокості над милосердям, страху над сміливістю, неробства над працелюбністю тощо. Із цього приводу В. О. Сухомлинський писав, що людина, котра нічого не знає про себе, погрожує великою бідною.

Визнаючи, що вирішальну роль у становленні та самореалізації особистості відіграє самостійна робота людини над власним самовдосконаленням, котре може здійснюватися не інакше, як на основі її власних роздумів, переконань, особистого життєвого досвіду, рівня самосвідомості, світосприйняття, поставлення перед собою завдань у житті, праці, громадській діяльності, вважаємо необхідним виконання школою таких завдань:

1. Усім змістом навчально-виховного процесу стимулювати пробудження особистого інтересу учня до самоаналізу та самопізнання: що я є? Чого я прагну? Що я можу?

2. Навчити дитину керувати собою в індивідуальній діяльності та у взаємодії з іншими людьми з метою досягнення конкретного результату.

3. Дати учневі ключ до самовдосконалення, котрий являв би собою особисту систему його цілеспрямованості, що реалізувалася б завдяки самовихованню, самоосвіті, саморозвитку і самоконтролю.

4. Забезпечити свідоме самовизначення випускника в громадянському і професійному статусі як результат самоорганізації його особистості.

5. Створити необхідні психолого-педагогічні умови для неперервності процесу самореалізації індивіда у шкільний та післяшкільний періоди життя.

Взяття школою таких завдань фактично означає перетворення її на заклад саморозвитку особистості. Це вимагає від неї, по-перше, встановлення людинознавчої акцентуації всього навчально-виховного процесу і, по-друге, створення принципово нової технології розвитку та практичної реалізації інтелектуальних, морально-вольових, естетико-фізичних потенційних можливостей особистості у дитячому та юнацькому віці.

Отже, концепція самоорганізації особистості має своєю головною метою допомогти національній школі України у виконанні стратегічного завдання – відродження самобутнього українського характеру в кожному її випускникові, котрий прагнув би до розумної самореалізації та постійного самовдосконалення.

Загальне поняття про самоорганізацію

Самоорганізація – це перш за все природна, тобто вроджена, атрибутивна, здатність усіх біологічних систем самостійно підтримувати, відроджувати і вдосконалювати рівень своєї організації при зміні зовнішніх і внутрішніх умов існування і діяльності з урахуванням набутого раніше досвіду. Спрямовується на збереження цілісності системи, підвищення її стійкості і забезпечення нормального функціонування й розвитку.

З усіх самоорганізуючих систем у живому світі такою, що найбільш організується, є людина. Народжуючись біологічною істотою, але маючи особливу будову мозку, здатність до розвитку мислення, володіючи членороздільним мовленням, людина здобуває свідомість. Звідси її великі потенційні можливості у пізнанні, праці, розвитку здібностей, оволодінні різноманітними вміннями.

Сутність самоорганізації людини полягає у прижиттєвому формуванні нових функціональних мозкових систем (стійких рефлексорних новоутворень), котрі сприяють розвитку й компенсації потрібних особистості здібностей та вмінь шляхом самонавчання, самовиконання і саморозвитку.

Людина як біосоціальна істота здатна до двох видів самоорганізації: біологічної і соціальної. Перша обумовлена генетичною програмою розвитку й автоматично забезпечує соматичний (тілесний) розвиток індивіда. Соціальна самоорганізація здобувається протягом життя під впливом соціального середовища, системи виховання, предметно-практичної та особистісно-рольової діяльності людини. Формування особистості відбувається шляхом самодіяльності індивіда щодо зовнішніх умов.

Самостійна організація особистості (СОО), котра здійснюється людиною під впливом її свідомості і самопізнання, мислення, дій, почуттів, волі, здатна визначати на багато років наперед зміст і характер духовної і практичної діяльності людини. Соціальна СОО включає самопізнання і самовизначення, саморозвиток і самореалізацію. Вона має вирішальний вплив на формування світогляду і морально-естетичних переконань, на практичний вияв громадських почуттів. СОО – це здатність і діяльність особистості, пов'язані з вмінням організувати себе. Вона виявляється у цілеспрямованості, активності, обґрунтованій мотивації і плануванні діяльності, самостійності і швидкості прийняття рішень, оцінці результатів праці, почутті обов'язку.

СОО учня – це його усвідомлена навчально-виховна і розвиваюча самодіяльність, спрямована на всебічний розвиток власних сил, постійне

вдосконалення якостей, здібностей та вмінь, необхідних у житті, навчанні і праці.

Основні положення методики самоорганізації

Навчання самоорганізації – це складний багатогранний процес, що вимагає специфічного педагогічного керівництва, кваліфікованої допомоги учням з основних питань становлення особистості.

Педагогічне керівництво СОО полягає у практичному здійсненні учителем системи навчально-виховних, організаційних і методичних заходів, які забезпечили б цілеспрямовану, сплановану, різноманітну, систематичну і обов'язково самостійну роботу учня над самовдосконаленням. Кінцевою метою навчання СОО є формування в учня переконання, що він за своїми природними (іманетними) властивостями є самоорганізуючою істотою, суб'єктом (активним діячем) усіх видів своєї діяльності і становлення, сам створює себе як особистість, що, лише навчившись правильно пізнавати світ і самих себе, він зможе оволодіти потрібними знаннями, гуманістичною мораллю і, навчившись мистецтву самопізнання і саморозвитку, стати особистістю, здатною розумно будувати життя. Важливою умовою успішного навчання дітей СОО є глибоке переконання вчителя, що серед них немає нездатних ні до чого. Тому головним завданням навчання учнів самоорганізації є пошук кожним із них свого визнання людьми.

Найбільш продуктивним стартовим періодом навчання самоорганізації є дитинство і раннє отрочество – вік від трьох до десяти-одинадцяти років. У цей час дитина найбільш сензитивна до ампліфікації (розширення, збагачення) її ігрової і навчальної діяльності, іннервації (збудження нервової енергії за типом еферентного і аферентного зв'язку) і навіювання.

Основою навчання СОО мають бути практичні заняття, вправи, тренування, а також повсякденна специфічна життєдіяльність школярів. Варто пам'ятати, що справжній учитель – не той, хто вчить, а той, у кого діти вчать самі. Своїм головним завданням він повинен вважати допомогу учням у розвитку їхніх здібностей і вмінь, необхідних для досягнення успіху.

Вчитель сам має бути таким, якими він хоче виховати кожного учня. Причини невдач у навчанні дітей самоорганізації треба завжди шукати в собі, у своїх методах роботи, а не в дітях. Одною з найпоширеніших причин може бути незнання вихованця. Особливу увагу вихователя на це звертав ще К. Д. Ушинський. «Якщо педагогіка хоче виховати людину у всіх відношеннях, то вона повинна спершу пізнати її теж у всіх відношеннях» (Педагогічні твори у шести томах. – М, 1990. – Т. 5. – С. 15).

Успіх у навчанні дітей основ СОО залежить від науково-методичної підготовки і педагогічної майстерності вчителя. Метод самоорганізації

ефективно впливає на формування особистості молодшої людини лише в тому випадку, коли при його застосуванні враховується об'єктивна модель особистості, що розкриває системні якості людини як істоти біосоціальної, інформаційно відкритої, можливісної, цілеспрямованої, свідомо діяльної, творчої і самоорганізуючої. Мають враховуватися і обумовлені генетичною природою людини пристосувальні властивості психіки: схильність до найлегшої діяльності, недостатність самокритичності, можливість гіпертрофії самолюбства, інертності тощо.

При навчанні самоорганізації важливо якнайголовніше враховувати вікові інтереси, потреби і можливості дитини. Педагогічний вплив необхідно спрямовувати на всю сферу особистості, ні в якому разі не придушуючи активності, ініціативи, самостійності дитини. Основні методи виховання силою влади можна застосовувати лише у виняткових випадках, пам'ятаючи слова Коменського: людська природа вільна, вона любить діяти за внутрішньою спонукою, вона не любить примусу. Отже, основним методом навчання самоорганізації має бути спонукання до мислення і діяльності (пояснення, переконання, захоплення, змагання, творчість, гра, розв'язання проблем та ін.). При цьому спонукання повинно бути не лише вербальним, а, більшою мірою, предметно-практичним, здійснюватися завдяки грі, вправам, тренуванню, практичним заходам, оскільки справжній розвиток людини, її свідомості відбувається у діяльності. Отже, варто вважати обов'язковим залучення всіх дітей у добровільну, що задовольняє їх бажанням, особисторольову діяльність у дитячому співтоваристві, у процесі якої дитина могла б виявити свої чесноти перед ровесниками у конкретній справі.

Головним фактором захоплення дітей самоорганізацією є особистість вихователя, його ерудиція у даному питанні, здатність викликати у вихованців самоспонуки до активної цілеспрямованої діяльності особистим прикладом, завзяттям. Тільки такий педагог кожне своє заняття з дітьми зробить святом знань, перемогою розуму і волі самих дітей.

Критеріями сформованості самоорганізації можна вважати: усвідомленість уявлень дитини про місце у житті; адекватне усвідомлення нею рівня свого інтелектуального розвитку, сформованості навчально-трудових і побутово-етичних умінь і навичок; систематичну цілеспрямовану роботу над духовним і фізичним самовдосконаленням.

Загальний зміст методики самоорганізації

Стержем методики СОО є алгоритмізована програма, що зобов'язує педагога відкрити, захопити і спрямувати кожного учня на цікавий, змістовний особистісно і суспільно корисний шлях самовдосконалення.

Відкрити учня – це означає, спираючись на фактичний рівень знань і життєвий досвід дитини, показати їй саму себе, закономірності та способи розвитку її сил, якостей, здібностей, практичних умінь і навичок. Важливо переконати її в тому, що всі чесноти, як і всі недоліки, залежать від неї самої, рівня її свідомості і вміння будувати життя. Щоб відкрити учня, потрібно організувати його предметно-педагогічну і конкретну особистісно-рольову діяльність у колективі. Під час її саме життя примусить дитину зрозуміти свої обов'язки і права, саму себе як громадського діяча, творця історії і власної особистості.

Захопити учня – це означає викликати в ньому потребу організувати себе для досягнення суспільно і особисто значущих цілей. Для цього перед ним потрібно поставити важливі і водночас посильні завдання, за успішне виконання яких можна було б похвалити. Заохочення стає одним із свідчень наявності в дитини здібності до самоорганізації. Навіть невелика перемога над собою робить людину сильнішою.

Головний секрет захоплення самоорганізацією полягає в умінні педагога переконливо довести учневі на його особистому досвіді доцільність оволодіння цією здатністю для подолання труднощів і усунення недоліків у власному характері.

Направити учня на гідний, суспільно й особистісно значущий шлях, що відповідає його реальним можливостям, – це означає перш за все дати йому достовірні, правдиві знання про смисл життя, його труднощі, суперечності і боротьбу, поза якою людина не може досягти розквіту. Учневі варто розкрити суть вимог Вітчизни до своїх героїв як до сильних особистостей. Майбутній патріот повинен зрозуміти, що сильною особистістю стане лише тоді, коли оволодіє вмінням управляти самим собою, панувати над своїми думками і вчинками.

Школяреві необхідно подати практичну допомогу в оволодінні важливими видами, формами і способами розвитку особистості на основі останніх досягнень психологічної науки і практики, досвіду видатних людей. Щодо розв'язання завдань навчання школярів основ самоорганізації у школі доцільно створити загін спеціалістів-референтів із широким діапазоном посад і обов'язків, що відповідали б інтересам дітей і дозволяли б їм під керівництвом педагогів займатися самовдосконаленням. Діяльність такого загону може здійснюватися за спеціальним Статутом (додаток 1) в ігровій формі.

Розглядаючи самоорганізацію як базисний стан особистості і як процес її усвідомленої діяльності, можна провести наскрізну лінію ідеї СОО крізь усі вікові періоди життя людини:

– дошкільний вік – розвиток вродженої здатності до самоорганізації, входження у статус людини, виховання віри у безмежні можливості людського розуму;

– молодший шкільний вік – розвиток функціональної самоорганізації завдяки самоконтролю поведінки;

– середній шкільний вік – оволодіння раціональною самоорганізацією завдяки самоспогляданню і самовихованню;

– старший шкільний вік і студентство – наукова самоорганізація особистості з метою саморозвитку і самовизначення;

– післяшкільний період життя – самовдосконалення на ґрунті подальшого навчання, творчої роботи, родинного життя, зрілості.

Могутньою спонукую до СОО є створення у школі психологічної обстановки довір'я та співробітництва між учителями й учнями. Саме це заохочуватиме учнів до:

– оволодіння мистецтвом мовлення і вмінням переконувати себе та інших словом, ділом, особистим прикладом;

– розвитку алгоритмічного мислення, що допомагає з найменшими зусиллями і витратами часу розв'язувати складні проблеми;

– вдосконалення вмінь розумно і тактовно вирішувати конфліктні ситуації, що виникають у житті;

– навчання азів техніки педагогічного впливу, що дає змогу передавати свої знання іншим, використовуючи проблемні ситуації, переконливу аргументацію, навіювання тощо;

– виявлення негативних рис свого характеру і пошуку шляхів їх усунення.

У процесі оволодіння основами СОО школярі дістають змогу здобути систему знань про природу людини, можливості, закономірності та способи розвитку її сил, якостей, здібностей, умінь, необхідних у житті як сьогодні, так і в майбутньому.

Загальний зміст методики самоорганізації особистості можна пояснити так. З'являючись на світ, людина шляхом внутрішньо вмотивованої життєдіяльності, котра виступає як продукт її організації щодо зовнішніх умов, стає соціально-психологічним суб'єктом існування – особистістю. На певному етапі життя людина досягає оптимального рівня усвідомлення самої себе як сукупності «я»-понять і за допомогою самоаналізу вдається до самопізнання, з'ясує, що вона є, чого вона хоче, що вона може. Маючи перед собою бажану модель власного «я», людина здатна до самоконтролю якісного рівня цієї типотвірної тріади завдяки самозвітуванню. Однаково відносячи до кожного з трьох її елементів процеси самовиховання,

самоосвіти і саморозвитку, особистість здійснює самокорекцію свого просування до життєвої мети: ближньої – самовизначення і віддаленої – самореалізації. Остаточо обираючи одну з п'яти відомих сфер людської життєдіяльності – «людина – людина», «людина – природа», «людина – техніка», «людина – художній образ» або «людина – знакові системи», в основному вже сформована особистість спочатку звертається до самооцінки відповідних своїх здібностей, можливостей та рівня морально-психологічної готовності, а потім – до самонавчання з метою якнайповнішого самовиявлення професійно-ділових та інших особистісних якостей. Таким чином, соціально-психічна організація комплексу самостійних дій індивіда, спрямованих на оволодіння домінантою щодо зовнішніх умов життя, є самоорганізацією його особистості.

Отже, будь-які спроби розв'язання проблеми формування і розвитку особистості поза феноменом «само» заздалегідь приречені на невдачу. Щоб переконатися у цьому, досить знайти пряму пропорційну залежність між тим, як десятиліттями профанувалися процеси становлення людини: навчально-виховного – у школі, розвивально-виховного – у сім'ї та самоорганізаційного – в дитячій особистості, та тим, якими і ким ми є.

Поневолення України протягом віків нівелювало життєрадісну природну вдачу нашого народу. Сьогодні довгождана воля дає змогу реставрувати його природну вдачу. Головну роль у цьому має відіграти педагогіка самопізнання, тобто педагогіка психологізована.

Соціально-психологічні та організаторські новоутворення учнів як результат застосування методики самоорганізації особистості

Під час навчання школярів основ самоорганізації особистості застосовуються такі форми роботи, як актуалізація специфічних знань учнів, їх батьків та вчителів з питань СОО, наукова організація індивідуальної навчальної діяльності учнів на уроках та вдома, індивідуальний аналіз досягнутого рівня самодіяльності та визначення перспектив; індивідуальне засвоєння та практичне застосування учнями правил і пам'яток із самоорганізації (додатки 2 і 3); ведення учнями особистого щоденника самоаналізу та самопізнання (додаток 4); самостійне та колективне опрацювання літератури з основ самоорганізації особистості (додаток 5).

Ці та інші форми роботи дають змогу:

– активізувати всі види діяльності учнів, спонукати їх до виявлення зустрічних зусиль у навчанні, вихованні й розвитку, що сприяє розкриттю художньо-інтелектуальних обдарувань, підвищенню успішності, самодисциплінованості та організованості дітей;

- ефективно сприяти самопізнанню, самовизначенню та самореалізації школярів;

- формувати в учнів високе почуття відповідальності за свої думки та вчинки, оптимізувати процес дитячої соціалізації, виробляти адекватну самооцінку, привчати до саморефлексії (аналітичної реакції на свої вчинки) та антиципації (прогностичного ставлення до своїх дій), до самоконтролю поведінки;

- прискорити формування провідного фактора розвитку особистості учня – суб'єктивного, завдяки чому людина як суб'єкт свого становлення здатна використати можливості, закладені в ній природою;

- зняти властивий учням опір вихованню іззовні і таким чином зробити їх самокритичнішими та сприйнятливішими до порад і вимог старших і тим прискорити розвиток сфери творчого спілкування;

- істотно полегшити працю вчителя завдяки його звільненню від постійного й неприємного обов'язку підганяти, примушувати і контролювати дітей;

- допомогти молодій людині реалізувати провідний принцип досягнення поставленої мети, стабілізувати поведінку, справити вирішальний вплив на формування світогляду, моралі, загальної емоційної спрямованості (ЗЕС) та інших важливих рис особистості;

- сприяти досягненню індивідом більш високого рівня розвитку своїх психічних процесів, що сприятливо впливатимуть на динаміку соціалізації його особистості;

- сформувати в учнів переконання, а в їх батьків та громадськості – думку про існування прямої залежності між реальними досягненнями людини та рівнем самоорганізації її особистості;

- переглянути існуючу систему та зміст підготовки вчителів до роботи в школі як до діяльності в галузі практичного людинознавства.

Педагогічні основи управління процесом самоорганізації особистості школяра

Педагогічне керівництво самоорганізацією учнів, виходячи з принципів та методів психопедагогіки (термін англійського вченого в галузі психології і педагогіки Е. Стоунза), доцільно здійснювати у такій послідовності:

1. Систематично і всебічно вивчати індивідуальності учнів для забезпечення особистісного підходу до організації їх навчання СОО і керівництва ним.

2. залучати учнів у розвиваючі види діяльності, які відповідають їх віковим особливостям, потребам, нахилам, щоб задовольнити атрибутивне прагнення до визначення свого «я» у конкретній особистісно-рольовій

діяльності в людському співтоваристві на основі альтруїстичного самовиявлення.

3. На основі системно-кібернетичного підходу розвивати організаторську та стимулюючу функції учнівського співтовариства (колективу) і формувати високі потенційні можливості соціального впливу на учнів, котрі мають високий поріг адаптації, до зовнішніх факторів виховного впливу.

4. Забезпечувати єдність, багатоканальність та неперервність вимог до СОО як з боку вихователів усіх рангів, так і громадської думки.

5. Постійно, різноманітно й ефективно стимулювати зусилля як окремих учнів, так і їх вільних об'єднань у практичному оволодінні основами СОО у повсякденній життєдіяльності та навчанні.

6. Систематично показувати учням їх поступ в особистій самоорганізації та громадській діяльності.

7. Постійно застосовувати різноманітні засоби естетизації занять із СОО, що сприятиме формуванню та підтримці сталого інтересу до цих занять.

8. Шукати нові, різноманітні, дійові, цікаві способи і форми подальшого вдосконалення усіх видів занять СОО, залучаючи до пошуку й учнів.

9. Здійснювати постійну психопедагогічну корекцію і оцінку (лише оптимістичну!) діяльності учнів у галузі СОО, чим зміцнювати в них упевненість у своїх силах, здібностях і можливостях самовдосконалення.

Увесь комплекс перелічених заходів необхідно реалізувати за віковими програмами та відповідною методикою навчання самоорганізації.

Залучення учнів до занять СОО має спиратися на такі принципи психології: детермінізму (психіка визначається способом життя і змінюється з його перебудовою), єдності свідомості і діяльності (свідомість утворює внутрішній план діяльності, її програму; діяльність формує функціональні мозкові системи для реалізації цієї програми), розвитку психіки і свідомості у діяльності.

Слід враховувати, що найефективнішим шляхом вирішення проблеми навчання СОО є:

– здивування, котре створює потрібний емоційний фон для сприйняття ідеї та знань самоорганізації;

– захоплення, яке спонукає учня практично оволодіти конкретними елементами самоорганізації;

– засвоєння, що підносить інформацію про СОО до ступеня особистісного та суспільного значення;

– застосування на практиці, за допомогою чого закріплюється засвоєний компонент СОО у структурі особистості;

– переконання, яке стверджує корисність набутого елементу СОО.

Спонування учнів до оволодіння самоорганізацією варто будувати на позитивному емоційному фоні з опорою на методи переконання, захоплення, натхнення, розтлумачення, заохочення тощо. Стосунки між учителем і учнями, незалежно від ступеня успіху, мають бути доброзичливими, довірливими, співчутливими, виявляти упевненість педагога в наявності у вихованця сил і здібностей для подолання недоліків. Нетактовні, в'їдливі, саркастичні докори на адресу школяра за помилки в оволодінні самоорганізацією неприпустимі.

Увесь процес навчання самоорганізації потрібно зробити цікавим, захоплюючим, змістовним, посильним, радісним. Лише за цієї умови він дістане притягальну силу і викличе в молодій людині почуття успіху, внутрішнє задоволення життям.

Реалізація запропонованої концепції у навчально-виховному процесі школи будь-якого ступеня чи спрямованості не потребує докорінної зміни модернізованих навчального плану, програм, підручників.

Запорукою її успіху мають стати, по-перше, наповнення особливим психологічним змістом спілкування в усіх системах людських взаємин у школі та поза її стінами: «учитель – учень», «учитель – учитель», «учень – учень», «учитель – батьки» тощо; по-друге, відповідне часові та ідеї самоорганізації переосмислення всієї системи навчально-виховної роботи освітньої установи, підпорядкування її стратегічній меті відродження кращих традицій української національної школи; по-третє, наповнення змісту навчання знаннями про людину відповідно до надбань загальнолюдської культури. Обов'язковим є введення курсу «Основи самоорганізації особистості» за рахунок часу шкільного компоненту освіти або (що було б краще!) введення нового навчального інтегрованого курсу «Людинознавство». Адапована до вікових особливостей програма цього курсу може мати такий зміст:

1. Закономірності, можливості і шляхи розвитку природних обдарувань людини.
2. Виявлення особистісних інтересів, нахилів, здібностей.
3. Навчальна і трудова діяльність як головні фактори розвитку фізичних сил, здібностей та вмінь людини.
4. Суть, зміст і значення самоорганізації.
5. Основи наукової організації праці.
6. Закономірності розвитку здібностей та вмінь особистості.

7. Розвиток організаторських і творчих здібностей людини.
8. Основи ораторського мистецтва.
9. Етика і психологія міжособистісного спілкування.
10. Основи самоаналізу. Соціально-психологічна самохарактеристика.

Ми далекі від розгляду концепції як моделі навчально-виховного процесу, котра дала б змогу водночас позбутися небажаних явищ, свідомі того, що не може бути якоїсь однієї загальноновизнаної системи людинознавства. Наші міркування обумовлені суспільним пошуком кращого варіанта формування людської особистості, відродження українського національного менталітету.

[...]

Рідна школа. – 1993. – № 8. – С. 53–60.

1994

Концепція організації навчально-виховного процесу в школі розвитку*

В основу пропонованої концепції покладено системно-суб'єктивний підхід до процесу становлення і розвитку життєво активної, гуманістично спрямованої особистості, яка у своїй діяльності керується культурно-національними та загальнолюдськими цінностями. Цей підхід – альтернатива безсуб'єктності, що позбавляє людину права на вільний вибір життєвого шляху, права на індивідуальне самовираження, саморозвиток, самореалізацію, творчість, тобто альтернатива тоталітарному підходу до вирішення проблем виховання і освіти.

Методологічні орієнтири концепції

Проекція системно-суб'єктивного підходу до організації навчально-виховного процесу в «Школі розвитку» передбачає проведення шестивекторного його аналізу:

- з'ясування того, з яких компонентів складається сам цей процес як об'єкт педагогічного управління;
- визначення того, як ці компоненти між собою пов'язані і яка цілісність при цьому утворюється;

* Документ розробив віце-президент АПН України, директор Інституту психології АПН України, доктор педагогічних наук, професор, керівник експерименту з теми «Школа розвитку» О. В. Киричук.

– дослідження внутрішнього функціонування системи, взаємодії її основних компонентів і системоутворюючого фактора та його основних характеристик;

– висвітлення генезису даної системи, включаючи процес її становлення під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів;

– прогнозування перспектив оптимального функціонування навчально-виховного процесу щодо самореалізації особистості вчителя і учня, вихователя і вихованця.

Метод

Основним методом дослідження процесу розвитку особистості як індивідуальності та громадянина, його внутрішніх і зовнішніх факторів – є метод моделювання. Саме за допомогою нього обґрунтовується системно-суб'єктний підхід до організації навчально-виховного процесу в «Школі розвитку».

Компонентний аналіз процесу розвитку особистості

Системоутворюючими сферами становлення індивіда як індивідуальності, особистості, громадянина є фізичний, психічний, соціальний і духовний розвиток.

Фізичний розвиток – процес (прогресивний чи регресивний) і результат незворотних кількісних і якісних змін функцій організму; рухливість, гнучкість, швидкість, спритність, витривалість, фізична сила; розвиток органів чуття (зір, слух, мовлення); динаміка (прогресивна чи регресивна) фізичної підготовленості; розвиток біофільних або некрофільних тенденцій.

Психічний розвиток – процес і результат незворотних кількісних і якісних змін в емоційно-чуттєвій, інтелектуальній та вольовій сферах; види та рівні чутливості; динаміка негативних і позитивних емоційних реакцій; емоційне вдоволення (невдоволення), теплота (холодність), чуйність (черствість); рівень емотивності; ступінь ефективної екзальтованості; надмірні переживання в нетиповій ситуації; потрясіння тим, що відбувається; сформованість уміння стримувати емоції, контролювати ситуацію і власні дії, а також процес і результат незворотних кількісних і якісних змін у функціонуванні вищих психічних функцій (сприймання, пам'ять, уявлення, мислення, мовлення); орієнтація у психологічному просторі й часі; оперативна і довготривала пам'ять; когнітивна складність чи простота перцепції; рівень осмислення біофільних-некрофільних тенденцій у власному розвитку.

Соціальний розвиток – процес і результат незворотних кількісних і якісних змін у виявленні симпатії (антипатії), товаришкості (неприятності),

дружби (ворожості), любові (ненависті); рівень соціально-психологічної адаптованості в контактній соціальній групі; сформованість умінь сприймати і розуміти погляди інших, аргументовано відстоювати свою позицію тощо.

Духовний розвиток – процес і результат незворотних кількісних і якісних змін у ціннісно-орієнтаційній структурі індивіда: спрямованість, сталість і дієвість цінностей як вищої диспозиційної структури особистості, процес усвідомлення самого себе, свого минулого й теперішнього; пошук і знаходження в ієрархізованому ціннісному просторі варіанта смислу життя (любов до життя, унікальність духовного «Я», життєздатність); врівноваження турботи про власне життя з трансцендентальним, ідеєю чи ідеалом, що переступає і перевищує межі життя; підпорядкування ідеалові оборону честі, волі, віри, героїчної форми життя, боротьби в ім'я вищої форми буття; ідентифікація з етносом, нацією, державою.

Охарактеризовані компоненти (сфери) цілісного процесу розвитку перебувають у діалектичній єдності і взаємозумовленості: розвиток (прогресивний чи регресивний) одного із компонентів створює сприятливі або несприятливі умови для розвитку інших. При наявності прогресивних змін кожного з компонентів має місце синдром росту, а при наявності регресивних – розпаду.

Звідси, фізичний розвиток є своєрідною базою психічного, а останній – базою для соціального, який у свою чергу становить собою фундамент духовного розвитку. З іншого боку, темпи загального розвитку індивідуальності, особистості, громадянина багато в чому визначаються динамікою духовного росту індивіда, в якій у знятому вигляді утримується діалектика змін у всіх останніх сферах.

Функціональний аналіз об'єкта педагогічного управління як системи, що перебуває у постійному розвитку

Пояснювальним принципом посферного розвитку індивіда є категорія суб'єкта, фундаментальне значення якої полягає в тому, що:

- це «первинна абстракція», субстрат єдності, найголовніше узагальнення (Л. С. Виготський);
- науковий принцип пояснення реальностей, що актуально чи потенціально відносяться до юрисдикції психолого-педагогічної науки;
- дозволяє по-новому підійти до проблем саморегуляції на інтра-, інтер-, метаіндивідуальному рівнях; ввести в інтерпретацію єдність фізіологічних і психічних процесів; по-новому підійти до розгляду структури сумісної діяльності учасників психолого-педагогічної взаємодії, навчально-виховного колективу;

– це системна характеристика активності людини в суспільстві, яка дає змогу розглядати в єдиному понятійно-термінологічному контексті як індивідуальні, так і надіндивідуальні форми цієї активності.

Категорія суб'єкта виконує диференціальну та інтегральну функції. Суть першої стосовно системи «розвиток» полягає у тому, що, стаючи суб'єктом власного фізичного, психічного, соціального і духовного розвитку, індивід у цій якості оволодіває своїм життям, стає його організуючою інстанцією; суть другої – в узагальненні різноманітних даних про функціонування суб'єкта у зазначених сферах розвитку, причому на єдиному понятійному рівні («індивідуальність», «особистість», «громадянин»).

Система розвитку суб'єкта у своєму функціонуванні тісно пов'язана з субпроцесами менталізації, учіння, актуалізації, що в даному випадку виступають її передумовою.

Менталізація (одухотворення) – це субпроцес:

– послідовного, безперервного прилучення індивіда до культурно-національних, загальнолюдських цінностей (добро, істина, краса, справедливість тощо);

– постійного, всепоглинаючого переживання своєї ідентичності, породження почуттів (страх, злість, симпатія, любов, ненависть, честолюбство, ревності, вина), прагнень, бажань, мотивів;

– шукання індивідом істини в системі духовного відкриття самого себе, свого призначення, своєї долі в умовах взаємодії із зовнішнім і власним, внутрішнім світом;

– удосконалення моральної самосвідомості особистості (відповідальність, совість, гідність, обов'язок, сором тощо) у реальному соціально-культурному контексті.

Актуалізація – це субпроцес:

– активації значень і смислів із залученням вольової сфери, спрямованої на оволодіння природним, предметним середовищем або на встановлення суб'єктом комунікативної взаємодії з іншими;

– розгортання сил індивіда відповідно до законів природи, ствердження потенційних можливостей, менталітету;

– функціонування емоційно-чуттєвої та вольової сфер індивіда, різноманітних його нахилів і потенцій, що мають безпосередній вплив на прийняття рішень, формування вчинку;

– вплив на власні емоційні стани – депресію, гнів, сором тощо.

Учіння (набуття індивідуального досвіду) – це субпроцес:

- об'єктивації активності (домагань), переосмислення змісту культурно-національних цінностей, вибір пріоритетних форм поведінки на основі суб'єктивно-значущої системи норм;
- пізнання природи, суспільства, людини;
- формування знань, вироблення умінь і навичок;
- оволодіння способами і засобами реалізації особистих потенцій за допомогою активної предметно-перетворюючої, навчально-пізнавальної, соціально-комунікативної, культурно-духовної і фізично-оздоровлюючої діяльностей;
- оволодіння засобами контролю за емоційними спонуканнями, ірраціональними пристрастями;
- перетворення несвідомого і малосвідомого у свідоме, ірраціонального в раціональне.

Функціонування індивіда у складі соціальних метасистем

Вихідним положенням, на яке спирається концепція системно-суб'єктного підходу до об'єкта педагогічного управління, є ідея про те, що ключ до розуміння процесу розвитку індивіда лежить не в ньому, а у психолого-педагогічній взаємодії, а також у взаємодії з системами вищого порядку: у тих системах, в яких реалізується життєдіяльність учасників психолого-педагогічної взаємодії.

Функціонування об'єкта «фізичний-психічний-соціальний-духовний розвиток» у межах шкільної психологічної служби передбачає проведення:

- психологічної діагностики на симптоматичному, етіологічному та типологічному рівнях, що спрямована на опис і висвітлення суті індивідуально-психологічних особливостей учня і вчителя;
- психологічної діяльності щодо забезпечення здорових умов життя, навчання і розвитку;
- психопрофілактичної роботи, пов'язаної із своєчасним запобіганням відхилень у психічному стані індивіда;
- психопедагогічної корекції відхилень у розвитку і поведінці; соціально-психологічної реабілітації учасників педагогічного процесу;
- консультативної допомоги психолога всім бажаючим психологічного просвітництва;
- психологічної оцінки, можливостей впровадження нових педагогічних технологій та інновацій (див.: Фурман А. В. Вступ до шкільної практичної психології. – К. – Донецьк, 1993. – С. 4–14).

Функціонування об'єкта у системі педагогічного процесу означає, що предметом аналізу є педагогічні ситуації, закономірності їх розвитку і

функціонування. Одне з найважливіших завдань аналізу – оцінка перебігу навчально-виховного процесу з орієнтацією на мету школи розвитку – самореалізація особистості вчителя і учня, вихователя і вихованця у сфері життєтворчої і професійної діяльності.

Функціонування об'єкта в контексті методичної служби вимагає зосередження уваги педагогів на вивченні, проектуванні і впровадженні таких засобів, форм, методів і технологій навчання, за яких найефективніше реалізується фізичний, психічний, соціальний і духовний потенціал груп чи окремих осіб у режимі розвивальної міжсуб'єктної взаємодії.

Генетичні чинники становлення суб'єктності

Оскільки категорія суб'єкта є системоутворюючим фактором розвитку індивіда, то ядро генетичного аналізу становить процес становлення суб'єктності індивіда, який включає вивчення етапів, фаз, внутрішніх і зовнішніх умов-чинників.

Внутрішнім підґрунтям становлення суб'єктності є психофізіологічні механізми, а саме:

1. Біофілія (потяг до життя і переживання фізичного росту, інтенсивне почуття насолоди від життя; тенденція до інтеграції, об'єднання; бажання впливати засобами любові, розуму, життєвим прикладом) або некрофілія (холодність, потяг до примусово-педантичного порядку, поклоніння силі; бажання перетворити органічне в неорганічне; життя в минулому, а не в теперішньому чи майбутньому; задоволення від руйнування, побутового вандалізму; потяг до деструкції, агресії).

2. Когнітивна складність перцепції (когнітивна диференційованість свідомості індивіда; відображення, розуміння і оцінка предметів, явищ, подій, ситуацій у свідомості людини в їх складності і суперечливості) або когнітивна простота перцепції (ілюзорне сприйняття дійсності; дифузні уявлення, без включення у процеси практичної діяльності, спілкування та наукового дослідження; обмеженість суб'єктного семантичного простору).

3. Соціоцентризм (орієнтація індивіда на іншого, його ідеали, інтереси, потреби, здатність вболівати за інших, поєднувати свої дії і вчинки з діями інших) або нарцисизм (відсутність справжнього інтересу до зовнішнього світу; невміння слухати інших; самовдоволеність; гнівна або депресивна реакція на будь-яку критику, невизнання своїх помилок, недоліків).

4. Незалежність, свобода (орієнтація на власні сили і власний розум; прагнення до самореалізації своєї індивідуальності; свобода дій щодо альтернатив поведінки та її наслідків; усвідомлення внутрішнього конфлікту і прийняття прогресивного рішення – розвиток власних потенцій і людяності;

вибір способу дії, який диктується розумом або ж інституціональний симбіоз (національний, релігійний, расовий чи політичний фанатизм; нездатність бачити в іншому повноцінну людину; нездатність кохати; порушення «здорового глузду»; втрата особистісних переконань; недотримання власних зобов'язань; глибокий симбіотичний зв'язок через почуття, фантазію з іншою особою, яка стає незаперечним авторитетом).

Соціально-психологічні фактори розвитку суб'єктності

Вони включають такі основні типи взаємодії індивіда:

– із засобами масової інформації і комунікацій (телебачення, радіо, газети, журнали, книги) шляхом сприйняття конкретних образів, символів, голосів;

– із соціальними контактними групами (колективами) за межами офіційних відношень;

– із референтними групами для задоволення соціогенних потреб – у покликанні, самовизначенні, самостверженні тощо;

– у сім'ї через стиль спілкування, коли емоційна тональність взаємин («теплота-холодність») і домінуючий тип соціального контролю («дозвіл-заборона») створюють сприятливі чи несприятливі умови для самореалізації суб'єкта розвитку;

– із педагогом (вихователем, психологом, соціальним педагогом), що характеризується діалогічним чи монологічним стилем відношень, можливістю чи неможливістю задовольнити потреби учасників педагогічного процесу у взаєморозумінні, співчутті, співтворчості.

Усвідомлення учасниками педагогічного процесу соціально-психологічної ситуації становлення і розвитку індивідуальності, особистості, громадянина та умов, за яких реалізується прогресивний чи регресивний їх розвиток (саморозвиток), оптимізують навчально-виховний процес у «Школі розвитку».

Інтеграція функцій (змісту) психолого-педагогічної діяльності, методів (способів) виконання функцій і критеріїв якості їх виконання (показників діагностики фізичного, психічного, соціального і духовного розвитку) дає змогу прогнозувати процес розвитку індивіда і окремих типологічних груп у цілому, передбачити результат, оцінити його з погляду мети – виховання життєво активного, гуманістично спрямованого громадянина, відданого Богу і Батьківщині.

Рідна шк. – 1994. – № 6. – С. 15–18.

Концепція національного виховання*

З народженням дитини з'являється Всесвіт, у центрі якого вселяється новонароджений. Цей мінливий Всесвіт розвиває дитину, надає їй досвіду у пізнанні цього ж Всесвіту.

Людські цивілізації витворили безліч виховних систем відомих і невідомих, популярних і непопулярних, локальних і епохальних, кожна з яких посідає певне місце у вдосконаленні людини.

Кожний народ, витворюючи свою виховну систему, звертається до певних ідеалів, максимально заглиблюючись у сиву минувшину та ідеал майбутнього. Творці виховних ідеалів у творенні душі й тіла людини використовували безліч прийомів і методів виховання відповідно до національних та релігійних традицій. Багато виховних ідеалів разом зі своїми народами пішли в небуття. На превелике щастя, українські виховні традиції, котрі існували протягом тисячоліть, пройшовши часи розквіту та занепаду, не випали з великої спіралі людської еволюції, постійнокладаючи «українські виховні цеглини» від підмурка до вершин спільної культурної аурі земного співтовариства.

Особливе місце в українських виховних системах відводилось індивідуальності дитини, що є основою розвитку в нескінченності сприйняття Всесвіту, гармонії індивідуального у множинному та множинного в індивідуальному.

Пізнання світу дитиною розпочинається в сім'ї, тому в концепції національного виховання стрижневим є сімейне виховання. Дідусь – бабуся, батько – мати, їхні діти – це згусток часу, неперервний зв'язок теперішнього, минулого і майбутнього. Сім'я – це гармонійний ланцюг розвитку людства.

Творець творить творіння. Творіння, розвиваючись, стає творцем, використовуючи його досвід, будучи одночасно в одній особі, діалектично поєднуючи творця і творіння.

Розуміння сім'єю вільного неперервного, розвитку дитини закладає міцний підмурок ненасильницького співіснування дитини в сім'ї, суспільстві, пізнання неперервності і вічності світобудови. Концепція дає змогу педагогам гармонійно ввійти на етапі переходу творіння у творця в його оточення, співпрацювати з дитиною, творити разом із нею. Ми практично відмовились від поняття «формування», яке протягом значного часу існувало у радянській педагогіці. До дитячої душі необхідно ніжно торкатися інструментами виховання, вміти і знати, як це зробити, щоб не зашкодити

* Документ схвалено Всеукраїнською педагогічною радою працівників освіти 30 червня 1994 року.

дитині, а допомогти струнам дитячої душі вільно виражати гаму почуттів. Тому концепція особливу увагу приділяє необхідності вчителю, вихователю постійно вдосконалювати свою майстерність, вміння аналізувати свої дії, вчасно вносити корекцію у взаємодіяльність.

З часом прийдемо до пізнання дітьми світобудови у неперервному процесі, а не крізь вікна математики, фізики, хімії та ін. Концепція ставить саме такі завдання на майбутнє, враховуючи нинішній досвід та надбання минулих поколінь.

У виховній роботі важливо використати позитивний набуток не тільки багатьох поколінь свого народу, а й від інших народів.

Українська виховна система має певні надбання. Тут ми можемо простежувати виховні елементи народів сходу і заходу, півдня і півночі. Тому дуже важливо, готуючи майбутнього педагога, вихователя, матір і батька, знайомити їх з різноманітними філософськими та релігійними течіями, діалектикою неперервності світобудови, щоб ці знання передавалися дітям. Передавалися, а не нав'язувалися, з тим, щоб дитина у зрілому віці побудувала власний Всесвіт, зі своїм розумінням, із розумінням гармонійного співіснування безлічі таких Всесвітів, у центрі кожного з яких знаходиться інша людина. Право на свій Всесвіт і обов'язок поважати кожний з нескінченної кількості Всесвітів інших – таке право і обов'язок незаперечні. Ці поняття відображені концепцією в діалектичній єдності свободи та обов'язку.

Особлива увага в концепції приділяється творенню культурної аури людини. Адже людство на порозі третього тисячоліття робить кроки від розуміння людиною себе як «істоти розумної» ще й до «істоти культурної».

Будь-яка концепція для того, щоб не бути мертвнонародженою, мусить давати педагогам можливість вільного творення, вдосконалення, переходу на вищій щабель взаємовідносин вихователь – вихованець. Концепцію ми розглядаємо як стартову лінію в творенні складного мережива краси виховання, любові та взаємолюбові у процесі пізнання і творення. Дієвість, життєздатність концепції, схваленої Управлінням виховної роботи Міністерства освіти України, Вченою радою інституту системних досліджень освіти, Всеукраїнською педагогічною радою, визначають батьки і діти, педагоги і вихованці і, зрештою, – час. Ми будемо вдячні за отримані листи з критикою, пропозиціями, спрямованими на вдосконалення виховання світлого творіння – дитини.

1. Сутність і особливості національного виховання

Український народ вступив у нову еру свого історичного розвитку. Разом із перспективами вільного розвитку Української держави відкрилися широкі можливості для розквіту освіти, науки, культури, що вимагає докорінної перебудови процесу виховання молодого покоління.

Державна національна програма «Освіта» визначила стратегію розвитку освіти в Україні, пріоритетні напрямки та шляхи «створення життєздатної системи перервного навчання і виховання для досягнення високих освітніх рівнів, забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації».

В Україні, як і в інших країнах світу, історично склалася своя система виховання, яка максимально враховує національні риси і самобутність українського народу. Тривалий час вона нехтувалась, заборонялась завойовниками України, а в останні десятиріччя взагалі була відкинута і замінена так званою системою комуністичного виховання. Нині, спираючись на глибинні національно-виховні традиції свого народу, національна система виховання поступово відроджується. Сучасна його модель враховує такі важливі особливості сьогодення, як перехід України від соціалістичних відносин до ринкових, національне відродження усіх сфер життя українського суспільства і процес розбудови самостійної, незалежної держави.

Поняття «національне виховання» вбирає в себе всі названі особливості сучасного стану країни. По-перше, воно рівнозначне державному, хоча останнє є вузким, одиничним стосовно національного як загального. Державне виховання є найвагомішою складовою національного виховання, воно здійснюється державними установами, інститутами, а загальнонаціональне діє і поза їх межами, має значно ширший діапазон впливу на процес соціалізації особистості.

По-друге, в жодній країні світу немає виховання «взагалі». Воно завжди має конкретно-історичну, національно-державну форму вираження і спрямоване на формування громадянина конкретної держави, яка не може бути безнаціональною.

І, нарешті, національне виховання найбільш відповідає потребам відродження України. Воно однаково стосується як українців, так і представників інших народів, що проживають в Україні. Саме принцип етнізації виховного процесу і передбачає надання широких можливостей представникам усіх етносів для пізнання своєї історії, традицій, звичаїв, мови, культури, формування власної національної гідності. І через пізнання

власної історико-культурної спадщини допомагає пізнати глибинність взаємозв'язків кожного з них з українською нацією, її державою, переконатися, що саме українська незалежна, суверенна держава охороняє національні права всіх громадян України.

Таким чином, національне виховання – це створена упродовж віків самим народом система поглядів, переконань, ідей, ідеалів, традицій, звичаїв, покликаних формувати світоглядну свідомість та ціннісні орієнтації молоді, передавати їй соціальний досвід, надбання попередніх поколінь. Науково обгрунтоване, правильно організоване національне виховання відображає історичну ходу народу, перспективи його розвитку.

Актуальність створення системи національного виховання в умовах держави України визначається потребами суспільства у всебічній активізації інтелектуального і духовно-творчого потенціалу національних та загальнолюдських цінностей, суперечливими процесами включення особистості в соціальне життя, необхідністю забезпечення єдності, наступності та послідовності виховних впливів різних соціальних інститутів, постійного коректування виховного процесу.

У пошуках нової системи виховання на перший план висуваються гуманістичні ідеї та орієнтири, що ґрунтуються на повазі до особистості дитини, турботі про її розвиток. Такий підхід передбачає визначення кожного вихованця як унікальної особистості, його прав, ставлення до нього як суб'єкта власного розвитку, опору у його вихованні на сукупність знань про людину та високий професіоналізм.

Концепція має на меті визначення стратегії розвитку наскрізної системи виховання молодого покоління України, наповнення виховання гуманітарним змістом, котрий узгоджується з кращими надбаннями цивілізації, орієнтований на соціалізацію, безпосередній розвиток Людини і відповідає потребам її самореалізації та актуальним завданням відродження національної культури, становлення Української держави.

2. Принципи національного виховання

Народність – єдність загальнолюдського і національного. Національна спрямованість виховання, оволодіння рідною мовою, формування національної свідомості, любові до рідної землі і свого народу; прищеплення шанобливого ставлення до культури, спадщини, народних традицій і звичаїв, національно-етнічної обрядовості всіх народів, що населяють Україну;

– природовідповідність виховання – врахування багатогранної і цілісної природи людини, вікових та індивідуальних особливостей дітей, учнівської та студентської молоді, їх анатомічних, фізіологічних, психологічних, національних і регіональних особливостей;

– культуровідповідність виховання – органічний зв'язок з історією народу, його мовою, культурними і побутовими традиціями, з народним мистецтвом, ремеслами і промислами, забезпечення духовної єдності та спадкоємності поколінь;

– гуманізація виховання – створення умов для формування кращих якостей та здібностей дитини, джерел її життєвих сил; гуманізація взаємин між вихователями і вихованцями, постановка виховання в центр навчально-виховного процесу, повага до особистості, розуміння її запитів, інтересів, гідності, довір'я до неї; виховання гуманної особистості, щирої, людяної, доброзичливої, милосердної;

– демократизація виховання – усунення авторитарного стилю виховання. Співробітництво вихователів і вихованців. Сприйняття особистості вихованця як вищої соціальної цінності, визначення його права на свободу, на розвиток здібностей і виявлення індивідуальності. Формування глибокого усвідомлення взаємозв'язку між ідеями свободи, правами людини, її громадянською відповідальністю;

– безперервність виховання – досягнення цілісності і наступності у вихованні, перетворення його у процес, що триває впродовж усього життя людини. Нероздільність навчання і виховання, що полягає в їх органічному поєднанні, підпорядкуванні змісту навчання і виховання формуванню цілісної та всебічно розвиненої особистості;

– етнізація виховного процесу – наповнення виховання національним змістом, спрямованим на формування самосвідомості громадянина. Принципи етнізації однаково стосуються представників усіх народів України. Створення можливості всім дітям навчатися у рідній школі, виховувати національну гідність, національну свідомість, відчуття етнічної причетності до свого народу. Відтворення в дітях менталітету свого народу, увічнення в підростаючих поколіннях специфічного, що є в кожній нації, виховання дітей як типових носіїв національної культури, продовжувачів справи батьків. Принцип етнізації – невід'ємний складник соціалізації дітей;

– диференціація та індивідуалізація виховного процесу – врахування у виховній роботі рівня фізичного, психічного, соціального, духовного, інтелектуального розвитку вихованців, стимулювання активності, розкриття творчої індивідуальності кожного;

– послідовність, систематичність і варіативність форм і методів виховання;

– свідомість, активність, самодіяльність і творча ініціатива учнівської молоді, поєднання педагогічного керівництва з ініціативою і самодіяльністю учнів;

– зв'язок виховання з життям, трудовою діяльністю народу і продуктивною працею. Прищеплення любові до праці і поваги до людей праці. Ознайомлення з основами сучасного промислового і сільськогосподарського виробництва, будівництва, транспорту, сфери обслуговування. Розвиток у дітей і молоді трудових навичок і вмінь, готовності до життєвої адаптації в умовах ринкових відносин;

– інтегративність – єдність педагогічних вимог школи, сім'ї і громадськості. Організація родинного виховання та освіти як важливої ланки виховного процесу і забезпечення педагогічного всеобучу батьків. Здійснення гуманних, стійких і єдиних вимог до дітей з боку різних соціальних інститутів, посилення педагогічного впливу на них, підвищення спільними зусиллями ефективності виховного процесу.

3. Національне виховання як фактор цілісного формування особистості. Основні напрями національного виховання

3.1. Формування особистості – неперервний і винятково складний процес, де діє багато факторів, на основі яких розкриваються потреби, інтереси, нахили, здібності, характер, а також здоров'я, працездатність і довговічність. Розвиток особистості здійснюється в процесі її соціалізації, виховання і саморозвитку, що є компонентами цілісного процесу.

Соціалізація – процес двобічний. З одного боку, індивід засвоює соціальний досвід, цінності, норми установки, властиві суспільству і соціальним групам до яких він належить, а з другого – в процесі соціалізації він активно входить у систему соціальних зв'язків і набуває соціального досвіду.

Соціалізація протікає під впливом великої кількості обставин, які умовно можна звести до трьох груп – це макрофактори (суспільство, держава, планета, світ і навіть космос), мезофактори (етнокультурні умови і тип поселення, в яких живе і розвивається людина), мікрофактори (сім'я, дитячий садок, школа, позашкільні виховні установи, релігійні організації, товариство ровесників, засоби масової комунікації та інші інститути виховання). Вони різною мірою безпосередньо впливають на кожну конкретну людину, динамічно змінюються в умовах НТР самі, змінюється її питома вага в соціалізації підростаючих поколінь.

3.2. Виховання – цілеспрямоване управління процесом розвитку особистості – є частиною процесу соціалізації, що знаходиться під певним соціальним і педагогічним контролем і відбувається через освіту і організацію життєдіяльності вихованців.

Провідною метою виховання залишається ідеал всебічно розвиненої особистості, що йде з глибини віків. Він орієнтує на широкий особистісний

підхід, застерігає від зведення виховання до однобокої і пасивної адаптації молоді в конкретних умовах суспільства.

Було б помилковим розуміти всебічний розвиток як сукупність окремих – інтелектуальних, фізичних, і моральних, естетичних, трудових – сторін чи якостей особистості. Всебічний розвиток передбачає їх органічну єдність, цілісність буття, свідомості і самосвідомість запитів і поведінки людини.

3.3. Головною метою національного виховання на сучасному етапі є передача молодому поколінню соціального досвіду, багатства духовної культури народу, його національної ментальності, своєрідності світогляду і на цій основі формування особистісних рис громадянина України, які включають у себе національну самосвідомість, розвинену духовність, моральну, художньо-естетичну, правову, трудову, фізичну, екологічну культуру, розвиток індивідуальних здібностей і таланту.

Найважливішою громадянською рисою особистості є сформованість національної самосвідомості, любові до рідної землі, свого народу, готовності до праці в ім'я України. Формування національної самосвідомості передбачає освоєння молоддю своєї етнічної спільності, національних цінностей (мови, території, культури), відчуття своєї причетності до розбудови національної державності, патріотизм, що сприяє утвердженню власної національної гідності, внутрішньої свободи, гордості за свою землю. Національна ідея має бути не просто атрибутом національної свідомості, чисто духовним феноменом, а поштовхом до практичних справ, як було у кращих синів і дочок нашого народу споконвіку.

3.4. Дійовим засобом відродження нації є формування в людини почуття національної гідності і гордості за свою Батьківщину, відмова від почуття національної меншовартості, що втілювалося в понятті «поваги до старшого брата», нав'язуванні думки про перевагу його культури над нашою. Метод тут був очевидний: забрати в народу його історію, всі ознаки національно-культурної гордості, всі цінності, що визначають його обличчя, а що «не забирається», – змусити забути.

У справі відновлення почуття національної гідності величезне значення має висвітлення правдивої історії культури та освіти нашого народу, повернення до культурних надбань, відкриття замулених сторінок нашої спадщини. Неабияку вагу тут має викладання історії української культури, народознавства, повернення імен видатних українських вчених, художників, композиторів, митців слова, культурних діячів, видатних політиків, імен тих українців, які збагачували чужу культуру, починаючи з відомих імен Юрія Котермака, Феофана Прокоповича, Григорія Кониського і завершуючи

постатями останніх століть: Михайла Остроградського, Юрія Кондратюка, Сергія Корольова, Архипа Люльки, Івана Пулія, Володимира Вернадського, не кажучи вже про такі популярні в культурі постаті, як І. Рєпін, П. Чайковський, М. Гоголь, К. Ушинський та ін. На зорі становлення російської академії наук серед 20 академіків 13 були українцями, вихованцями Києво-Могилянської академії. В 1775 році з 10 членів священного Синоду 9 були українці. Усі єпископські кафедри займали лише українці. Із 127 архієреїв Росії – 70 були українцями. За неповними даними, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. за межами України працювали понад 200 вчених – українців, які мали у світі неабиякий авторитет.

3.5. Процес становлення демократичних стосунків потребує, щоб кожна людина могла реалізувати своє право на вибір, у тому числі – на вибір ідеологічної та політичної позиції. У цій ситуації найперше не слід плутати поняття «ідеологія», що є переважно груповою («класовою») формою свідомості, з поняттям патріотизму, відданості Батьківщині, які є категоріями загальнонародними, загальнонаціональними і загальнонавчальними.

Жодна ідеологія не повинна обмежувати свободу переконань, поглядів, думок, а тому не повинно бути й мови про введення в систему освіти будь-якої офіційної, загальнообов'язкової ідеологічної орієнтації.

Таким чином, тенденція до деідеологізації національного виховання зовсім не суперечить прагненню школи та інших навчально-виховних закладів здійснити політичне виховання, виховати українського патріота з високою політичною культурою. Термін «деідеологізація» означає усунення монопольного панування однієї ідеологічної доктрини над усіма іншими формами свідомості.

Ніяка групова ідеологія не повинна мати переваги і підтримки з боку керівників навчально-виховних закладів політичних організацій. Всі використовувані у навчальних закладах символи повинні відповідати державним законам і загальнонародним вартостям. Визнання плюралізму ідеологій і політичних поглядів веде до формування в учнів і молоді здатності терпимо ставитись поглядів інших людей, поважати чужі думки.

Другим же кроком деідеологізації навчальних закладів, отже, й політичного виховання, є оцінка всіх ідеологій через призму загальнолюдських гуманістичних цінностей: ідеалів добра, правди, краси, справедливості, совісті, людської гідності тощо. Це означає, що антигуманні ідеологічні доктрини, які передбачають класову (групову) ненависть, заздрість, спираються на ниці помисли в людині, не мають права посилатися на плюралізм і повинні повсюдно забезпечуватися з позицій гуманізму. Не можна ставити на одну площину добро і зло, Бога і сатану лише тому, що

цього вимагає ідея плюралізму. Саме з цих міркувань повсюдно у демократичних державах заборонено поширення ідеології фашизму. Мета українського національного виховання не лише в тому, щоб прищепити дитині чи юнаку відданість ідеалам Добра, Правди, Свободи та ін., але й сформувати в них моральну готовність і вміння боротися зі злом, розвінчувати його і з цих позицій оцінювати свої вчинки.

3.6. Вірність Україні є невід'ємною ознакою національно свідомого громадянина. Формування патріотичних почуттів означає вироблення і зміцнення високого ідеалу служіння своєму народові, готовності до трудового та героїчного подвигу в ім'я процвітання своєї держави, прагнення бачити її незалежною. У зміцненні патріотичних почуттів велику роль відіграє героїко-патріотичне виховання, покликане формувати бойовий, морально-психологічний дух, спонукати до фізичного вдосконалення громадянина-патріота, виробляти глибоке розуміння громадянського обов'язку, готовність у будь-який час стати на захист Батьківщини, оволодівати військовими і військово-технічними знаннями, а також вивчати бойові традиції та героїчні сторінки історії українського народу, його збройних сил.

Вихованець національної школи має вирости патріотом України. І якщо намагання державної системи освіти зробити росіянина «українцем» є порушенням прав людини, то її прагнення, щоб і росіянин, і єврей, і поляк поруч з українцем були чесними громадянами і патріотами, шанували закони і традиції народу України, на землі якої живуть, є цілком правомірним.

3.7. Громадянсько-державний рівень становлення національної свідомості передбачає турботливе ставлення до національно-культурних вартостей інших народів, прищеплення почуття національної, расової, конфесійної толерантності.

Таким чином, слово «українець», як і слова «француз», «німець», «росіянин», може виражати щонайменше три поняття:

- а) людину, причетну до свого етносу;
- б) людину, яка усвідомлює себе часткою нації і поділяє з нею її долю;
- в) громадянина своєї держави, у нашому разі – України. Саме в останньому випадку ми говоримо: американець українського походження, француз польського походження тощо. Із розвитком громадянсько-державної свідомості нормальним буде сказати і «українець російського походження», «українець єврейського походження» тощо.

3.8. Важлива роль у національному відродженні України відводиться вивченню української мови, бо лише завдяки їй можна глибше пізнати традиції, звичаї, психологію, національний дух українців, подолати

національний нігілізм, яничарство, які культивувалися в Україні протягом століть. Мова – це основа національної гідності, і ставлення до неї є виявом національної самосвідомості, а відтак і громадянської позиції. Підвищення мовної культури, статусу національних мов сприятиме зміцненню міжетнічних стосунків, культури відносин людини і нації, а також виробленню доброзичливого ставлення до представників інших етносів та народів, загальнолюдських цінностей.

3.9. У формуванні духовності особистості чільне місце посідає світогляд як узагальнена система поглядів на світ і на своє місце в ньому, розуміння смислу життя. Світогляд є визначальним у житті людини, спрямовує її поведінку, пізнавальну і творчу діяльність, приводить у систему одержані знання, враження, спостереження.

Світогляд, який виявляється у поглядах, ідеалах особистості, її наукових знаннях, може бути найбільш повно сформованим, правильно і емоційно сприйнятим за умови найтіснішого його зв'язку з народним, національним світоглядом. Останній вбирає у себе кращі зразки ідей народовладдя, гуманізму, народної моралі та естетики, які найбільш повно відображені в народній міфології, фольклорі, календарно-сімейній обрядовості тощо.

Збагачення духовності особистості передбачає освоєння як національних, так і світових надбань культури. Національне і загальнолюдське мусять розглядатися як дві сторони єдиного загальнолюдського процесу. Адже немає самого по собі загальнолюдського. Воно завжди функціонує завдяки національному і виявляє себе через національне. Глибинне освоєння, збагачення національного є водночас освоєння загальнолюдського, його збагачення.

Практика засвідчує, що найбільш успішно загальнолюдські цінності засвоюються у єдності з національною культурою. Наприклад, пізнання перлин національного мистецтва допомагає глибше зрозуміти пісенні, музичні, танцювальні жанри народів світу, національний фольклор, у якому відображено культурно-історичний, мистецький шлях народу (думи, пісні, скоромовки, прислів'я, приказки тощо), допомагає збагнути менталітет народу, його неповторність.

Значне місце у формуванні духовності людини посідає родинно-побутова культура, в якій найбільш повно закладені норми стосунків у сім'ї, виховання шанобливого ставлення до батьків, жінки-матері, дідуся, бабусі і т. д. Зміст родинно-побутової культури сприяє збереженню рідної мови, традицій, історії родоvodu, забезпечує духовну єдність поколінь, неперервність минулого, сучасного і майбутнього нації, суспільства.

Духовність особистості означає її інтелектуальний розвиток, що здійснюється як у процесі взаємодії людини з суспільством, природою, так і шляхом цілеспрямованої навчально-виховної роботи за умови нерозривної єдності національних і загальнолюдських надбань, науково-професійної думки.

Формування духовності тісно пов'язується з релігійними виховними традиціями. Відомо, що кожна релігія більшою чи меншою мірою взаємодіє з культурою відповідного етносу. У міру запровадження християнства на Русі йшов процес його етнізації. Крім релігійних свят та обрядів, що прийшли з Візантії у Київську Русь, з'явилося немало нових, у яких уже християнство набувало національного забарвлення. Церква виховувала повагу молоді до старших, патріотичні почуття, милосердя, регламентувала доброзичливі норми стосунків між людьми, тривалий час залишалася духовною скарбницею.

3.10. Важливе місце у системі національного виховання займає утвердження принципів загальнолюдської моралі: правди, любові, справедливості, патріотизму, доброти, працелюбності, інших добродійностей. При цьому має вагу не тільки і не стільки просвітницька діяльність, скільки перетворення моральних знань, яких набуває молодь, у її переконання, стійкі моральні почуття і вчинки.

Ефективність морального виховання значно зростає в разі його опори на народну мораль, традиції, звичаї, обряди, які містять у собі високі моральні цінності (ідеї, ідеали, погляди, поведінкові норми), збагачені тисячолітнім досвідом мудрості народу, несуть могутній моральний потенціал, спрямований на виховання особистості.

3.11. Формування громадянських рис передбачає художньо-естетичну освіченість і вихованість особистості. Народ завжди прагнув будувати своє життя, культуру, побут, дозвілля за законами краси. Виховуючи в молоді народні естетичні погляди, смаки, які ґрунтуються на народній естетиці, національне виховання передбачає формування навичок гарної поведінки, доброзичливого ставлення до людей, вироблення умінь власноручно примножувати культурно-мистецькі надбання народу.

3.12. Трудова активність, сформованість творчої, працелюбної особистості, цивілізованого господаря формується як під впливом соціального середовища, так і в процесі трудового навчання і виховання, спрямованого на вироблення відповідних навичок та умінь, професійної майстерності, готовності до життєдіяльності в умовах ринкових відносин.

Поряд з науковим, педагогічно обґрунтованим трудовим вихованням істотно значення має використання надбань народної педагогіки, трудових

традицій українців, зокрема запорозьких козаків, мудрих хліборобів, а також прилучення учнівської і студентської молоді до ведення фермерських господарств, створення госпрозрахункових трудових об'єднань, майстерень, кооперативів, асоціацій, молодіжно-козацьких господарств різного профілю. У цій справі важливо пропагувати розвиток традиційних народних художніх промислів.

3.13. Фізична культура – невід'ємний елемент загальної культури особистості. Повноцінний фізичний розвиток особистості, сформованість її фізичних здібностей, зміцнення здоров'я, гармонії тіла і духу, людини і природи – основа фізичного виховання.

Кожен народ виробив свої національні види вправ і рухливих ігор. Вони можуть поповнити сучасні методи фізичного виховання. Фізична культура, як і будь-яка інша, завжди національно своєрідна. Що стосується української, то вона сягає корінням часів Київської Русі. Тут були напрацьовані прекрасні методи вишколу, гартування дітей, формування воїнського лицарства і мужності. Вершиною національного фізичного виховання, самовдосконалення тіла і духу була епоха Запорозької Січі. Тут сила і витривалість, тілогартування у повсякденному житті і військових справах проходили в постійних іграх, забавах, танцях, змагальних вправах тощо. Всі ці історичні національні надбання послужать надійною основою для повноцінного фізичного розвитку молоді, зміцнення її здоров'я.

3.14. Пріоритетним напрямом морального становлення громадянина є виховання у дітей і молоді поваги до Конституції, законів України, національної символіки, глибокого усвідомлення взаємозв'язку між діями свободи, правами людини та її громадянською відповідальністю. Все це становить правову культуру особистості. У громадянському становленні дитини відіграє роль національна, державна символіка, знання про її історичне походження, глибоке розуміння її значущості в житті суспільства.

3.15. Формування екологічної культури, гармонійних відносин людини і природи посідає в Україні особливе місце. Це викликано багатьма причинами і, насамперед, наслідками чорнобильської катастрофи, високим рівнем радіаційної, хімічної забрудненості навколишнього середовища. Нашим дітям украй необхідні відчуття відповідальності за природу як національну і загальнолюдську цінність, основу життя на землі, господарські, гуманні принципи природокористування.

Активізації екологічного виховання, підвищенню його ефективності сприятиме, тісний зв'язок з традиційним народним вихованням любові до природи, спирання на педагогіку народного календаря, де всі пори року,

кожна дата, свята тісно пов'язані з природою рідного краю, з природою самої людини.

3.16. Розвиток індивідуальних здібностей і таланту молоді, забезпечення умов їх самореалізації є пріоритетним напрямом виховної роботи. Для відродження, пошуку і підтримки національних талантів необхідно подбати про задоволення різнобічних потреб учнівської молоді у сфері науково-технічної, художньої, декоративно-прикладної творчості, еколого-натуралістичній, туристсько-краєзнавчій, фізкультурно-спортивній діяльності.

3.17. Усвідомлене прагнення підвищити ефективність наскрізної системи національного виховання не виключає, а передбачає бережливе ставлення до надбання вітчизняного і світового педагогічного досвіду, глибоку обізнаність з Декларацією прав дитини, Конвенцією про права дитини та іншими документами ООН, якими керуються всі громадяни, навчально-виховні заклади і уряди країн світового співтовариства.

Початкова шк. – 1995. – № 2. – С. 48–52.

1995

Національна державна комплексна програма естетичного виховання*

Запропонований матеріал є проєктивним зразком для започаткування науково-методичної розробки Всеукраїнської державної програми естетичного виховання. Він увібрав у себе досвід уже розроблених подібних Програм у Білорусії, Прибалтійських країнах, Росії, Казахстані, Узбекистані, Болгарії.

Для відродження Української Державності Програма естетичного виховання необхідна: бо покликана сприяти відродженню національної культури, виконанню Державної національної програми «Освіта» («Україна ХХІ століття»), в якій пріоритетним напрямом реформування виховання визначене «забезпечення високої художньо-естетичної освіченості і вихованості особистостей», а також збереженню надбань культури та творчому розвитку особистості.

** Документ підготовлено в Інституті педагогіки і психології професійної освіти АПН України. Упорядники: І. А. Зязюн, доктор філософських наук, професор, академік АПН України; О. М. Семашко, доктор філософських наук, професор, заступник директора Інституту українознавства Київського університету імені Т. Шевченка.*

Текст подано в скороченому вигляді.

Естетичне виховання – важливий складник загальнодержавної культурної політики

Вирішальною силою і одночасно основною стратегічною метою розвитку незалежної Української держави є Людина, її ідейні устремління, моральні принципи, творчий потенціал. Перебування нашої країни на зламі епох, зусилля по відродженню культури, що знайшли відображення в Законі про культуру, зобов'язують до пошуку, вимагають творчих особистостей. Криза минулого суспільства призвела до того, що повсюдно спостерігаються моральні компроміси, різке зниження престижу духовних цінностей, розповсюдження обивательської психології, соціальної апатії, втрати смислоттєвих цінностей. З'явилися нові кризові явища.

Успіх українського державотворення буде залежати передусім від рівня духовного розвитку людини. Настав час ретельно проаналізувати можливості різних виховних ілюзій і стереотипів, дати, нарешті, простір творчому пошукові найкращих і найдоцільніших шляхів формування особистості.

Суттєву роль у цьому процесі мають відігравати естетичні начала, які пронизують усе життя людини, її працю, побут, відносини з людським оточенням. Естетичне виховання впливає на людину різноманітно, різнобічно збагачує її духовний світ і удосконалює її діяльність. Воно сприяє формуванню творчих здібностей особи і зміцненню її моральних позицій.

Водночас слід наголосити, що єдність естетичного і морального виховання, а також виховання громадянського і політичного, гармонія істини, добра і краси є не лише очікуваним результатом, але й передумовою ефективного естетичного виховання. Справжньою основою, умовою формування уявлень про прекрасне і потворне, піднесене і низьке, трагічне і комічне, здатності відчувати і переживати естетичне в навколишньому світі є вільне громадянське мислення і поведінка особи. Саме громадянське виховання передує всім духовним аспектам формування людини, включаючи естетичне. Дух свободолюбства, атмосфера демократизму, надання людині максимальної свободи вибору і самовиявлення, усвідомлення людиною своєї неповторної індивідуальності через самооцінку – усі ці чинники є визначальними в становленні і розвитку її естетичного досвіду.

Загальнодержавна комплексна програма естетичного виховання населення України повинна визначити стратегію і тактику естетичного виховання як на найближче майбутнє, так і з врахуванням довгострокових перспектив. За своїм задумом вона визначає загальні орієнтири естетико-виховного процесу, залишаючи максимальний простір для творчості організаторів цієї роботи, педагогів, громадськості, працівників мистецтва та культури. У вдосконаленні естетичного виховання слід уникати

запрограмованості цієї роботи, припущення різнобічності людських індивідуальностей, їхніх естетичних потреб, смаків, уподобань, обмеження свободи естетичного вибору, спущеними згори пріоритетами та ціннісними установами. В нових умовах демократизації і гуманізації суспільних відносин необхідно дати змогу кожному підприємству, організації і закладові, кожному регіонові й населеному пунктові створювати на основі загальнодержавної програми особливий варіант, з врахуванням національно-культурних, соціально-демографічних, психологічних та інших особливостей. Слід надати регіональним управлінським структурам повну самостійність у вирішенні проблем естетичного виховання на підвідомчій території; підвищувати роль у цій роботі нових громадянських організацій і асоціацій.

Завдання держави – забезпечити для естетичного виховання необхідні умови: матеріальні, фінансові, кадрові, соціально-політичні та науково-методичні. З цієї метою державні підприємства і відомства виконують накреслені програмою завдання, якими передбачається вирішення кардинальних проблем естетичного виховання на державному рівні.

Естетичне виховання найтісніше пов'язане з культурним життям кожного народу. З одного боку, воно є відображенням культурного прогресу нації, її традицій, а з другого – воно стимулює розвиток культури народу, активно впливаючи на створення нових духовних цінностей, підтримує і посилює інтерес до мистецьких творів, пам'яток історії і культури народу, до національних звичаїв і обрядів.

Національні естетико-виховні системи мають суттєву специфіку, яку неможливо повністю передбачити в загальнодержавній програмі. Адже кожен народ впродовж своєї багатовікової історії створює свої способи, форми і засоби естетичного виховання, виходячи з власних педагогічних традицій. Багато з цих способів і форм ефективні лише в певних національно-культурних умовах, де вони були народжені, а потім органічно ввійшли в унікальну естетико-виховну систему нації. Тому поряд з процесами загальнодержавного характеру в кожній області, селі передбачені культурно-естетичні ситуації, які вимагатимуть своєрідних пріоритетів.

Водночас естетичне виховання покликане формувати свідомість людей в дусі поваги і приязні, товаришкості і дружби, передбачаючи взаємодію культур, подолання національної обмеженості естетичного сприймання, підвищення культури міжнародних відносин. Активна взаємодія національних культур ефективно розвиває естетичні потреби, художні смаки та уподобання багатьох національностей України. Тому ретельне вивчення світового досвіду естетичного виховання дозволить надати державній програмі ту всезагальність, яка уможливить орієнтири в створенні єдиної

системи естетичного виховання в Україні з врахуванням специфіки її регіонів. Це забезпечить вияв найважливішої з ознак естетичного виховання – єдності і гармонії в різнобічності і різноманітності.

Пропонований підхід передбачає, виходячи з визначених нижче засад, розробку основ такої програми, яка реалізуючись практично в очевидно необхідних напрямках в перші роки своєї реалізації, буде супроводжуватись ґрунтовними теоретичними та методичними розробками, що дозволить в подальшому добудувати всі «поверхи» і рівні національної системи естетичного виховання, загальна концепція якої буде запропонована авторами в найближчий час.

Програма в своїй основі ґрунтується на традиціях естетичного виховання, які відомі з часів Київської Русі та козаччини і які збагачувались в Києво-Могилянській академії та інших навчальних закладах, у творчості Г. Сковороди, І. Франка, у концепціях педагогів (С. Русової, К. Ушинського, В. Сухомлинського та інших), народної естетичної педагогіки, надбання яких ще так мало вивчені і заслуговують на пильну увагу. Чималий досвід, який накопичено в нашу епоху як педагогами новаторами, так і вченими, повинен бути використаний в побудові системи естетичного виховання.

У розвитку естетичного виховання в Україні в радянський час спостерігались піднесення і занепади. Піднесення були окремими спалахами, занепади ж заповнювали сфери культури постійним чадом технократичного невігластва. В системі освіти наполегливо і постійно стверджувались прагматичні орієнтації на підготовку вузького фахівця. Прикриваючись різними іміджами, в педагогіці все більше й більше розповсюджувались технократичні ідеї, а гуманітарна освіта витіснялась на другий план. Естетичне виховання було найбільш занедбане з усіх видів виховання і було практично вилучене з систем освіти і виховання. Хоч і тепер виявляються непоодинокі приклади цікавого досвіду роботи в галузі естетичного виховання, їй сьогодні не надається належної уваги.

Справедливості ради треба відзначити, що на жодному з'їзді КПРС естетичне виховання в резолюціях і постановках не було включене в склад основних видів виховання, хоч були потім здобутки в його теорії і практиці. Ігнорувалась національна специфіка естетичного виховання. Естетичне виховання зводилось до однієї із розважальних функцій дозвілля. Зневага до естетичного виховання владних структур нанесла значної шкоди духовності і моральному здоров'ю суспільства. Деформована та ідеологічно націлена система естетичних критеріїв звужувала і обмежувала не тільки творчий пошук митця, але й педагога, призводила до «викривлення» існуючої

соціально-естетичної реальності, породжувала естетичні соціальні ілюзії, а то й химери.

Ідеологізація естетичного виховання, яка протирічить самій природі естетичного відношення, породжувала однобічність як використання, так і інтерпретації засобів естетичного виховання, формалізм та заорганізованість, зведення естетичного виховання до одного із аспектів інших видів виховання, як другорядного і необов'язкового. Естетичне виховання в умовах проголошеного соціально-національного примирення і злагоди повинно бути не полем протистояння певних соціальних та ідеологічних сил, а покликано за своєю природою поєднувати людей і вдосконалювати людські відносини на основі загальнолюдських демократичних цінностей. Таким чином, естетичне виховання в сучасних умовах набуває об'єктивно нового змісту і функції – бути в системі суспільства і його культури засобом гармонізації соціальних і міжособистісних відносин, сприяння суспільному консенсусу, духовної організації творчих сил суспільства і кожної людини для виходу з кризової ситуації і створення потенцій для поступу нашого суспільства.

Особливу стурбованість викликає дефіцит духовного розвитку дітей та юнацтва, бо саме в цьому віці закладаються основи особистості, її творчої неповторності і прогаєне в цей час відтворити, надолужити важко, а переважно – неможливо.

Ставлячи проблему і програмуєчи естетичне виховання в нашій республіці, необхідно враховувати всю складність соціокультурної ситуації, коли на зламі епох процес демократизації і відродження національної культури гальмується економічною кризою, а культура страхотливо пристосовується до ринкових відносин. Нова соціальна ситуація і реальність породжує і нову культурну реальність (і як її різновид – естетично-художню реальність).

Провідними рисами цієї нової культурної реальності є: становлення нових відносин у виробництві і між людьми, «переоцінка» системи цінностей і їх нова ієрархія, складання нових відносин між основними учасниками художнього життя (митцем, критикою, публікою та посередниками, засобами масової інформації), «маскультівське» зниження духовного життя і багатоманітність явищ культурного життя, зміна критеріїв оцінки естетичних і художніх цінностей і творів мистецтва, розширення «діапазитиву» естетичних і художніх потреб та «поля» їх задоволення, входження народно-національного елементу в спосіб життя і духовність, поява нових соціально-естетичних відносин та форм організації художнього життя, формування нового естетичного досвіду, еkleктичного, слабо відрефлектованого формування маргинальної естетичності, притаманної перехідному періодові,

переповненому соціальними парадоксами, злетами і падіннями людського духу.

Проведені з нашою участю дослідження культурних запитів молоді України засвідчили, що більшість молоді релігізується, а громадська її активність зійшла нанівець (3%). Художні потреби в окремих видах художніх занять зросли на фоні зниження моральності. Загальний тонус духовних потреб молоді напружений, на тлі зниження естетичної вибагливості митців і публіки.

В умовах такої гострої економічної та соціальної кризи може здатись донкіхотством заклик авторів повернутись лицем до ідеалів істини, добра і краси. Проте досвід історії промовисто свідчить, що якраз в період розкладання суспільних відносин, кризи виникає як засіб захисту, бажання вижити і по-новому утвердитись нагальна потреба зняття протиріч, облагородження життя, прагнення життєосмислюючого споглядання, жаги пізнання змісту і гармонії, соціальна необхідність в естетичному вихованні як засобі культури, з допомогою механізмів якої відбуваються всі соціально позитивні зміни. Естетичне виховання постає особливою сферою соціальної практики і специфічної соціально-естетичної діяльності, значимість якої зростає разом з формуванням громадського суспільства, нової художньої громадськості, яка надасть йому нового змісту і форми.

Відносно теперішнього стану естетичного виховання відмітимо, що в середній школі до цього часу існує крен в бік математичних і дисциплін природничо-наукового циклу. Естетичне ж виховання посідає невинувато скромне місце в навчальних планах. Лише література викладається всі роки навчання, але й цей курс постійно скорочується: за останнє десятиліття навчальний час на викладання літератури скоротився на третину. Що ж стосується інших предметів естетичного циклу – музики й образотворчого мистецтва, то на них відводиться біля чотирьох відсотків усього навчального плану. Школа, в такий спосіб, не дає повноцінної художньої освіти, не закладає основ естетичного самовиховання. При переході на кабінетну систему в загальноосвітній школі не були створені кабінети естетичного виховання. В школі постійно не вистачає музичних інструментів, мольбертів, паперу, радіо і телеапаратури.

Позакласною і позашкільною художньо-педагогічною роботою охоплена майже п'ята частина учнів. Дитячі позашкільні заклади не спроможні компенсувати недоліки художнього виховання на уроках. Спеціальні музичні та художні школи охоплюють не більше 5% дітей. Їх сітка і матеріально-технічна база розвинуті слабо. Не випадково серед молоді почастишала байдужість до традиційних культурних цінностей і нагальний

інтерес до легковажних розваг. Зворотною стороною такої бездуховності стали аполітизм, споживацтво, утриманські настрої, алкоголізм і наркоманія. Характерно, що біля 99% малолітніх правопорушників ніколи не були в музеї, концертному залі, театрі. Годі говорити за їхню участь у художній діяльності, яка найбільш активно формує переконання і моральні норми поведінки.

Щорічно з загальноосвітньої школи виходять випускники, більша половина з яких не відповідають мінімальним вимогам естетичного розвитку. З роками і ті, які мали певну підготовку, здобуту у школі, її повністю втрачають. За даними дослідників лише приблизно п'ята частина працюючих надає певного значення естетичній виразності продуктам своєї праці.

Саме тому не виправдовуються сподівання подолати недоліки роботи школи естетичним вихованням дітей в сім'ї. Переважна більшість батьків, не отримавши достатньої естетичної підготовки, не здатні здійснювати естетичне виховання власних дітей. Вони не цікавляться їхнім духовним життям, не знають, навіть, які книги вони читають, яка музика їм подобається.

Не зважаючи на це, естетичне виховання підростаючого покоління в Україні продовжує згортатися, хоч досвід показує, що при його належній організації в дошкільних закладах успішніше відбувається процес загального розвитку дитини, яка виявляється, як правило, більш підготовленою до шкільного навчання. Подібне спостерігається і в шкільні роки. Практично виважене естетичне виховання активно допомагає розвитку аналітичного мислення учнів, збагачує їхній емоційний світ, поглиблює інтереси й смаки, помітно підвищує успішність.

Вимагає значного поліпшення естетичне виховання в професійно-технічних училищах. За останні роки обов'язковий курс «Естетичне виховання» зменшений більш як у три рази: залишилось 50 годин замість 160 в минулому.

Ставка робиться на зростання спеціальних знань, які необхідні, але при недостатній духовній зрілості людей вони дають обмежений ефект, а нині в першу чергу гостро відчуваються недоліки загального духовного розвитку. Досвід показує, що без належного фундаменту моральності, прагнення до творчості, духовних запитів не відбувається ні соціальне, ні справжнє професійне зростання особи, які відповідають вимогам сучасного виробництва і суспільного прогресу.

Найважливіша причина занепаду виховання – гострий дефіцит кваліфікованих кадрів вихователів у дошкільних закладах, шкільних учителів, викладачів і методистів різних навчальних закладів, культурно-освітніх установ – таких педагогів, які здатні були б організувати повноцінний процес естетичного виховання. Викликає стурбованість і недостатня естетична

підготовка вчителів: в об'ємному вузівському курсі педагогіки проблема естетичного виховання висвітлюється всього одну годину.

Важливішим з засобів естетичного виховання є мистецтво, потужний каталізатор інтелектуально-творчих здібностей людства. Мистецтво, як ніяка інша форма суспільної свідомості, здатне перетворити знання, ідейно-моральні норми в переконання. Дослідження постійно підтверджують незамінність мистецтва в духовному розвитку дітей та дорослих, фіксуючи найтісніший зв'язок між прилученням людини до мистецтва і зрілістю її ідейно-моральних установок, світоглядом в цілому, несприйнятливістю ерзаців маскультури, розвиненістю творчих і пізнавальних здібностей, високою культурою спілкування, тобто тим, що складає духовний світ особистості. Соціологічні спостереження фіксують також прилучення людини до мистецтва та його пряму й опосередковану впливовість на якість виробничо-громадської діяльності. У восьми випадках з десяти люди з високими виробничими та громадськими показниками повсякчас цікавляться мистецтвом. І навпаки – серед тих, чиї виробничо-громадські показники скромніші, цікавляться мистецтвом лише двоє з десяти. Мистецтво сприяє виробничо-громадським досягненням людей передусім, дякуючи збагаченню їхньої духовності, що й відбивається в кінченному рахунку на результатах праці.

Тому тривогу викликають масштаби і темпи розвитку сітки закладів мистецтва в Україні. Щодо забезпечення ними Україна серйозно поступається європейським країнам. З усіх крупних адміністративних територій країни – областей, міст, районних центрів тощо – лише менше половини мають музичні театри, менше третини – театри юного глядача; навіть театри ляльок мають не всі. А всього дві третини цих територій, біля міст з населенням 20 тисяч, взагалі не мають театрів. Ще гірші показники з концертними залами, спортивними спорудами. Більшість адміністративних центрів і міст з значною кількістю населення не мають художніх музеїв, картинних галерей. До того ж ці заклади незадовільно оснащені технічно. Як наслідок усього цього, а також низький рівень естетичного виховання, в наявних концертних залах не буває більше половини населення, а театрах – дві третини, в художніх музеях – майже дев'ять десятих. Значною мірою втрачається культура читання, що особливо помітно серед молоді. В художніх перевагах людей відходять на останні місця класика, цілі пласти народного мистецтва.

Рішучих змін потребує ставлення до естетичних аспектів середовища перебування, до питань технічної естетики. Некомплектність будівництва, одноманітність і монотонність житлової забудови не лише знижують її естетичний вплив, але надають часто-густо антиестетичного вигляду нашим

містам і селам. Недооцінюється значення пам'ятників історії і культури, які нерідко злочинно руйнуються. Завдяки екологічній невихованості і неосвіченості непоправного ущербу зазнає природа.

Робочі місця, виробнича одежа, верстати й інструменти значно віддалені від елементарних вимог технічної естетики. Повсюдно ігнорується естетичний зміст власне трудового процесу – його мотивів, цілей, основних етапів, продуктів і результатів. Адміністрація підприємств, профспілки не приділяють належної уваги питанням естетизації праці і відпочинку.

Існуюча практика естетичного виховання охоплює далеко не всі групи населення. Практично відсутня спадковість в естетичній підготовці особи в процесі її вікового і соціально розвитку, що відбивається на цілісності і всезагальності естетичного виховання, що зумовлює його еклектичність, мозаїчність його ланок. Спостерігаються зростаючі розриви між теорією естетичного виховання і практикою естетико-виховної діяльності. Естетичне виховання здійснюють у нас чимало відомств і організацій, але діють вони врозтіч, розмежовано, відомчі бар'єри заважають єдності дій, спадковості і послідовності в вирішенні виховних завдань. В результаті сили і кошти витрачаються не раціонально.

Отже, різко визначились гострі суперечності між величезними можливостями естетичного виховання у всебічному розвитку особи, у підвищенні якості її різнобічної діяльності і тим самим – у вирішенні важливіших соціальних і економічних проблем, з одного боку, а з другого, недопустимо слабким використанням цих можливостей в перебудові України на шляху її самостійності і незалежності на сучасному етапі. Подальше поглиблення цих суперечностей може призвести до серйозних соціальних потрясінь.

В нових умовах зростає роль естетичного виховання в протистоянні прагматизації та меркантилізації життя, а тому естетичне виховання набуває нових функцій, в ньому посилюється акцент на прикладних аспектах. Нові класи та групи прагнуть використати естетичне виховання в своїх цілях (і як засіб прибутку, і як спосіб більш плідного власного відтворення, експлуатації державних структур культури і освіти).

Схарактеризована ситуація робить історично необхідним докорінне поліпшення естетичного виховання населення України. Це виключно значуща політична, ідеологічна, культурна, педагогічна і організаційно-господарська проблема державного будівництва високої складності, комплексності і масштабності. Загальнодержавна комплексна програма естетичного виховання, об'єднуючи зусилля різних відомств, передбачає систему довгострокових заходів, взаємопов'язаних завданнями, засобами, способами

досягнення мети, ресурсами, термінами виконання. Програма орієнтує на формування високих духовних запитів і естетичних смаків, ґрунтовне ознайомлення людей з кращими досягненнями вітчизняної і світової культури, всебічний розвиток художньої творчості, умілу і настійливу пропаганду аутентичного справжнього народного мистецтва, естетизацію повсякденного життя, виробництва, всіх сфер суспільства.

На першому плані в концепції Програми – Людина. У дотриманні цього основоположного принципу, що передбачає обов'язкову причетність людини до естетичного, неможливість її розвитку поза цим чинником, полягає можливість гуманізації суспільства, його оновлення, подолання чужих його природі нашарувань і спотворень – зокрема й засобами естетичного виховання, адекватними вибудові Української Державності.

Основною ціллю Програми є формування естетичних потреб та досвід людини (емоцій і почуттів, поглядів, смаків, ідеалів, інтересів) як основ формування естетичного відношення, активності по сприйманню, освоєнню та перетворенню дійсності, що сприяє вихованню всебічно і гармонійно розвиненої особистості, максимальному використанню естетичного фактору в удосконаленні національної самосвідомості людей, піднесенні їхньої трудової і соціальної активності, зростанні творчого потенціалу України, прискоренню соціально-економічних процесів в ній. Естетичне виховання слугує укріпленню моральних позицій людини, оскільки естетичний досвід, зокрема такі його складники, як естетичні почуття, естетичні потреби тісно пов'язані з мораллю. Програма покликана сприяти формуванню в найтіснішій єдності з іншими видами виховання активних громадян України, патріотів своєї Вітчизни, справедливих, прогресивних, цінителів високих досягнень вітчизняної і світової культури, які характеризуються відповідальністю, товариськістю, чесністю, порядністю і доброзичливістю.

В основі Програми – принципи теорії естетичного виховання, які зумовлюються загальнолюдськими цінностями, гуманітарною спрямованістю, культурними і національними традиціями, тісним зв'язком з іншими видами виховання. В органічному взаємозв'язку використовуються досягнення естетики, педагогіки, філософії, психології, соціальної психології, соціології. Програма спирається не лише на вітчизняний досвід, але враховує також державні програми європейських країн (Болгарії, Польщі, Франції, Англії), Японії, США, Канади.

Реалізація загальнодержавної комплексної програми естетичного виховання передбачає постійне її удосконалення, розвиток включення нових ідей і кращих досягнень передового естетичного досвіду. Вона вбирає в себе весь творчий досвід нашого народу. Це відкрита система, для якої на кожному

наступному етапі розвитку нашого суспільства висуватимуться нові завдання і пропонуватимуться все більш ефективні шляхи їхнього вирішення.

Естетичне виховання як неперервний процес має здійснюватись передусім у діяльності, в різнобічній соціальній творчості. Необхідно не лише навчити кожну людину естетично-почуттєво реагувати на оточуючий світ, але й збудити потребу його перетворення без нанесення йому екологічної ущербності, згідно з естетичними нормами й ідеалами; постійно прагнути до високої професійної майстерності, творчості, органічно поєднувати духовну і фізичну досконалість.

Важливо не приймати особистість як об'єкт естетичного впливу в стані пасивності, а формувати особистісне активне начало для постійного і неперервного, позиттивного естетичного самовиховання. Програма органічно поєднує естетичне виховання і самовиховання, освіту і самоосвіту, сприймання і оцінку естетичних цінностей, удосконалення на цій основі власної естетичної творчості. Вона спрямована на вирішення основних проблем естетичного виховання і використовує для цього різноманітні взаємозв'язані безпосередньо почуттєві (мистецтво, природа тощо), раціонально-логічні (поняття, умовисновки) і діяльнісні засоби (самодіяльність, праця) тощо.

У Програмі враховуються особливості різних груп населення, оскільки форми й методи естетичного виховання не повинні бути однаковими для всіх людей, однобічними, як це нерідко спостерігається. Використовується диференційований підхід для розвитку індивідуальних особливостей особистості різних соціальних, професійних, психолого-вікових, національних тощо категорій населення.

Зважаючи на важливість і масштабність постановлених завдань, Програма має чітко виражений комплексний характер. Тобто естетичне виховання має пронизувати всі сфери життєдіяльності, бути неперервним, не припиняти виховну дію з одного життєвого циклу до іншого.

У реалізації програми існують певні пріоритети. Основна увага – естетичному вихованню підростаючого покоління, передусім у сфері освіти, в сім'ї, за місцем проживання, в дитячих і молодіжних об'єднаннях, бо саме в дитинстві і юності активно формуються естетичний досвід, а на його основі світогляд і переконання особистості. Другий важливіший напрямок – втілення естетичних начал в трудову діяльність як молоді, так і дорослого населення. У зв'язку з тим, що один із найважливіших засобів естетичного виховання є мистецтво, робота щодо розвитку художньої культури належить до пріоритетних завдань.

Принциповою новизною пропонованої програми є врахування того, що в сучасних умовах об'єктом естетичного виховання є не тільки (а іноді не скільки) певні вікові групи (і необхідність врахування особливостей їх естетичного розвитку), стільки певні професійні та соціальні групи [...].

У розробці і реалізації програми пріоритетного значення набуває дуже мало розроблений в нашій науці зміст естетичного виховання як національного. Пріоритетного значення набуває фактор українства як фактор народу-автохтону при рівноправному розвитку систем естетичного виховання інших народів України, з врахуванням досвіду світової естетичної і педагогічної думки (принцип «багатокультурного» виховання).

[...]

Естетичне виховання як вид соціального, громадського виховання може бути втілений в життя при підтримці нової громадськості, яка своєю участю надасть цій програмі барв і акцентів.

Програма складається з двох розділів. У першому з них визначено комплекс вкрай необхідних заходів з естетичного виховання в кожній з основних сфер життєдіяльності людини: сімейній і освітній, виробничій, вільного часу, побутовій, екологічній. У другому розділі схарактеризовані механізми реалізації програми естетичного виховання, необхідні для цього теоретико-методичні обґрунтування, матеріальні й фінансові ресурси, кадрове, юридичне та соціально-організаційне забезпечення. Забезпечення програми передбачає не тільки комплекс психолого-педагогічних досліджень, але й дослідження соціологічними методами естетичної свідомості і практики естетичного виховання, створення соціокультурних передумов ефективності системи естетичного виховання.

В основному тексті визначені важливіші заходи докорінного поліпшення естетичного виховання в Україні, а в додаткові – вказані відомства і організації, які мають забезпечити реалізацію цих заходів, терміни виконання роботи. Здійснення програми пропонується на період 1995–2000 років, тому заплановані заходи обмежуються цими рамками. Основне завдання цього етапу – створити в Україні необхідні умови для естетичної діяльності і масове прилучення до неї різних груп населення.

Відповідно з цією програмою на базі визначених засад складається більш повна і теоретично обґрунтована концепція естетичного виховання, а в процесі реалізації і втілення програми завершиться створення цілісної національної системи естетичного виховання.

Розділ I. Естетичне виховання в основних сферах соціальної діяльності

1. Естетичне виховання в сімейній і навчально-виховній сфері

1.1. Естетичне виховання в сім'ї

Основи естетичної культури та діяльності закладаються з самого раннього віку в сім'ї.

Естетичне виховання в сім'ї слід орієнтувати на формування естетичного відношення до праці, природи, мистецтва, спілкування. Найкраще його вибудувати на принципах творчого партнерства молодих і старших дітей. Основне тут залежить від батьків, їхньої досвідної підготовки, рівня естетичної вихованості, успадкованості ними національних традицій та народної педагогіки.

Необхідно здійснити надзвичайно велику роботу щодо естетичної культури спілкування. Морально-естетичні норми стосунків між людьми мають бути не лише пізнані і зрозумілі, але й глибоко засвоєні дітьми на рівні навичок. Вони повинні стати нормою їхньої поведінки. Висока морально-естетична культура має характеризувати і зумовлювати будь-які дії, будь-які вчинки, бути притаманною кожному.

Важливо через засоби комунікації (кіно, телебачення, пресу), шляхом створення спеціальних сімейних програм формувати естетику повсякденного і буденного життя, створювати естетично і морально привабливі образи-зразки стилю поведінки та образу життя естетики сімейних відносин. Створювати сучасний дизайн – стиль сімейного дозвілля і єдності з національно-традиційним. Пропагувати прогресивні форми сімейного дозвілля в єдності з національно-традиційним.

З метою укріплення духовних зв'язків батьків і дітей належить віднаходити можливості для спільних туристичних походів, відвідувати театри, виставки, концерти. Важливо для батьків бути членами сімейних клубів за місцем проживання, при навчальних закладах, культурно-освітніх установах.

При молодіжних житлових комплексах, при можливості, за місцем проживання створювати центри сімейно-побутової майстерні, студії для надання методичної допомоги батькам та для занять дітей. Створювати також відповідні кооперативи. Рекомендувати розробку на основі національних традицій системи сімейних обрядів, ритуалів, свят («Свято матері», «День сім'ї», «День народження» тощо). Видавати журнал «Сімейне дозвілля і естетичне виховання». Опрацювати систему естетичної підготовки батьків з метою покращення їх підготовки для естетичного виховання дітей,

враховуючи принцип національної школи (особливо такого його елементу, як «Родина»).

1.2. Естетичне виховання в дошкільних закладах

У дитячих садках необхідно приділяти особливу увагу організації самостійної творчої діяльності дітей. Для цього необхідно розробити і ввести в дію нові програми естетичного виховання дошкільників різних вікових груп, передбачивши в них широке використання активних методів розвитку. В програмах дошкільного виховання слід максимально використати національні звичаї й традиції, казки, національну музику. Необхідне кардинальне поліпшення справ з традиційною національною ігровою культурою, розвиваючими іграми. Універсально використовувати засоби природи. Віднайти методи стимулювання прискороеного естетичного розвитку.

Належить розробити моделі нового покоління багатофункціональних ігр та іграшок для різнобічної ігрової діяльності дітей. Подбати за систематичне постачання дошкільних закладів іграми й іграшками, проводити державні виставки-конкурси моделей іграшок. Запровадити державний фонд для забезпечення функціонування іграшкової «індустрії». Розробити новий навчально-дидактичний матеріал. Провести конкурс програм естетичного виховання в дошкільних закладах. Визначити міру забезпечення естетичних запитів дітей засобами місцевого культурного середовища та природи.

1.3. Естетичне виховання в загальноосвітній школі і професійно-технічних училищах

Необхідно забезпечити масовість, всеохоплюваність естетичної освіти і естетичного виховання в середній школі. Провести конкурс альтернативних програм. Такі види мистецтва, як література, музика, хореографія, хоровий спів, образотворче і прикладне мистецтво, архітектура, театр, кіно слід викладати впродовж усіх років навчання як навчальні предмети, доповнюючи ці заняття в старших класах узагальнюючими курсами «Історія вітчизняної і світової художньої культури». Слід дбайливо враховувати в цій роботі національні художні традиції, особливості національної культури, специфіку національного естетичного досвіду.

Рекомендується широко і повсякчасно звертатися до народного мистецтва: включати до шкільних програм твори народної творчості, національного мистецтва, використовувати їх у викладанні музики і хорового співу, на уроках образотворчого мистецтва, історії та праці. Значної уваги заслуговує знайомство з народною творчістю, національним мистецтвом у позакласній і позашкільній роботі, на заняттях гуртків і факультетів. Доцільно широко знайомити дітей з мистецтвом інших народів, а також з класичним світовим надбання. Пізнання гармонії і краси рідної природи, оточуючого

світу, спілкування, науки, фізичної досконалості має стати важливою частиною естетико-виховного процесу в школі як і прилучення до мистецтва. Необхідно розробити методику посилення естетичного аспекту викладання всіх шкільних предметів.

Належить розробити і розпочати втілення в шкільну освіту: навчальних планів, програм і посібників з шкільних курсів мистецтва, вітчизняної і світової художньої культури на весь період шкільного навчання, виділити на це необхідну кількість годин за рахунок скорочення навчального часу на предмети природничо-математичного циклу; програм факультетів і гуртків естетичного профілю, включаючи програми факультативних курсів «Основи ергономіки», «Основи дизайну», тісно пов'язавши їх зі змістом навчальних занять і позашкільних заходів.

На основі перерозподілу навчального матеріалу і часу на викладання різних предметів завершити реалізацію цих програм в практику роботи шкіл. Організувати для бажаючих спеціальні групи (класи) поглибленого вивчення мистецтва, основ дизайну. Надати школам право обирати з двох-трьох варіантів програми з предметів естетичного циклу той, що більше відповідатиме місцевим умовам, національним особливостям кожного регіону. Такі програми повинні відрізнятися різним рівнем складності – від порівняно простих до більш поглиблених для задоволення інтересів учнів.

Рекомендується включення в систему естетичного виховання сучасних форм мовного виховання, маючи на увазі, що естетичний розвиток людини це, передусім, досконале володіння рідною мовою, а в ідеалі – однією-двома інших народів. Доцільно встановити, що досконале володіння рідною і інших народів мовами є суттєвішим фактором естетичного виховання.

Необхідно розробити методичні рекомендації для навчальних закладів по ознайомленню дітей з національними обрядами і традиціями, з пам'ятниками історії і культури. Включити в навчальні програми середніх шкіл вивчення історико-культурних надбань і їх збереження, а також уроки художнього краєзнавства. Для проведення таких уроків використовувати місцеві музеї. Підготувати методичну і дидактичну літературу з еколого-естетичного виховання в школі.

В школах організувати музеї і постійні виставки дитячої творчості, народної творчості і художніх ремесел.

Створити ефективну систему залучення школярів до практичної художньої праці. Визначити з врахуванням регіональних особливостей і національних традицій народного декоративного-прикладного мистецтва форми художньої праці, до яких залучити школярів. Розкривати естетичні начала в праці, творчі можливості робочих професій.

Загальноосвітні школи, дитячі музичні, художні школи і школи мистецтв, позашкільні і клубні заклади в перспективі мають стати єдиним комплексом, в якому реалізуватимуться сучасні методики естетичного виховання дітей. З метою посилення науково-методичного керівництва дитячими художніми школами різного профілю належить розробити і видати варіанти відповідних методик і програм.

Необхідно кардинально перебудувати взаємодію школи з центрами відпочинку, музеями, бібліотеками, клубами, театрами, концертами і фізкультурними організаціями, забезпечивши їх прями і безпосередні зв'язки. Організації і навчальні заклади культури і мистецтва, педучилища і педвузи, творчі спілки мають сприяти загальноосвітнім школам, позашкільним закладам і організаціям в естетичному вихованні учнів і батьків. Доцільно мати в кожній школі хорові, музичні, хореографічні, драматичні та інші колективи, гуртки та інші любительські об'єднання естетичної спрямованості.

Доцільно створити оптимальну сітку позашкільних закладів, закладів культури і мистецтва для дітей з метою надання всім дітям шкільного віку широких можливостей для прилучення до культурних цінностей. Поряд з дитячими музичними школами слід широко розвивати художні, хореографічні і інші мистецькі школи. Намагатися в кожному закладі культури мати дитячі клуби і студії для розвитку художньої творчості учнів.

З метою формування любові до природи практикувати заняття туризмом. Проводити роботу по еколого-естетичному вихованню школярів в оздоровчих таборах праці і відпочинку, шкільних лісництвах, учнівських виробничих бригадах і інших трудових об'єднаннях школярів.

У середніх школах створити кабінети естетичного виховання з відповідним технічним забезпеченням (аудіовізуальні засоби, репродукції, слайди, фото- і кіноматеріали, книги й альбоми з різних видів та жанрів мистецтв, технічної естетики, дизайну, народної творчості).

На конкурсній основі слід розробити проекти приміщень шкільних і позашкільних закладів з варіантами для населених пунктів різних типів. В проєктах слід передбачити наявність у загальноосвітніх школах чотирьох взаємозв'язаних блоків: академічного, виробничо-трудового, спортивного, художньо-естетичного.

[...]

Рідна шк. – 1995. – № 12. – С. 29–52.

Концепція позашкільної освіти та виховання*

Наукові дослідження та педагогічна практика свідчать про динамічний і складний шлях розвитку позашкільної освіти.

[...]

Аналіз становлення і розвитку позашкільної роботи з дітьми та учнівською молоддю України свідчить про наявність прогресивних досягнень і позитивний вплив на творчий розвиток особистості. У процесі свого історичного розвитку позашкільна освіта і виховання набули певного досвіду, престижу і сформувались як невід'ємна частина цілісної системи освіти України.

Поряд з цим десятиріччями існувала невідповідність проблем практичної діяльності, позашкільних закладів та їх науково-теоретичного обґрунтування та забезпечення.

Концепція є першим кроком і спробою наукового осмислення розвитку позашкільної освіти та виховання і фактично відкриває простір для становлення нової галузі педагогічної науки – позашкільної педагогіки.

Актуальність реформування існуючих раніше форм і методів позашкільної роботи в якісно нову систему позашкільної освіти та виховання дітей та учнівської молоді обумовлена рядом обставин. По-перше, в умовах демократизації суспільства, переходу до ринкових відносин відбуваються значні зміни у суспільній свідомості, а тому вагомого значення набуває погляд на особистість з позицій культурно-історичної педагогіки розвитку. По-друге, посилюється тенденція входження різних країн світу, в тому числі, української держави, до нової ступені цивілізації, науково-технічного та соціального прогресу. У цьому зв'язку актуалізується необхідність виховання особистості творчого типу, здатної до сприйняття інноваційних процесів у суспільстві, використання і впровадження нових технологій. По-третє, в сучасних умовах культурно-освітні, інформаційні, дозвіллево-розважальні послуги користуються усе більшим попитом і у дітей, і у батьків.

Це вимагає концептуального визначення місця і специфіки позашкільної освіти та виховання у цілісній системі всебічного і гармонійного розвитку національної свідомості особистості в соціально-педагогічних умовах її життєдіяльності, а також додаткових заходів щодо

* Документ затверджено рішенням колегії Міністерства освіти України від 25 грудня 1996 р.

Текст подано в скороченому вигляді.

збереження існуючої мережі позашкільних закладів як бази позашкільної освіти та виховання, що можливо за умови:

- державної підтримки їх діяльності;
- реформування змісту, форм і методів позашкільного навчально-виховного процесу;
- об'єднання зусиль органів місцевої влади, різних міністерств і відомств, творчих, громадських організацій у створенні умов у цих закладах для творчого зростання особистості;
- залучення сім'ї до співпраці у вихованні та творчому розвитку дітей і учнівської молоді тощо.

Необхідність Концепції підкріплена правом кожної людини на вільний розвиток особистості (Конституція України, ст. 23), правом дитини на відпочинок, дозвілля, всебічну участь у культурному і творчому житті, надання відповідних можливостей для творчої діяльності (Конвенція про права дитини, ратифікована Верховною Радою України 27 лютого 1991 року) та завданням освіти по забезпеченню повного розвитку людської особистості і її права вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатись мистецтвом, брати участь у наукових програмах і користуватися її благами (Міжнародна хартія прав людини, ст. 26, 27).

Сутність, мета, завдання позашкільної освіти та виховання

В нових умовах ринкових відносин, соціальних та економічних реформ, демократизації суспільства та гуманітаризації освіти підвищився попит підлітків та їх батьків на додаткові освітні послуги, які можуть бути задоволені в результаті використання соціально-педагогічних можливостей позашкільної освіти та виховання.

Сутність позашкільної освіти та виховання як складової частини системи освіти України визначають специфічні умови її функціонування, а саме: диференційованість, динамічність, гнучкість, мобільність, варіативність, доступність тощо.

Позашкільна освіта та виховання – процес безперервний. Він не має фіксованих термінів завершення і послідовно переходить із однієї стадії у другу від створення умов, сприятливих для творчої діяльності дітей та підлітків, до забезпечення їх співробітництва у творчому процесі та самостійної творчості, яка і формує потребу особистості у подальшому творчому сприйнятті світу.

Зміст позашкільної освіти та виховання у порівнянні з базовою і професійною освітою ґрунтується на інших засадах. Такими засадами є особистісні замовлення дітей і їх батьків. Ці замовлення постійно

розвиваються, варіюються, в чому і простежується безперервна динамічність цієї ланки освіти, її нестандартність та варіативність.

Особливість позашкільного навчально-виховного процесу полягає у проектуванні таких педагогічних методик та технологій, що могли б як найповніше допомогти дітям зорієнтуватися і самореалізуватися у складній багатогранній соціокультурній ситуації.

Позашкільна освіта та виховання здійснюється в закладах, які покликані сприяти соціальній адаптації особистості у реальному житті, у відкритій системі соціалізації і розглядається як найбільш демократичний та гнучкий засіб залучення сім'ї до співпраці у вихованні і розвитку дітей і підлітків. Вона передбачає самостійний вибір і використання її суб'єктами доступних для сприйняття різноманітних форм і методів навчально-виховного процесу: визначення форм і методик навчання та виховання, тематики наукових досліджень, навчально-виховних курсів та спецкурсів і послідовність їх опанування з урахуванням вікових особливостей, здібностей та інтелектуальних можливостей особистості.

Система позашкільної освіти та виховання базується на історично обумовлених традиціях виховання особистості, створених представниками різних національних спільнот України: суспільних та родинних цінностях, ідеях, поглядах, переконаннях, ідеалах і реалізується позашкільними закладами освіти, іншими закладами освіти у позаурочний час, дитячими молодіжними організаціями, творчими дитячими та молодіжними об'єднаннями за місцем проживання, на підприємствах, у різних організаціях та установах.

Головна мета позашкільної освіти та виховання – створення умов для творчого, інтелектуального, духовного та фізичного розвитку дітей та учнівської молоді у вільний від навчання час, підготовка підлітків до життя в умовах переходу до ринкової економіки при впровадженні якісно нових форм і методів організації позашкільної життєдіяльності підлітків, задоволення їх освітніх потреб шляхом залучення до науково-експериментальної, дослідницької, технічно-конструкторської, художньої, декоративно-прикладної, еколого-природничої, туристсько-краєзнавчої та інших видів творчості.

Організація позашкільної діяльності дітей та учнівської молоді є одним з резервів підвищення якості та інтенсивності вирішення завдань суспільства в галузі освіти.

Основними завданнями позашкільної освіти та виховання є:

- формування суспільно-громадського досвіду особистості;

- розвитку, стимулювання та реалізації її духовного і творчого потенціалу;
- створення системи пошуку, розвитку і підтримки юних талантів і обдаровань для формування творчої та наукової еліти у різних галузях суспільного життя;
- залучення до особистісно значущих соціокультурних цінностей, потреб у яких не забезпечується системою базової освіти;
- задоволення її потреб у професійному самовизначенні;
- забезпечення соціально-педагогічного захисту неповнолітніх та організація їх дозвілля;
- розвиток психофізичних ресурсів, зміцнення здоров'я, підтримка високої працездатності протягом всього періоду навчання;
- виховання вольових якостей, формування активної життєвої позиції, здорового способу життя засобами фізичної культури та спорту.

Принципи позашкільної освіти та виховання

Гуманізація, що визначає пріоритет завдань творчої самореалізації особистості, її виховання, створення умов для вияву обдарованості і талантів дітей, формування гуманної особистості, людяної, доброзичливої, милосердної.

Єдність загальнолюдських і національних цінностей, що забезпечує у змісті навчально-виховного процесу органічний зв'язок і духовну єдність української національної культури з культурою народів світу; розвиток культури всіх національних меншин, що проживають на території України; сприяє усвідомленню пріоритетності загальнолюдських цінностей над груповими, клановими та класовими; визначає позашкільну освіту та виховання як важливий засіб національного розвитку й гармонізації національних і міжнаціональних відносин в Україні.

Демократизація, що передбачає автономію (самостійність) позашкільних закладів освіти різних типів та форм власності, інших центрів позашкільної освіти та виховання у вирішенні основних питань змісту їх діяльності, розвитку різноманітних форм співробітництва та партнерства всіх учасників педагогічної діяльності.

Науковість і системність, що полягає в забезпеченні оптимальних умов для розширення і поглиблення засобами освіти вагомих для кожної особистості, що навчається, об'єктивних законів, обґрунтованих понять і способів практичних дій в їх майбутній трудовій діяльності, а також забезпечення інтегруючої функції процесів навчання і виховання в умовах досягнення основної мети позашкільної освіти та виховання.

Безперервність, наступність та інтеграція, що забезпечує єдність всіх ланок освіти України, об'єднання зусиль позашкільних з іншими закладами освіти та різними організаціями; цілісність і наступність позашкільної освіти та виховання, спрямованої на поглиблення та конкретизацію освітнього процесу; набуття освіти упродовж всього трудового життя за умови, коли нові знання, уміння та навички базуються на раніше засвоєних та придбаних.

Багатоукладність та варіативність, що передбачає можливість широкого вибору змісту, форм і засобів освіти та виховання у вільний від навчання час, альтернативність у задоволенні духовних запитів особистості, її пізнавальних та інтелектуальних можливостей та інтересів; запровадження поліваріантності навчальних програм, поглиблення і розширення їх практичної спрямованості, диференціації та індивідуалізації навчально-виховного процесу; розвиток мережі державних та недержавних позашкільних закладів.

Добровільність та доступність, що передбачає право вибору та доступність у забезпеченні потреб особистості у творчій самореалізації, духовному самовдосконаленні, здобутті додаткових знань, умінь та навичок, підготовки до активної професійної та громадської діяльності.

Самостійність і активність особистості, що полягає у забезпеченні такої психолого-педагогічної атмосфери, яка сприяє виявленню, а також розвитку і реалізації учнями пізнавальної самостійності, творчої активності, прояву обдарованості і таланту у навчально-виховній діяльності та у позанавчальний час.

Гармонізація родинної і суспільної освіти та виховання, яка передбачає створення сприятливих умов для забезпечення добровільного партнерства і корисної співпраці того, хто вчиться, його родини, а також держави, як рівноправних суб'єктів навчально-виховного процесу в позашкільних закладах; незалежності позашкільної освіти та виховання від політичних, громадських і релігійних організацій.

Практична спрямованість позашкільної освіти та виховання, що передбачає набуття учнями певних допрофесійних умінь і навичок, орієнтацію на трудову діяльність у ринкових умовах, їх розширення та розвиток, а також впровадження в життя за умов інтеграції з наукою і виробництвом.

У сукупності й взаємодії ці принципи орієнтують позашкільну освіту та виховання на забезпечення соціалізації і соціальної адаптації, єдності й взаємозв'язку з іншими соціокультурними системами на основі послідовності, взаємодії, інтеграції та диференціації освітньо-виховного

впливу на особистість; сприяють успішному входженню її у суспільне життя, фізичному, духовному та інтелектуальному розвитку.

Основні напрями і зміст позашкільної освіти та виховання

Соціокультурний – передбачає допомогу дитині у визначенні свого статусу, як особистості, через включення її у систему соціальних відносин, зростання її престижу і авторитету, виконання різних соціальних ролей, раннє залучення до участі у вирішенні трудових, соціально-політичних, моральних проблем суспільства.

Художньо-естетичний – забезпечує художньо-естетичну освіченість та вихованість особистості, здатної до саморозвитку і самовдосконалення, формування її художньо-естетичної культури засобами кращих національних і світових культурологічних надбань, сприяє виробленню умінь примножувати культурно-мистецькі традиції свого народу.

Дослідницько-експериментальний – передбачає включення дітей і підлітків у науково-дослідну, пошукову діяльність, поширення наукових знань та їх перетворення в інструмент творчого освоєння світу.

Науково-технічний – спрямований на формування у дітей і підлітків техніко-технологічних знань, розширення їх політехнічного світогляду, задоволення потреб юної особистості у вдосконаленні освіти з основ інформатики та комп'ютеризації, конструкторської, експериментальної та винахідницької діяльності, реалізації здібностей шляхом пошуку та розвитку вмінь, навичок технічного моделювання, конструювання тощо.

Еколого-природничий – забезпечує оволодіння знаннями про навколишнє середовище (природне і соціальне), усвідомлення себе частиною природи та можливість постійного спілкування з нею; формування екологічної культури особистості, набуття навичок і досвіду вирішення екологічних проблем та передбачення можливих наслідків власної природоперетворюючої діяльності; залучення до практичної природоохоронної роботи, екологічної діяльності зі збереженням навколишнього середовища.

Туристсько-краєзнавчий – передбачає залучення до активної діяльності у сфері туризму і краєзнавства, дослідництва та пошуку у сфері знань про комплексну генетичну картину життя певних територій, вивчення окремих географічних об'єктів і явищ соціального життя у природно-історичному аспекті, а також формування фізично здорової і духовно розвиненої особистості.

Фізкультурно-оздоровчий – забезпечує науково обґрунтований об'єм рухової активності молоді, формування у неї навичок здорового способу життя як невід'ємного компоненту загальної культури особистості та

оволодіння системою знань про людину, її повноцінний фізичний і духовний розвиток, формування фізичних здібностей, зміцнення здоров'я, гармонії духу і тіла.

Військово-патріотичний – забезпечує формування громадянина, виховання високих духовних якостей і патріотичних почуттів та глибокої громадянської відповідальності за долю українського народу та держави, підготовку молодого покоління до військової служби.

Дозвіллево-розважальний – передбачає організацію культурного дозвілля дітей та підлітків, спілкування з однолітками у різних формах ігрової та дозвіллево-розважальної діяльності, поліпшення психологічного здоров'я, зняття психічної та фізичної напруги.

Такі напрями діяльності мають створити умови для професійної орієнтації та самовизначення особистості, від формування стійких мотивів до самореалізації у професійній діяльності, підготовку молоді до змін професій, адаптації до ринкової економіки.

Виховання творчої особистості – пріоритет позашкільної освіти

Пріоритетною метою розвитку позашкільної освіти та виховання є сприяння становленню творчої особистості дитини, підлітка, молодої людини.

Позашкільна освіта та виховання мають сприяти:

– творчій спрямованості особистості, усвідомлення нею значення передусім творчих, гуманістичних потреб, мотивів, цілей як провідних у її розвитку та життєдіяльності. (У мотиваційній сфері при вирішенні виховних завдань слід відкривати для дитини сенс творчого життя, головною складовою якого є пізнання оточуючого світу, його перетворення на краще, життєва самореалізація);

– розвитку творчих рис характеру, а саме: цілеспрямованості, ініціативності, допитливості, критичності розуму, самостійності, вимогливості, наполегливості, винахідливості, оригінальності, готовності до виправданого ризику, а також організованості, працелюбності, порядності, відповідальності тощо. (Вказані риси характеру мають формуватися як стійкі якості особистості, що визначають програму її поведінки, діяльності, активного творчого ставлення до себе, людей, праці, речей);

– творчій самосвідомості, що виявляється у самопізнанні та адекватній самооцінці, самоорганізації, самореалізації та самоудосконаленні, емоційній саморегуляції в екстремальних ситуаціях. (Саме ці психічні здатності особистості перетворюють дитину на активного суб'єкта творчої діяльності та соціальної поведінки, який висуває власні цілі, ідеї, плани, програми тощо);

– розвитку творчих якостей інтелекту – логічного, діалектичного та цілісного сприйняття дійсності, спостережливості дослідника, творчої уяви і фантазії, інтуїції, уваги і пам'яті, що формуватиме вміння визначати і розв'язувати життєві задачі, розробляти творчі проекти тощо;

– постійному зростанню потенціалу творчої діяльності – бажання систематично здобувати нові знання у певній галузі, вмінню творчо їх використовувати, експериментувати, досліджувати, брати участь у вдосконаленні оточуючого середовища;

– формуванню психічних якостей творчої особистості, її темпераменту, властивостей нервової системи (чутливості, емоційності, пластичності, працездатності) та відповідного до них доцільного індивідуального стилю діяльності й поведінки, в процесі чого використовуються найкращі та коригуються слабкі (з точки зору вимог творчої діяльності) якості нервової системи конкретної дитини та підлітка;

– вихованню у дітей та підлітків здатності до творчого спілкування з діячами науки, техніки, культури, мистецтва, з більш розвиненими однолітками, вмінню вести діалог, висловлювати свою думку письмово тощо.

Структура позашкільної освіти та виховання

Структура позашкільної освіти та виховання включає в себе:

– позашкільні заклади освіти;

– інші заклади освіти як центри позашкільної роботи у позаурочний та позанавчальний час, а саме: середні загальноосвітні заклади, ліцеї, гімназії, навчально-виховні комплекси, професійно-технічні училища, технікуми, коледжі тощо;

– клуби та об'єднання за місцем проживання незалежно від форм власності та підпорядкування;

– культурно-освітні, фізкультурно-оздоровчі, спортивні та інші заклади, установи різних відомств;

– різні організації, фонди, асоціації.

Основний комплекс завдань позашкільної освіти та виховання виконують позашкільні заклади освіти різних типів: палаци, центри, будинки, станції дитячої, юнацької творчості, учнівські та студентські клуби, дитячо-юнацькі спортивні й музичні школи, школи мистецтв, студії, бібліотеки, оздоровчі та інші заклади різної форми власності.

Орієнтовний перелік позашкільних закладів освіти досить широкий і гнучкий. Він забезпечує можливість подальшого вдосконалення мережі відповідно до сучасних вимог, актуальних потреб суспільства, дитячого та молодіжного середовища.

Відповідно до концепції, змісту та напрямів діяльності, матеріально-технічної бази, кадрового забезпечення, територіального розташування та особливостей соціуму позашкільні заклади освіти функціонують як комплексні або профільні. Пріоритети їх розвитку визначаються конкретними умовами і можливостями регіонів.

Відповідно до державного замовлення та віднесення до органу управління освіти визначається статус позашкільного закладу:

- державний;
- обласний;
- міський;
- районний.

Залежно від статусу встановлюється обсяг його діяльності як центру інформаційно-методичної та організаційно-масової роботи.

Позашкільні заклади освіти організують навчально-виховний процес у різновікових і різностатевих учнівських об'єднаннях, використовують при цьому різноманітні форми і методи групової, індивідуальної і масової роботи; реалізують зміст позашкільної освіти та виховання впровадженням гнучких програм і навчальних планів відповідно до 3-х рівнів навчання (початкового, базового і вищого), що відрізняє ці типи закладів від інших соціокультурних і виховних структур.

Центрами позашкільної освіти та виховання є також загальноосвітні школи, ліцеї, гімназії тощо в складі навчально-виховних комплексів, які забезпечують у специфічних умовах діяльності безперервність загальної середньої та позашкільної освіти та виховання учнівської молоді.

Основні завдання позашкільної освіти та виховання реалізуються через спільну роботу з театрами, філармоніями, засобами масової інформації, в першу чергу, телебаченням, радіо, газетами, журналами, громадськими дитячими та молодіжними організаціями, творчими дитячими та юнацькими об'єднаннями за місцем проживання, на підприємствах, фондами, асоціаціями, які разом з закладами освіти впроваджують державну політику в галузі освіти і сприяють формуванню гармонійно розвиненої особистості.

[...]

Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1996. – № 7. – С. 22–32.

Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти*

Сутність національного виховання

Становлення української державності, інтеграція у європейське і світове співтовариство, відмова від тоталітарних методів управління державою і побудова громадського суспільства передбачають орієнтацію на Людину, націю, пріоритети духовної культури, визначають основні напрями реформування навчально-виховного процесу.

Ця концепція, як і концепція гуманітарної освіти, є елементом нової ідеології освіти, яка повинна працювати на процес державотворення, становлення народу України як політичної нації.

Стрижнем усієї системи виховання в Україні є національна ідея, яка відіграє роль об'єднуючого, консолідуючого фактора у суспільному розвитку, спрямованого на вироблення життєвої позиції людини, становлення її як особистості, як громадянина своєї держави. Національний характер виховання полягає у формуванні молоді людини як громадянина України незалежно від її етнічної приналежності.

Інтегруючою основою національної системи виховання є спільність історико-географічного походження, мови, культури і традицій, усвідомлення своєї приналежності до українського суспільства. Кожен з цих чинників вивчає сутність поколінь сучасних, минулих і майбутніх, сприяє формуванню громадянина-патріота. Науково обґрунтоване, належним чином організоване виховання відображає поступ народу, процес збереження й збагачення його культури.

Виховання підростаючих поколінь відповідає потребам етнокультурного відродження та розвитку як українського народу, так і представників інших етносів, що проживають в Україні, передбачає надання їм широких можливостей для пізнання своєї історії, традицій, звичаїв, мови, культури, формування почуття національної гідності.

Сучасне виховання в Україні має забезпечувати прилучення молоді до світової культури й загальнолюдських цінностей. За своїми формами й методами воно спирається на народні традиції, кращі надбання національної та світової педагогіки.

Національне виховання має суспільний характер. До нього причетні сім'я, найближче соціальне оточення – формальні й неформальні об'єднання,

** Документ розроблено під орудою Міністерства освіти України й затверджено рішенням колегії Міністерства освіти України від 28 лютого 1996 р.*

Текст подано в скороченому вигляді.

громадські організації, засоби масової інформації, заклади культури, релігійні об'єднання та ін. Роль держави полягає у координації виховних зусиль усіх інституцій суспільства, забезпечення його єдності та пріоритету загальнодержавних (національних) інтересів.

Процес виховання органічно поєднаний з процесом навчання молоді, опанування основами наук, багатством національної й світової культури.

Гуманістичний характер виховання передбачає побудову його змісту й форм на основі глибокого розуміння вихователем природи вихованців, їх індивідуальних рис і можливостей, поваги до особистості дитини, турботі про її гармонічний розвиток, встановлення взаємин співробітництва у навчально-виховному процесі.

Такий підхід передбачає ставлення до кожного вихованця як до неповторної особистості, суб'єкта вільного розвитку, визнання його прав, виходячи із сукупності знань про людину. У зв'язку з цим першорядного значення набуває діяльність соціальних і психологічних служб, які здатні на професійному рівні забезпечити диференціацію та індивідуалізацію виховних впливів.

Дана концепція має на меті визначити пріоритетні завдання виховання у національній системі освіти та основні напрями їх реалізації на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Ідеалом виховання є гармонійно розвинена, високоосвічена, соціально активна й національно свідомою людиною, що наділена глибокою громадянською відповідальністю, високими духовними якостями, родинними й патріотичними почуттями, є носієм кращих надбань національної та світової культури, здатна до саморозвитку і самовдосконалення.

Головна мета національного виховання – набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді, незалежно від національної приналежності, рис громадянина Української держави, розвиненої духовності, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури.

Мета національного виховання конкретизується через систему виховних завдань, що є загальним не тільки для усіх виховних закладів, а й для всього суспільства в цілому:

- забезпечення умов для самореалізації особистості відповідно до її здібностей, суспільних та власних інтересів;
- відхід від уніфікації в процесі виховання, від орієнтації на «усередненого» вихованця;

– формування національної свідомості і людської гідності, любові до рідної землі, родини, свого народу, бажання працювати задля розквіту держави, готовності її захищати;

– виховання правової культури: поваги до Конституції, законодавства України, державної символіки, знання та дотримання законів;

– забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до батьків, старших, культури та історії рідного народу;

– формування мовної культури, оволодіння і вживання української мови;

– виховання духовної культури особистості та створення умов для вільного формування нею власної світоглядної позиції;

– утвердження принципів загальнолюдської моралі: правди і справедливості, милосердя, патріотизму, доброти та інших добродійностей;

– культивування кращих рис української ментальності – працелюбності, індивідуальної свободи, глибокого зв'язку з природою, толерантності, поваги до жінки, любові до рідної землі;

– формування почуття господаря й господарської відповідальності, підприємливості та ініціативи, підготовка дітей до життя в умовах ринкових відносин;

– забезпечення повноцінного розвитку дітей і молоді, охорона й зміцнення їх фізичного, психічного та духовного здоров'я;

– формування соціальної активності та відповідальності особистості через включення вихованців у процес державотворення, реформування суспільних стосунків;

– забезпечення високої художньо-естетичної культури, розвиток естетичних потреб і почуттів;

– вироблення екологічної культури людини, розуміння необхідності гармонії її відносин з природою;

– прищеплення глибокого усвідомлення взаємозв'язку між ідеями індивідуальної свободи, правами людини та її громадською відповідальністю;

– спонукання вихованців до активної протидії проявам аморальності, правопорушенням, бездуховності, антигромадській діяльності.

Виховання дітей і молоді у будь-якому регіоні України в кінцевому рахунку переслідує одні й ті ж стратегічні педагогічні цілі, ґрунтується на одних і тих же принципах і теоретико-методологічних засадах. Разом з цим, у процесі виховання враховуються регіональні й етнографічні особливості.

Принципи національного виховання

Єдність національного і загальнолюдського – формування національної свідомості, любові до рідної землі і свого народу; оволодіння українською мовою, використання всіх її багатств і засобів у мовній практиці, прищеплення шанобливого ставлення до культури, спадщини, традицій і звичаїв народів, що населяють Україну, оволодіння надбаннями світової культури;

– природовідповідність виховання – врахування у процесі виховання багатогранної і цілісної природи людини, вікових та індивідуальних особливостей дітей, учнівської та студентської молоді, їх психологічних, національних і релігійних особливостей;

– культуровідповідність виховання – органічний зв'язок з історією народу, його мовою, культурними та прогресивними родинно-побутовими і релігійними традиціями, з народним мистецтвом, традиціями і культурами інших народів світу, забезпечення духовної єдності, наступності та спадкоємності поколінь, зв'язок виховання з життям;

– активність, самодіяльність і творча ініціатива учнівської молоді, поєднання педагогічного керівництва з ініціативою і самодіяльністю учнів, утвердження життєвого оптимізму, розвиток навичок позитивного мислення;

– демократизація виховання – розвиток різноманітних форм співробітництва і встановлення довір'я між вихователями і вихованцями, повага до суверенітету особистості дитини, розуміння її запитів та інтересів;

– гуманізація виховання – пріоритет завдань самореалізації особистості виховання, створення умов для вияву обдарованості і талантів дітей, формування гуманної особистості, щирої, людяної, доброзичливої, милосердної;

– безперервність і наступність виховання – досягнення цілісності і наступності у вихованні, перетворення його у процес, що триває впродовж усього життя людини; нероздільність навчання і виховання, що полягає в їх органічному поєднанні, підпорядкуванні змісту навчання і виховання формуванню особистості;

– єдність навчання і виховання – розвиток і формування особистості, опанування нею національної і світової культури здійснюється як єдиний процес, що передбачає набуття знань, вироблення ставлень та цінностей, які в кінцевому рахунку обумовлюють світогляд та ідеали людини;

– диференціація та індивідуалізація виховного процесу – врахування у виховній роботі рівнів фізичного, психічного, соціального, духовного, інтелектуального розвитку вихованців, стимулювання активності, розкриття творчої індивідуальності кожного;

– гармонізація родинного і суспільного виховання – організація педагогічного всеобучу батьків, об'єднання і координація виховних зусиль усіх суспільних інституцій.

Основні напрями виховання

Реалізація основних завдань і принципів виховання у національній системі освіти здійснюється у ряді пріоритетних напрямів.

Патріотичне виховання – формування патріотичних почуттів означає вироблення високого ідеалу служіння народові, готовності до трудового та героїчного подвигу в ім'я процвітання української держави. Воно покликане формувати громадянина-патріота, виробляти глибоке розуміння громадського обов'язку, готовність у будь-який час стати на захист Батьківщини, оволодівати військовими і військово-технічними знаннями, спонукати до фізичного вдосконалення, а також вивчити бойові традиції та героїчні сторінки історії українського народу, його Збройних Сил.

Правове виховання – формування правової культури – прищеплення поваги до прав і свобод людини і громадянина, Конституції, державних символів (Герба, Прапора, Гімну), знання й дотримання у поведінці Законів України; активна протидія особам та установам, що порушують закони, завдають збитків державі, зазіхають на територіальну цілісність і незалежність України.

Моральне виховання – прищеплення й розвиток моральних почуттів, переконань і потреби поводити себе згідно з моральними нормами, що діють в суспільстві. Опанування духовною культурою людства, нації, найближчого соціального оточення. Наслідування кращих моральних зразків своєї родини, українського народу, загальнолюдських моральних цінностей.

Цілісний процес виховання передбачає художньо-естетичну освіченість і вихованість особистості. Виховуючи у молоді естетичні погляди, смаки, які ґрунтуються на народній естетиці та на кращих надбаннях цивілізації, національне виховання передбачає вироблення умінь власноручно примножувати культурно-мистецьке надбання народу, відчувати й відтворювати прекрасне у повсякденному житті.

Трудове виховання – виховання творчої, працелюбної особистості, умілого господаря, що володіє відповідними навичками та вміннями, професійною майстерністю, на основі сучасних знань про ринкову економіку може самостійно віднайти застосування власним здібностям у системі виробництва, науки, освіти.

Фізичне виховання – утвердження здорового способу життя як невід'ємного елемента загальної культури особистості. Повноцінний фізичний розвиток особистості, формування її фізичних здібностей,

зміцнення здоров'я, гармонія тіла і духа, людини і природи – основа фізичного виховання.

Екологічне виховання дітей та молоді передбачає формування екологічної культури особистості, усвідомлення себе частиною природи, відчуття відповідальності за неї як за національне багатство, основу життя на землі, залучення вихованців до активної екологічної діяльності, нетерпиме ставлення до тих, хто завдає шкоди природі.

Розглянуті напрями виховання тісно взаємопов'язані, доповнюють один одного, мають самостійне теоретико-методологічне значення. Разом з тим, усі вони утворюють цілісну систему національного виховання.

Особливості виховання на різних рівнях освіти

Специфіка діяльності кожної з виховних установ обумовлює специфічний зміст, завдання і методи, що реалізуються разом із загальними завданнями національної системи освіти.

Сімейно-родинне виховання.

Родина є основою держави. Родина, рід, родовід, народ – такий шлях розвитку кожної людини, формування її національної свідомості й громадської зрілості. Родинне виховання – це природна і постійно діюча ланка виховання, що обумовлює розвиток людини на всіх стадіях її життя. Тому у своїй виховній діяльності система освіти має спиратися на сім'ю, підвищувати її психолого-педагогічну культуру, активно впливати на взаємини між її членами.

Основними завданнями родинного виховання є:

- виховання фізичної й морально здорової особистості, забезпечення необхідних екосоціальних умов для повної реалізації можливостей розвитку дитини (генотипу), повноцінного психічного та духовного її становлення, формування навичок здорового способу життя;

- створення атмосфери емоційної захищеності, тепла, любові, взаєморозуміння, чуйності, доброзичливості, належних умов для розвитку почуттів;

- засвоєння базових моральних цінностей та ідеалів, культурних традицій, етичних норм взаємин між близькими людьми і в суспільному оточенні, виховання культури поведінки, здатності піклуватися про молодших і немічних;

- виховання поваги до законів, прав і свобод людини, розвиток громадської і соціальної відповідальності;

- залучення дітей до світу знань, виховання поваги до науки, школи і вчителя, розвиток прагнення до освіти і творчого самовдосконалення;

– включення в спільну побутову та господарську діяльність, розвиток рис творчої працелюбної особистості, формування почуттів власності та навичок господарювання;

– формування естетичних смаків і почуттів, уміння розрізняти прекрасне і потворне в мистецтві і житті, забезпечення умов для практичної творчої діяльності дітей;

– статеве виховання дітей, розвиток моральної чистоти, поваги до жінки, почуття дружби, кохання, підготовка до подружнього життя, прищеплення навичок виховання дітей у сім'ї;

– розвиток внутрішньої свободи, здатності до об'єктивної самооцінки і саморегуляції поведінки, почуття власної гідності, поваги до себе, відповідальності за свої вчинки, здатності до морального самовдосконалення.

Дошкільні заклади освіти

Дитячі дошкільні заклади є першим державним виховним інструментом, який має реалізовувати національну політику у галузі виховання. Пріоритетними тут мають бути: зв'язок з сім'єю та психолого-педагогічний всеобуч батьків, зміцнення здоров'я дітей, формування основ моралі. Усе це реалізується через:

– забезпечення фізичного, психічного та духовного здоров'я дітей, своєчасне виявлення тих, що потребують корекції здоров'я;

– розумове виховання – своєчасне виявлення ранньої обдарованості, забезпечення умов для розвитку талановитих дітей, розвиток пам'яті, уваги, мислення, уяви, допитливості, захоплені і нахилів;

– психологічна підготовка дітей до навчання в школі, практичне оволодіння українською мовою, формування творчих і художніх здібностей в ігровій та інших видах діяльності;

– започаткування основ трудового виховання, екологічної культури, моральної орієнтації в національних і загальнолюдських цінностях, набуття життєвого досвіду – виховання поваги і любові до батьків, родини, Батьківщини, ознайомлення з національною символікою;

– створення сприятливих умов для розвитку моральної самооцінки, яка має відображати ставлення дитини до себе самої як суб'єкта гуманних, доброзичливих взаємин з оточуючими;

– організація спілкування як особливого виду діяльності, що надає вихованцям можливість пізнати оточуючу діяльність, світ людських взаємин і самого себе не лише вербально, а й шляхом обміну емоціями і почуттями;

– гармонізація родинного та суспільного дошкільного виховання на засадах народної педагогіки, національної культури, сучасних досягнень науки, надбань світового педагогічного досвіду.

Середні заклади освіти

Середні загальноосвітні навчально-виховні заклади покликані реалізувати вповні мету і основні завдання національного виховання. Разом з цим, вони мають ряд специфічних виховних завдань, а саме:

- філософсько-світоглядна підготовка школярів, допомога їм у визначенні сенсу життя в умовах соціально-економічних змін, нових форм господарювання, вироблення ціннісного ставлення до власного життя;

- формування в учнів основ наукового світогляду, пізнавальної активності і культури розумової праці, вироблення уміння самостійно здобувати знання, застосовувати їх у своїй практичній діяльності;

- розвиток почуття любові до Батьківщини і свого народу як основи духовного розвитку особистості, шанобливе ставлення до історичних пам'яток, активна діяльність школярів по поліпшенню умов життя в рідній місцевості, підвищенню матеріального і духовного рівнів життя народу, дієва участь у розбудові держави й духовному оновленні суспільства, формуванні високої етики міжнаціональних стосунків;

- формування навичок самоврядування, соціальної активності і соціальної відповідальності суб'єкта громадського суспільства у процесі практичної громадської діяльності школярів;

- формування політичної культури учнів, об'єктивних уявлень про історію розвитку суспільства та його політичну систему, розвиток самостійного творчого мислення та пізнавального інтересу до ідейно-моральної спадщини, культурно-історичних традицій українського народу;

- розвиток моральних почуттів і рис особистості, а саме: доброти, справедливості, честі, гуманності, поваги до себе й інших, формування в учнів розуміння норм загальнолюдської і народної моралі, ознайомлення з моральними проблемами, які набувають життєвого значення для долі цивілізації – збереження природного і соціального довкілля, ядерне роззброєння тощо; практичне оволодіння народною етикою, розуміння проблем духовності у контексті діалогу культур народів світу, готовність і вміння будувати своє життя за принципами гуманізму;

- розвиток правосвідомості – формування правової культури, вільне володіння державною мовою, засвоєння основ державного, трудового, цивільного, сімейного і кримінального права, активна протидія випадкам порушення законів;

- вироблення свідомого ставлення до праці як вищої цінності людини і суспільства, активної позиції кожної особистості; розвиток потреби в творчій праці, діловитості, підприємстві; виховання дисциплінованості, організованості;

– формування у шкільній молоді розуміння, що людина – частина природи, оволодіння знаннями про природу свого краю, залучення молоді до активної екологічної діяльності, виховання дбайливого ставлення до природних багатств України, прищеплення основ глобального екологічного мислення;

– формування основ естетичної культури, розвиток художніх здібностей і почуттів особистості; оволодіння цінностями і знаннями світового і народного мистецтва, музики, архітектури, усної народної творчості, національної пісенної і танцювальної культури, побуту, ремесел, гри; розвиток почуття прекрасного, формування здатності розуміти і цінувати твори мистецтва, пам'ятки історії, красу і багатство природи, активна робота по відродженню традицій та історичних коренів, національної духовності, формування національного менталітету;

– фізичне вдосконалення, розвиток потреби у здоровому способі життя – озброєння знаннями про роль фізичної культури в житті людини, фізичне, духовне і психологічне загартування, вироблення відповідального ставлення до свого здоров'я; гармонійний розвиток духовного, фізичного та психологічного здоров'я;

– статеве виховання учнів, підготовка їх до сімейного життя, формування культури сімейних і статевих відносин.

[...]

Позашкільні заклади освіти

Визначальним тут є забезпечення потреб особистості в самореалізації, підвищення інтелектуального, фізичного, емоційного рівня вихованців шляхом їх участі у різних видах самостійної творчої діяльності. Для цього у позашкільних закладах вирішуються наступні завдання:

– пошук, розвиток та підтримка юних талантів, виховання творчої еліти у різних галузях суспільного життя, стимулювання творчого самовдосконалення дітей та молоді;

– створення умов для одержання вихованців позашкільної освіти, набуття ними умінь і навичок шляхом участі у творчих об'єднаннях за інтересами, сприяння їх допрофесійній підготовці та професійному самовизначенню, відповідно до інтересів і здібностей;

– організація змістовного дозвілля дітей і молоді з урахуванням їх інтересів на основі ініціативи та самодіяльності вихованців;

– формування у дітей та юнацтва національної самосвідомості, активної громадської позиції, розвиток соціальної активності через різні форми дитячого самоврядування;

– створення найбільш сприятливих умов для емоційної і психологічної захищеності, душевного комфорту, потреб вихованців у позитивних емоціях, радості, доброзичливості, успіху, творчого самоствердження;

– виховання у дітей і молоді дбайливого ставлення до збереження природних багатств України, залучення їх до активної еколого-натуралістичної та природоохоронної діяльності;

– виховання здорової, фізично розвиненої особистості, формування основ знань і навичок здорового способу життя;

– виховання естетичних смаків у дітей та молоді, залучення їх до народної творчості, оволодіння народними ремеслами, збагачення культурними цінностями скарбниці українського народу.

[...]

Основні шляхи реалізації концепції

Ефективність даної концепції залежить від повноти її реалізації у конкретному навчально-виховному закладі, установі освіти. Найбільшу вагу тут матимуть наступні пріоритети підвищення професіоналізму вихователів, організаційне, фінансове та науково-методичне забезпечення, інтеграцію у світовій освітянський простір.

Підвищення професіоналізму вихователів:

– організація на базі обласних інститутів післядипломної освіти гнучкої, оперативної злагодженої системи науково-теоретичної і методичної підготовки та перепідготовки педагогів, психологів, соціальних працівників освіти, постійне оновлення й удосконалення її змісту, форм і методів;

– запровадження у вищих педагогічних навчальних закладах курсів «методика роботи класного керівника», «соціальна педагогіка», «основи практичної психології», та ін., використавши для цього кращі вітчизняні й закордонні методичні розробки;

– організація на базі кращих освітянських закладів експериментальних центрів для опрацювання виховних інновацій, пропаганда передового досвіду творчих педагогічних працівників виховної роботи;

– розробка методик діагностики ефективності виховної роботи та запровадження їх у практику, врахування результатів діагностики у процесі атестації педагогічних працівників;

– включення виховних питань в атестаційні вимоги до педагогічних працівників.

Організаційне забезпечення:

- вирішення питання про матеріальне стимулювання педагогів, що виконують виховну роботу;
- створення та організація роботи соціально-психологічної служби, Українського центру педагогічної психології і соціальної роботи в освіті, проведення діагностики вихованості дітей та молоді, використання її результатів для корекції поведінки вихованців та удосконалення навчально-вихованого процесу;
- запровадження у вищих навчальних закладах посади проректора з гуманітарних дисциплін та виховання, підпорядкувавши йому відповідні кафедри, відділи, клуби, спортивні секції та ін.;
- об'єднання зусиль та координація державних і громадських інституцій у вихованні молоді, сприяння діяльності дитячих та юнацьких самодіяльних організацій;
- підтримка діяльності різноманітних дитячих і молодіжних об'єднань за інтересами, позашкільних освітньо-виховних закладів;
- залучення до виховної роботи в школах, позашкільних установах та професійних закладах висококваліфікованих і талановитих народних умільців, батьків, представників громадськості, національної наукової, культурної та мистецької еліти.

Науково-методичне забезпечення:

- розробка теоретико-методологічних аспектів безперервної системи виховання, застосування оригінальних психолого-педагогічних технологій, нових підходів, виховних систем, форм і методів виховання, що відповідають сучасним вимогам;
- розробка науково-методичного забезпечення підготовки вихователів, соціальних працівників та психологів у вищих навчальних закладах;
- видання методичних посібників для практикуючих психологів, соціальних працівників, класних керівників та керівників освіти з актуальних проблем виховання;
- видання фахового журналу «Соціальна робота і практична психологія освіти»;
- організація та забезпечення психолого-педагогічного всеобучу батьків з метою підвищення ефективності родинного виховання;
- використання засобів масової інформації у висвітленні досвіду виховання дітей і молоді.

Інтеграція у світовий освітянський простір:

- вивчення досвіду організації, змісту та методів діяльності соціальних працівників освіти розвинутих країн;
- проведення міжнародних конференцій, семінарів, тренінгів з актуальних проблем практичної психології, соціальної роботи і виховання;
- налагодження контактів з міжнародними організаціями (ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ та ін.) та забезпечення спільної з ними діяльності;
- придбання, переклад та видання науково-методичної літератури з проблем виховання;
- організація та здійснення спільних проєктів з актуальних проблем соціальної роботи в освіті і практичної психології;
- залучення закордонних спеціалістів з практичної психології та соціальної роботи для надання консультативної методичної допомоги.

Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1996. – № 13. – С. 2–15.

Концепція національного виховання*

Утвердження нового педагогічного мислення

В умовах демократизації і гуманізації суспільного життя, зміцнення незалежності України досягнуто такого доробку в теорії і практиці національної системи освіти і виховання, який дозволяє перейти на новий, вищий рівень розвитку вітчизняної педагогіки.

Важливу роль у її розвої відіграли Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття»), Концепція національного виховання, схвалена Всеукраїнською педагогічною радою працівників освіти (червень 1994), програми і концепції Інституту українознавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

З метою постійного зміцнення в суспільстві миру і злагоди, взаємопідтримки і взаємодопомоги між громадянами – представниками різних національностей, утвердження соборності нашої держави, система освіти і виховання України має ґрунтуватися на філософії національної ідеї, ідеології державотворення, на принципах української етнічної і політичної нації. Як могутнє досягнення цивілізації, демократична Українська держава створює найсприятливіші політичні, психологічні та інші реальні умови для вільного розвою мови, культури, духовності, традицій і звичаїв національних меншин України.

* Документ підготовлено колективом авторів: Ю. Д. Руденко (науковий керівник), О. Т. Губко, Г. В. Біленька, В. І. Каюков, М. І. Кравчук, М. П. Кононенко, Н. І. Поклад, А. М. Москаленко, Є. І. Сяваво, А. В. Цьось.

Реальні факти свідчать, що тенденції, стереотипи педагогічного мислення попередніх десятиліть і нині живучі. Вони тією чи іншою мірою ще властиві багатьом батькам, педагогам – науковцям і практикам, керівникам органів освіти. Відродження етнопедагогіки, національної системи виховання, наукової спадщини К. Ушинського, П. Юркевича, Б. Грінченка, М. Драгоманова, І. Огієнка, С. Русової, Я. Чепіги, Г. Ващенко, та інших вітчизняних освітніх діячів і педагогів, творче застосування кращих набутків зарубіжної науки (А. Маслоу, Е. Тейлор, Д. Фрезер та ін.) створюють можливість звільнити наше мислення від необґрунтованих ідей, підходів, нашарувань.

Чим глибше ми оволодіваємо здобутками вітчизняної педагогіки, повніше і всебічніше досліджуємо народну виховну мудрість і науково-педагогічну спадщину як єдину і цілісну національну систему, тим глибше і чіткіше усвідомлюємо її провідні традиції, ідеї, закономірності розвитку, сучасні перспективні тенденції.

Основні змістові компоненти нового педагогічного мислення полягають у наступних фундаментальних положеннях:

1. Дитина (учень, студент) – центр навчально-виховного процесу, суб'єкт навчання і виховання (творець, діяч).

2. Навчання і виховання Дитини – це за своєю суттю є самонавчання, самоосвіта, самовиховання, самоорганізація і самореалізація особистості.

3. Родинне національне виховання – природне, провідне виховання; батьки – головні вихователі протягом усього життя Дитини.

4. Українознавство – наукова основа, духовна серцевина навчально-виховного впливу в сім'ї, школі і суспільному житті, філософія і політика державотворення.

5. Національне виховання – всеохоплююча і багатогранна система впливів, ідей і підходів, яка покликана пробуджувати, стимулювати розвиток закладених природою задатків, можливостей дітей, набуття ними етносоціального досвіду і реалізовувати завдання гуманізації і гуманітаризації системи освіти.

6. Українська педагогіка – вітчизняна наука про виховання підростаючих поколінь українців, представників національних меншин, нашої Батьківщини, якій здавна притаманні глибокі гуманістичні традиції, яка постійно збагачується народною виховною мудрістю, вищими здобутками світової науки, культури.

Сучасний рівень розвитку національної системи виховання, української педагогіки, створює умови для індивідуально-конкретного, особистісно-спрямованого виховного впливу. Це сприятиме тому, щоб

«кожна дитина могла бути в гармонії з собою (здібностями, інтересами, можливостями) і з оточенням (середовищем, світом), бачити себе в єдності ланок: минуле-сучасне-майбутнє» (П. П. Кононенко).

Кожен педагог має знайти в собі сили, розвинути свою енергію, творчість, виявити резерви свого «Я» з метою успішної реалізації генерального підходу в навчанні і вихованні – Дитина як суб'єкт дії, життєтворчість. Керуючись таким теоретико-методологічним підходом, педагоги відкривають цим самим і перед дітьми, і перед собою невичерпні можливості, нові перспективи. Це одна з найголовніших умов того, щоб школа стала для Дитини школою радості, дослідницького пізнання, гуманного спілкування, творчого життя.

Нині майже в усіх школах діє жорстка регламентація життя учнів, яка виступає в формі навчання, учіння. Класно-урочна система навчання, якій більше 300 років, має бути докорінним чином удосконалена. В її «застиглих на віки формах» душа дитини відчуває себе «полонянкою». Жорстка регламентація класно-урочної системи, що часто негативно позначається на здоров'ї дітей, застарілі підходи вчителів, вихователів прирікають їх на пасивне слухання, поверхове засвоєння змісту освіти, не стимулюють його творчої трансформації в серці, душі і розумі. При цьому гальмується розвиток дітей. Знання не переходять в якості особистості – світогляд, характер та ін.

Вихідне положення «учень як суб'єкт навчання і виховання» означає: школа, вчителі створюють умови, які забезпечують постійно, зростаючу самостійність учнів у пізнавальній діяльності життєтворчості. При цьому пробуджуються природні задатки кожного учня, стимулюються і задовольняються їхні зростаючі потреби, інтереси. Завдяки гуманному спрямуванню педагогами навчально-виховного процесу учні формують у собі суспільно корисні цінності, прагнуть стати чесними людьми, палкими патріотами, стійкими громадянами України. Педагоги ставлять суспільно значущі цілі, завдання і в дружньому, партнерському спілкуванні, спільній діяльності з учнями домагаються прийняття ними цих цілей, завдань як своїх власних. Відчуваючи себе вільно і невимушено (саме при такій умові особистість стає відкритою, а її пізнавальний потенціал працює на природному, високому рівні ефективності), учні роблять свій вибір, приймають власні рішення, отже, розвивають, творять себе.

Кожному батькові, вчителеві, вихователеві треба глибоко усвідомити, що «з наукової точки зору не можна виховувати іншого. Можна лише виховувати себе» (Л. С. Виготський).

Учні творять свою особистість за допомогою батьків, педагогів, громадськості згідно з тими ідейними орієнтирами, критеріями, цінностями, якими вони оволодівають в процесі вивчення провідного інтегративного курсу українознавства, всього змісту освіти. Під загальним мудрим керівництвом педагогів учень самостійно, творчо здобуває знання про Україну-Батьківщину, націю, людину, про самого себе як діяльну, біосоціальну, національну, можливісно-прогностичну, індивідуально-неповторну особистість.

Самі поняття «учень», «школяр», «вихованець» треба очистити від баласту вторинності, соціальної непоміченості, низького статусу в шкільному житті. Необхідно розглядати кожного учня як «Я-енергію», «Я-інтелектуальну духовну силу», «Я-рушій свого розвитку і виховання», «Я-господар становища». Треба постійно підвищувати його статус у родинному, шкільному і громадському житті з метою формування готовності бути господарем на рідній землі, ініціатором добрих справ, державотворцем.

Сутність, мета і завдання національного виховання

Національне виховання відповідає природі людини, довкілля, це природне виховання.

Високе покликання теорії і практики національного виховання – зберігати і розвивати підрастаючі покоління українців, національних меншин нашої Батьківщини, формувати їх у душі національного розвою, творення рідної культури, держави.

Українське виховання – це національно-державницьке виховання дітей, підлітків і юнаків. У цьому фундаментальному понятті знаходять своє відображення головна мета, цілі, завдання, зміст, культурно-історичні основи, шляхи і форми виховної діяльності.

Теорія і практика виховання мають створювати умови для вичерпних і чітких відповідей кожному підлітку і юнакові на питання: хто я, якими були мої предки, до якого роду-племені вони належали, яка наша українська духовність, у чому смисл життя і яке покликання кожної людини – громадянина України?

Національно свідомі педагоги глибоко розуміють, що формування «людини взагалі», «абстрактної людини», «громадянина планети», не причетного до певної нації і держави, – це сучасний міф, який духовно послаблює наш народ, державу. Часи імперсько-шовіністичної педагогіки минули назавжди.

Ще півтора століття тому К. Д. Ушинський обґрунтував, посилаючись на світовий педагогічний досвід, що «основи виховання і мета його, а

значить, і головний його напрям, різні в кожного народу», що будь-який народ має «свою, особливу мету виховання». Мета виховання в національному відображає глибинне загальнолюдське.

Мета національного виховання – плекання підростаючих поколінь з глибоко національною свідомістю і самосвідомістю, характером, світоглядом та ідеалами на традиціях культури, духовності рідного народу, на кращих досягненнях інших народів.

Науково обґрунтоване виховання є демократичним гуманістичним, соціальним, національним і загальнолюдським явищем. У цьому логічно-категоріальному ряді провідним є національне виховання: саме від реалізації його цілей і завдань, змісту залежить ефективність реалізації змісту інших згаданих фундаментальних понять. У всьому світі немає такого соціуму який би не мав національної сутності, змісту, характеру. Соціум може бути тимчасово денационалізований, однак таке явище, як правило, скороминуще і неприродне, отже, ненормальне, насамперед для виховання.

Тільки національно свідомі, вільні і незалежні в своїх діях від чужих ідеологічних догм, стереотипів особистість як кінцевий результат національного виховання здатна глибоко розвинути свої задатки, здібності і зробити якнайбільше користі і для себе, і для рідного народу, а через нього – і для інших народів. Це одна з причин того, що національна система виховання досягає найвищих результатів.

Українська система виховання – це історично обумовлена і створена рідним народом система виховних впливів на особистість, родинних цінностей, ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, навчально-виховних осередків, закладів та інших форм соціального життя. Вона спрямована на організацію життєдіяльності підростаючих поколінь, виховання їх у дусі природно-історичного розвитку національної матеріальної і духовної культури. Українська система виховання упродовж століть розвивається, вдосконалюється, ґрунтуючись на ідеях народної мудрості, національного світогляду, філософії, ідеології.

Задатки, здібності і нахили учнів, їхні обдарування, таланти найглибше і найповніше розкриваються і розвиваються тоді, коли вони теоретично пізнають і практично продовжують культурно-історичні, наукові, мистецькі традиції рідного народу і починають творити в національному дусі.

За своїм покликанням українська національна система виховання найповнішою мірою враховує здобутки етнопсихології, етнософії, людинознавчих, народознавчих наук, українознавства як інтегрованої системи наукових знань про рідний народ, його державу.

Українська національна система виховання складається із чітко виражених двох підсистем:

1) підсистема народних (національних) ідей, традицій, звичаїв та інших засобів виховання підрастаючих поколінь; в основі її лежить народна педагогіка;

2) підсистема створених державою, громадськістю навчально-виховних осередків, закладів і установ. Якщо держава за своєю суттю, змістом, характером українська, вона створює таку державну систему освіти і виховання, яка перебуває в повній гармонії з першою підсистемою, з українською етнопедагогікою. Коли землі України входили до складу іншої держави, остання створювала вигідну їй офіційну підсистему виховання, руйнуючи одночасно першу підсистему. Грунтуючись на чужій ідеології, навчальні заклади виховували українських дітей в дусі відданості чужим ідеалам і формували в них почуття національної меншовартості.

Основні завдання національного виховання:

– розвивати природні задатки, здібності і нахили дітей, підлітків та юнаків, створювати умови для довговічності людини, загартовувати тіло і дух, зміцнювати здоров'я нації;

– виховувати підрастаючі покоління у дусі пізнання, збереження і розвитку матеріальної і духовної культури рідного народу;

– плекати інтелектуально розвинену, духовно багату, цілісну особистість;

– виховувати національну свідомість і самосвідомість, історичну пам'ять, національний характер, світогляд, гуманістичні ідеали єдності представників усіх національностей незалежної України;

– плекати гармонію особистих і громадських, індивідуальних і загальнодержавних потреб, інтересів, практичних дій, справ;

– формувати відданих синів і дочок Батьківщини-України; палких патріотів, стійких громадян, активних творців рідної культури, володарів становища, господарів землі, діячів історії, творців Української держави;

– виховувати в молоді готовність захищати Батьківщину, здійснювати заповіді дідів і прадідів зберігати соборність українських земель, згуртованість і єдність нації, всього суспільства;

– плекати в кожній особистості здатність, уміння розвивати свої фізично-моральні та інтелектуальні сили, творити і примножувати матеріальні, духовні багатства Батьківщини, утверджувати в національному бутті вищі здобутки світової цивілізації.

Національне виховання – це родинознавче, вітчизнознавче, українознавче виховання. Воно ґрунтується на таких фундаментальних

принципах, як природовідповідність, народність, культуровідповідність, етнізація, гуманізм, демократизм, зв'язок виховання з життям, трудової діяльності рідного народу, поєднання педагогічного керівництва з самодіяльністю учнів, гармонізація особистих і громадських, індивідуальних і загальнонаціональних, загальнодержавних потреб та інтересів особистості. Традиції українського виховання вимагають глибокої реалізації особистісного, людинознавчого і українознавчого підходів у процесі навчання та виховання підростаючих поколінь.

Оновлення змісту освіти. Підвищення його виховного потенціалу

В останні роки виникла потреба кардинальним чином змінити парадигму педагогічного мислення, підходи у вихованні, спрямовані насамперед на пробудження і розвиток природних сил, духовних якостей дітей, а не лише на формування в них, як це було в попередніх десятиліттях, міцних знань, умінь та навичок. Зміст освіти має розвивати не тільки обсяг навчального матеріалу, знань, а й компоненти духовності та шляхи, форми і механізми її формування в підростаючих поколіннях на міцному національному ґрунті з використанням кращих здобутків інших народів.

Зміст освіти в незалежній Україні базується на державній ідеології, що ґрунтується на українській національній ідеї, і спрямовується на утвердження в молодих серцях і душах гуманістичної і демократичної політики нашої держави.

Базовим, визначальним компонентом змісту освіти є українознавство, яке включає в себе краєзнавство, народознавство, вітчизнознавство, теоретико-філософські, політико-державницькі аспекти українства як всепланетарного явища. Весь зміст освіти має бути проінтегрований глибоко гуманними ідеями і почуттями любові до рідної землі, народу, нації, Батьківщини-України, поваги до всіх народів світу.

Кожен навчальний предмет гуманітарного та природничо-математичного циклів, у залежності від своєї специфіки, повинен відображати певні грані України як космогеосоціокультурного феномена.

Серцевину змісту освіти і виховання мають складати наукові відомості про національні пріоритети – вищі здобутки культури, досягнуті рідним народом, його представниками в різних галузях життя, науки і культури на всіх, починаючи з найдавніших, етапах розвитку нашої нації. Глибоке знання кожним вихованцем Трипільської культури, язичницької духовності наших предків, здобутків богатирської і козацько-лицарської доби та пізніших епох у розвитку нашого народу викликає натхнення, формує стимули і мотиви діяльності в ім'я рідної землі, Батьківщини. Відчуття давності свого етносу, першоджерел його духовності, героїки в

минулому, заслуг перед світовою культурою є критерієм національної гідності і гордості, палкого патріотизму і громадянськості.

Розвиваючий і виховний потенціал змісту освіти необхідно поглибити завдяки гармонійному поєднанню наукового, раціонального і мистецького, художньо-образного матеріалу. Останньому належить надзвичайно важлива, часто визначальна роль у пробудженні і формуванні мотивів, потреб, пізнавальних інтересів учнів, патріотичних громадянських почуттів, інших якостей.

Зміст освіти насамперед має відображати:

- основні етапи розвитку нашої нації, держави, їхні періоди піднесення і падіння в певні історичні епохи; культурно-історичні шляхи розвою національних меншин України;

- давність і неперервність української нації, її еволюцію на вищі щаблі свого розвитку;

- новий, державний період розвитку нашої нації, яка посідає за чисельністю п'ятнадцяте місце серед кількох сотень націй світу;

- природні і культурно-історичні чинники формування українського менталітету, психології, характеру і світогляду, які є «національними підвалинами» (Д. Чижевський) рідної культури, духовності, державності;

- пріоритетні потреби нації, яка прагне стати високорозвиненою чого вона повинна «вичерпати в своєму вихованні свої глибинні національні скарби й національній психології дати вільний розвиток» (С. Русова);

- шляхи формування та історичну роль національної еліти, яка на всіх етапах розвитку нашого народу була лідером у державотворчих процесах;

- гуманістичні засади громадського життя, демократичні форми життєдіяльності народу, розширення і поглиблення його відносин з іншими народами світу в роках утвердження незалежності України;

- наукове обґрунтування шляхів забезпечення фізичного і психічного здоров'я учнів, підірваного чорнобильською катастрофою, їх здорового способу життя на засадах народної мудрості, здобутків вітчизняної і зарубіжної науки;

- глибоке вивчення кожним вихованцем української мови, утвердження її як єдиної державної мови в усіх типах навчально-виховних закладів, освітніх установ;

- активне залучення дітей з раннього віку до різноманітних видів праці, трудової діяльності в сім'ї, школі і поза нею.

Кожна ланка української національної системи освіти і виховання має чітко виражену специфіку змісту освіти:

Дошкільне виховання – це материнська, батьківська, родинна школа, яка пробуджує гуманні моральні емоції і почуття, збагачує дитину елементарними уявленнями, знаннями про родинні цінності, рідну мову, край, його Батьківщину-Україну.

Початкова школа – це школа рідної, державної мови, наукових знань про Вітчизну. Глибоке засвоєння рідної державної мови, наукової інформації про Батьківщину забезпечує плекання в дітей любові до батька і матері, родини, роду, народу, рідного краю, сприяє вихованню патріотизму, формуванню основ національної свідомості, опорних понять та ідей українознавства. Закладаються засади формування готовності гуманно ставитися до представників різних національностей.

Базова середня школа – це школа основи рідної культури, духовності, українознавства, людинознавства. В учнів формуються основи українського патріотизму, громадянськості, характеру, національного і наукового світорозуміння, світогляду. Виховуються готовність і практичні уміння вивчати мову, культуру інших народів.

Повна середня школа – це школа формування зрілості – патріотичної, моральної, ідейної, громадянської. Це школа пріоритетного вивчення українознавства, формування глибокої національної свідомості і самосвідомості, ґрунтовного засвоєння кращих здобутків науки, культури рідного та інших народів.

Середня спеціальна і вища школа формує високий інтелектуальний потенціал, розширює горизонти світобачення, забезпечує фундаментальну наукову, загальнокультурну, професійну підготовку молоді. На основі державних стандартів, на рівні світових тут цілеспрямовано формуються українські національні кадри, їхня висока інтелігентність, шляхетність, відданість інтересам Батьківщини, готовність розвивати всі сфери науки, культури і економіки, державного життя і вивести Україну на рівень розвитку цивілізованих держав світу.

Різні рівні одержання освіти в нашій державі передбачають створення і різних рівнів програм навчальних дисциплін, курсів, спецкурсів, факультативів тощо. Відбір, структурування і диференціація освітнього виховного матеріалу має найширше враховувати задатки, потреби та інтереси учнів і студентів, бажання батьків і потреб місцевості, регіону.

Поліпшенню змісту освіти сприяє розробка нових інтегративних, варіативних навчальних програм, гуманітарних курсів типу «Духовність людини і шляхи її формування», «Національна свідомість і самосвідомість громадянина України», «Сучасна філософія і розбудова Української держави», «Політика та ідеологія України як демократичної і правової

держави» та ін. Це сприятиме значному поліпшенню патріотичного, громадянського загартування молоді, розвитку її інтелектуального, духовного рівня.

Навчальні програми мають передбачати ґрунтовне знання кожним вихованцем головних ідей, художньо-естетичних цінностей видатних пам'яток української культури, науки: «Послання оріян хозарам», «Повчання Володимира Мономаха дітям», «Повість минулих років», «Руська правда», «Слово о полку Ігоревім», козацьких літописів, а також давньоукраїнської міфології, фольклору, народного і професійного мистецтва, вітчизняного і зарубіжного.

Зміст освіти передбачає головні теми з психології, філософії, логіки та інших гуманітарних предметів, спрямовані на успішну реалізацію кожним вихованцем завдань самоосвіти, самопізнання і самовдосконалення. Такий компонент освіти обґрунтовує вибір шляхів самовияву творчого потенціалу особистості, його самореалізації на основі активної і систематичної трудової діяльності та етики, високої працездатності і відповідальності перед власною совістю, народом, державою за її результати.

Зміст освіти має формувати психологічну готовність юнаків і дівчат будувати міцну сім'ю, бути хорошим сім'янином, турботливим батьком чи матір'ю своїх дітей, глибоко знати ринкову економіку, мати високий професіоналізм, брати активну участь у громадському політичному житті, зміцнювати Українську державу.

Українство як наукова основа виховання

Розвиток світової педагогіки свідчить, що найбільший виховний потенціал мають знання про Батьківщину – рідну територію, мову, народ та ін. Науковою системою знань про Батьківщину в конкретно-історичних умовах нашої держави є українознавство.

Як сучасна інтегрована система наукових знань про рідний народ, його історію, культуру, духовність і державність, українознавство життєво необхідне для кожної дитини, дорослої людини, всього суспільства, держави, її органів та інституцій. Українознавство закладає наукові основи філософії ідеології, політики, стратегії і тактики розбудови незалежної держави, розвою національних меншин, що живуть на нашій території. Концепції національної системи освіти, навчального інтегративного курсу «Українознавство», відомий посібник «Українознавство» (К., 1994) академіка АН вищої школи України, лауреата Міжнародної премії ім. Й. Г. Гердера П. П. Кононенка відіграють засадничу роль у розвитку вітчизняної педагогічної думки, в реалізації європейських традицій освіти і

виховання в нашій державі, формуванні національно свідомих, духовно багатих громадян України.

Українознавство обґрунтовує проблему національного державотворення як найпершу і найважливішу умову розвитку нашої нації, її культури, системи освіти і виховання. Воно привчає керуватися загальнодержавними, а не вузькогруповими чи лише особистими інтересами. Українознавство формує національно-державницький підхід до проблем буття, виробляє ставлення до природи Вітчизни як до Храму Життя, Добра і Краси.

За своїм змістом, характером і спрямованістю українознавство має інтегруючі, консолідуючі функції, що так важливо для формування цілісного внутрішнього світу особистості. Всім своїм науково-філософським, теоретико-методологічним і морально-духовним змістом українознавство обґрунтовує системоутворюючу національну ідею, яка стає домінантною в свідомості вихованців і сприймається ними як органічне і найглибше втілення загальнолюдських цінностей.

Пізнання через систему наукових знань українознавства всієї інформації про Землю та її природу, світобудову, космос – фундаментальний принцип, який забезпечує збереження і розвиток національного світовідчуття, світорозуміння, що збагачують світову скарбницю культури своєю оригінальністю і неповторністю.

Українознавство виконує історичну місію: науково обґрунтовує принципи, шляхи вивчення вищих досягнень зарубіжної культури, розкриває механізми, форми і способи трансформації в національний дух всього кращого, що є в інших народів світу. Цілеспрямовано допомагаючи учням оволодівати психологією, філософією, ідеологією, світоглядом, характером рідного народу, українознавство трансформує в своїх компонентах досягнення інших народів, робить їх набутокм вітчизняної культури.

Оновлюючи зміст освіти, необхідно здійснювати інтеграцію всіх навчальних предметів на основі українознавства з урахуванням досвіду цивілізованих держав, у яких система знань про Батьківщину, націю проймає всі предмети, всю життєдіяльність дітей та молоді.

Глибоке теоретичне і практичне засвоєння учнями змісту, ідей, традицій українознавства сприяє вихованню палких патріотів, стійких громадян, активних діячів історії та культури рідного народу, поборників його свободи і незалежності, рівноправності представників усіх національностей України. Українознавство утверджує державотворчу свідомість як ланку свідомості громадян України.

Пріоритетність цінностей родинного виховання

Родинне виховання – перша природна, постійно діюча і найголовніша ланка національного виховання.

В попередні десятиліття родинне виховання було занедбане і ґрунтувалося багато в чому на хибних моральних, ідейних засадах.

В епоху національного відродження батьки залучають дітей до традицій і звичаїв, реалізують у вихованні ідеї і засоби етнопедагогіки. Треба прагнути, щоб діти засвоювали відображену в них національну психологію, філософію, ідеологію, світогляд, характер, тобто щоб за своїм світовідчуттям і світорозумінням, духовністю вони вирости українцями.

Мати і батько є природними, головними вихователями. Святий обов'язок батьків, переданий їм у спадок від дідів і прадідів, – бути національно свідомими, палкими патріотами і стійкими громадянами України.

Найважливішими виховними чинниками в родинному вихованні є гуманні сімейні стосунки, уклад життя, високий моральний статус матері і батька, культивування духовної спадщини дідів і прадідів, релігійні традиції.

Родинні цінності – найглибші і найважливіші, вони лежать в основі світової цивілізації, яку нерідко називають сімейною. Родинні цінності плекають глибоко людяне в дитині, облагороджують серце і душу, надають сил і енергії в боротьбі з життєвими труднощами.

Родина плекає морально-ідейні, духовні цінності, пов'язані з базовими поняттями – рід, родичі, родовід, родинознавство, народ. Від роду до народу, від родини до нації – такий природний шлях розвитку кожної дитини, який реалізує сім'я. Родина – це «нація в мініатюрі». Нація – це «велика родина», «надродина», яка існує віками і тисячоліттями. Батьки прагнуть, щоб у родині панували здруженість і згуртованість, взаємоповага і взаєморозуміння, гармонія особистих, родинних і загальнонаціональних потреб, інтересів. У всіх регіонах України необхідно дбати про відродження у родинному житті і вихованні всіх складових етнопедагогіки: народного родинознавства, народного дитинознавства, народної дидактики, народної виховної практики (її основи – батьківської педагогіки) і народної педагогічної деонтології (М. Стельмахович).

Оволодіваючи в процесі родинного навчання і виховання народним мистецтвом (писанкарством, рушникарством, кобзарством та ін.), народними ремеслами, діти засвоюють емоційність, моральність, естетику, ідейність та інші цінності рідного народу, сутність його культури.

Родинне життя зберігає народну правосвідомість, високий статус звичаєвого права, якими оволодівають діти.

Основні завдання родинного виховання:

- пробудження природних задатків та нахилів, формування здібностей, виявлення і розвиток резервів, можливостей дітей;

- піклування про фізичне і психічне здоров'я, нормальний розвиток відчуттів, сприймань і уявлень дітей;

- створення сприятливих умов для оволодіння дітьми рідною, державною мовою, знаннями про рідний край, природу, Батьківщину;

- виховання в дітей глибоких патріотичних почуттів, любові до добра, правди, справедливості і краси, утвердження їх у своїх діях, вчинках;

- організація з найбільш раннього віку посиленої праці, різних видів трудової діяльності дітей на благо сім'ї, родичів, інших людей і по самообслуговуванню;

- плекання в дітей глибоких почуттів, емоцій, залучення їх до активної участі в народних традиціях, звичаях і обрядах, забезпечення оволодіння сконденсованою в них високою мораллю, естетикою, духовністю;

- цілеспрямоване і систематичне формування в дітей української національної психології, характеру, світогляду, ідеалів, наукових поглядів та переконань;

- сприяння навчально-вихованим закладам (дитсадкам, школам та ін.) у формуванні в дітей національної свідомості і самосвідомості, українського патріотизму, високої громадянськості, готовність і уміння зміцнювати працю, громадською і політичною діяльністю Українську державу.

В багатьох сім'ях творчо відроджуються і розвиваються козацько-лицарські виховні традиції.

Релігійні виховні традиції мали і мають значення, часто вирішальний виховний вплив на молодь у родинах віруючих, яких нині в Україні мільйони.

Необхідно вести тривалу і наполегливу просвітницьку та педагогічну роботу з батьками, щоб збагатити їх знаннями з українознавства, психології, теорії і практики виховання з метою піднесення культури батьків, родинного виховання на новий, вищий рівень. Особливо важливим є формування в батьків знань про національно-психологічні особливості дітей, національний характер і світогляд, про державну ідеологію, політику в галузі освіти виховання підростаючих поколінь.

Виховання на національних пріоритетах і вищих досягненнях інших народів

Осмислення кожним юнаком і дівчиною найвищих досягнень своєї нації, глибоке усвідомлення того, що вона впродовж історії мала вищі, порівняно з рядом інших народів, здобутки в багатьох галузях життя, пробуджує патріотичні почуття, формує високі громадянські цілі, пориви душі і серця. Це забезпечує приплив внутрішньої енергії, любов до пізнання життя в минулому і сучасному, трудової діяльності в ім'я народу, Батьківщини.

Гордість учнів викликає наукова інформація про знамениту Трипільську культуру (IV–II тис. до нашої ери), прадавню і самобутню хліборобську цивілізацію українців, плодами якої користувалися і древні греки, і велична Візантія, і народи багатьох країн Європи та Азії. Традиції української хліборобської цивілізації в останні десятиліття, з огляду на політичні та ідеологічні експерименти над нашим народом, були штучно загальмовані. Відродження хліборобських традицій на новому, вищому рівні в умовах незалежної України – одне з найважливіших завдань національної системи освіти і виховання.

У період Київської Русі-України наші пращури збудували могутню і велику державу, за багатьма показниками досягли загальноєвропейського рівня розвитку, а нерідко і випереджали інші народи. В культурно-історичних пам'ятках – творах Володимира Мономаха, митрополита Іларіона, «Руській правді», «Слові о полку Ігоревім» та ін. відображені глибинні духовні пласти наших пращурів, високі злети їх волелюбного духу. Як святий заповіт предків учні сприймають їхні ідеї вірності рідній землі, єднання українських земель.

У велику Козацьку добу система виховання була однією із могутніх сил, завдяки якій Україна в багатьох відношеннях виходила на рівень розвитку європейських держав. Історія українського козацтва, зокрема Запорозької Січі – форпосту демократії, свободи і незалежності народу довела, що згуртованість, дисциплінованість, організованість, єдність козаків, зокрема їхньої еліти, є могутньою силою, нездоланною для ворогів. Вперше в світі козаки використовували в боротьбі з ворогами України примітивні підводні човни, ракети, серед яких – і запалювальні ракети кількох калібрів.

Висока ідейна, суспільно-політична наснаженість козацько-лицарської філософії, психології, духовності є яскравим смолоскипом-дороговказом служіння рідному народу для багатьох патріотів, борців за свободу України багатьох поколінь.

Наш народ зробив неоціненний внесок у розвиток світового національно-визвольного руху. У жорстокі часи чужоземного поневолення у нас не було жодного десятиліття, коли б не відбувалися великі народні повстання. Наливайко і Косинський, Сагайдачний і Виговський, Хмельницький і Мазепа, Гонта і Залізняк, Довбуш і Кармелюк – ці та інші національні герої надихали українців і представників інших національностей на боротьбу за свободу всіх народів, суверенність держав.

Величезний виховний потенціал мають сторінки подвижницького освітньо-культурного руху, які вписали в історію народу релігійно-просвітницькі братства України в XVI–XVII ст. Кирило-Мефодіївське братство, «Руська трійця», «Просвіта», «Братство тарасівців» та інші громадсько-культурні, політичні організації України.

Раніше, ніж у ряді інших країн, у нас утвердилося гуманістичне, звичаєве право, була створена перша в світі демократична Конституція українського гетьмана Пилипа Орлика (1710 р.). Учні гордяться тим, що українська міфологія, фольклор, символіка народне мистецтво є одними з найбагатших у світовій культурі. Наші пращури другими серед слов'ян оволоділи книгодрукуванням (1490 р.), створили самобутню козацьку педагогіку, яка вперше зароджувалася в січових, козацьких (сотенних і полкових), братських школах України (XVI – перша половина XVIII ст.).

Учні переконуються в тому, що в світовій культурі немає прямих аналогів українській літературі за такими критеріями як глибока народність, демократизм і гуманізм, рівноправність чоловіків і жінок.

На ниві світової поезії незрівняними і неповторними барвами буяє розмаїтий і запашний, сповнений глибокого ліризму і високої громадянської напруги «букет» українських поетів: Г. Сковорода, Т. Шевченко, І. Франко, М. Вороний, Є. Маланюк, О. Ольжич, О. Теліга, В. Симоненко, В. Стус та ін.

Світову славу вітчизняної наукової думки складають твори вчених П. Юркевича, О. Потебні, М. Драгоманова, І. Пулюя, В. Вернадського, В. Липинського, Д. Чижевського та ін.

Весь світ визнав видатний внесок в освоєння Космосу українських вчених М. Кібальчича, Е. Цюлковського, Ю. Кондратюка, С. Корольова.

До скарбниці світової педагогічної думки ввійшли праці українських педагогів-гуманістів П. Русина, І. Лучка, О. Духновича, К. Ушинського, І. Бартошевського, О. Музиченка, С. Русової, С. Сірополька, Г. Ващенко, В. Сухомлинського.

Пізнання учнями пріоритетів українців у різних галузях економічного, політичного, наукового, культурного життя переконує їх у тому, що

інтелектуальний внесок нашого народу в світову цивілізацію створив високий статус його у колі інших народів.

Природні і культурно-історичні чинники формування української душі, характеру і світогляду

Щоб цілеспрямовано, на рівні сучасних вимог науки, цивілізованого суспільства здійснювати виховання, кожному батькові і матері, вчителю, вихователю, керівникові школи, працівникові органів освіти треба глибоко знати національну психологію, її знання робить навчально-виховний процес цілеспрямовішим, результативнішим.

Внутрішній світ українця, його психологію наш народ здавна називає «українська душа». Це фундаментальне, інтегроване поняття. Недостатньо розвинений внутрішній світ особистості, насамперед її почуттєвої сфери народ вважає бездушністю, яка лежить в основі бездуховності. Нехтування у виховному процесі змістом поняття «українська душа» призводить до послаблення навчально-виховного впливу на підростаючі покоління, а то й до втрати ними національної самобутності, а разом з цим – і високого рівня інтелектуального та духовного розвитку. Знаючи українську душу, її сильні і слабкі сторони, педагоги можуть на науковій основі поглиблювати її якості і особливості, вносити певні корективи з метою вдосконалення внутрішнього світу кожного вихованця.

Учителю, вихователю необхідно ґрунтовно знати не лише сьогоднішні типи українців, але і типи минулих епох (архетипи). У такому разі буде неможливим пропустити всі ті ідейні, моральні, духовні цінності, які були в історії розвитку духу, душі нашої нації.

Невідкладним завданням є пізнання на науковій основі і створення педагогічних умов для розвитку всіх компонентів національної психології, її специфіки: способу і темпу мислення, особливостей відчуття і сприйняття, перебігу і стійкості емоцій та почуттів, оригінальності національного мовлення, тривалості й сили вольових зусиль тощо. Біологічні, генетичні, анатомічні, фізіологічні та антропологічні задатки, особливості українців є природною базою для їхніх національних психологічних, культурних і духовних особливостей.

Народна мудрість, наукові дані переконливо свідчать про те, що клімат, ландшафт, рельєф, географічне положення, довкілля, етнічне середовище, флора і фауна місцевості мали значний вплив на формування особливостей психології наших пращурів. Специфіка дії космогеоцинікків впливала на ембріональний розвиток індивіда, закарбовувалася в його генофонді, а після народження позначалася на розвитку організму, формуванні якостей. Хліборобська праця, уклад життя наклали глибокий

відбиток на розумовий, емоційний, моральний і естетичний розвиток українців, на всю їхню душу, духовність.

Космогеоциники, спосіб життя сприяли тому, що протягом еволюційного розвитку українській душі ставала притаманною своєрідна емоційно-почуттєва, поетично-пісенна цілісність. М'яка споглядалність, мрійливість, специфічний емоційно-чуттєвий характер української душі, її кордоцентричність визначають особливості світосприймання і світорозуміння, менталітету нашого народу.

Сутність і особливості душі найяскравіше проявляються в національному характері. Український характер матеріалізований у результатах життєвої діяльності (пам'ятках історії і культури, виробках мистецтва, художніх творах тощо) народу, відображений в розмаїтій національній творчості.

Теорію українського національного характеру розробляли Г. Сковорода, М. Максимович, П. Юркевич, М. Драгоманов, О. Потєбня, П. Чубинський, Ф. Вовк, М. Грушевський, С. Єфремов, В. Вернадський та ін. На високому науковому рівні обґрунтували теорію і методіку формування в молоді українського характеру освітні діячі, педагоги, психологи О. Духнович, К. Ушинський, Т. Шевченко, Б. Грінченко, П. Куліш, С. Русова, І. Огієнко, О. Дорошкевич, Г. Ващенко, Я. Ярема, О. Кульчицький, В. Янів та ін.

Український національний характер – це система визначальних, типових рис психології рідного народу, якостей особистості, що викристалізувалася в плині історичного буття і обумовлює найбільш самобутні, характерні особливості поведінки українців у родинному і громадському житті, різноманітних видах діяльності. Це сплав провідних якостей всіх граней душевного і духовного життя, притаманних, більшою чи меншою мірою, переважній частині нашого народу.

Нація без свого стійкого характеру – це фізично живий організм без духовного осердя, це тіло без душі, аморфна, безлика і безформна маса людей. Це всього-навсього населення, не зв'язане між собою жодними культурно-історичними ознаками, спільними обов'язками і спільною волею до свободи, без прагнення бути господарем на власній історичній території.

Національний характер складається з двох компонентів: «природного, що корениться в тілесному організмі людини, і духовного, що формується в житті, під впливом виховання і обставин» (К. Д. Ушинський). Ці компоненти не ізольовані, а взаємно діють один на одного. З такої взаємної дії природжених компонентів (генетичних, біологічних, анатомічних і

фізіологічних), нахилів і набутих у житті поглядів, переконань, звичок, досвіду формується національний характер.

Український характер має, як і характер кожної нації, свої сильні позитивні, також і слабші, негативні сторони, що треба неодмінно враховувати в процесі виховання кожної окремої особистості.

Шовіністи всіх мастей, недоброзичливці нашої державної незалежності вперто і цілеспрямовано замовчували провідні волелюбні якості українського характеру, прагнули притлумити їх, знищити.

Кращій частині нашого народу, його еліті були споконвіку, на всіх етапах історичного буття притаманні якості характеру, як волелюбність і гідність, любов до життя і людей, глибокий патріотизм, громадянськість, сила волі і сила духу, готовність захищати рідну землю від загарбників, здатність одержувати перемогу над ворогом, а в разі потреби – і до самопожертви в ім'я захисту свободи України.

Вічне правдошукання, довірливість і щедрість, ласкавість і ніжність, доброзичливість, порядність, працьовитість, пісенність, музичність, задушевність і ліризм, поетичність, багатство уяви, талановитість, глибока волелюбність – ось лише деякі типові якості українського характеру. Ці та інші якості треба формувати в учнів з яскраво вираженою індивідуальною трансформацією та інваріантністю якостей особистості.

У процесі навчання і виховання важливим орієнтиром може бути таке розкриття істотних якостей психічного складу українців, їхнього національного характеру (за філософом Д. Чижевським):

- емоціоналізм і сентименталізм, чутливість та ліризм; найяскравіше виявляються ці риси в естетизмі українського народного життя і обрядовості;

- індивідуалізм (у значенні яскравої, розвиненої особистості) та стремління до свободи в різних розуміннях цього слова; ця риса стає іноді в конфлікт до першої – проти примирливості естетизму; індивідуалізм може вести до самоізолювання, до конфлікту; разом із тим індивідуалізм може вести і веде в певних випадках до глибоко позитивних форм творчості і активності;

- неспокій і рухливість, більш психічні, ніж зовнішні, що зв'язані з певним аристократизмом натури, зі стремлінням до переходу в усе нові й нові форми;

- здібність до прийняття нового, тенденції до психічної еволюції.

В українському характері дослідники виділяють «перевагу емоціонального над волею та інтелектом, легку запальність і шкоро вистигання», «миролюбність, відсутність нахилу до насильницької

експансивності, самопоширювання і володіння, примиренство до чужої експансивності», «свободолюбність, що веде до демократизму, вільних об'єднань» (Я. Ярема).

Кожному педагогу необхідно брати до уваги, що національний характер багатьох наших співвітчизників має сторонні нашарування, які історично не були притаманні нашим предкам і виникли в останній історичний період під впливом несприятливих чужорідних факторів: політичних віянь, ідеологічних теорій та догм, штучного змішування етносів, народів. Такими нашаруваннями є, наприклад, неповага до рідної мови, недостатнє відчуття єдності людей своєї нації, невміння розпізнавати недоброзичливців і ворогів свого народу і держави, примиренність і довготерпеливість до порушення цілісності, згуртованості своєї нації, почуття національної меншовартості, недостатня готовність захищати свою національну гідність і честь.

Важливим завданням української педагогіки є привести в систему прикмети національного характеру і українців, і національних меншин, творчо формувати їх у кожної дитини (в залежності від національної приналежності) в сім'ї, школі і громадському житті, враховуючи індивідуальні особливості.

Батьки, вчителі, вихователі, керівники шкіл мають брати до уваги соціальні і політичні фактори, які впливають на національний характер, можуть його як зміцнювати і поглиблювати, загартувувати, так і послаблювати та гальмувати.

Найтісніші зв'язки з характером народу має національний світогляд. Він є «сполучення певних надісторичних та історичних елементів» (Д. Чижевський). Український світогляд – це обумовлена культурно-історичними умовами система поглядів, переконань, ідеалів, яка складає основу нашої духовності і відображається в ідейній, морально-етичній спадщині, традиціях і звичаях української нації, її минулій історії і сучасному бутті. Світогляд розкриває народне ставлення до природи, людини, пояснює смисл життя, місце людини в ньому. Українському світогляду притаманна філософсько-психологічна риса – утвердження єдності, гармонійного злиття Людини і Природи, Народу і Космосу.

У виховній роботі педагогам враховувати, що світогляд українців відзначається об'єктивністю, реалістичністю, глибинним осягненням першоструктур буття, поєднання самобутнього ліризму, душевного багатства і проникливої логічної думки, системного і інтегрованого мислення. Учні мають глибоко усвідомити, що без національного світогляду

неможливий розвиток культури, духовності як кожної особистості, так і народу, всього людства, світової цивілізації.

На основі національного світогляду успішно формується науковий світогляд. Система наукових поглядів, переконань, ідеалів сприяє розвитку національного світогляду, пізнанню законів буття.

Пріоритетним завданням педагогів є формування в учнів цілісного світогляду патріота Батьківщини, громадянина незалежної України. Такий світогляд стимулює і спрямовує всі фізичні і духовні сили особистості на захист і збагачення рідної культури, зміцнення єдності представників різних національностей всього суспільства, Української держави, розвиток її гуманістичної політики та ідеології.

Українські виховні ідеали

Пріоритетним завданням української системи виховання є формування в молоді ідеалів – одним із найважливіших компонентів духовності як кожної особистості, так і всього народу.

Як і будь-який інший, наш народ «має свою, особливу ідею про людину», «особливий ідеал людини» (К. Д. Ушинський), що формувався протягом століть. Продовжуючи і зміцнюючи наступність і спадкоємність поколінь, увіковічуючи свій народ, українська система виховання творчо відтворює самобутні національні ідеї, ідеали в окремих особистостях. Необхідно, щоб кожен підліток, юнак чи дівчина глибоко знали і наслідували національні ідеали, бо «нашому народові вже сотні років загрожує небезпека втратити свою національність» (Г. Ващенко).

Ідеали є вищим досягненням національного духу. В народній свідомості людина-ідеал має міцне здоров'я, гарний тілосклад, струнку поставу, глибокий і розмаїтий світ національної духовності, бере активну участь у культурному, громадському і політичному житті своєї держави. Люди без історичної пам'яті, національної самосвідомості не можуть мати позитивні ідеали.

В історичному аспекті основними українськими виховними ідеалами є орач (орій), сівач, землероб, хлібороб, витязь, козак-лицар, борець проти неправди і зла, повстанець проти національного і соціального гніту, військовий борець за свободу і незалежність Вітчизни (січковий стрілець, вояк УПА), палкий патріот, народний майстер-«золоті руки», свідомий працелюб, високий професіонал, стійкий громадянин незалежної України. В багатьох національних традиціях і звичаях відображені «здобутки духовної культури, передовсім народні ідеали, що міцно пов'язані за світоглядом, релігією і мораллю» (Г. Ващенко). Творче використання цінного досвіду минулих

епох, звичаїв, традицій формування ідеалів є необхідними умовами виховання ідеалів у сучасної молоді.

В історичній свідомості народу найвищий статус належить тим людям-ідеалам, які відстоювали свободу як найдорожчу цінність попередніх поколінь, невтомно боролися з чужоземними загарбниками, захищали свою національну гідність і честь, по-лицарськи служили рідній Батьківщині, будували власну національну державу. Для української молоді такими ідеалами стали І. Гонта, М. Залізняк, С. Наливайко, Т. Трясило, П. Сагайдачний, І. Сірко, І. Богун і І. Виговський, Б. Хмельницький, І. Мазепа та інші народні герої.

Українська система виховання має стійкі традиції формування у дітей та молоді ідеалів, що утверджують мир, лад, красу, гармонію в громадському житті, в соціумі, в серці та душі кожної особистості. Молодь, яка в своїх діях і вчинках рівняється на вітчизняні ідеали, ніколи не надає перевагу власним, індивідуальним, егоїстичним цілям, потребам, інтересам перед всенародними, загальнонаціональними, державними.

В сучасних умовах багато підлітків, юнаків і дівчат вибирають ідеал лицаря – високошляхетної, духовно багатой, морально чистої, мужньої людини. Такими лицарями української культури, науки, державності були Я. Мудрий і В. Мономах, Т. Шевченко, М. Драгоманов, Б. Грінченко, С. Русова, В. Вернадський, М. Грушевський.

Про високу життєву енергію, звиятжну потугу ідеалу лицаря Г. Ващенко зазначав: «Український лицар живе для Батьківщини: він завжди готовий відати за неї своє життя. Найдорожче для нього – лицарська честь і слава... Про славу лицарську українець мріє ще з дитинства».

У безсмертних піснях українців оспівані ідеали Матері і Батька, Родини, Роду і Народу, вільної України.

Ідеал сучасної людини поєднує в собі високі патріотичні і громадські якості, вірність демократичним законам, синівське відчуття обов'язків перед народом, Українською державою.

Щоб бути вірним сучасним українським ідеалам, необхідно словом і ділом реалізувати такі основні національні обов'язки:

- плекання рідної мови, досконале володіння нею, захист її від засмічення і передача своїм дітям і внукам як найдорожчого скарбу;
- зберігання, практичне застосування і поглиблення національних традицій, звичаїв і обрядів, глибоке засвоєння відображеної в них духовності;

- постійний розвиток свого інтелекту, почуттів і волі, формування сили волі і сили духу, активності та ініціативності з метою підвищення добробуту народу;

- систематична діяльність по вдосконаленню власного національного характеру, світогляду, національної свідомості і самосвідомості;

- захист цілісної рідної культури, особиста практична участь у розвитку однієї чи кількох її галузей;

- плекання в собі і в інших співвітчизників націотворчої і державотворчої енергії, готовності практичними справами зміцнювати і захищати Українську державу;

- активна участь у громадському, політичному житті української держави, поглиблення згуртованості, єдності рідного народу, зміцнення традицій і взаємодопомоги між українцями, а також між ними і представниками національних меншин України.

Українські ідеали ніколи не замикалися в сфері лише своєї традиційної культури. Глибоко засвоюючи рідну культуру, духовність молодь творчо засвоює «від інших народів їх кращі здобутки, органічно переробляючи їх відповідно до інтересів і психології одного народу» (Г. Ващенко).

Розвиток традицій лицарського виховання

Наш народ споконвіку культивував лицарські традиції виховання. Із століття в століття на лицарських традиціях формувалась еліта нації, яка завжди боролась за свободу і незалежність України.

У Велику Козацьку добу на території двох українських козацьких держав – Гетьманської України і Земель вольностей Війська Запорізького (Запорізької Січі) діяла цілісна система козацького виховання. Вона включала в себе багатство національно-патріотичних державницьких ідей, народної виховної мудрості.

В Україні розвивалася історично обумовлена система навчально-виховних цілей, завдань, принципів, ідеалів, провідних ідей, форм і методів роботи, осередків лицарського загартування, яка дістала назву козацька педагогіка. Вона визначала основні напрямки виховної діяльності батьків, школи, багатьох інших громадських, зокрема молодіжних осередків.

У період утвердження незалежної України відроджене Українське козацтво як громадсько-політична організація створені Українське дитяче і юнацьке товариство «Січ», Всеукраїнський добродійний Фонд лицарського виховання ім. Петра Сагайдачного. В осередках цих організацій, у багатьох родинах, школах та інших навчально-виховних закладах діє козацька педагогіка.

Головна мета козацької педагогіки – плекання в родині, школі і громадському житті козака-лицаря, палкого патріота, мужнього громадянина незалежної України, захисника рідної землі з яскраво вираженою національною свідомістю і самосвідомістю, високим рівнем моралі, духовності.

Основні завдання козацької педагогіки:

- плекати фізично загартованих, із міцним здоров'ям, дужим тілом і духом синів і доньок незалежної України;
- формувати у підростаючих поколінь високі лицарські якості, шляхетність, моральні чесноти, почуття милосердя;
- виховувати силу волі і силу духу, мужність і звитягу, вміння боротися зі злом і перемагати його в будь-яких життєвих обставинах;
- плекати віру, любов і надію, готовність творити добро і красу в собі і в довкіллі;
- формувати здатність до альтруїзму, гармонійного поєднання особистих, індивідуальних і загальнонаціональних, державних потреб та інтересів, відчувати себе невід'ємною і складовою часткою цілого і вічного – української нації, держави;
- виховувати в підростаючих поколінь український і козацький характер, світогляд, історичну пам'ять і національну свідомість;
- готувати молодь до активної національної творчості, участь в розвитку рідної культури, духовності;
- виховувати господарів рідної землі, володарів становища, творців Української держави, її захисників від ворожої агресії, мовної і культурної експансії;
- сприяти оволодінню молоддю військово-спортивним мистецтвом козаків, формуванню в неї, з урахуванням сучасних світових здобутків в галузі науки, культури і техніки, творчих умінь продовження політичних, державних, економічних, мистецьких і військових традицій українського лицарства.

В сучасних умовах у родинному, шкільному і соціальному вихованні необхідно створювати сприятливі умови для оволодіння кожною особистістю заповідями лицарської честі і звитяги, милосердя.

Вихована на лицарських традиціях, молодь заперечує рабську і напіврабську психологію, засуджує забуття людиною національної приналежності, зневагу до волелюбних заповідей дідів і прадідів, пасивність, слабкодухість, невіру у власні сили, політичне прислужництво чужинцям.

Потребує дослідження складова частина козацької педагогіки – січова педагогіка, яка функціонувала не лише в фортеці Запорозька Січ, а й на території козацької держави – Землі вольностей Війська Запорозького.

У багатьох регіонах України діють учнівські козацькі гурти, курені, коші, братства, товариства та ін. Створюються козацькі читанки, хрестоматії, розробляються методики і технології виховної роботи на козацько-лицарських традиціях.

Козацька педагогіка плекає лицарську заповідь у душі, серці і свідомості кожного вихованця: у житті завжди є місце подвигам, героїчним вчинкам. Лицарське виховання утворює життя як героїчне діяння, високе духовне буття, подвижництво в ім'я перемоги загальнонаціональних, державних ідеалів.

Шляхи формування цілісного особистісного громадянина України

З, переважно, раннього віку діти мають виховуватися рідною мовою, високохудожніми засобами міфології, фольклору, мистецтва, літератури, на національних пріоритетах.

Діти повинні вирости в культурному етнічному середовищі, разом із батьками, педагогами брати активну участь у реалізації наснажених духовністю національних традицій і звичаїв. Згідно з народною, зокрема козацькою виховною мудрістю, пізнання світу і себе в ньому ведуть дітей до найважливіших цінностей – Бога як Найвищої Справедливості і України-Батьківщини.

Стійкі релігійні традиції нашого народу відіграють провідну роль у формуванні цілісної особистості. Єдність існуючих концепцій, реалізація ними в своїй діяльності, впливі на молодь національних, загальнодержавних і загальнолюдських цінностей сприяють вихованню цілісної духовності підростаючих поколінь.

Глибоке пізнання особистістю основ рідної цілісної культури, вищих здобутків світової культури, засвоєння сучасних світових наукових теорій і практичне застосування їх у своєму житті сприяють формуванню різнобічних трудових умінь і навичок. У вихованні цілісної особистості високий статус належить інтелектуальному, емоційно-естетичному, моральному, ідейному, екологічному та іншим видам виховання, які здійснюються в єдиному комплексі.

В сучасних умовах значно актуалізуються патріотичне, світоглядне, громадянське, національно-державницьке загартування підростаючих поколінь. Пріоритетної уваги педагогів заслуговує формування в особистості компонентів національної свідомості, правосвідомості, філософії, ідеології, моралі, світогляду, характеру та ін. Цілісну особистість

формує її активна участь у традиціях і новітніх видах діяльності – господарській, науковій, народознавчій, естетичній, спортивно-оздоровчій, екологічній та ін.

Українознавчі підходи в навчально-виховному процесі сприяють пробудженню відчуттів спільності, рідності по крові і по духу зі своїми співвітчизниками. При цьому особистість сприймає серцем і душею живлющу і цілющу силу скарбниці – вічної еволюції нації, відчуває себе живою ланкою в тисячолітньому ланцюгу її поколінь. Це дає відчуття повноти життя, усвідомлення його високого сенсу і покликання. Ідентифікувати себе з нацією – це вірний шлях стати патріотом і громадянином, успішно долати життєві труднощі мати твердий ґрунт для самопізнання і самореалізації.

Високу духовність особистості формують національні символи України – герб (трикуття, тризуб), синьо-жовтий прапор, гімн «Ще не вмерла Україна». Могутні державотворчі прагнення, цілісна особистість формує козацько-лицарська символіка: Запорозька Січ, Хортиця, булава, бунчук, козацькі прапори, образи вічно живих у історичній пам'яті народу лицарів – Байди, Мамає, Тараса Бульби.

Важливе завдання батьків, педагогів – формувати в підлітків і юнаків прагнення бути сучасним лицарем, будувати в собі Духовну Січ – сучасну фортецю українського духу – в наданні пріоритетності загальнонаціональним загальнодержавним потребам, інтересам, цінностям перед особистими, в утвердженні добра, краси, глибокої людяності, високої громадянської особистості, її мужньої позиції, наступальності в боротьбі зі злом, неправдою, потворністю в житті і в досягненні перемоги над ними, в зміцненні України як незалежної держави.

Цілісна особистість громадянина України успішно формується тоді, коли вона вбирає в себе високі цінності духовної спадщини і реалізує в своєму житті заповіді предків:

- пізнавай та вдосконалюй себе, шануй себе – і тебе шануватиме світ;
- плекай і бережи свою гідність, будь сильним тілом і душею, розвивай національну самобутність – і тебе поважатимуть люди;
- захищай «в своїй хаті свою правду і силу, і волю» (Т. Шевченко), відстоюй інтереси рідного народу, своєї Батьківщини-України, всіх чесних людей світу;
- стався до інших людей так, як ти хотів би, щоб вони ставилися до тебе;
- оволодівай наукою Добра – тоді всі науки підуть на користь тобі, іншим людям, Вітчизні;

– стався до недоброзичливців своєї рідної мови, культури, нації, держави так, як до своїх особистих недоброзичливців, бо вони насправді і до тебе ставляться так, як до твоїх цінностей, освячених кров'ю і славною пам'яттю предків, любов'ю матері і батька;

– будь патріотом рідної землі, домагайся, щоб Україна стала рівноправною в полі цивілізованих народів і держав світу. Необхідно гармонійно поєднувати засоби впливу на особистість і колектив (гурт, товариство, братство, побратимство та ін.), забезпечуючи розвиток як суто індивідуальних, самобутніх, унікальних якостей кожної особистості, так і якостей, властивих усім членам даного колективу (почуття згуртованості, взаємоповага і взаємопідтримка тощо, які мають також індивідуально-особистісну трансформацію) на засадах українського патріотизму, високої громадянськості.

Формуванню цілісної особистості сприяє уміння жити в гармонії з природою, довкіллям, людським оточенням, самим собою.

Здобутки у формуванні цілісної особистості, її життєвий злет, високий статус у житті, культурній, політичній і державній діяльності залежать переважним чином від зусиль над собою, від методів, прийомів розвитку своїх задатків, здібностей, нахилів, від результативності самоосвіти і самовдосконалення. Батьки, педагоги покликані допомогти кожній особистості усвідомити перспективу свого розвитку, оволодіти науковими основами самопізнання і самовиховання, самоорганізації і самореалізації.

Українська педагогіка і національне виховання

Враховуючи народну виховну мудрість, здобутки вітчизняної і зарубіжної наукової думки, українська педагогіка теоретичними і експериментальними шляхами виявляє та обґрунтовує правильні напрямки свого розвитку. Із єдиної в недалекому минулому для багатьох народів і націй імперсько-шовіністична, авторитарна радянська педагогіка трансформується в справді народну, науково виважену українську педагогіку. Терміни «українська педагогіка», «російська педагогіка», «англійська педагогіка», «німецька педагогіка» та ін. вживали І. Бартошевський, К. Ушинський, А. Дістервег, П. Каптерев, Г. Ващенко, І. Огієнко та інші вітчизняні і зарубіжні педагоги. За своїм високим покликанням – виховувати дітей кожної нації, формувати їх як творців національної культури, діячів власної держави, а також за своїм змістом, метою, завданням, основами виховання педагогіка кожного народу має бути глибоко національною і одночасно глибоко науковою. У такому разі педагогіка стає і глибоко загальнолюдською, бо вона прагне якнайглибше врахувати потреби, інтереси кожної нації, в кожному разі не на шкоду

націям (етносам) і демократичній, правовій державі, в якій вона розвивається.

Міцною і непорушною базою вітчизняної педагогічної думки є етнопедагогіка українського народу.

Нові перспективи відкриваються в зв'язку з дослідженням проблем філософії національної освіти, психології українців та національних меншин, що мешкають на терені нашої держави.

Творчо використовуючи наші надбання вітчизняної і зарубіжної педагогіки, сучасна українська педагогічна наука має ґрунтовно досліджувати закономірності і особливості розвитку становлення національної школи і виховання, виявляти і зміцнювати європейські традиції розвитку вітчизняної системи освіти.

Постійної уваги заслуговують дослідження наукових здобутків, цінного практичного досвіду зарубіжної педагогіки (Д. Дьюї, С. Френе, педагогіка Монтесорі, вальдорфська педагогіка та ін.), творча трансформація їх на ґрунті національної системи освіти і виховання.

Пріоритетні завдання української педагогіки:

- дослідження шляхів оновлення змісту освіти, проблем «що вивчати» в кожному типі навчально-виховного закладу, класі, щоб знання відображали цілісну українську культуру, на основі якої формуватиметься цілісна особистість;

- формування в кожній особистості готовності і вміння самопізнання, самовиховання, самоорганізації і самореалізації як таких, що складають сутність національно-освітніх процесів навчання і виховання;

- наукове обґрунтування шляхів, форм і методів роботи з учнями і студентами, які оптимально враховують сутність і особливості національного характеру, світогляду, психології і кращі здобутки в цих сферах життя інших народів;

- розвиток у підростаючих поколіннях високого інтелекту, глибокого сучасного мислення, гуманістичного сприймання дійсності, ґрунтовних знань найвищих здобутків світової науки, культури, техніки;

- пізнання особистістю глибокої духовності, відображеної в національних традиціях і звичаях, засвоєння ідей народної правосвідомості, підвищення статусу народного звичаєвого права, дотримання Конституції України, її законів у житті кожної особистості, всього суспільства;

- виявлення шляхів пробудження і виховання відповідальності перед власною совістю, громадою, народом, Батьківщиною за свої діла і вчинки, поведінку, за результати своєї діяльності;

– формування в кожній особистості гармонійної єдності прав і обов'язків, любові до волі, свободи вибору і свідомої дисципліни, ладу, порядку в особистому, родинному і державному житті;

– дослідження ефективних шляхів, засобів реалізації виховного потенціалу потужних національних традицій землеробської, хліборобської цивілізації, завдяки яким акумулюються космічна, сонячна енергія засобами фотосинтезу, на базі якої мають змогу розвиватися всі підсистеми українського суспільства, сфери його життєдіяльності і прогресу;

– розгортання досліджень проблем гуманізму, людини як біосоціальної істоти, а педагогіки як і гуманітарної науки.

Необхідні ґрунтовні психолого-педагогічні дослідження проблеми підвищення статусу мистецтва у вихованні дітей не лише в дошкільні і в початкових класах, а й у середніх, старших класах загальноосвітньої школи, всіх її типів і в середніх та вищих спеціальних навчальних закладах. Це відповідає ментальності, культурі і духовності нашого народу. Треба творчо використати кращі здобутки зарубіжної педагогіки, зокрема європейських країн, з проблем всебічного виховання молоді на традиціях народного і професійного національного мистецтва та мистецтва інших народів. Педагогіка мистецтва нерідко має пріоритетне значення там, де наукові засоби, методи не мають належного виховного впливу.

Розробка наукових підходів вимагає встановлення гармонійного співвідношення індивідуального і групового, колективного виховання.

Значно підвищується статус проблеми вивчення спільних якостей характеру і світогляду, всієї особистості, юнаків і дівчат – представників різних національностей, які здавна мешкають на території України. Виховання такої молоді в умовах сім'ї, школи і поза нею глибокої моралі, гуманізму, національно-державницького патріотизму, світогляду, високої громадянськості, наукових поглядів, переконань, ідеалів забезпечить єдність, згуртованість підростаючих поколінь, їхню гуманістичну спрямованість, спільну державотворчу діяльність.

Одним із найважливіших завдань української педагогіки є наукова розробка, обґрунтування і реалізація програм, концепцій ідейного виховання молоді, її політичного загартування на ґрунті національної системи ідей, гуманістичної і демократичної державної ідеології.

У процесі навчання і виховання особистісно орієнтована педагогіка має ставити перед кожною особистістю високі цілі: формувати в собі гуманну мораль, глибокі патріотичні і громадські почуття, лицарські якості, пізнавати національні пріоритети українців та інших націй у різні епохи і в

різних галузях життя, готувати себе як творця рідної культури, надійного охоронця і діяча Української держави.

Основні шляхи реалізації концепції національного виховання

У процесі подальшого реформування педагогічної науки, системи виховання, змісту освіти, гуманізації навчально-виховного процесу необхідно поглиблювати наукові основи особистісно спрямованої педагогіки, індивідуально визначеного виховного впливу. Ґрунтовне знання та застосування ідей і засобів народної виховної мудрості, вітчизняних і зарубіжних педагогічних здобутків, врахування індивідуальних психологічних особливостей забезпечить формування самобутньої духовності кожної особистості.

Основні шляхи реалізації концепції національного виховання:

- утвердження нового педагогічного мислення, теоретичних і практичних підходів до розв'язання проблем національної освіти і виховання;
- вивчення в навчально-виховних закладах усіх типів українознавства як провідного інтегративного навчального курсу, системи наукових знань, ідей, цінностей про Україну і українство, системи принципів, механізмів і способів трансформації здобутків світової цивілізації у свідомість і практичну діяльність кожної особистості, національну культуру;
- виявлення і розвиток задатків, здібностей, нахилів, талантів кожної особистості, формування в неї умінь і готовності творити в національному дусі;
- забезпечення пріоритетності родинних цінностей, організація виховної роботи в початкових закладах на традиціях, принципах, ідеях школи-родини;
- цілеспрямоване формування в особистості наукової картини світу, національної свідомості і самосвідомості, світогляду, характеру, української душі;
- розробка нових методик і технологій, інноваційних систем навчання і виховання, створення умов для трансформації програм виховання в програми самопізнання, самовиховання, самореалізації особистості;
- надання постійної наукової і методичної допомоги дитячим і молодіжним об'єднанням за інтересами, забезпечення поліпшення діяльності позашкільних навчально-виховних закладів;
- узагальнення і поширення кращого досвіду вчителів, вихователів, викладачів середніх спеціальних закладів і вузів з проблем національного виховання, патріотичного і громадянського загартування учнів і студентів;

– організація педагогічного всеобучу батьків з метою підвищення ефективності родинного виховання, поглиблення їхніх знань з проблем етнопедагогіки, українознавства;

– створення в кожному навчально-виховному закладі чіткої, науково обґрунтованої системи виховної роботи, зміцнення зв'язків із громадськістю, залучення до виховання учнів та студентів наукової, культурної та мистецької еліти;

– цілеспрямована підготовка педагогічних кадрів для оволодіння методикою і технологією педагогіки народного календаря, козацької педагогіки, лицарського виховання, українознавством як теорією і методологією організації навчання і виховання молоді;

– підготовка в системі вищої школи, післядипломної освіти патріотів-професіоналів високого класу, продукти діяльності (економічної, політичної, наукової та ін.), якої складатимуть гідний внесок у світову культуру, будуть конкурентноздатними на світовому ринку;

– надання пріоритетного значення питання ефективності виховної роботи в процесі проведення атестації педагогічних працівників в системі післядипломної освіти.

З метою підвищення ідейного рівня кожного вихованця, докорінного поліпшення політично-державницького загартування особистості необхідно:

– постійно домагатися глибокого засвоєння учнями, студентами ідейного багатства народу, національної ідеології, яка є основою ідеології державотворення;

– систематично стимулювати кожну особистість до самовиховання в дусі політики демократичної, правової, гуманістичної Української держави;

– глибоко і всебічно вивчати філософські, ідеологічні, політичні, державницькі аспекти українознавства як інтегрованої наукової системи знань, ідей про Україну-Батьківщину, її рівноправне місце в політичному просторі планети;

– створювати психологічні, організаційні та інші умови розширення політичного кругозору в процесі активної участі молоді в науково-практичних конференціях, круглих столах, клубах за інтересами тощо;

– формувати в кожній особистості уміння і готовність захищати свою Батьківщину, допомагати представникам інших національностей у розвитку рідної мови, культури.

Педагоги кожної школи мають надавати всебічну наукову методичну допомогу дитячим і молодіжним організаціям «Пласт», «СУМ», Українське дитяче і юнацьке товариство «Січ», «Січове братство», «Соколята» та іншим організаціям, діяльність яких ґрунтується на вітчизняних культурно-

історичних, козацько-лицарських традиціях і які не суперечать законам України.

Для успішного впровадження ідей концепції в життя необхідно створити відповідну матеріальну базу, забезпечити психолого-педагогічні умови формування цілісної особистості, задовольнити потреби вчителів у науково-методичній літературі з проблем національного виховання, проводити діагностику здібності учнів, створити систему психологічної служби.

Педагогічна громадськість чекає від АПН України фундаментальних і прикладних розробок, програм, концепцій, спрямованих на дослідження актуальних проблем української педагогіки, національної системи виховання. На часі створення чіткої загальнодержавної програми реформування педагогічної науки, об'єднання зусиль всіх науково-педагогічних сил з метою досягнення вищого розвитку національної системи освіти і виховання.

Освіта. – 1996. – 7 серп. (№ 41). – С. 2–7.

1997

Концепція фізичного виховання в системі освіти України*

Протягом останнього десятиріччя в Україні склалася тривожна ситуація: різко погіршилося здоров'я і фізична підготовленість дошкільників, учнівської і студентської молоді. Це насамперед пов'язано з кризою в національній системі фізичного виховання населення, яка не відповідає сучасним вимогам і міжнародним стандартам фізичної підготовленості людини. Основними причинами кризи є: знецінення соціального престижу здоров'я, фізичної культури і спорту; відставання від сучасних вимог усіх ланок підготовки і перепідготовки фізкультурних кадрів; недооцінка у дошкільних установах, навчальних закладах соціальної, оздоровчої та виховної ролі фізичної культури і спорту; залишковий принцип її фінансування. Отже, виникла необхідність радикальної перебудови системи фізичного виховання підростаючого покоління. Це потребує дотримання державної політики і вироблення Концепції фізичного виховання дітей і молоді відповідно до соціальних і економічних змін, що відбуваються в Україні на основі нової Конституції України.

* Документ створено за ініціативи Міністерства освіти України.
Текст подано в скороченому вигляді.

Дана концепція є основоположним програмним документом, що визначає державну політику в галузі фізичного виховання на період становлення національної системи освіти в Україні до 2005 року. Це основний керівний документ для практичної діяльності всіх органів, структур і осіб, що організують і здійснюють процес фізичного виховання. Концепція визначає об'єкт фізичного виховання, його ідеологічні, організаційно-технічні основи, програмне, нормативне, наукове, методичне, інформаційне, лінгвістичне, кадрове, матеріально-технічне і фінансове забезпечення, міжнародні зв'язки, систему управління.

Концепція базується на Конституції України, Законі України «Про освіту», «Про фізичну культуру і спорт» та інших законодавчих актах держави.

Реалізація Концепції забезпечується існуючою кадровою та матеріально-технічною базою, яка є у сфері освіти України і не потребує значних витрат.

Дотримання положень Концепції дасть змогу оптимізувати фізичне виховання дітей та молоді, суттєво покращити стан здоров'я і працездатність населення нашої країни (привести його у відповідність до світових стандартів і вимог).

Об'єкти фізичного виховання в системі освіти

Фізичне виховання в системі освіти здійснюється відповідно до законів України «Про освіту», «Про фізичну культуру і спорт» в усіх типах виховних, навчально-виховних і навчальних закладах, незалежно від форм власності.

Об'єктами фізичного виховання є:

– діти дошкільних закладів, учні загальноосвітніх шкіл та професійно-технічних закладів освіти; студенти вищих навчальних закладів освіти всіх рівнів акредитації, а також особи, що отримують післядипломну освіту.

Особлива увага приділяється фізичному вихованню дітей, учнів і студентів, що навчаються і мешкають в зонах екологічного і радіаційного забруднення та інвалідів, які мають фізичні й психічні вади.

Ідеологічні основи національної системи фізичного виховання

Фізичне виховання дітей і молоді в Україні є невід'ємною частиною системи народної освіти, важливим компонентом гуманітарного виховання дітей і молоді, формування у них патріотичних почуттів, фізичного та морального здоров'я, вдосконалення фізичної і психологічної підготовки до активного життя і професійної діяльності.

Ідеологічною основою фізичного виховання дітей і молоді є загальнолюдські та гуманістичні цінності.

Національна система фізичного виховання дітей і молоді України має глибокий зв'язок з традиціями народу, його життям, інтересами і моральними цінностями. Її визначають науковість, інтегрованість, безперервність, відкритість.

Фізичне виховання у дошкільних та інших навчальних закладах України базується на принципах індивідуального та особистісного підходу, пріоритету оздоровчої спрямованості, широкого використання різноманітних засобів і форм фізичного вдосконалення, безперервності цього процесу, врахування регіональних умов тощо.

Критеріями ефективності фізичного виховання дітей і молоді є рівень фізичного розвитку та показники їхнього здоров'я, грамотність щодо використання ними основних засобів і форм фізичного виховання, дотримання здорового способу життя, відсутність негативних звичок, включеність у процес фізичного виховання.

Організаційно-педагогічні основи

Організаційно-педагогічну основу фізичного виховання дошкільників, учнівської і студентської молоді в системі освіти України складають предмет «Фізична культура» і навчальна дисципліна «Фізичне виховання». Вони вводяться як обов'язкові в дошкільних, середніх і вищих навчальних закладах усіх типів і форм власності. Їх зміст визначається навчальними програмами, що базуються на принципах прогностичної педагогіки й враховують вікові особливості дошкільників, учнів і студентів та тісно пов'язується з матеріалом інших предметів і дисциплін, що формують фізичну і духовну основу особистості в процесі освіти.

Для фізичного виховання використовуються різноманітні засоби і методи, включаючи нетрадиційні, котрі спрямовані на реалізацію завдань цього процесу та підпорядковуються його закономірностям. Специфічними засобами фізичного виховання є фізичні вправи, широко застосовуються загально-педагогічні та валеологічні засоби, а також гігієнічні, природничі та інші оздоровчі фактори (активне загартування, прийоми психогігієни, раціональне харчування та інше). Забороняється використовувати засоби і методи, котрі шкодять фізичному і психічному здоров'ю дітей і молоді.

Основною організаційною формою фізичного виховання в усіх типах навчально-виховних закладів є урок (заняття), який має науково обгрунтовану структуру і проводиться фахівцями фізичного виховання відповідно до навчальних програм. Уроки (заняття) забезпечують дітям і молоді базовий обсяг фізкультурних знань, умінь і навичок.

Крім уроків (занять), широко використовуються різноманітні позаурочні форми: фізкультуро-оздоровчі заняття в режимі дня, заняття в фізкультурних гуртках і спортивних секціях, групах загальної фізичної підготовки, групах лікувальної фізичної культури та фізичної реабілітації і рекреації тощо.

Важливими формами фізичного виховання дітей і молоді є заняття в спортивних школах, клубах за інтересами, спортивних класах, спортивних відділеннях вищих навчальних закладів, регіональних спортивних клубах, а також самостійні заняття фізичними вправами, виконання домашніх завдань з фізичної культури та інше.

Усі названі форми фізичного виховання дошкільників, учнів і студентів проводяться в рамках державної системи освіти безкоштовно. В окремих випадках деякі факультативні фізкультурно-спортивні заняття (теніс, плавання, атлетична гімнастика, східні единоборства тощо) можуть організовуватися за плату.

Організаційною формою системи фізичного виховання і спортивного тренування дітей і молоді є структурні підрозділи Міністерства освіти України, що забезпечують фізичне виховання в дошкільних закладах, усіх типах загальноосвітніх шкіл, професійних навчально-виховних і вищих навчальних закладах. До них належать центральні і місцеві органи управління процесом фізичного виховання дітей і молоді, кафедри фізичного виховання і спорту, оздоровчі і спортивні центри, спортивні клуби, ДЮСШ, СДЮШОР, ліцеї та училища фізичної культури, спеціалізовані спортивні класи та інші.

Програмне забезпечення

Фізичне виховання дітей і молоді здійснюється відповідно до навчальних програм для дошкільних закладів, загальноосвітніх шкіл, професійних навчально-виховних і вищих навчальних закладів з навчальних дисциплін «Фізична культура» та «Фізичне виховання», а у ДЮСШ, СДЮШОР, ліцеях та училищах фізичної культури, спортивних секціях тощо – до програм відповідних видів спорту. Навчальні програми визначають зміст навчально-виховного процесу, навчальні нормативи, рівень знань, рухових умінь і навичок, орієнтири і стимули ефективної фізкультурної і спортивної діяльності їх учасників.

Навчальні програми розробляються для кожної вікової групи та етапу навчання на основі дидактичних принципів прогностичної педагогіки.

Створюються програми різних рівнів: базові, регіональні, відомчі, програми дошкільного закладу, школи, вищого навчального закладу, авторські (розроблені окремим учителем, викладачем). Обов'язковою

умовою всіх програм є їх відповідність державним вимогам до фізичного виховання.

Нормативне забезпечення

Фізичне виховання в дошкільних установах, загальноосвітніх школах, професійних навчально-виховних і вищих навчальних закладах регламентується Державними тестами і нормативами оцінки фізичної підготовленості населення України, які є критеріями його ефективності та якості.

Для всіх типів дитячих дошкільних установ і навчальних закладів визначається: обсяг рекомендованого рухового режиму; мінімальна кількість обов'язкових навчальних занять за тиждень; нормативи фізичної підготовленості; фізіологічно допустимі обсяги тижневого і річного навантаження дошкільників, учнів і студентів; норми матеріально-технічного і фінансового забезпечення з розрахунку на одного вихованця дошкільної установи, учня, студента.

У процесі фізичного виховання і спортивного вдосконалення широко використовується система відомчих стандартів, спрямованих на підвищення якості навчальних, позаурочних і позааудиторних занять фізкультурою і спортом (стандарт навчальної документації, проведення практичних занять, обслуговування спортивних змагань тощо).

Методичне забезпечення

Фізичне виховання дошкільників, учнівської і студентської молоді забезпечується необхідною кількістю підручників, навчальних посібників, дидактичних матеріалів, методичних розробок, пізнавальної і художньої літератури, наочних і технічних засобів навчання. Для вихователів, учителів, викладачів і тренерів також видаються нормативні, методичні і довідково-інформаційні збірники з питань фізкультурної освіти, фізичного виховання і спортивного тренування.

Підвищенню ефективності методичного забезпечення фізичного виховання і спортивного тренування сприятиме відкриття Національної бібліотеки фізичної культури і спорту, спеціалізованого видавництва, створення навчальних передач на радіо і телебаченні, випуск науково-методичних журналів, розробка і використання комп'ютерних навчальних і тренувальних програм, комп'ютеризація навчально-методичної літератури, проведення семінарів, науково-практичних конференцій, планова перепідготовка і стажування вихователів, учителів, викладачів, тренерів.

Лінгвістичне забезпечення

Система фізичного виховання має забезпечуватися загальноприйнятими понятійними, іншомовними, тлумачними та іншими

словниками, які пояснюють поняття, терміни і визначення теорії та методики фізичного виховання й спортивного тренування. Це перш за все стосується понять здоровий спосіб життя, фізична культура, лікувальна фізична культура, фізичне виховання, спорт, спортивне тренування, фізична підготовка тощо.

Вивчення основних понять і термінів має розширюватися і конкретизуватися залежно від віку учнів і студентів, їхньої підготовленості і спортивної спеціалізації. Обов'язковою умовою лінгвістичного забезпечення є висока культура мовлення вихователів, учителів, викладачів і тренерів, знання і володіння спортивною термінологією.

Наукове забезпечення

Наукове дослідження є органічною частиною національної системи фізичного виховання дітей і молоді, базовим елементом її вдосконалення та підвищення професійної підготовленості фахівців. Розвиток фізичної культури і спорту передбачає проведення прикладних та фундаментальних досліджень. Це потребує: розробки концепції розвитку науки в галузі фізичного виховання і спорту; впровадження нових форм організації та управління науковою діяльністю у сфері фізичного виховання та спорту; створення банку даних наукових розробок, виконаних в Україні та інших державах; розробки пріоритетних напрямків наукових досліджень з фізичної культури і спорту; розробки програмно-нормативних основ фізичного виховання дошкільників, учнівської та студентської молоді з урахуванням впливу несприятливих екологічних факторів, що виникли внаслідок чорнобильської катастрофи; створення комп'ютерних технологій для розробки індивідуальних фізкультурно-оздоровчих програм і планів спортивної підготовки, що дають змогу оптимізувати процес фізичного виховання і спортивного вдосконалення; створення мережі регіональних науково-дослідних центрів, наукових лабораторій; матеріальної зацікавленості у проведенні наукових досліджень і впровадженні одержаних результатів у практику; адекватне матеріальне і моральне стимулювання науковців і наукових колективів.

Медичне забезпечення

Фізичне виховання дітей і молоді в усіх його формах передбачає високоефективне медичне обслуговування, що забезпечується органами охорони здоров'я і системою лікарсько-фізкультурних диспансерів. Їхні фахівці здійснюють безперервний лікарський контроль, ведуть лікарсько-педагогічні спостереження, організовують диспансеризацію і розподіл дошкільників, учнівської і студентської молоді за станом здоров'я на медичні групи.

Підвищенню ефективності медичного забезпечення фізичного виховання дошкільників, учнів і студентської молоді сприятимуть: введення до штату дошкільних та навчальних закладів всіх типів потрібної кількості медичних працівників; створення у навчальних закладах для учнів і студентів реабілітаційних груп (за станом здоров'я) лікувальної фізичної культури і регулярне проведення з ними занять; введення до системи фізичного виховання дітей і молоді профілактичної страхової медицини.

Кадрове забезпечення

Фізичне виховання в системі дошкільних установ і навчальних закладів здійснюється: вихователями, інструкторами фізичного виховання дошкільних установ, учителями фізичної культури загальноосвітніх шкіл, викладачами фізичного виховання професійних навчально-виховних і вищих навчальних закладів, тренерами дитячо-юнацьких спортивних шкіл, інструкторами, методистами, працівниками управлінських структур. Їм допомагають лікарі, фахівці комп'ютерної і тренажерної техніки, економісти, фінансові працівники, менеджери тощо.

До проведення навчальних занять з дошкільниками, уроків і тренувань з учнівською і студентською молоддю допускаються особи, які мають спеціальну фізкультурну освіту та відповідну фахову підготовку. Їхня кваліфікація підтверджується дипломом або сертифікатом, виданим державною установою, що має право на підготовку фахівців фізичної культури і спорту.

Ефективному функціонуванню державної системи кадрового забезпечення сфери фізичного виховання дітей і молоді сприятимуть: розробка кваліфікаційних характеристик педагогічних і фізкультурних кадрів; щорічні замовлення Міністерства освіти України державним навчальним закладам підготовку необхідної кількості фахівців фізичного виховання; створення ринку праці фахівців сфери фізичної культури і спорту; відбір кваліфікованих фахівців на конкурсній і контрактній основах; створення системи стимулів і спеціальних гарантій щодо ефективної професійної діяльності, підвищення педагогічної майстерності й творчої активності фізкультурних кадрів.

Система кадрового забезпечення процесу фізичного виховання дітей і молоді має постійно вдосконалюватися, орієнтуючись на динаміку соціального замовлення суспільства, готовність до діяльності в умовах ринкових відносин.

Матеріально-технічне забезпечення

Важливою умовою ефективного функціонування системи фізичного виховання дітей і молоді є наявність у дошкільних установах, школах,

професійних навчально-виховних і вищих навчальних закладах, незалежно від форм власності сучасної матеріально-технічної бази: спортивних споруд, достатньої кількості обладнання, інвентаря, технічних засобів для проведення фізкультурно-оздоровчих і спортивних заходів, тренажерної і комп'ютерної техніки тощо.

З метою раціонального використання, вдосконалення і розвитку матеріально-технічної бази потрібно: розробити державні нормативи фінансування, експлуатації і будівництва спортивних споруд закладів освіти; нові спортивні споруди будувати з урахуванням перспективних потреб конкретної вікової групи дошкільників, учнів і студентів, а також сучасних педагогічних технологій, методів навчання, тренування та індивідуалізації навчального процесу.

[...]

Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1997. – № 13. – С. 3–16.

1998

Концепція превентивного виховання дітей і молоді*

1. Обґрунтування актуальності проблеми

Проблема превентивності завжди була і є пріоритетною в системі психолого-педагогічних, медичних, правових, соціологічних досліджень у різних країнах світу. В Україні ця проблема набуває особливої гостроти, оскільки молодь формується в складних соціокультурних умовах економічних і політичних суперечностей, неврівноваженості соціальних процесів, криміногенності суспільства.

Спостерігається тенденція до загострення соціально-економічних, психолого-педагогічних та медико-біологічних факторів, які детермінують деструктивну поведінку неповнолітніх. Зростає чисельність дітей з порушенням норм поведінки та тих, які відносяться до «групи ризику» і долучаються до раннього алкоголізму, наркоманії, проституції, ВІЛ-інфікованості, збільшується питома вага протиправної, агресивної та аутоагресивної поведінки підлітків під впливом алкогольного та наркотичного сп'яніння.

Основними причинами деструктивної поведінки є, зокрема, психологічний дискомфорт, негативні переживання, загальна втрата духовних орієнтирів, девальвація загальнолюдських цінностей, несформованість у значної частини дітей і молоді почуттів терпимості,

* Документ затверджено постановою Президії НАПН України від 25 лютого 1998 р. Текст подано в скороченому вигляді.

толерантності, милосердя, честі, совісті, доброти, що викликає у підлітків, юнаків та дівчат апатію, нудьгу, відчуття своєї непотрібності, нерозуміння сенсу життя.

Серйозним дестабілізуючим фактором є деструктивний конфлікт у системах «учень – учень», «вчитель – вчитель», «учень – вчитель», «учень – батьки», «батьки – вчителі». Як негативне соціальне явище в педагогічному процесі і як визначальний чинник у виборі мотивів асоціальної поведінки він стає дедалі більшим гальмом у навчально-виховному і соціальному процесі. Погіршилася культура спілкування і поведінки в учнівських та педагогічних колективах.

Існуюча практика профілактичної діяльності ґрунтується переважно на адміністративно-авторитарних підходах до дитини як до об'єкта виховання, спрямована на подолання негативних явищ, а не на їх профілактику. Зміна соціально-економічних умов, розбудова громадянського суспільства вимагає побудови нової моделі превентивного виховання, яка б враховувала всі етапи і складові процесу соціалізації особистості і розглядала дитину як суб'єкта превентивного процесу.

При врахуванні недоліків попередньої практики реалізації профілактичних завдань основна увага має бути спрямована на вироблення нової філософії виховання, на підвищення наукового рівня теорії методології та педагогічної технології превентивного виховання, визначення шляхів посилення педагогічної майстерності у здійсненні превентивної роботи, вдосконалення традиційних і нетрадиційних форм і методів, побудову нових стратегій даного напрямку виховання. Така превентивна діяльність має здійснюватись з урахуванням ситуації життєдіяльності дітей і молоді, наявних у суспільстві ресурсів, можливостей, коштів, державного бюджету, а також міжнародних програм і фондів.

Створення цілісної системи превентивного виховання неповнолітніх продиктовано:

- потребами суспільства в збереженні й розвитку соціально-активної, здорової особистості;
- потребою неповнолітнього в реалізації прагнень до соціально-орієнтованого способу життя;
- соціальною необхідністю створення для підлітків умов реалізації особистих прагнень та здійснення їхніх прав і свобод, у тому числі й для захисту від втягування у деструктивні явища;
- гуманним ставленням і необхідністю допомоги неповнолітнім, які опинилися у кризовій життєвій ситуації.

При цьому слід враховувати те, що у зв'язку із змінами суспільного розвитку і їхнім впливом на особистість, збільшуватиметься питома вага превентивного виховання в структурі загальної виховної діяльності суспільства.

Концепція превентивного виховання побудована на відмові від методологічної ортодоксальності і переході до новітніх гуманістичних соціальних технологій, спрямованих на допомогу особистості у вирішенні нею як індивідуальних, так і соціальних проблем на основі соціально значущої системи цінностей.

Концепція сприятиме формуванню нової філософії державної соціальної політики у сфері протидії негативним явищам і створенню нормотворчої бази на підтримку і захист дітей та молоді.

2. Суть, мета і завдання превентивного виховання

Термін превентивний розглядається нами як «попереджувальний» (запобіжний, охоронний, захисний) і стосується профілактики деструктивної поведінки, алкоголізму, наркоманії, СНІДу, хибного способу життя.

Превентивне виховання – це комплексний цілеспрямований вплив на особистість у процесі її активної динамічної взаємодії із соціальними інституціями, спрямованої на фізичний, психічний, духовний, соціальний розвиток особистості, вироблення в неї імунітету до негативних впливів соціального оточення, профілактику і корекцію асоціальних проявів у поведінці дітей і молоді, на їх допомогу і захист.

Будучи детермінована об'єктивними і суб'єктивними факторами, превентивна діяльність є самостійним спеціалізованим видом загального педагогічного процесу, має свою мету, принципи, зміст, форми і методи та використовує елементи правоохоронної, правової, медико-оздоровчої роботи.

Превентивне виховання має бути цілеспрямованою системою заходів економічного, правового, психолого-педагогічного, соціально-медичного, освітнього, інформаційно-освітнього та організаційного характеру, спрямованих на формування позитивних соціальних установок, запобігання вживанню наркотичних речовин, відвернення суїцидів та формування навичок безпечних статевих стосунків. Воно є пріоритетним напрямом діяльності держави, всіх виховних інституцій і здійснюється в інтересах особистості та суспільства.

Превентивна робота проводиться з усіма дітьми, починаючи від дошкільного періоду, з метою попередження відхилень у поведінці, особливо з тими, хто перебуває у несприятливих умовах виховання, характеризується негативною поведінкою, а також з тими, хто став на шлях асоціальної і протиправної поведінки.

Превентивність має бути складовою будь-якої соціально-педагогічної дії, оскільки превентивний процес суттєво посилює позитивний потенціал суб'єктів взаємодії.

Система превентивного виховання як нова галузь будується на теоретико-методологічних засадах особистісно орієнтованого гуманістичного підходу до особистості у відповідності з Законом про освіту, змістом виховання у національній школі, на основі Конвенції про права дитини, міжнародних актів і рекомендацій щодо становища дітей і молоді, положень Національної програми «Діти України», національних програм протидії зловживанню наркотичних засобів, профілактики захворюваності на СНІД, боротьби зі злочинністю тощо.

Мета превентивного виховання полягає у досягненні сталої відповідальної поведінки, сформованості імунітету до негативних впливів соціального оточення. Вона може розглядатися поліаспектно.

Педагогічний аспект превентивної діяльності полягає у сформованості такої позиції особистості, яка конкретизується культурою цінностей, самоактуалізацією, свідомим вибором моделей просоціальної поведінки.

Соціальний зміст передбачає об'єднання зусиль суб'єктів превентивної діяльності на міжгалузевому рівні, спрямованих на узгоджену і своєчасну реалізацію попереджувальних заходів, нейтралізацію і поступове усунення детермінант, що викликають негативні прояви.

Психологічний аспект превентивної діяльності передбачає диференційований індивідуально-психологічний, статево-віковий підходи до виявлення генезису деструктивних проявів у поведінці особистості й розробку науково обґрунтованих програм соціалізації та корекції девіацій.

Правовий аспект полягає в охороні й захисті прав особистості, нормуванні правової культури.

Основні завдання превентивного виховання дітей і молоді:

- створити умови для формування позитивних якостей особистості в процесі різноманітних видів трудової, навчальної, позашкільної й іншої діяльності, що сприяють інтелектуальному, морально-етичному, естетичному розвитку, виробленню стійкості до негативних впливів;
- забезпечити соціально-психологічну діяльність, педагогічно зорієнтовану на протидію втягуванню дітей і молоді в негативні ситуації;
- надавати комплексну психолого-педагогічну та медико-соціальну допомогу тим неповнолітнім, які її потребують;
- забезпечити адекватну соціальну реабілітацію неповнолітніх, які вчинили протиправні дії або зловживають психоактивними речовинами;

– стимулювати неповнолітніх до здорового способу життя і позитивної соціальної орієнтації, сприяти валеологізації навчально-виховного процесу, навчанню з раннього віку навичкам охорони власного життя і здоров'я;

– сприяти виробленню інтегрованих міждисциплінарних підходів при підготовці спеціалістів (педагогів, психологів, медиків, соціологів, юристів, соціальних працівників), батьків та ін.; об'єднанню зусиль різних суб'єктів превентивної роботи.

3. Суб'єкти – об'єкти превентивного виховання:

– діти дошкільного віку, учні загальноосвітніх шкіл, ПТУ, середніх спеціальних навчальних закладів, студенти;

– неповнолітні, які перебувають на обліку (шкільному, кримінальному, наркологічному);

– неповнолітні, соціалізація яких відбувається під впливом негативних явищ (групи ризику);

– неповнолітні, які перебувають у закладах соціальної реабілітації, у місцях позбавлення волі або повернулися з них;

– неповнолітні, які позбавлені належних умов сімейного виховання й опіки (сироти; неповнолітні з родин, де батьки вживають алкоголь або наркотики; діти, батьки яких перебувають у місцях позбавлення волі);

– молоді сім'ї, які потребують консультативної допомоги з догляду за дітьми; сім'ї, які мають дітей з негативними проявами у поведінці, з наркозалежністю чи протиправними вчинками;

– педагогічні колективи навчально-виховних, позашкільних культурно-освітніх і інших закладів;

– працівники служб у справах неповнолітніх, центрів соціальних служб для молоді, кримінальної міліції й інших правових установ, медичних закладів;

– працівники засобів масової інформації;

– трудові колективи, громадські, благодійні організації, релігійні конфесії;

– центри превентивного виховання.

4. Функції превентивного виховання

Діагностично-прогностична функція полягає в аналітичній роботі зі з'ясування причин і умов відхилень у поведінці дітей та молоді; у передбаченні тенденцій їхнього розвитку; у виявленні шляхів і способів превентивного втручання в соціальну ситуацію розвитку особистості.

Корекційно-реабілітаційна функція ставить за мету узгодження виховного процесу з реальними умовами соціалізації дитини і пов'язана із втручанням у негативну ситуацію її розвитку на рівні знань, емоцій, поведінки, використання оптимальної коригувальної допомоги, перевиховання та подолання негативних проявів у поведінці, налагодження стосунків для позитивного способу життя.

Освітньо-консультативна функція передбачає використання сучасних технологій надання оптимальної освітньої, консультативної інформації; попередження і нейтралізацію надмірної інформації про види і форми негативних явищ.

Організаційно-методична функція ставить за мету опрацювання і реалізацію міжгалузевих науково-дослідних проектів із проблем превентивного виховання; дослідження соціально-гігієнічних та медико-біологічних факторів розвитку схильності неповнолітніх до негативної поведінки та розробку заходів щодо її профілактики; відпрацювання медико-біологічних, соціально-педагогічних та психолого-педагогічних технологій на базі дошкільних, позашкільних закладів, шкіл, ПТУ, медичних та правоохоронних служб установ реабілітації неповнолітніх та молоді.

Інтегративно-просвітницька функція передбачає збір, обмін, аналіз, адаптацію, узагальнення та впровадження вітчизняного й зарубіжного досвіду превентивної практики, інтеграцію у світовий превентивний процес у роботі з дітьми і молоддю.

5. Превентивне виховання здійснюється на трьох рівнях:

- 1) раннє, або первинне, превентивне виховання (соціально-педагогічна профілактика);
- 2) вторинне превентивне виховання (превентивна допомога і корекція);
- 3) третинне превентивне виховання (адаптація, реабілітація і ресоціалізація).

Соціально-педагогічна профілактика (первинна профілактика) – вид превентивної роботи, спрямований на здійснення освітньо-профілактичних заходів та інших педагогічних моделей впливу на особистість з метою попередження різних видів небезпечної поведінки на ранніх стадіях відхилень. Вона ґрунтується на позитивній педагогічній діяльності, мета якої – своєчасне виявлення та виправлення несприятливих інформаційних, педагогічних, психологічних, організаційних та інших факторів, що зумовлюють відхилення у психологічному та соціальному розвитку дітей і молоді, у їхній поведінці, стані здоров'я. Соціально-педагогічна

профілактика здійснюється за місцем проживання, навчання, оздоровлення та дозвілля неповнолітніх.

Зміст соціально-педагогічної профілактики: взаємодія у формуванні знань, умінь, установок та мотивів свідомого вибору просоціальних моделей поведінки; підготовка та розповсюдження превентивної інформації через друковану продукцію, засоби масової інформації, спілкування на рівні міжособистісних стосунків, інші форми соціально-педагогічної роботи; створення на базі Центру превентивного виховання умов для виявлення і підтримки соціальних ініціатив.

Превентивна допомога і корекція – вид психолого-педагогічної та медико-соціальної діяльності, що полягає у допомозі окремим категоріям – «групам ризику» (зменшення шкоди, допомога з метою самопомоги тощо). Це передбачає психолого-педагогічний та соціально-терапевтичний вплив на особистість з тим, щоб вона сама навчилася допомагати собі, розв'язуючи чисельні проблеми, що провокують деструктивну поведінку. На цьому рівні є доцільними:

- реалізація програм превентивного виховання з «групами ризику» із залученням державних, громадських, конфесійних організацій, волонтерів;
- патронажна робота з «групами ризику», неповнолітніми із дисфункціональних сімей по усуненню соціально-психологічних передумов деструктивної поведінки;
- організація різноманітних форм превентивної освіти за місцем проживання, проведення дозвілля, у зонах відпочинку.

Адаптація, реабілітація та ресоціалізація полягає в реконструкції соціокультурного оточення для різних категорій дітей і молоді, допомозі в спілкуванні, працевлаштуванні та навчанні з метою відновлення втрачених соціальних зв'язків або адаптації в соціальній життєдіяльності. Необхідними заходами такої роботи є:

- науково-методичне забезпечення превентивної соціально-терапевтичної роботи у створених притулках та інших спеціалізованих закладах;
- співпраця і науково-методична підтримка роботи центрів соціальної адаптації, анонімних наркологічних кабінетів, діагностично-консультативних центрів, служб «Телефон довіри», інших закладів, до функцій яких входить вирішення проблем негативної поведінки дітей і молоді;
- науково-методичне сприяння організації і розвитку терапевтичних співтовариств взаємопідтримки неповнолітніх;
- адаптація і впровадження в систему превентивної роботи вітчизняного і світового досвіду соціальної адаптації та реабілітації.

6. Принципи побудови системи превентивного виховання:

– принцип комплексності забезпечує реалізацію концепції превентивного виховання у поєднанні з діяльністю інших суб'єктів профілактичної роботи;

– принцип системності передбачає узгодженість, послідовність і взаємозв'язок усіх рівнів профілактичної діяльності та погодження відомчих програм з програмами інших суб'єктів цієї діяльності зі стратегічних питань;

– принцип науковості забезпечує науковість аналізу ситуацій, доцільність вибору форм, методів, прийомів реалізації програм фахівцями відповідних галузей знань;

– принцип інтегрованості передбачає зближення і поглиблення взаємодії вітчизняних і зарубіжних превентивних програм;

– принцип мобільності дає можливість оперативно модифікувати завдання, форми і методи превентивного виховання залежно від умов і змінювати сфери впливу;

– принцип наступності означає розгортання превентивних програм з використанням набутого досвіду;

– принцип конкретності зумовлює включення до превентивних програм чітко сформульованих заходів, строків виконання, визначення відповідальних за їх реалізацію;

– принцип реалістичності передбачає соціальний зміст превентивного виховання, який полягає в оптимізації форм і методів, спрямованих на розвиток адаптаційних якостей цільових груп, зобов'язує за наявності необхідних кадрових, матеріальних, фінансових та інших ресурсів включати до профілактичних програм заходи;

– принцип етичності забезпечує моральні основи превентивної діяльності; відображає її гуманний характер, опору на позитивний потенціал особистості, збереження конфіденційності, поваги та інших дійових умов взаємодії з цільовими групами превентивного виховання.

7. Очікувані результати

Створення в Україні запропонованої оптимальної структурної системи превентивного виховання сприятиме:

– активізації діяльності українських науковців, спеціалістів, консультантів, практичних працівників у дослідженні і вирішенні проблем превентивного виховання;

– залученню освітніх, медичних, соціальних та правоохоронних закладів до вирішення проблем попередження правопорушень і злочинності, координації зусиль суб'єктів превентивної діяльності;

- посиленню тенденції до зниження вживання наркотиків, алкоголю, тютюну, ВІЛ-інфікованості, формування у молодого покоління здорового способу життя;
- зміні установок і моделей поведінки неповнолітніх «груп ризику»;
- соціально-психологічній адаптації неповнолітніх, які мають життєві проблеми;
- збільшенню кількості волонтерів та осіб, які пройшли реабілітацію, для здійснення превентивної роботи.

8. Організаційно-науково-методична структура впровадження концепції превентивного виховання складається із таких ланок:

- Науково-методичний центр превентивного виховання Академії педагогічних наук України, який виконує теоретико-методологічну, дослідно-експериментальну, інноваційну, координуючу, науково-експертну та стимулюючу функції, координує дії державних та громадських організацій, причетних до проблем попередження та усунення асоціальних проявів у дитячому і молодіжному середовищі, встановлює ділові наукові контакти з відповідними структурами держав європейського та світового співтовариства;

- регіональні центри на базі вищих закладів освіти різних типів і рівнів акредитації, які об'єднують навчальні заклади, виконують інформаційно-аналітичну та практичну функції, розробляють, узагальнюють і впроваджують інноваційні технології, адаптують вітчизняний та зарубіжний досвід до регіональних умов, здійснюють підготовку та перепідготовку кадрів різних галузей: педагогів, психологів, соціологів, лікарів, юристів, працівників правоохоронних органів, громадських організацій з проблем превентивної освіти і виховання;

- науково-творчі лабораторії, які створюються на базі регіональних центрів (вищих закладів освіти) і забезпечують науково-методичний рівень змісту превентивної освіти і виховання в регіонах;

- експериментальні навчально-виховні заклади різних типів та рівнів акредитації, що є базою для ведення науково-дослідної роботи, практичної реалізації наукових ідей і методичних розробок щодо здійснення превентивної освіти і виховання.

[...]

Учитель. – 2000. – № 1–3. – С. 6–11.

Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності*

I. Вступ

Актуальність громадянського виховання особистості в сучасному українському суспільстві великою мірою зумовлюється потребою державотворчих процесів на засадах гуманізму, демократії, соціальної справедливості, що мають забезпечити усім громадянам рівні стартові можливості для розвитку й застосування їхніх потенційних здібностей, досягнення суб'єктивно привабливих і водночас соціально значущих цілей як умови реалізації найголовнішої соціально-психологічної потреби особистості – потреби в самовизначенні та самоствердженні.

Процес розбудови й утвердження суверенної, правової, демократичної, соціально орієнтованої держави органічно пов'язаний із становленням громадянського суспільства в Україні, що передбачає істотну трансформацію світоглядних орієнтацій та самосвідомості народу.

Актуальність громадянського виховання в Україні зумовлюється водночас процесом відродження нації. Для України, яка є поліетнічною державою, громадянське виховання відіграє особливо важливу роль ще й тому, що воно покликане сприяти формуванню соборності України, яка є серцевиною української національної ідеї. Саме на базі демократичних цінностей, що мають лежати в основі громадянського виховання, можливе об'єднання різних етносів і регіонів України задля розбудови й вдосконалення суверенної, демократичної держави, громадянського суспільства.

Ці процеси потребують формування громадянської культури. Важливу роль щодо цього відіграють усі ланки системи освіти загалом і громадянська освіта та виховання зокрема, – особливо в суспільстві перехідному, де вони

* Проект цього документа підготували: О. В. Сухомлинська, академік АПН України, доктор педагогічних наук, професор – керівник творчого колективу; М. Й. Борішевський, член-кореспондент АПН України, доктор психологічних наук, професор; К. І. Чорна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Інституту проблем виховання АПН України; І. Г. Тараненко, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, директор Українського інноваційного центру гуманітарної освіти АПН України; С. Г. Рябов, доктор філософських наук, директор Інституту громадянської освіти (Національний університет «Києво-Могилянська академія»).

Текст подано в скороченому вигляді.

не тільки підтримують, а й закладають основи демократичної ментальності, формують у громадян ідеї та поняття про права і обов'язки людини, виховують здатність до критичного мислення, уміння відстоювати свої права, інтереси, переконання, усвідомлювати свої обов'язки та виявляти толерантність до поглядів іншої людини, керуватися у вияві соціальної активності демократичними принципами.

Оскільки громадянське виховання набуває сьогодні особливого значення, то виникає гостра потреба у визначенні основних засад, цілей, напрямів, змісту, форм і методів громадянського виховання, що цілеспрямовано та ефективно забезпечувало б процес розвитку і формування громадянина, тобто особистості, в якій органічно поєднуються високі моральні чесноти, громадянська зрілість, патріотизм, професійна компетентність, самоактивність, творчі начала, потреба у самовдосконаленні, почуття обов'язку й відповідальності перед суспільством, Батьківщиною.

2. Суть громадянського виховання

Громадянське виховання – процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною та захищеною. Воно покликане виховувати особистість чутливою до свого оточення, долучати її до суспільного життя, в якому права людини виступають визначальними. Громадянське виховання об'єднує суспільну й приватну сфери.

Звідси громадянськість – багатоаспектне поняття. Це фундаментальна духовно-моральна якість, світоглядна і психологічна характеристика особистості, що має культурологічні засади.

Такі характеристики громадянськості свідчать про визначальну роль світогляду особистості, на основі якого формується система її ціннісних орієнтацій, поглядів, переконань, усвідомлюється місце в суспільстві, визначаються обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною.

Громадянськість – це реальна можливість втілення в життя сукупності соціальних, політичних і громадянських прав особистості, її інтеграція в культурні й соціальні структури суспільства.

У педагогічному плані громадянськість містить в собі знання, переживання й вчинки. Ці складові знаходяться у певних зв'язках і взаємодії при переважанні на певних етапах розвитку індивіда емоційного компонента, формування почуттєвої сфери.

Важливе місце в громадянському вихованні посідає громадянська освіта – навчання, спрямоване на формування знань про права і обов'язки людини. Громадянська освіта тісно пов'язана з формуванням соціально-

політичної компетентності особистості у суспільній сфері, яка передбачає перш за все політичну, правову й економічну освіченість і здатність керуватися відповідними знаннями в умовах кардинальної перебудови суспільства.

У процесі громадянського виховання провідне місце належить освітній складовій, що доповнюється й розширюється вихованням в душі громадянськості. Це поняття об'єднує в собі громадянську, політичну соціалізацію майбутнього громадянина та його здатність долучати до цього процесу моральні цінності.

На відміну від інших розвинутих країн, де громадянське виховання майже повністю базується на політичній та правовій сфері діяльності громадянського суспільства, в Україні на сучасному етапі її розвитку громадянське виховання, через відсутність відповідної правової та юридичної бази або її недієспроможності, багато в чому базується на морально-етичних засадах, тобто морально-етичні імперативи й цінності виступають головним критерієм ефективності громадянського виховання.

3. Підходи та принципи виховання громадянина

Досягнення цілей громадянського виховання вимагає дотримання наукового підходу до організації цього процесу, тобто врахування об'єктивних закономірностей його перебігу, взаємодії системи чинників, що його детермінують (раціональність, об'єктивність, наукова картина світу).

Науковий підхід до процесу формування особистості громадянина передбачає, що дія загальних закономірностей розвитку громадянськості опосередковуються впливом конкретно-історичних умов життєдіяльності даного суспільства загалом і кожного з його членів зокрема. Конкретно-історичний підхід допомагає збагнути й сформулювати специфічні, найбільш характерні на даному етапі розвитку українського суспільства завдання громадянського виховання, а саме: усвідомлення громадянами України необхідності державотворчих процесів у поєднанні з розбудовою громадянського суспільства; формування у молодого покоління відчуття патріотизму, відданості Батьківщині й водночас відчуття належності до світової спільноти.

Ефективність виховання громадянськості, як і багатьох інших особистісних характеристик, значною мірою визначається реалізацією у виховному процесі діяльнісного підходу, згідно з яким у структурі особистості виникають і закріплюються перш за все ті новоутворення, у «конструювання» яких індивід вкладає свої почуття, власну працю, енергію, конкретну дію, проявляючи цілеспрямовану активність. Отже, особистість громадянина формується, за умови його реальної включеності у діяльність,

коли апробуються, перевіряються на практиці відповідні громадянські цінності.

У громадянському вихованні особливого значення набуває особистісно-орієнтований підхід, коли в центрі освітньо-виховного процесу стоять інтереси дитини, її потреби та можливості, права окремого індивіда, його суверенітет. Лише через таку ієрархію ціннісних підходів як людина (особистість) – народ (культура, історія, освіта) – держава (суспільство) можна реалізувати перспективну й демократичну модель виховання в душі громадянськості. При цьому співвідношення особистісних і ситуативних факторів розглядається як співвідношення особистісних якостей й об'єктивних вимог діяльності.

Необхідною умовою громадянського виховання є системний підхід, який передбачає розгляд цілісного багаторівневого, ієрархічного, взаємозалежного, детермінованого відкритого процесу в його постійному розвитку й саморозвитку. В умовах прогресуючої спеціалізації освіти та формування комунікаційних перешкод (бар'єрів) між людьми системний підхід виступає основою організації й впровадження в практику такого всеохоплюючого феномена, як громадянське виховання.

Серед принципів, додержання яких у процесі громадянського виховання особистості є найбільш вагомими, треба назвати наступні:

– принцип гуманізації та демократизації виховного процесу, що передбачає рівноправність, але різнозобов'язаність учасників педагогічної взаємодії, що викликає у вихованця позитивну налаштованість до впливів вихователя, відкритість до сприймання громадянських цінностей: щирості, доброти, справедливості, доброзичливості, співчутливості, милосердя тощо;

– принцип самоактивності й саморегуляції, що сприяє розвитку у вихованця суб'єктних характеристик, формує здатність до критичності й самокритичності, до прийняття самостійних рішень, що поступово виробляє громадянську позицію особистості, почуття відповідальності за її реалізацію в діях та вчинках.

– принцип системності, згідно з яким процес громадянського виховання зумовлюється гармонійністю розвитку взаємопов'язаних новоутворень у структурі особистості; фрагментарність, односторонність, переоцінка значення одних новоутворень і нехтування іншими, прагнення виховувати дитину частинами гальмують дію психолого-педагогічних механізмів, які спрацьовують лише за наявності системи певних складових;

– принцип комплексності й міждисциплінарної інтегрованості, який передбачає встановлення в громадянському вихованні тісної взаємодії та поєднання навчального й виховного процесів, зусиль найрізноманітніших

інституцій – сім'ї, дошкільних закладів, школи, громадських спілок, дитячих, молодіжних самодіяльних об'єднань, релігійних організацій, усіх причетних до виховання та самовиховання;

– принцип наступності та безперервності, починаючись у дошкільному віці, з перших років життя дитини, громадянське виховання проходить ряд етапів, протягом яких поступово ускладнюються й урізноманітнюються зміст та напрями розвитку тих утворень, котрі загалом складають цілісну систему характеристик процесу утворення громадянських чеснот особистості. Він є безперервним, нескінченним, триває протягом усього свідомого життя людини;

– принцип культуровідповідності, що в цьому контексті передбачає органічну єдність громадянського виховання з історією та культурою народу, його мовою, народними традиціями та звичаями, що забезпечують духовну єдність, наступність і спадкоємність поколінь;

– принцип інтеграції, що передбачає інтегрованість української національної культури в контекст загальнодержавних, європейських і світових цінностей, у загальнолюдську культуру. Реалізація цього принципу означає, що у процесі громадянського виховання мають забезпечуватись передумови для формування особистості на національному ґрунті й водночас відкритої для інших культур, ідей та цінностей. Лише така особистість здатна зберігати свою національну ідентичність, бо вона глибоко усвідомлює національну культуру як невід'ємну складову культури світової.

4. Мета і завдання громадянського виховання та освіти

Мета громадянського виховання – сформувати свідомого громадянина, патріота, професіонала, тобто людину з притаманними їй особистими якостями й рисами характеру, світоглядом і способом мислення, почуттями, вчинками та поведінкою, спрямовані на саморозвиток та розвиток демократичного громадянського суспільства в Україні. Вони мають органічно поєднуватись з потребою й умінням діяти компетентно й технологічно.

Мета громадянського виховання конкретизується через систему завдань:

– визнання й забезпечення в реальному житті прав людини як гуманістичної цінності та єдиної норми всіх людей без будь-яких дискримінацій, на чому будується відкрите, демократичне, громадянське суспільство;

– усвідомлення взаємозв'язку між ідеями індивідуальної свободи, прав людини та її громадянською відповідальністю;

– формування національної свідомості, належності до рідної землі, народу, визнання духовної єдності поколінь та спільності культурної спадщини; виховання почуття патріотизму, відданості в служіння Батьківщині;

– утвердження гуманістичної моралі та формування поваги до таких цінностей, як свобода, рівність, справедливість;

– формування соціальної активності і професійної компетентності особистості на основі таких соціальних умінь: готовність до участі в процесах державотворення, здатність до спільного життя і співпраці в громадянському суспільстві, готовність узяти на себе відповідальність; здатність розв’язувати конфлікти відповідно до демократичних принципів, здатність до самостійного життєвого вибору на основі гуманістичних цінностей; формування працелюбності особистості, відповідальність за свої дії;

– формування політичної та правової культури засобами громадянської освіти, що забезпечує знання про політичні системи і владу на всіх рівнях суспільного життя, про закони та законодавчі системи; виховання поваги до Конституції України, законодавства, державної мови;

– розвиток критичного мислення, що забезпечує здатність усвідомлювати та відстоювати особисту позицію в тих чи інших питаннях, уміння знаходити нові ідеї та критично аналізувати проблеми, брати участь у дебатах, уміння переосмислювати дії та аргументи, передбачати можливі наслідки дій та вчинків;

– уміння визначати форми та способи своєї участі в житті суспільства, спілкуватися з демократичними інститутами, органами влади, захищати і підтримувати закони та права людини, бути обізнаним зі способами соціального захисту;

– формування інтеркультурного менталітету, сприйняття культурного плюралізму, загальнолюдських цінностей, толерантного ставлення до інших культур і традицій;

– вироблення негативного ставлення до будь-яких форм насильства; активне попередження тенденцій до виявлення деструктивного націоналізму, прояв шовінізму, фашизму, месіанських настроїв.

5. Зміст громадянського виховання

Виховання громадянина має бути спрямованим передусім на розвиток патріотизму – любові до свого народу, до України. Важливою якістю українського патріотизму повинна бути турбота про благо народу, сприяння становленню й утвердженню України як правової, демократичної, соціальної держави, готовність відстояти незалежність Батьківщини.

З патріотизмом органічно поєднується національна самосвідомість громадян, що базується на національній ідентифікації, вбирає в себе віру в духовні сили своєї нації, її майбутнє; волю до праці на користь народу; вміння осмислювати моральні та культурні цінності, історію, звичаї, обряди, символіку; систему вчинків, що мотивуються любов'ю, вірою, волею, осмисленням відповідальності перед своєю нацією.

Одним з головних показників громадянської зрілості є збереження української мови, досконале володіння нею.

Важливе місце в змісті громадянського виховання посідає формування культури міжетнічних відносин. Культура міжетнічних відносин – це реалізація взаємозалежних інтересів етносів, народностей у процесі економічного, політичного, соціального й духовного життя на принципах свободи, рівноправності, взаємодопомоги, миру, толерантності.

Культура міжетнічних стосунків має економічну, політичну, правову, духовну основи. Деформація цих основ призводить до конфліктних міжетнічних стосунків, проявів шовінізму та інших небезпечних для громадянського миру і злагоди ситуацій.

Культура міжетнічних стосунків проявляється у повазі інтересів, прав, самобутності великих і малих народів, у підготовці особистості до свідомого життя у вільному, демократичному суспільстві, готовності й умінні йти на компроміси з різними етнічними, релігійними групами заради соціального миру в державі.

Громадянське виховання має стимулювати також розвиток планетарної свідомості. Вона включає почуття єдності й унікальності життя на Землі, повагу до всіх народів, їхніх прав, інтересів і цінностей; розуміння світу як єдності й різноманітності, системи держав, що мусять мирно співіснувати, співпрацювати в умовах свободи, на засадах моральних ідеалів, гуманізації міжнародних стосунків, визнання головним пріоритетом права людини. Націй і народів, постійної уваги до світових проблем.

Визначальною характеристикою громадянської зрілості як результату громадського виховання є розвинена правосвідомість – усвідомлення своїх прав, свобод, обов'язків, ставлення до Закону, до державної влади. Правосвідомість охоплює знання, почуття, волю, уяву, думку і сферу підсвідомого духовного досвіду особистості.

Основою правосвідомості особистості є усвідомлення, що головне завдання України як цивілізованої держави – захист соціальних інтересів, прав і свобод своїх громадян. Свобода і незалежність особистості є умовою безпеки і розквіту України. Тому ніхто не повинен бути поза системою захисту, турботи і сприяння. Водночас держава має гарантувати кожному

реальну можливість працювати і творити зі своєї творчої ініціативи. Права людини абсолютні, інтереси держави й суспільства відносні. Правова держава додержує верховенства закону, якому підкоряються всі його органи, а також громадські організації й окремі особи.

Для того, щоб захистити свої права, громадянин зобов'язаний добровільно дотримуватися чинних законів, знати не лише свої права, але й сприймати їх як свої обов'язки. В цьому діалектика взаємовідносин прав і обов'язків, головна суть виховання правосвідомості.

Правова демократична держава, якою прагне стати Україна, передбачає, що її громадяни не лише добровільно дотримуватимуться чинних законів, а й конституційними методами боротимуться за нові, кращі закони.

Важливою складовою змісту громадянського виховання є розвиток політичної культури. Вона включає належну політичну компетентність, знання про типи держав, політичні організації та інституції, принципи, процедури й регламенти суспільної взаємодії, виборчу систему. Політична культура виявляється також у лояльному і водночас критично вимогливому ставленні людей до держави, її установ, органів влади, у здатності громадян брати участь у прийнятті рішень, які мають впливати на владу.

Громадянська зрілість підростаючого покоління включає бережливе ставлення до природи, що є справою як внутрішньодержавною, так і міжнародною. Це ставлення виявляється в особистій причетності й відповідальності за збереження й примноження природних багатств, вироблення вміння співіснувати з природою, в нетерпимості і безкомпромісній боротьбі проти губителів природи, усвідомленні особливостей і основних екологічних проблем навколишнього середовища.

Найважливішою складовою громадянської освіти є моральність особистості. Вона включає гуманістичні риси, що являють собою єдність національних і загальнолюдських цінностей: доброту, увагу, чуйність, милосердя, толерантність, совість, чесність, повагу, правдивість, працелюбність, справедливість, гідність, терпимість до людей, повага і любов до своїх батьків, роду. Названі якості визначають культуру поведінки особистості.

Норми моралі полегшують сприймання норм правових, які в свою чергу сприяють глибшому усвідомленню моральних істин. Моральна свідомість дає змогу побачити і усвідомити ту межу моральної поведінки, за якою починаються аморальні й протиправні вчинки. Високоморальна свідомість стимулює соціально ціннісну поведінку, застерігає від правопорушень.

Значне місце в змісті громадянського виховання посідає формування культури поведінки особистості, що виявляється у сукупності соціально значущих якостей особистості, що ґрунтуються на нормах моралі, закону, вчинків людини. Культура поведінки виражає, з одного боку, моральні вимоги суспільства, закріплені в нормах, принципах, ідеалах закону, а з іншого – засвоєння положень, що спрямовують, регулюють і контролюють вчинки та дії людини.

Важливою складовою змісту громадянського виховання є розвиток мотивації до праці, усвідомлення життєвої потреби трудової активності, ініціативи, підприємництва; розуміння економічних законів і проблем суспільства та шляхів їх розв'язання, готовності до соціальної творчості як умови соціальної адаптації, конкурентоспроможності й самореалізації особистості в ринкових відносинах.

Усвідомлення працьовитості як високої моральної цінності є одним з найістотніших свідчень громадянської позиції людини, її суспільної значущості.

6. Форми громадянського виховання

Процес громадянського виховання особистості значною мірою зумовлюється змістовими характеристиками освітніх предметів, що забезпечують оволодіння системою знань про людину та суспільство, їх сутність, походження, шляхи самовизначення та самоствердження, що є умовою формування філософії життєдіяльності у контексті спільноти, громадянського суспільства, з яким дана себе ідентифікує. Крім того, оволодіння системою знань формує здатність усвідомлювати місце своєї спільноти серед інших спільнот світу, норми міжнародного спілкування та взаємодії.

Весь освітній процес у закладах освіти має бути насичений різними аспектами громадянського виховання. Проте особлива роль тут належить предметам соціально-гуманітарного циклу, а саме: історії, географії, природознавству, літературі як українській, так і світовій. До них долучаються й предмети художньо-естетичного циклу, а також ті, що входять до шкільного компонента освіти.

Ефективність громадянського виховання значною мірою залежить від спрямованості виховного процесу, форм та методів його організації.

Серед методів та форм громадянського виховання пріоритетна роль належить активним методам, що базуються на демократичному стилі взаємодії, спрямовані на самостійний пошук істини, сприяють формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості.

До таких методів належать: ситуаційно-рольові ігри, соціограма, метод відкритої трибуни, соціально-психологічні тренінги, інтелектуальні аукціони, «мозкові атаки», метод аналізу соціальних ситуацій з морально-етичним характером, ігри-драматизації тощо.

Крім цих методів, доцільно долучати також традиційні бесіди, диспути, лекції, семінари, різні форми роботи з книжкою, періодичною пресою, самостійне рецензування і т. ін.

Застосування наведених форм і методів громадянського виховання покликане формувати в особистості когнітивні, нормативні та поведінкові норми, що передбачають вироблення вмій міркувати, аналізувати, ставити питання, шукати власні висновки, відповіді, критично розглядати проблему, робити власні висновки, брати участь у громадському житті, набувати вмій та навичок адаптації до нових суспільних відносин адекватної орієнтації, захищати свої інтереси, поважати інтереси і права інших, самореалізуватися тощо.

Результативність громадянського виховання великою мірою зумовлюється тим, наскільки ті чи інші форми, методи виховної діяльності стимулюють розвиток самоорганізації, самоуправління дітей, підлітків, юнацтва, молоді. Чим доросліші вихованці, тим більше готові вони до критично-творчого мислення, самоактивності, творчості, самостійності, до усвідомлення власних світоглядних орієнтацій, які є основою життєвого вибору, громадянського самовизначення.

7. Інститути, що забезпечують громадянське виховання

Виховання громадянина України покладається на освітньо-виховні заклади, (як формальної, так і неформальної освіти): дошкільні навчальні заклади, школи, професійно-технічні училища, вищі навчальні заклади – інститути та університети, позашкільні заклади освіти, клуби, центри, бібліотеки; установи культури, громадські (неурядові) організації. Виконувати завдання громадянського виховання мають також засоби масової інформації шляхом публікації відповідних матеріалів, підготовки та випуску навчальних теле- та радіопередач. Важлива роль у формуванні громадянськості належить сімейному вихованню.

Останнім часом зростає вплив церкви та її інститутів на формування світоглядних орієнтацій особистості, що зумовлює потребу співпраці різних інститутів громадянського виховання.

Сприяти досягненню цілей громадянського виховання значною мірою покликані різноманітні благодійні та філантропічні організації та фонди шляхом підтримки виховних заходів, конкурсів, семінарів, тренінгів, надання

грантів для розробки науково-методичних матеріалів, посібників, підручників, фінансової підтримки публікацій тощо.

Інститути, що забезпечують громадянське виховання, не можуть залишатися індиферентними виконавцями в умовах перехідного періоду, швидких змін у суспільстві. Вони виступають окремим, автономним суб'єктом процесу громадянського виховання.

В контексті формування рис громадянськості виховні інститути мають брати до уваги всі складові моменти, а саме: розташування школи (регіон, міська чи сільська школа); тип школи (масова чи елітарна); контингент дітей (моноетнічна чи поліетнічна); ступінь автономності школи щодо влади й освітянських структур; психофізіологічні особливості вікового періоду розвитку дитини; психосоціальні особливості дітей, які відвідують школу (соціальний статус, належність до певної конфесії); сприймання національних та загальнолюдських цінностей і орієнтирів.

8. Основні шляхи реалізації концепції

Ефективність процесу виховання в дусі громадянськості залежатиме від повноти реалізації всіх його складових.

Конкретними шляхами можуть бути:

- включення проблематики громадянського виховання до дослідницьких програм та планів навчальних і наукових закладів, проведення науково-теоретичних конференцій та семінарів, практично-методичних конференцій та семінарів, практично-методичних нарад з актуальних проблем громадянського виховання й освіти;

- підвищення професійної кваліфікації педагогів та вихователів, для чого необхідно створити на базі обласних інститутів післядипломної освіти гнучку, оперативну систему науково-методичної підготовки й перепідготовки;

- спрямування Міністерства освіти і науки України, Академії педагогічних наук України, Міністерства освіти Автономної Республіки Крим, управлінь освіти обласних, Київської та Севастопольської міських адміністрацій, семінарів, нарад, засідань методичних об'єднань, створення творчих колективів з проблем громадянського виховання й освіти;

- створення на базі кращих освітянських закладів експериментальних центрів для опрацювання виховних інновацій, поширення передового досвіду творчих педагогічних працівників, вихователів;

- корегування та узгодження змісту освіти, навчальних планів і програм з метою орієнтації на цінності культури громадянськості вже існуючих дисциплін соціально-гуманітарного циклу, розробка та

запровадження нових курсів, що сприятимуть формуванню політичної, правової культури й рис громадянськості молодого покоління України;

- науково-методичне забезпечення підготовки педагогів і вихователів, соціальних працівників, психологів вищих навчальних закладів з урахуванням завдань громадянського виховання;

- розробка та видання типових програм, методичних посібників, підручників, методичних матеріалів;

- розробка й запровадження нових методик навчання та виховання;

- організація та забезпечення психолого-педагогічного всеобучу батьків для підвищення ролі родинного виховання;

- використання засобів масової інформації для висвітлення кращого досвіду громадянського виховання дітей та молоді;

- розробка та впровадження навчально-виховних програм з громадянської освіти й виховання;

- вивчення світового педагогічного досвіду, адаптація кращих прикладів громадянського виховання та освіти;

- налагодження контактів з міжнародними організаціями, проведення спільних міжнародних заходів та проектів з проблем громадянського виховання та освіти.

[...]

Інформ. зб. М-ва освіти України. – 2000. – № 22. – С. 7–21.

2002

Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей*

1. Вступ

Формування духовного світу дітей і молоді, духовності як провідної якості особистості – велике і складне завдання, що стоїть у центрі уваги педагогів, вихователів, учителів, батьків, широкого педагогічного загалу. Особливої актуальності воно набуває сьогодні, коли проблеми соціально-економічного й політичного розвитку країни боляче вразили молодь. Серед дітей і молоді падає духовність, що пояснюється насамперед зниженням рівня життя в Україні, відсутністю соціальної захищеності, явним і прихованим безробіттям, інфляцією, невизначеністю моральних орієнтирів у політиці держави й повсякденному житті. Засоби масової інформації та

* Документ розробила доктор педагогічних наук, професор, дійсний член АПН України О. В. Сухомлинська.

комунікації дедалі більше впливають на суспільство й особливо на молодь, пропагують насилля, зброю, силу, прищеплюють моральний релятивізм, конформізм і цинічно-гедоністичне ставлення до повсякдення. Усе це призводить до відчуження дітей і молоді від моралі, спонукає їх до власних пошуків самореалізації, інколи в субкультурі, андеграундній культурі і врешті-решт до певного заперечення духовності й моральності як суспільно та особистісно значущих феноменів. Ці процеси посилюються кризовим станом сучасної сім'ї, яка перестає відігравати роль головного каналу долучення дитини до моральних начал і джерела розвитку моральності.

Ситуація загострюється й тим, що вироблені в попередні десятиліття суспільні ідеали мали узагальнений, регламентований, державницько-класовий характер, а не зверталися до внутрішнього, особистісного світу кожної людини. Тому перехід від глобальних суспільних категорій, від публічної риторики про моральність до розуміння духовності як складного психічного феномена самоусвідомлення особистості в нинішніх умовах викликає багато проблем і навіть кризових ситуацій.

У даному контексті велике занепокоєння викликають процеси, що відбуваються в усьому світі. Всеохоплююча перетворювальна діяльність людини в сучасну епоху, її негативні безпосередні й більш віддалені соціальні наслідки актуалізують відповідальність усіх людей за збереження природи, її багатства й розмаїття на всій планеті. Останні глобальні прояви тероризму, антицивілізаційні рухи в масштабах усієї людської спільноти, тенденції дедалі значнішої поляризації на багатих і бідних у контексті розвитку глобалізаційних процесів ще більше актуалізують проблеми світоглядних аспектів моральності й духовності всього людства і кожної окремої людини.

У таких умовах визначення духовності як провідної характеристики людини, її духовних пріоритетів і обґрунтування системи цінностей, що мають лягти в основу життя дитини, виступають на передній план усього процесу її соціалізації. Формування духовного світу особистості – це велике і складне питання, що потребує комплексного й багаторівневого розв'язання.

Сьогодні в Україні по-різному тлумачиться поняття духовності, розроблено різні підходи до її формування, які часто суперечать й заперечують один одного. Бажання допомогти дитині спонукає шукати спільні точки зіткнення між різними формами суспільної свідомості, вести діалог, звертатися до витоків духовності, що лежать у багатстві людської історії, культури, науки, філософії релігії.

В останнє десятиліття дедалі більше політичних і культурних діячів, учителів, батьків звертаються до християнських моральних цінностей як

найбільш стійких, універсальних, не підвладних політичній і ідеологічній кон'юнктурі. Це означає, що сучасне українське суспільство поступово підходить до визнання й освоєння етичних основ християнських цінностей, від яких воно було штучно відлучено протягом багатьох десятиліть, а в більшості людей навіть було сформовано різко негативне ставлення до них.

У ситуації гострого дефіциту ціннісних установок і орієнтацій християнські моральні цінності, які є основою гуманістичних цінностей, відіграють дедалі вагомішу роль у сучасному вихованні дітей і молоді. Отже, виникає гостра потреба в залученні християнських цінностей до процесу виховання дітей, визначенні основних засад, цілей, напрямів, змісту, форм і методів формування духовності на їх основі, які разом з іншими складовими сприятимуть розвитку й формуванню духовної високоморальної особистості, майбутнього громадянина України.

2. Цінності – провідна складова формування особистості

Поняття «духовність» нині широко вживається, хоча й недостатньо розгумачене у філософській, психологічній і педагогічній літературі.

У контексті нашої проблеми під духовністю розуміємо внутрішній світ людини, її самосвідомість та діяльність, що може бути спрямована на різні сторони й об'єкти, на будь-які феномени зовнішнього і внутрішнього світу людини. Духовність – це складний психічний феномен самоусвідомлення особистості, внутрішнє сприймання, привласнення нею сфери культури, олюднення, вrostання в неї і розуміння як власного надбання.

Такий підхід передбачає розгляд духовної сфери як складової феномена культури. Сьогодні існує багато визначень поняття «культура», але спільними його складовими є релігія, ментальність, наука, мистецтво, освіта, побут, матеріальний добробут тощо при особистісно-диференційованому, критеріальному і світоглядному підходах до них.

Для нас системоформуючим ядром зазначених складових є цінності, тобто утворення, в основі яких лежать почуття людей. Ці почуття спрямовані на ідеал, ідеальне – те, до чого людина прагне. Цінності означають позитивну або негативну значущість будь-якого об'єкта, нормативний, оцінний бік явищ.

Наявність великої кількості людських потреб і способів відчуття привела до різноманітних оцінок: те, що для однієї людини має велику цінність, для іншої – малу чи зовсім ніяку. З формального боку цінності розподіляються на позитивні і негативні, на відносні й абсолютні, на суб'єктивні та об'єктивні. За змістом вирізняють цінності речей, логічні, естетичні, моральні тощо. Виходячи з цієї ієрархії цінностей, морально-етичні установки мають абсолютний характер, універсальне значення і є

основними категоріями духовності. До моральних цінностей належать нормативні уявлення про добро і зло, справедливість, прекрасне і потворне, про призначення людини, людські ідеали, норми, принципи життєдіяльності тощо. Вони є основою всіх вчинків, діяльності людини, мають моральну значущість і впливають на загальне суспільне життя.

Моральні цінності, уявлення, установки й аксіоми – це продукт нашої історії та культури. Зародившись у I ст. нашої ери в Палестині в контексті розвитку християнства, вони пройшли разом з людством багатівікову еволюцію.

Починаючи з перших релігійних книг – Нового Заповіту, Біблії, відбувалося становлення основоположних християнських цінностей – загальних чеснот: розсудливість, поміркованість, справедливість і стійкість (чесність, правдивість, вірність слову) і теологічних чеснот: віра, надія, любов (милосердя). Сталими моральними взірцями, канонами є також Десять християнських заповідей.

Християнство, його основоположні цінності стали джерелом і основою для синтезу в Європі моральних ідей античності – істини, добра і краси – із християнськими постулатами активного ставлення людини до світу, універсальності, не пов'язаної з будь-якими політичними і етнічними рамками, зверненням до особистості як до носія історичної відповідальності. Від середньовіччя саме християнство формувало культурну традицію та забезпечувало культурну єдність спочатку Західної Європи і поступово світу в цілому. Християнські культурні цінності стали основою розвитку всієї культури, особливо музики, живопису, літератури. Вони інтегрувалися з іншими спорідненими смислами, наприклад, моральними цінностями певного народу, моральними звичаями і традиціями, вибудували ціннісний світ сім'ї, стосунків між дітьми і батьками.

Із часом, у модерну добу християнські цінності перестали прямо ототожнюватися з християнством як релігією і почали оцінювати як універсальні моральні цінності західної, тобто християнської цивілізації в культурологічному її вимірі, набули загальнолюдського характеру. Нині вони є невід'ємною частиною сучасної культури і явно чи дискретно впливають на життя кожної людини й суспільства в цілому незалежно від того, яку світоглядну позицію відстоюють їхні носії – секуляритивну (світську) чи релігійну.

За радянського періоду християнські цінності таврувалися за їх «релігійно-ідеалістичну суть, яка вела до соціальної пасивності та індіферентизму», хоча «Моральний кодекс будівника комунізму» (1962) багато в чому повторив або модифікував канони, котрі людство оцінило

спочатку як християнські, потім і як універсальні – чесність, правдивість, простота, скромність тощо.

Отже, довгостроковий і понадситуаційний, інтегративний характер цінностей, що увійшли до людської культури як християнські моральні цінності, надає їм особливої ролі в процесі виховання дітей і молоді.

3. Принципи формування духовності на основі християнських цінностей

В основу концепції покладено положення про те, що християнські моральні цінності є раціональною сферою, складовими гуманітарної культури, гуманістичними постулатами, значення і суть яких розкриваються завдяки виховному впливу на духовний світ дитини через почуттєво-емоційну сферу.

Формування духовності особистості на основі розтлумачених у такий спосіб християнських цінностей має спиратися на еволюційно-синергетичний підхід, який, ґрунтуючись на ідеях історичного нелінійного розвитку цінностей і їх понятійного апарату через синтез та інтеграцію своїх складових (література, мистецтво, музика, живопис тощо), приводить до розширеного й уточненого розуміння моралі, моральності, духовності й кінець кінцем – до розуміння і позитивного ставлення до єдності, багатоманітності й невичерпності світу.

За своєю методологією концепція спирається на науковість, раціональність; на положення про те, що відчуття й сприймання людини є відображенням об'єктивної реальності. Під науковістю щодо нашого предмета розуміємо суб'єктивні явища моральної свідомості особистості чи спільноти як відображення навколишнього світу. На рівні об'єкта розглядатимуться ціннісні християнські складові людської культури, які трактуватимуться в широкому просвітительському, універсальному сенсі.

Науковість передбачає конкретно-історичний розгляд організації і структурування предмета крізь призму категорії «цивілізація». Цивілізаційний і конкретно-історичний підходи дадуть змогу осмислити розвиток християнських цінностей у повному обсязі з урахуванням духовно-моральних засад у процесі історичного розвитку й виділити як їх універсальні властивості, так і конкретно-історичні особливості.

У тісному зв'язку з попередніми підходами не менш важливим у цьому контексті є культурологічний підхід, бо християнські цінності й загальна культура становлять єдиний культурний конструкт, особливо в його історико-епістемологічному і генетичному вимірах.

Важливим підходом до розкриття процесу формування духовності на основі християнських цінностей є синергетичний підхід, що дає можливість

розглянути широкий контекст ціннісних орієнтацій за допомогою різноманітних нелінійних зв'язків між теоріями, підходами, феноменами і становить урешті-решт синтез різних підходів. Він спрямований на розуміння навколишнього світу, культури як багатомірності й багатоаспектності об'єктів і явищ, котрі взаємодіють між собою як усередині предмета, так і з іншими зовнішніми об'єктами, що передбачає створення складного, поліаспектного, гетерогенного продукту (цінності).

Для нашого предмета виняткового значення набуває герменевтика, тобто «мистецтво розуміння», коментування, пояснення текстів (у тому числі й музичних, художніх, мистецьких), що дає змогу подивитися на розглядувані явища крізь призму історико-культурної традиції, в контексті розвитку загальної і національної культури.

Серед теорій, що пояснюють специфіку процесів, характерних для культури «епохи постмодерну», помітне місце займає медіологія (Р. Дебре), що вивчає перетворення в матеріальну форму (текст, звук, зображення) існуючих у культурі концепцій, знаків, образів, символів завдяки сучасним засобам масової інформації і комунікації. Пропущені через свідомість споживачів, вони перетворюються в ідеї, здатні змінити соціальне обличчя цивілізації. Тут ідеться про зв'язок між знаками, символами, ідеями, їх зображеннями та діяльністю людини.

У контексті нашої проблеми медіологія покликана не лише враховувати зростаючий вплив засобів масової інформації і комунікації, а й покладатися на них у процесі формування таких основоположних координат культури, як мова, менталітет, міф, традиції, релігія, цінності, знання тощо, формуючи в дитини самостійність мислення, самоконтроль при входженні в культурні комунікації.

Необхідним для формування духовного світу дитини є системний підхід. Він передбачає цілісний, ієрархічний, взаємозалежний і відкритий процес залучення дітей та молоді до цінностей у їх постійному розвитку й саморозвитку, а також наступність і безперервність, тобто постійне ускладнення й урізноманітнення змісту і напрямів розвитку моральних чеснот, комплексність та інтегрованість, які полягають у взаємодії навчання і виховання, поєднанні зусиль сім'ї, позашкільних закладів, дитячих об'єднань у виховному процесі.

Морально-ціннісна парадигма формування дитячого мислення має неодмінно відштовхуватись від діяльнісного підходу, відповідно до якого в структурі особистості закріплюються ті новоутворення, в які вона вкладає власні почуття і, що найголовніше, свою працю, свої досягнення.

Концепція ґрунтується також на культуровідповідності, що передбачає органічну єдність формування духовності з історією і культурою народу, його мовою, звичаями, традиціями, в тому числі й релігійними.

Викладені вище підходи стосуються організації процесу формування моральних цінностей.

Щодо підходів до об'єкта педагогічної дії – дитини, то методологічною основою є гуманістична суть і особистісна орієнтація всього виховного процесу, тобто зосередження на християнських цінностях у загальнолюдському вимірі, їх спрямуванні на людину, культуру, соціум, дитинство. За цього підходу людина, дитина – найвища цінність виховання. Ціннісне ставлення до дитини проявляється в любові до неї, визнанні її індивідуальності й особистісної моральності, розумінні дитинства як унікального періоду життя людини.

4. Мета і завдання формування духовності засобами християнських цінностей

Мета формування духовності – це виховання в дітей і молоді високих інтелектуально-моральних інтересів і запитів, ціннісних поглядів, орієнтацій та переконань; створення таких умов, які сприяли б розвитку моральної активності дитини; формування моральної спрямованості її психічної діяльності, моральності потягів, інтересів, поглядів, думок, переконань.

Вирішальною умовою формування духовного світу дитини є цілеспрямована багатоаспектна і всебічна діяльність у контексті ціннісного самоусвідомлення особистості.

Кількість цінностей обмежена для сприймання й усвідомлення особистістю, а внутрішній світ дитини – своєрідний і багатий, отже, мета педагогічного впливу полягає в прилученні дитини до тих християнських цінностей, які мають універсальне гуманістичне значення, абсолютний характер і, що найважливіше для виховання, позитивну спрямованість.

Мета конкретизується через систему завдань, а саме:

- пробудження в дитини бажання бути моральною;
- розгляд християнських цінностей як основи розвитку суспільно значущих рис і якостей особистості;
- формування в дітей і молоді моральної свідомості на основі організації моральних стосунків дітей через їх включення в стихійну або спеціально організовану діяльність;
- формування в дітей розуміння й особистісного ставлення до сутнісних питань про сенс і мету життя людини;

- вироблення етико-естетичного ставлення до життя й до своєї життєдіяльності;
- формування моральної культури, толерантного ставлення до інших культур і традицій;
- розвиток чеснот і позитивних моральних якостей дитини, спонукання до самовдосконалення;
- підтримка здібностей, культурної творчості, спрямованої на особистісний саморозвиток;
- подолання кризових станів дитинства, новоутворень, що виникли у психіці дитини під впливом антисоціальних проявів, контркультури або культури андеграунду.

5. Зміст формування духовності на основі християнських цінностей

Формування духовності на основі християнських моральних цінностей передбачає вироблення моральних вимог, що відкладаються в моральній свідомості людини й суспільства у вигляді норм, принципів, ідеалів, понять тощо. Наступний крок – донесення цих вимог і пов'язаних з ними уявлень до свідомості людини з тим, щоб вона могла спрямувати і контролювати свої дії, ставити моральні вимоги до інших людей і оцінювати їхні вчинки. Це розв'язується за допомогою морального виховання, яке передбачає формування моральних переконань, моральних схильностей, почуттів, звичок, стійких моральних якостей особистості, тобто загалом моральності.

Моральність має такі складові: моральні почуття, сенсожиттєві орієнтації (ідеали, традиції, норми, категорії, принципи, заповіді, канони, кодекси) та моральні переконання й моральні стосунки (моральна діяльність і моральна поведінка).

Першою складовою моральності є моральні почуття – емоційна складова духовної діяльності особистості, що характеризує її внутрішню позицію, ставлення до людей, до самої себе, до явищ суспільного життя, до суспільства в цілому. До них належать почуття любові, довіри, співчуття, співпереживання, заздрощів, ненависті, гордощів тощо. Їх характерна особливість – поділ цінностей на позитивно значущі, негативно значущі та нейтральні, що передбачає вибір, колізію, позицію, прийняття рішення.

Наступна складова моральності – моральні переконання, тобто укорінені моральні почуття й уявлення (норми, принципи, ідеали), які людина вважає обов'язковими для наслідування. Моральні переконання дають змогу людині здійснити ту чи іншу дію, вчинок з розумінням необхідності й доцільності своєї поведінки.

Важливою складовою моральності є моральна діяльність, тобто діяльність, в основі якої лежать специфічні мотиви, бажання і спонуки, підпорядковані ідеалам, нормам, канонам тощо.

І насамкінець моральні стосунки як складова моральності виникають у процесі діяльності людини, в її актах, діях, поведінці. Їх можна класифікувати за змістом, формою, зв'язками; в основі моральних стосунків також лежить певна позиція, що склалася відповідно до ідеалів, норм і принципів тощо.

Отже, наріжним каменем моральності є цінності, тобто моральні норми, принципи, ідеали, заповіді, канони тощо.

Моральні цінності безвідносно до історичних епох мають неперехідний характер, зберігають наступність моральних вимог. Це стосується передусім норм регулювання зв'язків між людьми: не красти, не вбивати, допомагати одне одному, виконувати обіцянки, говорити правду тощо.

Серед християнських моральних цінностей загальнолюдського звучання розрізняємо такі: головні людські цінності, що більшою чи меншою мірою входять до всіх інших етичних цінностей (цінність життя, краса, істина, добро, свобода); друга категорія – це чесноти (справедливість, сміливість, правдивість, щирість, любов до ближнього, вірність, довір'я, скромність, відданість); третя – більш часткові моральні цінності (здатність дарувати іншим своє духовне надбання; любов, спрямована на ідеалізовану цінність іншої особистості тощо). Наведені цінності можна диференціювати й далі.

До чеснот належать такі якості: доброта, увага, чуйність, милосердя, толерантність, совіслівість, чесність, повага, правдивість, справедливість, гідність, повага до людей, терпимість, благородство, вірність, мужність, великодушність, витримка, достоїнство, щирість, жертовність, скромність, сміливість, співчуття, працелюбність, бережливість тощо. Характерною їх особливістю є наявність у кожній позитивної цінності свого негативного еквіваленту, який також уходить до структури цінностей, але як негативно значуща складова: толерантність – нетерпимість, вірність – зрада, любов – ненависть, бережливість – марнотратство тощо.

Поділ цінностей на позитивно і негативно значущі дає людині можливість вибирати між багатьма цінностями й зумовлює смислову послідовність дій і вчинків як окремих людей, так і спільнот.

Складовими моральних християнських цінностей є також естетичні характеристики цих цінностей, естетичні категорії – прекрасне і трагічне. Вони широко входять до структури розуміння цінностей і оперування ними.

На основі залучення дітей до універсальних цінностей формуються складові духовного світу, моральність особистості, яка є головним життєвим орієнтиром і здатна структурувати реальність за критеріями значущості.

6. Форми виховання духовності засобами християнських моральних цінностей

Процес формування духовності на основі християнських моральних цінностей значною мірою зумовлюється інтегрованим підходом до нього. Висунення інтегративності як провідної форми залучення дітей до християнських цінностей пояснюється поліфонічністю і багатоаспектністю предмета, проблемне поле якого перебуває в різних галузях культури і знання, у предметах, що викладаються в школі й позашкільних закладах освіти. Тому знання як форма залучення цінностей посідають провідне місце. Де б не відбувався процес передавання знань: у позашкільних закладах освіти, таборах відпочинку, гуртках, у процесі самоосвіти треба повно й об'єктивно розкривати їх через роз'яснення, обґрунтування, наводячи численні приклади, і через знанневу складову досягати свідомого засвоєння матеріалу. Оволодіння знаннями тут, мабуть, більше, ніж за будь-якого виховного впливу, повинне мати зацікавлений, особистісний і емоційний характер.

Велике значення мають емоції, адже вони повністю належать до почуттєвої сфери, проходять через психіку людини і саме від цієї сфери залежить сприймання тих чи інших цінностей або відмова від них. Людину не можна примусити бути моральною – потрібно її переконати, пропустити знання через її емоції, почуття, психіку, через свідомість з тим, щоб висловлені моральні цінності стали її власним надбанням.

Знання та емоції, тобто когнітивно-почуттєвий фон, закріплюються у вправлянні, досвіді, діяльності різних форм і видів, через які вихованці не лише пізнають, а й оволодівають красою духовного життя, побудованого на засадах моральних цінностей. Забезпечити духовне життя дітей можна лише тоді, коли вони в творчій діяльності використовуватимуть свої емоційні, інтелектуальні й фізичні сили.

У процесі формування духовності засобами моральних християнських цінностей доцільно широко використовувати через безпосередній виховний вплив вихователя на дітей настанови, нагадування, попередження, переконання, пораду, прохання, похвалу (схвалення), оцінювання, погрозу, як виховні впливи і спонуки (За П. Юркевичем).

Серед методів і форм духовного формування одне з провідних місць належить активним формам і методам (ситуаційно-рольові ігри, соціограми, метод аналізу соціальних ситуацій з морально-етичним характером, ігри-

драматизації тощо), які дають дітям можливість предметно, безпосередньо й емоційно бути в ситуації морального вибору та морального пошуку.

Особливе місце посідають форми й методи, які залучають дітей до художньо-музичного, мистецького світу християнських цінностей, де поєднуються традиційні методи з художньою діяльністю самих дітей – живописом, ліпленням, декоративно-прикладним мистецтвом, музикуванням, драматизацією тощо. Крім цих методів, доцільно використовувати й традиційні бесіди, лекції, семінари, роботи з книгою тощо.

Одним з напрямів залучення дітей до християнських цінностей може бути краєзнавча та екскурсійно-пошукова робота, яка знайомить їх з досвідом і традиціями адаптації християнських моральних цінностей до культури рідного краю. Результативність застосування інтегрованого підходу, різноманітних виховних форм, методів і впливів великою мірою залежить від того, наскільки вони відповідатимуть індивідуальним і віковим особливостям дітей, задовольнятимуть їхні духовні потреби, викликатимуть відповідну мотивацію і стимулюватимуть саморозвиток і самовиховання дитини, спонукатимуть до морального вдосконалення.

7. Основні шляхи реалізації концепції

Формування духовності особистості через християнські моральні цінності покладається на позашкільні освітні заклади, що належать до Міністерства освіти та науки України, клуби, різні громадські центри, бібліотеки, громадські організації. До них долучаються засоби масової інформації: газети, журнали, радіо. Велика роль відводиться батькам, які першими традиційно формують моральні орієнтації дитини на основі християнської етики та народної моралі.

Ефективність залучення дітей і молоді до культурних надбань християнської етики залежатиме від успішної реалізації всіх її складових, а саме:

- проведення наукових і практичних конференцій, семінарів, круглих столів з цієї проблематики;
- проведення досліджень у галузі християнської культури як цивілізаційного феномена;
- вивчення і врахування позитивного досвіду зарубіжних виховних програм;
- наукова підтримка й науковий супровід діяльності дитячих і молодіжних організацій з позитивною, конструктивною програмою;
- розробка й впровадження програм, спрямованих на соціалізацію і моралізацію дітей з девіантною поведінкою;

- участь у підготовці телевізійних програм з питань моралі, етики, народної культури;
- розробка і впровадження нових методик та інноваційних технологій;
- науково-методичне забезпечення підготовки вчителів, працівників позашкільних закладів, соціальних працівників до роботи над цими проблемами;
- участь у розробці й виданні програм, методичних матеріалів;
- участь у роботі з батьками для підвищення ролі родинного виховання в цій галузі.

Шлях освіти. – 2002. – № 4. – С. 13–19.

2004

Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні*

1. Мета і завдання Програми

Морально-духовне становлення дітей і учнівської молоді, їх підготовка до активної, творчої, соціально значущої, сповненої особистісного смислу життєдіяльності, є найважливішою складовою розвитку суспільства та держави. Напрямами державної політики в галузі виховання стали принципи гуманістичної педагогіки, сформульовані в Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про дошкільну освіту», «Про позашкільну освіту», «Про професійно-технічну освіту», Національній доктрині розвитку освіти, Конвенції ООН про права дитини. Закладена в них методологія виховання надає пріоритет розвиненій особистості, її життєвому й

* Документ підготовлено авторським колективом, до складу якого ввійшли: *І. Д. Бех, дійсний член АПН України, доктор психологічних наук, професор; Т. Ф. Алексєнко, кандидат педагогічних наук; Г. О. Балл, доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент АПН України; О. М. Докукіна, кандидат педагогічних наук; І. Г. Єрмаков, кандидат педагогічних наук.; Д. О. Закатнов, кандидат педагогічних наук; М. Д. Зубалій, кандидат педагогічних наук; Л. В. Канишевська, кандидат педагогічних наук; С. В. Кириленко, завідділу виховної роботи та захисту прав дитини НМЦ середньої освіти МОН України; О. Л. Кононко, доктор психологічних наук, професор; В. В. Мачуський, кандидат педагогічних наук; Н. С. Миропольська, доктор педагогічних наук; А. О. Молчанова, кандидат педагогічних наук; В. М. Оржеховська, доктор педагогічних наук; Р. М. Охрімчук, кандидат педагогічних наук; В. Г. Постовий, кандидат педагогічних наук; Н. А. Пустовіт, кандидат педагогічних наук; К. І. Чорна, кандидат педагогічних наук; П. М. Щербань, кандидат педагогічних наук.*

Програму схвалено Президією Академії педагогічних наук України (протокол № 1-7/6-98 від 1 липня 2004 р.).

Текст подано в скороченому вигляді.

професійному самовизначенню, самореалізації, життєтворчості відповідно до національних цінностей та в контексті ідеї інтеграції Української держави в європейський простір.

Розробка й прийняття Національної програми виховання дітей і учнівської молоді в Україні є важливою і дієвою науковою основою реалізації державної політики у сфері освіти; вона визначає стратегію виховання підростаючого покоління в умовах становлення громадянського суспільства в незалежній Україні. Програму спрямовано на реалізацію соціальної функції виховання – забезпечення наступності духовного і морального досвіду поколінь, підготовки особистості до успішної життєдіяльності.

Мета Програми полягає у визначенні сучасних теоретичних засад виховання (мети, принципів, основних напрямів, змісту, технологій), науково-методичних, організаційних, кадрових, інформаційних умов розвитку виховних систем; сприянні підвищенню ефективності виховної діяльності.

Метою Програми також є створення організаційних, методичних, кадрових, ресурсних та інших умов, які забезпечують інтенсифікацію виховної діяльності, привертають увагу органів державної влади до виховання особистості в сучасній Україні, сприяють виробленню відповідної політики, підвищенню суспільного статусу виховання в освітніх закладах, оновленню виховних технологій на основі вітчизняних традицій і сучасного світового досвіду, забезпеченню цілісності та різноманітності виховного простору в державі, гармонізації сімейного і суспільного виховання.

Програма є стратегічним нормативним документом, який відкриває широкі можливості навчальним закладам різних типів, управлінням освіти різних рівнів для розробки системи заходів, що відповідають культурологічним орієнтаціям, етнічним особливостям, специфіці, профілю й типу організації-розробника і є актуальними в конкретних соціально-економічних умовах регіону.

Завдання Програми:

- підвищити статус виховання в українському суспільстві та системі освіти;
- зміцнити й розвинути виховні функції навчальних закладів, розширити склад суб'єктів виховання, посилити координацію їхніх зусиль;
- ефективніше використовувати національні традиції, сучасний педагогічний досвід і дослідження сучасної психолого-педагогічної науки у сфері виховання;

- зорієнтувати виховні системи на визнання пріоритету морально-духовного розвитку особистості;
- забезпечити взаємодію системи освіти з усіма соціальними інститутами;
- підтримувати розвиток регіональних і місцевих систем виховання, що враховують територіальні, соціальні та національні особливості;
- розвивати демократичний стиль керівництва виховним процесом;
- формувати шанобливе ставлення до зростаючої особистості відповідно до Конвенції ООН про права дитини;
- посилити роль сім'ї у вихованні дітей, зміцнити її взаємодію з навчальними закладами;
- забезпечувати науково обґрунтовану допомогу сім'ї у розв'язанні виховних проблем, психолого-педагогічну просвіту батьків;
- відродити на нових теоретичних засадах систему позакласного та позашкільного виховання дітей і учнівської молоді;
- сприяти розвитку дитячих і молодіжних громадських організацій як центрів самореалізації особистості;
- актуалізувати важливість психолого-педагогічної та медико-соціальної реабілітації дітей і учнівської молоді;
- спрямувати зусилля на підвищення професійної компетентності педагогів у здійсненні процесу виховання;
- окреслити напрями співпраці із засобами масової інформації;
- сприяти подальшій демократизації державного управління процесом виховання.

2. Особливості сучасної соціокультурної ситуації виховання дітей та учнівської молоді в Україні

Становлення української державності, побудова громадянського суспільства, інтеграція України в світове та європейське співтовариство передбачають орієнтацію на Людину, її духовну культуру і визначають основні напрями модернізації навчально-виховного процесу. В основу національної системи виховання покладено національну ідею як консолідуючий чинник розвитку суспільства і нації в цілому. Форми і методи виховання спираються на народні традиції, кращі надбання національної та світової педагогіки і психології.

Ідеалом виховання виступає різнобічно та гармонійно розвинена, національно свідома, високоосвічена, життєво компетентна, творча особистість, здатна до саморозвитку і самовдосконалення. У сучасній соціокультурній ситуації головною домінантою виховання є формування в

особистості ціннісного ставлення до навколишньої дійсності та самої себе, активної за формою та моральної за змістом життєвої позиції.

Позитивні процеси, що відбуваються в Україні, пов'язані перш за все із стабілізацією суспільного життя, соціально-економічного становища громадян, модернізацією освіти, гуманізацією навчального процесу, посиленням його виховного потенціалу. Суттєво зріс інтерес до проблем дітей та учнівської молоді, навчальні заклади стали відкритими для батьків, громадських організацій; розширилося коло суб'єктів виховного впливу, набули узгодженості їхні дії; проводяться масові заходи, спрямовані на активізацію моральної позиції дітей та учнівської молоді, виховання в них активного творчого ставлення до життя.

В Україні створено передумови для оновлення змісту й технологій виховання, формування гуманістичних цінностей та зразків громадянської позиції, виконання освітою своєї виховної, культурологічної місії. Живається погляд на виховання як процес подолання негативних тенденцій в розвитку особистості та засіб перевиховання, сприйняття вихованця лише як об'єкта виховних впливів. На зміну йому приходить розуміння виховання як процесу залучення особистості до створеної людством системи цінностей, окультурення її життя, сприяння становленню її сутнісних сил, творчої активності.

Сьогодні сформоване соціальне замовлення на ефективні виховні системи й технології. Розвивається інфраструктура дитячого відпочинку. Зростає увага до виховання засобами музеїв, театральної педагогіки, дитячого та юнацького спорту. Підвищується соціальний статус педагогічних працівників. Поліпшується оснащення навчальних закладів сучасними технічними засобами і знаряддями. Створюються реальні умови для прояву творчих здібностей молодих людей. Сучасні діти добре проінформовані щодо процесів, які відбуваються в різних сферах науки, техніки, соціального життя; динамічно оволодівають сучасними комунікаційними технологіями.

Усе це створює сприятливі умови для розвитку виховання як пріоритетної сфери соціального життя країни, для підвищення її статусу та потенціалу, досягнення якісно нових результатів у духовно-моральному, громадянському, трудовому, художньо-естетичному, екологічному вихованні дітей та учнівської молоді.

Водночас соціальний фон виховання дітей та учнівської молоді залишається недостатньо сприятливим, що обумовлено як негативними тенденціями розвитку цивілізації в цілому, так і станом українського соціуму.

Поглиблення кризи сім'ї знижує її виховний потенціал; інтенсивна інформатизація суспільства кардинально перебудовує простір дитинства, впливає на психологію взаємодії особистості з оточуючим світом. Глобальні екологічні проблеми, міжнаціональні конфлікти, загострення суперечностей на релігійному ґрунті, хвиля тероризму – все це посилює навантаження на психіку зростаючої особистості, деформує її духовну сферу, утруднює позитивну соціалізацію. Зростає кількість дітей, які зазнають фізичного насильства, у тому числі вдома; дуже поширені алкогольні традиції, авторитарний стиль спілкування в сім'ї. Недостатньою залишається педагогічна культура батьків, високими – показники соціального сирітства. Все більшого поширення у дитячому середовищі набувають жебрацтво, бродяжництво, проституція.

Зміни суспільного життя позначаються на умовах життєдіяльності людей, їх залучення у соціальні процеси, виховному потенціалі середовища, можливостях, способах і формах передачі соціального досвіду підростаючому поколінню. Вони негативно впливають на систему ціннісних орієнтацій, світогляд і життєві пріоритети громадян. Сім'я і школа, основні інститути соціалізації та виховання дитини, виявляються неспроможними узгоджено відповісти на запитання про призначення людини в нових умовах життя. Це призводить до зниження авторитету батьків та педагогів в середовищі дітей і молоді. Соціальна стратифікація негативно позначилася на міцності сім'ї, засадах сімейного виховання, можливостях здійснення соціального контролю за дитиною з боку сім'ї та суспільних інститутів. Соціальний досвід сучасних дітей та учнівської молоді є недостатньо конструктивним, часто базується на культі сили, грошей, споживацькому ставленні до життя. Такий досвід значною мірою формується під впливом проблемного поля, створеного засобами масової інформації.

Книжкова дитяча продукція виявляється недоступною для соціально незахищених верств населення. Зростає соціальна роль бібліотечної мережі, яка володіє фізично зношеним фондом. Втрачене культурне сприйняття театрального мистецтва, репертуарна політика не сприяє гуманістичній спрямованості виховання. Мистецтво все більш стає засобом релаксації. Основне місце в дозвіллі учнівської молоді посідає комп'ютер. У цілому він позитивно впливає на академічну успішність учнів, проте незбалансоване віртуальне спілкування з ним розвиває в особистості опосередковане сприйняття світу, руйнує інтуїцію, формує ситуацію відчуження від етнічного коріння. Надзвичайно низькою є кількість дитячих передач, на українському телебаченні домінують сцени насильства та еротики. Зруйновано систему кінопрокату, мережу дитячих кінотеатрів.

Незважаючи на зростання суспільної активності дітей і молоді, участь підлітків у соціально значущій діяльності залишається недостатньою. Навчальні заклади не повною мірою використовують нові форми реалізації виховного потенціалу дитячого і молодіжного руху. Практично не знижується кількість правопорушень неповнолітніх. Тривогу викликає зловживання учнівською молоддю алкоголем, наркотичними засобами, психотропними речовинами. Залишається незадовільним кадрове забезпечення виховного процесу. Введення до штатних розписів навчальних закладів посад психологів і соціальних педагогів відбувається повільно.

Сучасне виховання має відігравати випереджальну роль в демократичному процесі, ставати засобом відродження національної культури, припинення морально-духовної деградації, стимулом пробудження таких якостей, як совість, патріотизм, людяність, почуття власної гідності, творча ініціатива, підприємливість тощо; гарантом громадянського миру і злагоди в суспільстві. З огляду на це діяльність всіх інститутів соціалізації мусить будуватися так, щоб сприяти становленню особистості як творця і проектувальника власного життя, гармонізації та гуманізації відносин між нею та довкіллям.

[...]

4. Мета, завдання та принципи виховання

Метою виховання є становлення громадянина України, патріота своєї країни, готового самовіддано розбудувати її як суверенну, незалежну, демократичну, правову і соціальну державу, здатного виявляти національну гідність, знати свої обов'язки і права, цивілізовано відстоювати їх, сприяти громадянському миру і злагоді в суспільстві, поводитися компетентно, бути конкурентоспроможним, успішно самореалізуватися в соціумі як громадянин, сім'янин, професіонал, носій культури.

Мета виховання конкретизується через систему таких виховних завдань:

- забезпечення сприятливих умов для самореалізації особистості відповідно до її інтересів та суспільних вимог;
- реалізація індивідуального підходу до особистості, відмова від уніфікації в процесі виховання, від орієнтації на «усередненого» вихованця;
- сприяння набуттю дітьми та учнівською молоддю соціального досвіду, успадкуванню ними духовних надбань українського народу;
- виховання національної свідомості, любові до рідної землі, родини, свого народу, держави;
- формування мовної культури, оволодіння і вживання української мови як духовного коду нації;

- забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до батьків, старших за себе, турбота про молодших і хворих;
- виховання правової культури, поваги до Конституції, Законів України, державної символіки;
- культивування кращих рис української ментальності – працелюбності, свободи, зв'язку із природою, поваги до жінки, толерантності;
- формування почуття господаря: господарської відповідальності, підприємливості, ініціативності, свідомого ставлення до життя в умовах ринкових відносин;
- охорона й зміцнення фізичного, психічного та духовного здоров'я;
- забезпечення базової культури, розвиток естетичних потреб і почуттів;
- формування екологічної культури, гармонізація відносин особистості з природою;
- спонування зростаючої особистості до протидії проявам аморальності, правопорушенням, бездуховності, антигромадській діяльності.

Основними принципами виховання є:

- принцип національної спрямованості виховання, який передбачає формування у дітей та учнівської молоді національної самосвідомості, любові до рідної землі, свого народу, шанобливого ставлення до його культури; здатності зберігати свою національну ідентичність, пишатися приналежністю до українського народу, брати участь у розбудові та захисті своєї держави;
- принцип культуровідповідності. Базуючись на набутому впродовж історії морально-етичному досвіді людства, вихованець і педагог стикаються з проблемами, розв'язання яких потребує творчого підходу. Проблематизація моральної культури є джерелом особистісного розвитку дитини, умовою привласнення нею загальнокультурних надбань. Виховання здійснюється як культуротворчий процес, спрямований на формування базової культури особистості;
- принцип гуманізації виховного процесу означає, що вихователь зосереджує увагу на дитині як вищій цінності, враховує її вікові та індивідуальні особливості і можливості, не форсує її розвитку, спонукає до самостійності, задовольняє базові потреби дитини (у розумінні, визнанні, прийнятті, справедливому ставленні до неї); виробляє індивідуальну програму її розвитку; стимулює свідоме ставлення до своєї поведінки, діяльності, життєвих виборів;

– принцип суб'єкт-суб'єктної взаємодії передбачає, що учасники виховного процесу виступають рівноправними партнерами у процесі спілкування, беруть до уваги точку зору один одного, визнають право на її відмінність від власної, узгоджують свої позиції. Вихователь уникає жорстких приписів, не ставиться до вихованця як до пасивного об'єкта своїх впливів; рахується з його психічним станом, життєвим досвідом, системою звичок та цінностей; вдається до продуктивних виховних дій; виявляє професійну творчість та індивідуальність;

– принцип цілісності означає, що виховання організовується як системний педагогічний процес, спрямований на гармонійний та різнобічний розвиток особистості, на формування в неї цілісної картини світу; передбачає забезпечення наступності напрямів та етапів виховної роботи на різних освітніх рівнях; охоплює всі сфери життєдіяльності дітей та учнівської молоді; здійснюється в різних соціальних інститутах, у навчальній та позанавчальній діяльності;

– акмеологічний принцип потребує від вихователя орієнтації виховного процесу на найвищі морально-духовні досягнення й потенційні можливості вихованця; створення умов для досягнення життєвого успіху особистості, розвитку її індивідуальних здібностей. Напрями виховної роботи втілюються у відповідних результатах – міцно й органічно засвоєних загальнолюдських і національних цінностях, стратегії життя, яка передбачає постійний рух до здійснення нових, соціально значущих задумів;

– принцип особистісної орієнтації означає, що загальні закони психічного розвитку проявляються у кожній дитини своєрідно і неповторно. Педагог культивує у зростаючої особистості почуття самоцінності, впевненості у собі, визнає її право на вільний розвиток та реалізацію своїх здібностей; надає їй право почуватися індивідуальністю; спрямовує зусилля на розвиток світогляду, самосвідомості, культури потреб, емоційної сприйнятливості, відповідальної поведінки;

– принцип життєвої смислотворчої самодіяльності передбачає становлення особистості як творця і проектувальника свого життя, який уміє приймати самостійні рішення і нести за них відповідальність, повноцінно жити й активно діяти у динамічних життєвих умовах, постійно самовдосконалюватися, адекватно і гнучко реагувати на соціальні зміни;

– принцип полікультурності передбачає інтегрованість української культури у європейський та світовий простір, створення для цього необхідних передумов: формування у дітей та учнівської молоді відкритості, толерантного ставлення до відмінних від національних ідей, цінностей, до культури, мистецтва, вірування інших народів; здатності диференціювати

спільне й відмінне в різних культурах, сприймати українську культуру як невід'ємну складову культури загальнолюдської;

– принцип технологізації передбачає послідовні науково обґрунтовані дії педагога у виховному процесі та відповідно організовані ним дії вихованців, підпорядковані досягненню спеціально спроектованої системи виховних цілей, що узгоджуються з психологічними механізмами розвитку особистості. Побудований таким чином виховний процес має ознаки проєктивності і гарантує позитивну розвивальну динаміку;

– принцип соціальної відповідності обумовлює необхідність узгодженості змісту і методів виховання реальній соціальній ситуації, в якій організовується виховний процес. Завдання виховання зорієнтовані на реальні соціально-економічні умови і передбачають формування у дітей готовності до ефективного розв'язання життєвих проблем. Умовами реалізації даного принципу є: взаємозв'язок виховних завдань і завдань соціального розвитку демократичного суспільства; координація взаємодії соціальних інститутів, які впливають на особистість; забезпечення комплексу соціально-педагогічної допомоги і захисту дітей; орієнтація педагогічного процесу на реальні можливості соціуму, врахування його найрізноманітніших чинників;

– принцип превентивності вимагає, щоб виховні впливи держави, усіх виховних інститутів, враховуючи інтереси особистості та суспільства, спрямовувалися на профілактику негативних проявів поведінки дітей та учнівської молоді, на допомогу та їх захист, вироблення імунітету до негативних впливів соціального середовища. При цьому має забезпечуватися система заходів економічного, правового, психолого-педагогічного, соціально-медичного, інформаційно-освітнього характеру, спрямована на формування позитивних соціальних настанов, запобігання вживанню наркотичних речовин, різних проявів деструктивної поведінки, відвернення суїцидів та формування навичок здорового способу життя, культури статевих стосунків.

Указані принципи складають певну систему, вони є важливою складовою і взаємопов'язані з іншими. Їх органічне поєднання виступає запорукою ефективності виховного процесу.

5. Виховний потенціал навчального процесу

Умовою повноцінного становлення особистості виступає доцільно організований навчальний процес. Виховання і навчання є двома взаємопов'язаними сторонами єдиного педагогічного процесу, які доповнюють одна одну. Виховання як діяльність спрямоване, передусім, на формування мотиваційно-ціннісної сфери особистості, має узгоджуватися з

навчанням як процесом збагачення пізнавальних можливостей особистості. Єдність виховання і навчання обумовлена спрямованістю обох процесів на формування соціальної зрілості особистості, реалізацію її творчих здібностей.

Освітній процес організовується таким чином, щоб питома вага навчальної інформації про навколишній світ гармонійно поєднувалася з інформацією, пов'язаною з особистісним становленням, з процесом удосконалення моральної свідомості й поведінки дітей та учнівської молоді.

Доцільно організоване за змістом і формою навчання містить у собі потужний виховний потенціал: вводить особистість у світ світоглядних ідей, формує соціальні настанови та ціннісні орієнтації, розвиває гуманістичну спрямованість особистості, її духовні та матеріальні потреби: ознайомлює із зразками моральної поведінки, з формами спільної діяльності та спілкування особистості з колективом.

Доцільно організований і гуманістично спрямований виховний процес сприяє реалізації навчальних завдань – формуванню цілісної картини світу, збагаченню морального досвіду дитини, уявлень про зв'язок навколишнього світу і внутрішнього життя особистості.

Центральним механізмом формування конструктивної та гуманістично спрямованої педагогічної взаємодії виступає особистісне спілкування вихователя з вихованцем. Воно спрямовується на організацію продуктивної спільної діяльності, зближення ціннісно-сміслових позицій учасників діалогу.

Моральний розвиток особистості в процесі навчання, насамперед, пов'язується з оптимальним використанням навчального змісту. При цьому зміст навчальних курсів виступає як проекція духовної культури, а не як розчленовані на гуманітарний і природничо-науковий цикли предметів з виявленням міри морально розвивальних можливостей кожного.

Ідею навчального змісту як засобу морального розвитку учнів доцільно реалізовувати через створення особистісної форми у контексті організації навчальної діяльності розвиненої особистості.

За особистісної форми навчального предмета він подається як історія розвитку інтелектуальних і особистісних надбань творців певних культурних цінностей. При цьому ті чи інші ідеї, закономірності, поняття пропонуються не у формально-абстрактному вигляді, а через життя особистостей – творців цих культурних здобутків. Учень, вступаючи у спілкування з конкретною історичною постаттю, за відповідного педагогічного керівництва оволодіває, разом із науковими знаннями та вміннями, системою морально-духовних цінностей.

Педагог, як розвинена особистість, постійно здійснюючи виховуючий діалог засобами морально збагаченого знання, культивує міжособистісну навчальну взаємодію з учнями, ставиться до них справедливо, поважає особистість кожного, незалежно від навчальних невдач чи вчинкових прорахунків; виявляє почуття любові до них, поступово виховує відповідне емоційне переживання щодо тієї чи іншої особи. У процесі особистісно-комунікативної взаємодії вихователь і вихованець спільно вирішують моральні завдання, мета яких – свідоме прийняття зростаючою особистістю певних морально-духовних цінностей, її самовдосконалення.

Високим виховним потенціалом володіє колектив однолітків. Унікальні виховні можливості такого колективу виявляються у блокуванні агресивних проявів вихованців, в емоційному захисті особистості, у створенні вихованцю простору для самореалізації, у сприянні особистісної ідентичності, у презентації себе іншим. Педагог, враховуючи цей фактор, інтенсивно впроваджує різні варіанти спільної навчальної діяльності однолітків: від постановки спільних завдань і знаходження способів їх вирішення до взаємодопомоги у закріпленні способів дій, взаємоконтролю і взаємооцінки.

Дієвим засобом виховання особистості в навчальному процесі виступає цілеспрямоване створення ситуацій, за яких в учнів виникає стійка орієнтація на продуктивні діяльнісні чи поведінкові взаємини. Вони виникають за умови глибокого і різнобічного пізнання учнем однолітка як особистості з усією різноманітністю й індивідуальністю його схильностей, очікувань, почуттів та інтересів. Пізнання цих складових внутрішнього світу дитини відбувається у контексті її навчальної діяльності. Систематичне вправління учнів у такому підході до пізнання й оцінювання один одного та в особистісній взаємодопомозі призводить до виникнення у них спрямованості на іншу людину як значущу особистість.

Діяльність учасників навчального процесу, що так організований, спрямовується на забезпечення сприятливих умов різнобічного та гармонійного розвитку особистості, її соціально-педагогічної підтримки, зміцнення фізичного й психологічного здоров'я, реалізації творчого потенціалу, формування ціннісного ставлення до світу та до самої себе.

6. Зміст виховання

Сучасний зміст виховання в Україні складає науково обґрунтована система загальнокультурних і національних цінностей та відповідна сукупність соціально значущих якостей особистості, що характеризують її ставлення до суспільства і держави, інших людей, самої себе, праці, природи, мистецтва. Система цінностей і якостей особистості розвивається і

виявляється через її власні ставлення. Цей процес передбачає поєднання інтересів особистості – вільного саморозвитку і збереження своєї індивідуальності; суспільства – саморозвиток особистості має здійснюватися на моральній основі; держави, нації – діти мають зростати національно свідомими громадянами, патріотами, здатними забезпечити країні гідне місце у цивілізованому світі.

Ціннісне ставлення особистості до суспільства і держави виявляється у таких якостях, як патріотизм, національна самосвідомість, правосвідомість, політична культура та культура міжетнічних стосунків.

Патріотизм є проявом особистістю любові до свого народу, поваги до українських традицій, відчуття своєї належності до України, усвідомлення спільності власної долі з долею Батьківщини, досконале володіння українською мовою.

Національна самосвідомість охоплює особисту ідентифікацію із своєю нацією, віру в її духовні сили та майбутнє; волю до праці на користь народу; вміння осмислювати моральні та культурні цінності, історію, звичаї, обряди, символіку; систему вчинків, які мотивуються любов'ю, вірою, волею, осмисленням відповідальності перед своєю нацією.

Розвинена правосвідомість виявляється в усвідомленні особистістю своїх прав, свобод, обов'язків, свідомому ставленні до законів та державної влади.

Політична культура охоплює формування політичної компетентності, лояльного й водночас вимогливого ставлення громадян до держави, її установ, органів влади; здатність брати активну участь у політичному житті України.

Культура міжетнічних відносин передбачає наявність у дітей та учнівської молоді полікультурної компетентності, поваги до прав людини; інтересу до представників інших народів; толерантне ставлення до їх цінностей, традицій, мови, вірувань; вміння йти на компроміси з різними етнічними та релігійними групами заради соціального миру.

Реалізація мети і завдань виховання ціннісного ставлення до суспільства й держави передбачає орієнтацію на особистість як прогресивну систему ціннісних стосунків.

У дошкільному та молодшому шкільному віці важливо формувати здатність дитини пізнавати себе як члена сім'ї, родини, дитячого угруповання; як учня, жителя міста чи села; виховувати у неї любов до рідного дому, школи, вулиці, своєї країни, її природи, рідного слова, побуту, традицій.

У підлітковому віці виховується духовно осмислений, рефлексивний патріотизм, який поєднує любов до свого народу, нації, Батьківщини з почуттям поваги до інших народів, своїх і чужих прав та свобод.

У старшому шкільному віці пріоритетними рисами ціннісного ставлення до Батьківщини є відповідальність і дієвість. Старшокласники не лише ідентифікують себе з українським народом, а й прагнуть жити в Україні, пов'язати з нею свою долю, служити Вітчизні на шляху її становлення як суверенної і незалежної, демократичної, правової і соціальної держави; працювати на її благо, захищати її; поважати Конституцію України і виконувати норми Законів; дбайливо ставитися до етно-етичної культури народу України; володіти рідною та державною мовою; визнавати пріоритети прав людини, поважати свободу, демократію, справедливість.

Ціннісне ставлення до людей виявляється в моральній активності особистості, прояві чуйності, чесності, правдивості, працелюбності, справедливості, гідності, милосердя, толерантності, совісті, миролюбності, доброзичливості, готовності допомогти іншим, обов'язковості, добросовісності, ввічливості, делікатності, тактовності; вмінні працювати з іншими; здатності прощати і просити пробачення, протистояти проявам несправедливості, жорстокості. Показником моральної вихованості особистості виступає єдність моральної свідомості та поведінки, єдність слова і діла, наявність активної за формою та моральної за змістом життєвої позиції.

Характер ставлення особистості до соціального довкілля змінюється з віком. У старшому дошкільному та молодшому шкільному віці дитина оволодіває елементарним умінням та навичками підтримки, збереження міжособистісної злагоди, запобігання і мирного розв'язування конфліктів; здатністю брати до уваги думку товаришів і опонентів; орієнтацією на дорослого як носія суспільних еталонів та морального арбітра.

У підлітковому віці зростає цінність дружби з однолітками, відбуваються емансипація від безпосереднього впливу дорослих, розширюється сфера соціального спілкування, засвоюються соціальні цінності, формуються соціальні мотиви поведінки, виникає критичне ставлення як регулятор поведінки.

В юнацькому віці збільшується кількість виконуваних старшокласником соціальних ролей, зростають вимоги до відповідальності за дії та вчинки, формуються мотиви самовизначення, вдосконалюється вміння керуватися свідомо поставленою метою, зростає роль самостійних форм діяльності; формуються ціннісні орієнтації на суспільну активність.

Ціннісне ставлення до себе виступає важливою умовою сформованості у дітей та учнівської молоді активної життєвої позиції і передбачає сформованість у зростаючої особистості вміння цінувати себе як носія фізичних, духовно-душевних та соціальних сил.

Ціннісне ставлення до свого фізичного «Я» характеризує вміння особистості позитивно оцінювати свою зовнішність, тілобудову, поставу, розвиток рухових здібностей, фізичну витривалість, високу працездатність, функціональну спроможність, швидке відновлення сил після фізичного навантаження, статеву належність, гігієнічні навички, корисні звички, стан свого здоров'я, турботу про безпеку власної життєдіяльності, здоровий спосіб життя, активний відпочинок, вольові риси особистості.

Процес формування ціннісного ставлення до власного здоров'я та здорового способу життя передбачає врахування вікових особливостей вихованців. Основним завданням виховання дошкільників та молодших учнів є формування у них уявлень про здоров'я, здоровий спосіб життя, руховий режим, корисні звички, особисту гігієну, правильну поставу, загартування, регулярні заняття фізичними вправами, фізичні навантаження, розвиток фізичних якостей.

Основними завданнями виховання учнів середнього шкільного віку є формування свідомого ставлення до власного здоров'я та здорового способу життя, розвиток зібраності, фізичної готовності до навчання, володіння рухами, задоволення особистою фізичною підготовленістю, вміння цікаво проводити вільний час; формування високої рухової активності, позитивних звичок.

Основним завданням фізичного виховання учнів старшого шкільного віку є формування умінь і навичок зміцнення власного здоров'я, вміння вести здоровий спосіб життя, розвивати свої фізичні якості, запобігати шкідливим звичкам, дотримуватися оптимального рухового режиму, повноцінно відпочивати, самостійно займатися фізичними вправами.

Ціннісне ставлення до свого психічного «Я» передбачає виховання в дітей та учнівської молоді культури пізнання власного внутрішнього світу – думок, переживань, станів, намірів, прагнень, цілей, життєвих перспектив, ідеалів, цінностей, ставлень. Важливо навчити зростаючу особистість приймати себе такою, якою вона є, орієнтуватися у своїх позитивних і негативних якостях, сприяти формуванню у неї реалістичної Я-концепції, готовності та здатності до самовдосконалення, конструктивної самокритичності. У дошкільному та молодшому шкільному віці основним завданням є виховання у дітей інтересу до свого внутрішнього життя, здатності концентрувати на ньому свою увагу; у підлітковому віці в учнів

виховується вміння спостерігати за собою, аналізувати перебіг своїх думок і переживань, зіставляти з ними свої вчинки; у старшому шкільному віці актуалізується виховання самоповаги, звички адекватно оцінювати власні стани, настрої, мрії, плани, стратегії, вміння регулювати їх.

Виховуючи зростаючу особистість, педагог бере до уваги, що її ціннісне ставлення до свого соціального «Я» виявляється у здатності орієнтуватися у нових умовах життя, пристосовуватися і конструктивно на них впливати; у визначенні свого статусу в соціальній групі, налагодженні спільної праці з дорослими та однолітками, вмінні запобігати конфліктам, виходити із них з найменшими втратами; справедливому і людяному поведінню стосовно партнерів у спілкуванні.

Характер ціннісного ставлення особистості до свого соціального «Я» суттєво змінюється з віком. У дошкільному віці актуальними завданнями соціального розвитку є гармонізація процесів адаптації та первинної соціалізації, формування комунікативних навичок, виховання елементарних форм відповідальної поведінки особистості. Організуючи процес виховання, педагог враховує, що у молодшому шкільному віці розвивається рефлексія, формується вміння оцінювати себе як предмет змін. У підлітковому віці інтенсивно розвивається прагнення до самоствердження, з'являється хворобливе переживання неспіху, зростає роль самооцінки в регуляції поведінки. В юнацькому віці актуалізується потреба у самовизначенні (у тому числі й професійному), оцінці своїх здібностей і можливостей; виникає свідоме ставлення до визначення сенсу життя та свого місця у ньому. У процесі виховання педагог бере до уваги вікові особливості соціального розвитку особистості.

Ціннісне ставлення до природи формується у процесі екологічного виховання і виявляється у таких ознаках: усвідомлення цінності природи в житті людини, самоцінності природи; почуття особистої причетності до збереження природних багатств, відповідальності за них; здатність особистості гармонійно співіснувати з природою, поводитися компетентно, екологічно безпечно; критична оцінка споживацько-утилітарного ставлення до природи, яке призводить до порушення природної рівноваги, загострення екологічної кризи; вміння протистояти проявам такого ставлення доступними способами; активна участь у практичних природоохоронних заходах; здійснення природоохоронної діяльності з власної ініціативи; посилене екологічне просвітництво. Ціннісне ставлення до природи і сформована на його основі екологічна культура є обов'язковою умовою сталого розвитку суспільства, узгодження економічних, екологічних і соціальних чинників розвитку.

У виховному процесі треба врахувати, що ставлення вихованців до природи має специфічні вікові особливості.

Для дошкільного віку характерне прагматичне ставлення до природи, обумовлене бажанням привласнити об'єкти природи, які, водночас, сприймаються як суб'єкти, наділені власним внутрішнім світом. Учня початкової школи властиве непрагматичне ставлення до природи. Природні об'єкти сприймаються ними як «значущі інші», вони прагнуть до спілкування з ними. Ставлення до природи учнів основної школи характеризується суперечливістю. У молодшому і середньому підлітковому віці природа розглядається як об'єкт охорони, а не користі; ступінь психологічної близькості з об'єктами природи вищий, ніж з усіма «значущими іншими». У старшому підлітковому віці з'являється установка користі, однак прагматичні установки нерідко поєднуються з природоохоронними мотивами. Старшокласникам властиве сприйняття природи як об'єкта; ставлення до неї обумовлене більше естетичними мотивами, ніж настановами користі. У цьому віці остаточно складається структура ставлення до природи, властива дорослим. Під впливом виховання у старшокласників природа займає вищі позиції в ієрархії цінностей, ніж у дорослих.

Важливою складовою змісту виховання особистості є розвиток ціннісного ставлення до праці, яке передбачає усвідомлення дітьми та учнівською молоддю соціальної значущості праці, розвинену потребу в трудовій активності, ініціативність, схильність до підприємництва; розуміння економічних законів і проблем суспільства, шляхів їх розв'язання, готовність до творчої діяльності, конкурентоспроможності й самореалізації в умовах ринкових відносин, сформованість працелюбності й мобільності як базових якостей особистості. Трудове виховання є системою виховних впливів, мета яких полягає у морально-психологічній підготовці учнів до майбутньої професійної діяльності. Високий рівень її розвитку передбачає оволодіння особистістю загальними основами наукової організації праці, умінням визначати мету, розробляти реальний план її досягнення, організувати своє робоче місце, раціонально розподіляти сили і засоби з метою досягнення бажаного результату з мінімальними затратами, аналізувати процес і результат власних трудових зусиль, вносити необхідні корективи.

До основних виховних завдань початкової школи належать: формування в учнів уявлення про важливість праці для суспільства і для них самих, ознайомлення з різними видами праці, світом професій та якостями особистості, необхідними сучасному працівнику; культивування ставлення до навчання як до серйозної праці, що потребує значних зусиль; оволодіння

основами самообслуговування, ручної та художньої праці, навичками роботи на пришкольній ділянці, з благоустрою класної кімнати, школи, вулиці тощо. Трудове виховання учнів основної школи спрямовується на розвиток свідомого ставлення до праці, ознайомлення з працею людини у різних галузях економіки; формування вміння працювати у колективі, становлення професійних інтересів, формування реального образу «Я». Одним із результатів трудового виховання і професійної орієнтації на цьому етапі є вибір учнем напряду майбутньої трудової діяльності та профілю навчання у старшій школі. У підлітковому віці формується свідоме ставлення до власних інтересів, здібностей, суспільних цінностей, пов'язаних із вибором професії та свого місця у суспільстві; виховується ставлення до майбутньої професійної діяльності як засобу апробації власних сил, розкриття своїх можливостей, самореалізації, формування адекватного образу «Я»; систематизуються знання щодо сучасних професій та потреб суспільства. Головними завданнями навчально-виховної роботи із старшокласниками є формування у них здатності до усвідомленого вибору майбутньої професії, розвиток загальнотрудова і професійно важливих якостей особистості.

Специфічними формами трудового виховання є взаємодія загальноосвітніх і вищих навчальних закладів, спрямована на підготовку випускників шкіл до набуття професій, які вимагають вищої освіти; залучення до педагогічно доцільної та суспільно корисної продуктивної праці (участь у трудових об'єднаннях, шкільних малих підприємствах та кооперативах, самообслуговуванні тощо).

Ціннісне ставлення до мистецтва формується у процесі естетичного виховання і виявляється у відповідній ерудиції, широкому спектрі естетичних почуттів, діях і вчинках, пов'язаних із мистецтвом. Особистість, якій властиве таке ставлення, володіє системою елементарних мистецьких знань, адекватно сприймає художні твори, здатна збагнути і виявити власне ставлення до мистецтва, прагне та вміє здійснювати творчу діяльність у мистецькій сфері.

Естетичне виховання спрямовується на розвиток у зростаючій особистості здатності збагнути та виразити власне ставлення до мистецтва. Важливим є сприймання довкілля як естетичної цінності; ерудиція у галузі мистецтва (володіння системою елементарних мистецьких знань, понять, термінів, адекватне сприйняття художніх творів, творча діяльність у мистецькій сфері), власний погляд на світ, здатність радіти – як ознаки духовної зрілості.

Використовуючи мистецтво як основний чинник естетичного виховання, педагог враховує вікові особливості дітей: інтерес дошкільників

до різних видів мистецтва, вміння передавати свої життєві враження художніми образами, диференціювати твори за їхнім характером; відкритість учнів початкової школи до сприймання художніх творів, їхню емоційну мобільність та готовність з насолодою виконувати творчі завдання; концентрацію підлітків на пізнанні свого внутрішнього світу, а отже, використанні мистецтва як засобу духовного становлення, що проходить шлях від почуттєвого сприймання до осмислених естетичних дій; усвідомлення старшокласниками того факту, що мистецтво безпосередньо пов'язано з життям народу, з його культурою.

7. Технологія виховного процесу

Виховання є цілеспрямованим процесом, зміст та організація якого визначаються метою як очікуваним ідеальним результатом.

Діяльність педагога, спрямована на виховання зростаючої особистості – процедура технологічна, обумовлена необхідністю досягнення актуальних для певних життєвих обставин та особливостей вихованця цілей.

Мета виховання поетапно конкретизується, виділяються проміжні виховні цілі, проєктуються дії педагога й вихованців як суб'єктів життєдіяльності.

Технологія виховного процесу фіксує доцільні кроки учасників освітнього процесу, підпорядковується виховній меті. Технологічний підхід уможливує процес активізації, інтенсифікації, оптимізації виховної діяльності за умов збереження унікальності внутрішнього світу та індивідуального досвіду вихованців.

Технологія виховного процесу є послідовним розгортанням педагогічної діяльності та спілкування, спрямованих на досягнення конкретної виховної мети у педагогічній системі та її підструктурах. Спроба вихователя прищепити вихованцеві моральні норми, минаючи власну діяльність вихованця з оволодіння ними, підриває основи морального виховання особистості, а залучення дітей до самодіяльності перетворює їх на суб'єктів виховної діяльності. Педагог створює умови, за яких моральна цінність продукує рефлексивний процес, надає цінності високої значущості, особистісного смислу через емоційні переживання, емпатію.

Складовими виховних технологій є форми організації (індивідуальні, групові, колективні), методи як способи впливу на дітей та учнівську молодь, прийоми та засоби виховання. Виховні технології ґрунтуються не на механізмах зовнішнього підкріплення (заохочення, покарання тощо), а на рефлексивно-вольових механізмах (співпереживання, позитивне емоційне оцінювання), які апелюють, насамперед, до самосвідомості та творчого ставлення вихованців до суспільних норм і цінностей.

Сфера виховання є відкритою до пошуку альтернативних (відносно того, що вже стало традиційним) способів виховання. Вони асоціюються з новими моделями виховних систем шкіл, тими підходами до розв'язання виховних проблем, які вважаються інноваційними, прогресивними. Використання виховної технології є завжди вибором стратегії, принципів, системостворювальних чинників взаємодії вихователя і вихованців, а також вибором тактики та стилю виховної роботи з ними. Високий суб'єктивний компонент виховних технологій, пріоритет унікальності кожної особистості вимагає відповідального ставлення до технологізації виховного процесу, високого професіоналізму педагога.

До найбільш ефективних належать інтерактивні технології, з допомогою яких педагог у ході спілкування з вихованцем інтерпретує життєві події, впливає на конструювання ним своїх особистісних дій, сприяє активізації діяльності вихованця, вправляє його у самоконтролі та саморегуляції. У навчально-виховному процесі все ширше використовуються активні форми і методи роботи: тренінги, рольові ігри, мозкові штурми, диспути, дебати, аналіз ситуацій, різноманітні вправи тощо.

Використання інтерактивних технологій створює соціально-педагогічні умови, сприятливі для позитивних змін у знаннях, навичках і вчинках вихованців, їхньому ставленні до соціальних явищ, здоровому способі життя, правовому захисті; для активізації просвітницької роботи, запобігання негативним явищам у молодіжному середовищі через надання повноважень неповнолітнім, виявлення серед них позитивних лідерів, спонукування осіб з «груп ризику» до переорієнтації лідерських якостей з негативних на позитивні, підвищення їх соціальної компетентності у питаннях попередження та подолання негативних явищ, формування відповідальної поведінки. Ефективним є застосування інтерактивних технологій для профілактики наркоманії, ВІЛ/СНІДу та хвороб, що передаються статевим шляхом.

Впровадження інтерактивних технологій здійснюється за такими напрямками:

- у процесі викладання предметів гуманітарного та природничого циклів;
- у процесі позакласної, позашкільної виховної діяльності, у роботі з батьками;
- через загальноосвітні, позашкільні навчальні заклади, соціальні служби, спеціальні заклади;
- через взаємодію з дитячими і молодіжними громадськими організаціями;

- через діяльність органів учнівського самоврядування;
- через законодавчу політику у галузі освіти, охорони здоров'я, соціальної діяльності щодо виховної роботи з учнівською молоддю.

8. Виховання у різних соціальних інститутах

8.1. Родинно-сімейне виховання

Сім'я є основним соціальним інститутом, відповідальним за виховання зростаючої особистості. Особливість виховних впливів сім'ї полягає в емоційному характері взаємин її членів між собою та з дитиною, в переважанні інтимного спілкування над діловим, у тривалості життєвих зв'язків дитини з батьками. Сім'я покликана створити сприятливі умови для розвитку емоційного життя дитини, становлення в неї почуття самоцінності, впевненості у собі, компетентності у різних сферах життєдіяльності.

Виховання в сім'ї здійснюється завдяки застосуванню специфічних форм і методів впливу і спрямовується на особистісний розвиток дитини, її соціалізацію. У родині як першому мікросоціальному середовищі визначаються соціальний статус дитини, її права й обов'язки, виникає прихильність до рідних, закладається підґрунтя для становлення її світогляду і переконань, ціннісних орієнтацій, морально-етичних ідеалів, естетичного смаку, уподобань, соціальної поведінки, трудових навичок.

Усталеними цінностями сімейного життя є: гуманне ставлення до людей (добродушність, доброзичливість, піклування про молодших і старших членів сім'ї, бажання надавати допомогу слабим і хворим), працелюбність, поважне ставлення до праці людей та її результатів, демократичність відносин, гармонійність стосунків представників різних поколінь.

Важливим аспектом родинно-сімейного виховання є формування пошани до предків, дотримання народних звичаїв, збереження і збагачення традицій, посилення національно-ціннісних орієнтирів: національна свідомість та самосвідомість, любов до рідної землі, народу, відданість Україні; толерантне ставлення до всіх народів, що проживають в Україні; виховання мовної культури.

Сім'я виховує дітей і учнівську молодь на релігійних цінностях, які є універсальними моральними орієнтирами, невід'ємною частиною культури української сім'ї; тими гуманістичними засадами, значення і сутність яких розкриваються завдяки виховному впливу батьків на духовний світ дитини через її почуттєво-емоційну сферу.

Виховання громадянина у сім'ї здійснюється специфічними для родини формами і методами, в яких поєднується особистісний приклад батьків, усвідомлення і розуміння дітьми приналежності до рідної землі, держави,

сім'ї, роду; дотримання традицій і звичаїв, відповідальності за долю своєї країни, її збереження, розвиток, примноження добробуту. Виховання громадянина в сім'ї досягається розвитком патріотичних почуттів, знаннями Конституції України, Законів України, бажанням бути корисним своєї Батьківщині.

Устроєм свого життя сім'я запобігає негативному ставленню дітей до праці, проявам безвідповідальності і безгосподарності, порушенню трудової дисципліни, утриманству і лінощам, крадіжкам, невивченню суспільної і приватної власності, варварському, нецивілізованому ставленню до природних багатств. Сім'я забезпечує дітям повноцінний фізичний розвиток, міцне здоров'я, фізичну досконалість, привчає їх до свідомого ставлення і зміцнення свого здоров'я як необхідної умови підготовки до суспільно корисної праці, захисту Батьківщини.

Родина властивими їй засобами формує у дітей розуміння та особистісне ставлення до сенсу і мети життя, виховує толерантне ставлення до інших культур і традицій; розвиває моральні якості, спонукає дітей до самовдосконалення; залучає синів і доньок до мистецтва та світової культури; формує моральну свідомість через включення у педагогічно доцільне родинне спілкування, у життя, наповнене добродійними справами; виховує у дітей готовність до творчої праці в умовах ринкових відносин; формує дбайливе ставлення до суспільної і приватної власності, природних багатств, прагнення примножити їх власною працею.

Вплив сім'ї на виховання особистості залежить від вікових особливостей дитини. У молодшому шкільному віці батьки спрямовують свої зусилля на формування здатності дитини до емпатії, засвоєння нею морально-етичних правил поведінки, виховання базових якостей особистості, найпростіших форм соціальної компетентності. Важливу роль відіграють батьки у статевому та тендерному вихованні дітей підліткового віку, формуванні у дівчат цнотливості, дівочої гідності, вміння володіти своїми почуттями; у хлопців – чоловічої гордості, мужності, великодушності, поваги до жінок, готовності оберігати дівочу честь і гідність. У юнацькому віці особливу увагу батьки приділяють проблемі самовизначення особистості, розвитку її професійних інтересів, свідомому ставленню до життєвих виборів, активній за формою та моральній за змістом громадянській позиції.

Повноцінне виховання особистості у сім'ї потребує розв'язання державою ряду завдань:

– визначення пріоритету інтересів сім'ї як найважливішої складової демократичного суспільства, гаранту його стабільності та прогресу;

- створення сприятливих умов для зміцнення сім'ї, охорони прав матері та батька;
- матеріальне та моральне заохочення й підтримка материнства і батьківства;
- підтримка молододі сім'ї, забезпечення їй достатнього життєвого рівня;
- охорона дитинства; дотримання положень, заявлених Конвенцією ООН про права дитини.

[...]

8.4. Виховання у позашкільних навчальних закладах

Суттєву роль у вихованні відіграють позашкільні навчальні заклади, де задовольняються інтереси, індивідуальні запити дітей та учнівської молоді у сфері культури, мистецтва, наукових знань, техніки, природи, виробництва, життєвої практики; створюються сприятливі умови для розвитку творчої особистості.

Навчально-виховний процес у позашкільних навчальних закладах забезпечує:

- вільний розвиток особистості, розширення ступенів її самостійності;
- умови для здобуття знань, формування умінь і навичок відповідно до соціокультурних і освітніх потреб дітей, учнівської молоді;
- задоволення потреб у творчій самореалізації, професійному самовизначенні;
- формування ціннісного ставлення до суспільства і держави, людей, до себе, природи, мистецтва, праці;
- соціальний захист, організацію змістовного дозвілля відповідно до здібностей, обдаровань та стану здоров'я вихованців;
- розв'язання проблеми соціальної адаптації дітей і учнівської молоді до нових умов життя; становлення їх соціального досвіду.

У навчально-виховному процесі позашкільних навчальних закладів органічно поєднуються різні форми освітньої діяльності з організацією змістовного дозвілля вихованців. Це сприяє розв'язанню проблеми їх зайнятості у вільний від навчання час, створює підґрунтя для загальнонаукового та загальнокультурного розвитку, допрофесійної підготовки. Важливим аспектом виховної роботи позашкільних навчальних закладів є розвиток у дітей, учнівської молоді здатності вирішувати творчі завдання, вносити елементи новизни у процес і результати своєї діяльності. У сучасних умовах особливого значення набуває виховання у зростаючої

особистості морально-трудовак якостей, необхідних для життя і праці в ринкових умовах.

У системі позашкільних навчальних закладів виховання здійснюється за художньо-естетичним, туристсько-красназнавчим, еколого-натуралістичним, науково-технічним, дослідницько-експериментальним, фізкультурно-спортивним, військово-патріотичним, бібліотечно-бібліографічним, соціально-реабілітаційним, оздоровчим, гуманітарним напрямками. Вихованцями є діти різних вікових груп – від дошкільників до старшокласників.

Виховна діяльність з дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку здійснюється у гуртках та секціях загальнорозвиваючого характеру; спрямовується на виявлення здібностей, обдаровань, розвиток інтересів вихованців і має пропедевтичний характер. Пріоритетними є ігрові форми та методи виховної роботи.

Для учнів підліткового віку створюються диференційовані (за окремими галузями науки, техніки, мистецтва) гуртки та секції, які задовольняють освітні потреби, розвивають пізнавальні інтереси. У процесі творчої діяльності вихованці свідомо досягають поставленої мети, долають труднощі на шляху до неї. У них розвиваються морально-етичні, трудові, художньо-естетичні якості, виявляється інтерес до пошукової діяльності та вибору майбутньої професії.

Виховання учнів старшого шкільного віку базується на їхніх уподобаннях, творчих здібностях, інтересах до експериментальної, науково-дослідницької діяльності і пов'язується з вибором майбутньої професії.

[...]

11. Забезпечення умов реалізації Програми

[...]

11.2. Робота з керівними і педагогічними кадрами

Забезпечення готовності фахівців системи освіти до розв'язання сучасних проблем виховання дітей та учнівської молоді є ключовим питанням реалізації даної Програми.

Підготовка керівних і педагогічних кадрів до організації виховної діяльності вимагає певного удосконалення. Необхідно поліпшити якість викладання дисциплін психолого-педагогічного циклу у педагогічних навчальних закладах, розробити сучасне програмно-методичне забезпечення виховного процесу, а також удосконалити систему підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації практичних психологів і соціальних педагогів.

11.3. Наукове забезпечення

Наукове забезпечення Програми здійснюється Академією педагогічних наук України та її підрозділом – Інститутом проблем виховання у співпраці з Науково-методичним центром середньої освіти Міністерства освіти і науки України. АПН України і МОН України спільно окреслюють напрями фундаментальних досліджень і прикладних проєктів, спрямованих на реалізацію Програми, визначають шляхи вирішення завдань, основними з яких є: здійснення послідовного системного аналізу реальної практики виховання дітей та учнівської молоді у різних регіонах, яка враховує їх етнокультурні особливості; розробка прогностичної моделі особистості випускника 12-річної школи; визначення теоретичних засад проєктування вірогідних стратегій соціальної й індивідуальної поведінки людини у ситуації невизначеності; створення програми спільної діяльності державних і громадських організацій; визначення теоретико-методологічних основ виховання дітей та учнівської молоді в сучасних умовах; здійснення моніторингу рівня розвитку виховних систем; визначення стратегії здійснення соціально-педагогічної експертизи стану виховання особистості в сучасному освітньому просторі; створення інноваційного комплексу технологій оптимізації виховного процесу на різних освітніх рівнях; створення моделі комп'ютерної інформаційно-аналітичної системи «Виховання дітей та учнівської молоді в Україні»; забезпечення підтримки інноваційної виховної практики різних навчальних закладів різних типів і форм власності, розробки й реалізації ефективних виховних систем.

Виконавці проєктів визначаються на конкурсній основі.

11.4. Програмно-методичне та інформаційне забезпечення

На виконання Національної програми виховання дітей та учнівської молоді в Україні в усіх навчальних закладах створюються і впроваджуються конкретні програми розвитку системи виховання, її інформаційного і методичного забезпечення.

Основними напрямами цієї роботи є:

- розробка навчально-методичного супроводу становлення і розвитку виховних систем, окремих напрямів виховання у дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних і позашкільних навчальних закладах, дитячих та молодіжних громадських організаціях і об'єднаннях;
- створення програмно-методичних комплексів психолого-педагогічної підтримки розвитку особистості, процесів її соціальної інтеграції;
- підготовка програм підвищення кваліфікації керівників і організаторів виховної діяльності у навчальних закладах;

- здійснення експертизи змісту програм виховання особистості, виховного потенціалу підручників і проектів виховних систем загальноосвітніх навчальних закладів;
- розширення видавничої діяльності щодо випуску інформаційно-методичної літератури з проблем виховання дітей та учнівської молоді;
- проведення конференцій, семінарів, проблемних обговорень питань виховання особистості у сучасних умовах;
- формування інформаційно-аналітичного банку даних з усіх аспектів виховання дітей та молоді, що охоплює: інноваційні програми, конкретні приклади досвіду реалізації програм виховання; рекомендації щодо взаємодії навчальних закладів з сім'єю, іншими соціальними інститутами; аналіз результатів соціально-педагогічних і психологічних досліджень з проблем виховання;
- розширення співробітництва із засобами масової інформації щодо утвердження гуманістичних основ виховання, пріоритету загальнолюдських і національних цінностей.

Виконавці заходів визначаються переважно на конкурсній основі.

Книга класного керівника : довід-метод. вид. [упоряд.: С. Кириленко, Н. І. Косарєва]. – Харків, 2005. – С. 288–327 ; URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v6-98601-04/sp:wide:max100>.

2009

Концепція національно-патріотичного виховання молоді*

Становлення української державності, побудова громадянського суспільства, інтеграція України у світове та європейське співтовариство передбачають орієнтацію на Людину, її духовну культуру й визначають основні напрями виховної роботи з молоддю та модернізації навчально-виховного процесу.

Ідеалом виховання виступає різнобічно та гармонійно розвинений національно свідомий, високоосвічений, життєво компетентний громадянин, здатний до саморозвитку та самовдосконалення.

Головною домінантою національно-патріотичного виховання молоді є формування у особистості ціннісного ставлення до навколишньої дійсності та самої себе, активної за формою та моральної за змістом життєвої позиції.

* Документ затверджено спільним наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства освіти і науки України, Міністерства оборони України, Міністерства культури і туризму України від 27 жовтня 2009 р.

В основу системи національно-патріотичного виховання покладено ідею розвитку української державності як консолідуючий чинник розвитку суспільства й нації в цілому. Форми й методи виховання базуються на українських народних традиціях, кращих надбаннях національної та світової педагогіки й психології.

Сьогодні сформоване соціальне замовлення на ефективні виховні системи й технології. Зростає увага до виховання засобами музеїв, театральної педагогіки, дитячого та юнацького спорту. Створюються реальні умови для прояву творчих здібностей молодих людей. Сучасна молодь добре інформована щодо процесів в різних сферах науки, техніки, соціального життя; динамічно оволодіває сучасними комунікаційними технологіями.

Усе це створює сприятливі умови для розвитку національно-патріотичного виховання як пріоритетної сфери соціального життя країни, підвищення його статусу та розвитку потенціалу, досягнення якісно нових результатів у духовно-моральному, патріотичному, трудовому, художньо-естетичному, екологічному вихованні підростаючого покоління.

Сучасний етап розвитку України особливо потребує від органів державної влади та суспільних інституцій здійснення системних заходів, спрямованих на національно-патріотичне виховання молоді, зокрема з огляду на потребу підготовки потенційних кандидатів для прийняття на державну, військову службу.

Концепція розроблена на виконання Указу Президента України від 03.07.2008 № 616/2008 «Про проведення у 2009 році в Україні Року молоді», з урахуванням норм Указу Президента України від 25.10.2002 № 948 «Про затвердження Концепції допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді», Постанови Верховної Ради України від 22.05.2003 № 865 «Про заходи Кабінету Міністрів України щодо захисту національних інтересів держави у сферах національно свідомого і патріотичного виховання молодого покоління та забезпечення умов його розвитку» та пропозицій центральних, місцевих органів виконавчої влади та молодіжних громадських організацій.

1. Мета та завдання Концепції національно-патріотичного виховання молоді

Мета Концепції національно-патріотичного виховання (далі – Концепція) полягає у створенні методологічних засад для системної і цілеспрямованої діяльності органів державної влади і громадськості щодо виховання молодого людини – патріота України, готового самовіддано розбудувати її як суверенну, демократичну, правову і соціальну державу, виявляти національну гідність, знати і цивілізовано відстоювати свої

громадянські права та виконувати обов'язки, сприяти громадянському миру і злагоді в суспільстві, бути конкурентоспроможним, успішно самореалізуватися в соціумі як громадянин, сім'янин, професіонал, носій української національної культури.

Національно-патріотичне виховання є складовою загального виховного процесу підростаючого покоління, головною метою якого є набуття молодими громадянами 14-35 річного віку соціального досвіду, готовності до виконання громадянських і конституційних обов'язків, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин, формування особистісних рис громадянина Української держави, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, інтелектуальної, правової, трудової, екологічної культури.

Здійснення системного національно-патріотичного виховання є однією з головних складових національної безпеки України.

Національно-патріотичне виховання формується на прикладах історії становлення Української державності, українського козацтва, героїки визвольного руху, досягнень у галузі політики, освіти, науки, культури і спорту.

Національно-патріотичне виховання включає в себе соціальні, цільові, функціональні, організаційні та інші аспекти, охоплює своїм впливом усі покоління, пронизує всі сторони життя: соціально-економічну, політичну, духовну, правову, педагогічну, спирається на освіту, культуру, науку, історію, державу, право.

Це передбачає визначення і реалізацію першочергових і перспективних заходів, спрямованих на формування громадсько активної життєвої позиції молодих громадян, психологічної готовності до добровільного вступу на державну, військову службу та зразкове виконання службових обов'язків.

Концепція передбачає створення цілісної системи національно-патріотичного виховання молоді шляхом реалізації таких виховних завдань:

- забезпечення сприятливих умов для самореалізації особистості в Україні відповідно до її інтересів та можливостей;
- виховання правової культури, поваги до Конституції України, Законів України, державної символіки – Герба, Прапора, Гімну України та історичних святинь;
- сприяння набуттю молоддю соціального досвіду, успадкування духовних та культурних надбань українського народу;
- формування мовної культури, оволодіння та вживання української мови як духовного коду нації;

– формування духовних цінностей українського патріота: почуття патріотизму, національної свідомості, любові до українського народу, його історії, Української Держави, рідної землі, родини, гордості за минуле і сучасне на прикладах героїчної історії українського народу та кращих зразків культурної спадщини;

– відновлення і вшанування національної пам'яті;

– утвердження в свідомості громадян об'єктивної оцінки ролі українського війська в українській історії, спадкоємності розвитку Збройних Сил у відстоюванні ідеалів свободи та державності України і її громадян від княжої доби, Гетьманського козацького війська, військ Української Народної Республіки, Січових стрільців, Української повстанської армії до часів незалежності;

– формування психологічної та фізичної готовності молоді до виконання громадянського та конституційного обов'язку щодо відстоювання національних інтересів та незалежності держави, підвищення престижу і розвиток мотивації молоді до державної та військової служби;

– відродження та розвиток українського козацтва як важливої громадської сили військово-патріотичного виховання молоді;

– забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до батьків, людей похилого віку, турбота про молодших та людей з особливими потребами;

– консолідація діяльності органів державного управління та місцевого самоврядування, навчальних закладів, громадських організацій щодо національно-патріотичного виховання;

– сприяння діяльності установ, навчальних закладів, організацій, клубів та осередків громадської активності, спрямованих на патріотичне виховання молоді;

– підтримання кращих рис української нації – працелюбності, прагнення до свободи, любові до природи та мистецтва, поваги до батьків та родини;

– створення умов для розвитку громадянської активності, професіоналізму, високої мотивації до праці як основи конкурентоспроможності громадянина, а відтак, держави;

– сприяння розвитку фізичного, психічного та духовного здоров'я; задоволення естетичних та культурних потреб особистості;

– виховання здатності протидіяти проявам аморальності, правопорушень, бездуховності, антигромадської діяльності;

- створення умов для посилення патріотичної спрямованості телерадіомовлення та інших засобів масової інформації при висвітленні подій та явищ суспільного життя;
- реалізація індивідуального підходу до особистості та виховання.

2. Принципи національно-патріотичного виховання

Запорукою ефективності виховного процесу є органічне поєднання системи принципів національно-патріотичного виховання в цілісну систему, яка забезпечує досягнення відповідних результатів – міцно і органічно засвоєних загальнонародських і українських національних цінностей.

Основними принципами національно-патріотичного виховання є:

- принцип національної спрямованості виховання, який передбачає формування у молоді національної свідомості, любові до України, свого народу, шанобливого ставлення до його культури, здатності зберегти свою національну ідентичність, пишатися приналежністю до українського народу, брати участь у розбудові та захисті своєї держави;
- принцип культуровідповідності, який передбачає виховання як культуротворчий процес, спрямований на формування базової культури особистості, базуючись на набутому морально-етичному досвіді людства;
- принцип гуманізації виховного процесу зосереджує увагу на особистості як вищій цінності;
- принцип суб'єкт-суб'єктної взаємодії передбачає, що учасники виховного процесу виступають рівноправними партнерами у процесі спілкування, беруть до уваги точку зору один одного, визнають право на її відмінність від власної, узгоджують свої позиції;
- принцип цілісності означає, що виховання організовується як системний педагогічний процес, спрямований на гармонійний та різнобічний розвиток особистості, формування в неї цілісної картини світу, передбачає забезпечення наступності напрямів та етапів виховної роботи;
- акмеологічний принцип вимагає орієнтації виховного процесу на вищі морально-духовні досягнення і потенційні можливості особистості, створення умов для досягнення нею життєвого успіху, розвитку індивідуальних здібностей;
- принцип особистісної орієнтації означає, що загальні закони психологічного розвитку проявляються у кожній людині своєрідно і неповторно;
- принцип життєвої творчої самодіяльності передбачає становлення особистості як творця свого життя, який здатен приймати особисті рішення і

нести за них відповідальність, повноцінно жити і активно діяти, постійно самовдосконалюватися, адекватно і гнучко реагувати на соціальні зміни;

– принцип толерантності передбачає інтегрованість української культури в європейський та світовий простір, формування у вихованців відкритості, толерантного ставлення до цінностей, відмінних від національних ідей, до культури, мистецтва, вірувань інших народів, здатності диференціювати спільне та відмінне в різних культурах, сприймати українську культуру, як невід’ємну частину загальнолюдської.

3. Шляхи реалізації Концепції національно-патріотичного виховання молоді

3.1. Розроблення та удосконалення нормативно-правової бази патріотичного виховання молоді:

– підготовка нормативно-правових актів з питань національно-патріотичного виховання молоді, внесення відповідних змін до законодавства;

– підготовка цільових програм національно-патріотичного спрямування з метою поліпшення вивчення української мови, історії, культури; сприяння розвитку професіоналізму, громадянської активності; популяризації здорового способу життя; підвищення престижу та привабливості державної та військової служби;

– визначення механізмів економічного стимулювання суб’єктів підприємницької діяльності, які здійснюють підтримку заходів громадських організацій, спрямованих на патріотичне виховання молоді;

– розроблення порядку державного фінансування заходів, спрямованих на національно-патріотичне виховання молодих людей;

– розроблення положень про державні нагороди та відзнаки для вихователів, наставників за успіхи у патріотичному вихованні молоді.

3.2. Активізація діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських організацій у сфері національно-патріотичного виховання молодого покоління:

– координація діяльності органів виконавчої влади всіх рівнів, місцевого самоврядування, навчальних і культурно-просвітницьких закладів, громадських організацій;

– забезпечення наступності та системності національно-патріотичного виховання;

– забезпечення проведення заходів, спрямованих на утвердження в свідомості громадян об’єктивної оцінки ролі українського війська в українській історії, спадкоємності розвитку збройних сил в відстоюванні ідеалів свободи та державності України і її громадян;

- втілення планів дій, спрямованих на реалізацію молоддю інтелектуальних та творчих проектів на благо України, поліпшення професійної орієнтації, розвиток мотивації до праці;

- залучення юнаків і дівчат до вивчення культури, історії України, пропагування кращих здобутків національної культурної і духовної спадщини, підтримка професійної та самодіяльної художньої творчості, діяльності творчих об'єднань, клубів за інтересами, фольклорних колективів;

- активне залучення до патріотичного виховання молоді діячів сучасної культури, мистецтва, науки, спортсменів;

- забезпечення активної участі молоді в заходах національно-патріотичного спрямування, у тому числі, приурочених загальнодержавним святкам;

- залучення молоді до участі у державотворчому процесі, громадському русі задля розвитку політичної культури;

- популяризація молодіжного внутрішнього туризму, популяризація пам'яток української історії, культури та природи, історичних місць та подій, етнографії та життєписів відомих діячів;

- забезпечення проведення заходів спортивної підготовки, фізичного виховання, спрямованих на утвердження здорового способу життя молодих громадян та створення відповідних умов;

- сприяння розширенню контактів української молоді з закордонними українцями;

- удосконалення системи підготовки та перепідготовки кадрів, що займаються питаннями патріотичного виховання дітей та молоді;

- сприяння роботі клубів за місцем проживання, центрів патріотичного виховання, позашкільних закладів та інших організацій, які здійснюють заходи з патріотичного виховання молоді;

- розроблення та реалізація планів дій та програм з патріотичного виховання молоді місцевими органами державної влади та органами місцевого самоврядування разом з інституціями громадянського суспільства.

3.3. Інформаційне забезпечення національно-патріотичного виховання молоді:

- розширення інформування молоді про заходи з відновлення та вшанування національної пам'яті;

- організація у теле-, радіопрограмах і в пресі постійно діючих рубрик, що популяризують українську історію, мову та культуру, досвід роботи з національно-патріотичного виховання різних соціальних інституцій;

- недопущення пропаганди в засобах масової інформації культури насильства, жорстокості і бездуховності, поширення порнографії та інших

матеріалів, що підривають суспільну мораль та національні духовні цінності, заперечують суверенність Української Держави;

- підтримка україномовних молодіжних друкованих засобів масової інформації, теле- та радіопрограм, створення Інтернет-сторінок, що популяризуватимуть українську історію, мову та культуру, досвід роботи з національно-патріотичного виховання;

- виробництво кіно- і відеофільмів, підтримка видання науково-популярної, наукової, художньої літератури національно-патріотичного спрямування.

3.4. Співпраця органів державної влади та органів місцевого самоврядування з громадськими об'єднаннями:

- активне залучення до національно-патріотичного виховання молоді громадських організацій, використання їх досвіду і духовного потенціалу у вихованні патріотів України;

- відродження та розвиток українського козацтва як важливої громадської сили, здатної зробити вагомий внесок у національно-патріотичне виховання молоді, її підготовку до захисту Батьківщини;

- організаційна та фінансова підтримка на конкурсній основі програм, проєктів громадських організацій, спрямованих на національно-патріотичне виховання молоді;

- підтримка засобів масової інформації, які діють при молодіжних і дитячих громадських організаціях та висвітлюють питання, спрямовані на національно-патріотичного виховання дітей і молоді;

- посилення громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади стосовно національно-патріотичного виховання молоді;

- сприяння консолідації і координації діяльності громадських організацій при підготовці і проведенні заходів національно-патріотичного спрямування.

3.5. Посилення ролі родини у процесі національно-патріотичного виховання молоді:

- створення сприятливих умов для життєдіяльності сім'ї, належних умов для фізичного, інтелектуального, морально-естетичного, освітнього та духовного розвитку дітей та молоді на засадах національних традицій, педагогічної науки та кращого світового досвіду;

- підвищення педагогічної культури батьків, зокрема шляхом підготовки науково-популярної та методичної літератури з питань національно-патріотичного виховання дітей та молоді у сім'ї, активізація діяльності органів державної влади та громадських структур у цьому напрямі;

- проведення всеукраїнських заходів за участю батьківської громадськості, спрямованих на популяризацію кращого досвіду національно-патріотичного виховання;

- висвітлення у засобах інформації кращого досвіду родинного виховання.

3.6. Формування науково-теоретичних і методичних засад національно-патріотичного виховання молоді:

- здійснення заходів щодо розширення фактографічної бази історичних подій, публікація розсекречених архівних документів, видання історичної науково-популярної літератури, довідкових матеріалів про здобутки України за роки незалежності, книг національно-патріотичної спрямованості;

- включення проблематики національно-патріотичного виховання молоді до дослідницьких програм та планів наукових і навчальних закладів;

- підготовка та видання наукових праць, науково-методичних, навчальних посібників і рекомендацій з питань національно-патріотичного виховання молоді;

- розроблення та впровадження програм національно-патріотичного виховання молоді в закладах освіти;

- вивчення потреб молоді, зокрема шляхом проведення соціологічних досліджень;

- систематичне проведення наукових конференцій, семінарів з проблем національно-патріотичного виховання молоді;

- створення на базі навчальних закладів експериментальних майданчиків та лабораторій в наукових установах з проблем національно-патріотичного виховання;

- підвищення професійної кваліфікації педагогічних, соціальних працівників, інших фахівців з питань національно-патріотичного виховання, соціального становлення та розвитку молоді.

4. Очікувані результати впровадження Концепції

У результаті впровадження Концепції очікується:

- утвердження патріотизму та національної самосвідомості молоді, поглиблення процесу формування основ гуманістичного світогляду; пріоритетності високих моральних, культурних, національних та загальнолюдських цінностей, що сприятиме зміцненню духовної, моральної єдності суспільства;

- формування в молоді характерних рис патріота: активна підтримка і розвиток Української державності, дотримання Конституції України;

– дбайливе ставлення до національних багатств, рідної природи, готовність до захисту Батьківщини, пошана до історичної пам'яті, любові до рідної культури, мови, національних свят і традицій, збереження та зміцнення власного здоров'я;

– підвищення зацікавленості молоді щодо державної служби та служби у Збройних силах України, її готовності до захисту України, збереження та шанування національної пам'яті;

– збереження стабільності в суспільстві, соціальному та економічному розвитку країни, зміцнення її обороноздатності та безпеки;

– створення ефективної виховної системи національно-патріотичного виховання молоді;

– консолідація зусиль суспільних інституцій у справі виховання підростаючого покоління.

*Практика упр. закл. освіти. – 2010. – № 2. – С. 89–94 ;
URL: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/v%D1%96jskovo-patr%D1%96otichna-robota/normativno-pravova-baza-vijskovo-patriotichnogo-vihovannya/konczepczya-naczionalno-patriotichnogo-vihovannya-molodi.html>*

2011

Основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України*

I. Пояснювальна записка

Процес становлення незалежної демократичної України з її прагненням стати повноправним членом європейської спільноти передбачає всебічне утвердження в суспільному та індивідуальному бутті цивілізованого життя на основі загальнолюдських цінностей та духовних, моральних і культурних засад життя українського народу. Тому мета сучасного освітнього процесу – не тільки сформувати необхідні компетенції, надати ґрунтовні знання з різних предметів, а й формувати громадянина, патріота; інтелектуально розвинути, духовно і морально зрілу особистість, готову протистояти асоціальним впливам, вправлятися з особистими проблемами, творити себе і оточуючий світ.

Виховання учнів у сучасній школі здійснюється в контексті громадянської і загальнолюдської культури, охоплює весь навчально-

** Документ затверджено наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 31 жовтня 2011 р.*

Текст подано в скороченому вигляді.

виховний процес, ґрунтується на свободі вибору мети життєдіяльності та поєднує інтереси особистості, суспільства і держави.

Орієнтири передбачають залучення учнів до різних форм творчої та суспільно корисної діяльності, зокрема: пізнавальної, оздоровчої, трудової, художньо-естетичної, спортивної, пропагандистської, ігрової, культурної, рекреаційної, екологічної, що організуються у години дозвілля, тобто у позакласний час.

Метою основних орієнтирів виховання є створення цілісної моделі виховної системи на основі громадянських та загальнолюдських цінностей як орієнтовної для проектування моделей виховних систем у загальноосвітніх навчальних закладах України.

Для досягнення означеної мети передбачено реалізацію таких завдань:

- організація виховного процесу в класному колективі та в роботі з батьками на засадах проектної педагогіки;
- створення програми виховання для окремого класу з урахуванням індивідуально-педагогічних можливостей класних керівників, батьків, а також результатів вивчення рівнів фізичного, соціального, психічного та духовного розвитку учнів;
- змістове наповнення програми виховання з урахуванням вікових особливостей учнів;
- задоволення базових потреб особистості вихованця (фізіологічних потреб, потреби в безпеці, любові та прихильності, визнанні та оцінці, в самоактуалізації) в умовах окремого загальноосвітнього навчального закладу;
- реалізація у процесі роботи особистісно орієнтованого, діяльнісного, системного, творчого та компетентнісного підходів до організації виховного процесу в шкільному та класному колективах;
- оптимальне поєднання форм організації виховної роботи: індивідуальної, групової, масової;
- створення належних умов для особистісного зростання кожного вихованця (створення ситуацій успіху та підтримки), його психолого-педагогічний супровід;
- співпраця з органами учнівського самоврядування, дитячими громадськими організаціями;
- інтеграція зусиль батьківської громади позашкільних закладів, представників державної влади, громадських та благодійних організацій, правоохоронних органів та установ системи охорони здоров'я.

Основні орієнтири виховання розраховані на весь період виховної діяльності з учнями окремого класу з урахуванням їх вікових, індивідуальних

та психолого-педагогічних особливостей (для роботи з учнями 1–4, 5–9 та 10–11 класів).

Змістове наповнення основних орієнтирів виховання передбачає формування цінностей і ставлень особистості до себе і людей, суспільства і держави, природи і здоров'я, праці та мистецтва. Після кожної змістової лінії подаються характеристики вікових особливостей учнів, зміст та форми виховної діяльності, критерії і вимоги до виховних досягнень учнів. У змісті виховної діяльності запропоновано орієнтовні форми проведення виховних справ та їх тематика для різних вікових категорій з урахуванням інтересів, потреб, запитів класних керівників, батьків та дітей.

В основних орієнтирах виховання пропонуються форми роботи для роботи з окремими класними колективами. У проєктній діяльності увага класного керівника (вихователя) акцентується на:

- розвитку творчої особистості дитини;
- виявленні та становленні індивідуальних особливостей школярів;
- рівні особистісно-виховних досягнень учнів;
- створенні відповідних умов у школі для всебічного розвитку учнів;
- функціонуванні системи медично-психологічного та соціально-педагогічного забезпечення процесу розвитку школярів.

У процесі виховання класний керівник (вихователь) керується особистісно орієнтованим підходом до здібностей, нахилів кожної дитини учня, тим самим створюючи умови для саморозвитку, самовдосконалення, самореалізації на основі національних та загальнолюдських цінностей.

Виховання учнів реалізується у процесі організації:

- навчально-виховної діяльності;
- позаурочної та позакласної діяльності;
- позашкільної освіти;
- роботи органів учнівського самоврядування;
- взаємодії з батьками, громадськими організаціями, державними установами.

З цією метою створюються відповідні психолого-педагогічні умови у навчальному закладі, а саме:

- відповідність виховної практики засадам особистісно орієнтованої та гуманістичної парадигми освіти;
- ставлення до особистості дитини як до суб'єкта виховання;
- перцептивна, комунікативна, інтерактивна взаємодія всіх суб'єктів виховного процесу;
- творення необхідних умов для розвитку творчого потенціалу особистості, перспектив її саморозвитку в колективі;

- захист і підтримка інтересів особистості дитини;
- самоідентифікація та суспільно значиме особистісне самовизначення дитини;
- стимулювання ініціативності та життєвої активності дитини;
- створення і набуття практичних навичок, необхідних для особистісної гармонізації;
- інтеграція виховних впливів освітнього середовища;
- практичне спрямування виховного процесу навчального закладу;
- культивування цінностей особистості.

Для кожної вікової категорії дітей прийнятними є використання індивідуальних (консультації), групових (тренінги, дискусії, дебати, ділові та рольові ігри), колективних (проекти) форм діяльності.

II. Визначення проблеми

Основою сучасного виховного процесу є людина як найвища цінність. Провідною тенденцією виховання стає формування системи ціннісного ставлення особистості до соціального і природного довкілля та самої себе. Набирає сили тенденція гармонійного поєднання інтересів учасників виховного процесу: вихованця, котрий прагне до вільного саморозвитку і збереження своєї індивідуальності; суспільства, зусилля якого спрямовуються на всебічний розвиток особистості; держави, зацікавленої у тому, щоб діти зростали громадянами-патріотами, здатними забезпечити країні гідне місце у цивілізованому світі.

Сучасному вихованню має бути повною мірою властива випереджувальна роль у демократичному процесі державотворення, воно має стати засобом розвитку духовної культури, зупинення соціальної деградації, стимулом пробудження високих моральних якостей – совісті, патріотизму, людяності, почуття громадянської і власної гідності, творчої ініціативи тощо; засобом самоорганізації, особистісної відповідальності дітей та молоді; запорукою громадянського миру і злагоді в суспільстві.

Нині значно розвинулись громадянські цінності виховання, освітні заклади стали відкритими для батьків, громадських організацій. Розширюється кількість суб'єктів виховного впливу, узгоджуються їхні дії. Поряд з ознаками позитивних змін у вихованні особистості загострилися і певні протиріччя, що спричинило виникнення нових суттєвих проблем.

Стан духовної культури і моралі суспільства як у світі, так і в Україні викликає занепокоєння. Корозія усталених духовних цінностей є наслідком прагматизації життя, пропаганди насилля, нехтування правових, моральних, соціальних норм і за своїми масштабами становить глобальну соціальну проблему.

Відсутність у частини молоді навичок конструктивного спілкування, загальних принципів розуміння сутності найпростіших соціальних процесів і явищ призводить до конфліктів, стресових ситуацій, неадекватної соціальної поведінки. Як наслідок – «втеча молоді від реальної дійсності» в алкоголізм, наркоманію, віртуальне комп'ютерне середовище.

Результати опитування учнівської молоді та керівників навчальних закладів в Україні, що проведено у 2010 році в межах міжнародного проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді України», свідчать, що:

- досвід курити цигарки мають від 20% до майже 78% опитаних (залежно від їхнього віку і місця навчання), пробували хоча б коли-небудь курити 55% опитаних хлопців і 41% дівчат, перші спроби курити серед хлопців найчастіше відбувалися в 11-річному віці, рідше – в молодшому віці, серед 7–8% опитаних перші спроби курити зробили в 13–15 років, 11% учнівської молоді курять щодня, а 4% хоча б раз на тиждень;

- 46% респондентів вживали алкоголь протягом останнього перед опитуванням місяця (48% – серед хлопців, 45% – серед дівчат);

- досвід вживання марихуани або гашишу у своєму житті мали 16% учнівської молоді віком 15–17 років (24% – серед хлопців, 9% – серед дівчат), за останні 12 місяців вживали наркотичні речовини 8% опитаних (14% – серед хлопців, 4% – серед дівчат);

- 38% учнівської молоді щонайменше раз на рік брали участь у бійках, 32% – зверталися до медиків із травмами, майже 42% не рідше одного разу на 2 місяці потерпали від образ і 47% ображали інших учнів/студентів свого навчального закладу;

- 42% опитаної учнівської молоді віком 15–17 років мають досвід статевого життя (55% серед хлопців, 31% серед дівчат), від 7 до 15% підлітків (залежно від місця навчання) вступали в статеві стосунки до 15 років.

Отримані результати поширеності тютюнокуріння та вживання алкоголю, зростання кількості долучених до цього дівчат, рівень вживання наркотиків, збільшення кількості випадків насильства, зменшення віку початку статевого життя і збільшення чисельності учнівської молоді, яка практикує статеві контакти свідчать про нагальну потребу посилити ефективність профілактичної роботи за цими складовими.

Соціальні умови, що продукують меркантильність і цинізм, призводять до деформації системи цінностей у доволі значній кількості громадян України. Знецінюється одвічне: любов, сім'я, культурні цінності; гіпертрофується матеріальне та культивуються особисті потреби і задоволення. Зниження рівня суспільної та особистої моралі, раннє статеве

життя ведуть до формування особистості, котра не здатна створити міцну сім'ю, народити і виховати дітей. Як наслідок – поглиблюється демографічна криза.

Складні проблеми постали перед інститутом сучасної сім'ї. Діти, які виростають у неблагополучних сім'ях, недостатньо соціально зрілі, агресивні, а тому адекватно не сприймаються однолітками, що утруднює їхній особистісний розвиток.

III. Мета, чинники, проектно-технологічний підхід, структура моделі, принципи та зміст виховання

Мета виховання

Метою виховання є формування морально-духовної життєво компетентної особистості, яка успішно самореалізується в соціумі як громадянин, сім'янин, професіонал. Виховна мета є спільною для всіх ланок системи виховання та є критерієм ефективності виховного процесу.

У процесі привласнення особистістю вироблених людством морально-духовних цінностей коригується її потребнісна, когнітивна та діяльнісна сфери. Сучасна психолого-педагогічна наука вважає джерелом мотивації вчинків людини, її поведінки систему та ієрархію внутрішніх цінностей. У психічно здорової людини ця система має три рівні: на нижчому рівні – особисті та матеріальні цінності (власні потреби, задоволення); на середньому – культурні цінності (мистецтво, наука, загальнонародні надбання, правопорядок); на вищому – духовні цінності (ідеали, ціннісні настанови, обов'язок перед суспільством). Загальній меті виховання підпорядковується спеціально спроектована система супідрядних, поетапно конкретизованих цілей за напрямками виховання, сконцентрованих на вихованні цінностей природи, культури, соціальних цінностей та особистісних цінностей.

Чинники сучасного виховання

Першим і найважливішим чинником виховання є сім'я, яка стоїть у центрі глобальних економічних, політичних та культурних змін, які відбуваються у державі і являється тією найменшою клітиною у житті суспільства, його основою, яка через власну культуру, мову, цінності виявляє значний вплив на виховання підростаючого покоління.

Другим важливим чинником є школа, яка сьогодні покликана в першу чергу стати осередком виховання, в тому числі, самовизначення і самореалізації кожної особистості. У навчально-виховному процесі головний акцент має переноситись із засвоєння певної кількості знань на виховання

особистості з урахуванням її унікальної природи, і вже на цій основі формувати у неї моральні цінності, творчу і самотворчу діяльність.

Успішність виховання школярів великою мірою залежить від особистості вчителя, який повинен володіти високими моральними якостями, ґрунтовними знаннями, педагогічними технологіями, здатністю отримувати додаткові знання, необхідні для практичної діяльності.

Критеріями педагогічної культури є визнання особистісних пріоритетів та інтересів дитини; усвідомлення гуманістичних цінностей педагогічної професії, емпатія, готовність до морального вибору, тактовність, волява регуляція, дотримання норм учительської етики, уміння рішуче діяти у конфліктних ситуаціях.

Водночас несприятливими чинниками, які гальмують процес виховання підростаючого покоління є брак знань, педагогічного досвіду, низький рівень життя, егоїзм, невизначеність сфери етичних взаємин вчителів, розбіжності у декларованих цінностях та цінностях життя, пріоритет особистісного перед професійним, порушення етичних норм тощо.

Виховання дітей як в сім'ї, так і в школі повинно враховувати індивідуальні здібності і нахили, здійснюватись рідною мовою, в атмосфері доброзичливості і взаєморозуміння, з опорою на народні і сучасні педагогічні надбання, національну і світову культуру, вселюдські і національні моральні цінності.

Важливим чинником у вихованні дітей виступають і соціальні інститути (позашкільні заклади, психологічні служби, інститути підвищення кваліфікації педагогічних працівників тощо), які виступають суб'єктами виховання дітей і дають змогу покращувати та корегувати виховання школярів.

Взаємодія всіх учасників виховного процесу забезпечує педагогічні умови ефективного виховання школярів. Можна виділити суспільні, культурні, педагогічні та родинні умови виховання у молодших підлітків.

Так, до суспільних умов можна віднести вплив державної політики, Конституції і основних законів, суспільних пріоритетів, соціального становища родини, інформативного оточення.

Культурні умови включають: врахування особливостей національного менталітету, історії народу, його світогляду, ставлення до духовної спадщини зокрема мистецтва, релігії, різноманітної творчої і добродійної діяльності.

Педагогічні умови повинні враховувати особливості впливу школи, сім'ї і соціальних інститутів. Створення необхідних умов на рівні школи передбачає визначення мети виховання, створення навчальних і виховних програм, спеціальну підготовку вчителів, організацію педагогічної і

психологічної допомоги сучасній родині у вихованні підростаючого покоління.

На рівні родини – рівень вихованості самих батьків, ступінь їх готовності до виховання власних дітей, вибір доцільного педагогічного впливу, спосіб родинного життя, традиції, проектування життє- і самотворення кожного члена родини, а також особисті якості, світоглядні позиції, життєвий досвід і можливості самореалізації.

Проектно-технологічний підхід у вихованні

Зміст та організація виховного процесу визначаються його метою як очікуваним ідеальним результатом. Кінцева мета виховання поетапно конкретизується з урахуванням: індивідуально-психологічних особливостей вихованців; особливостей їх сімейного виховання; віку; статі; національної та релігійної приналежності; соціально-економічних та географічних умов; особливостей найближчого соціального оточення; специфіки навчального закладу та наявних ресурсів для здійснення виховної роботи.

Особистісне долучення вихованців до спільної з вихователем діяльності у процесі застосування сучасних виховних технологій здійснюється через розв'язання соціально-моральних завдань, що ставлять вихованців з умови свідомого вибору і практичної реалізації особистісної позиції, стилю поведінки.

Процес виховання окрім власне наукового підходу складається з творчих актів, засадами яких є відчуття вихователем конкретної життєвої ситуації, його такт.

Складовими виховних технологій є форми організації та способи виховання. Процес виховання здійснюється у певних організаційних формах (індивідуальні, групові, колективні, масові).

Реалізація сучасних технологій виховної роботи у практиці можлива на основі проектування розвитку особистості вихованця. Застосування проектно-технологічного підходу до здійснення процесу виховання у навчальному закладі дозволяє: а) практично реалізувати індивідуальний підхід; б) планувати і прогнозувати результати виховних впливів; в) обирати найбільш ефективні для даного учня або класного колективу форми і методи виховної роботи; г) об'єктивно оцінювати ефективність і результативність виховної роботи. Таким чином відбувається перехід від «педагогіки заходів» до педагогіки цілеспрямованого і свідомого формування особистісних рис і якостей молоді людини. Основними елементами виховної технології (див. табл. 1) виступають: конкретизована (конкретна) мета виховної діяльності (1); завдання, що конкретизують дану мету (2); цільова група виховної діяльності (конкретний учень, група, клас, школа) (3); очікуваний кінцевий

результат (4); критерії, за якими будуть оцінюватись результативність та ефективність виховних впливів (5); власне зміст виховної діяльності як спільної діяльності вихователя і вихованця (6); форми виховання (7); методи здійснення виховної роботи (8); часовий проміжок, протягом якого буде здійснюватись виховна робота за даним проектом (9).

Кінцевим результатом реалізації усякого виховного проекту мають бути життєві компетентності учнів, тобто сформована можливість діяти у конкретній життєвій ситуації відповідно до власних цінностей, ставлень та переконань.

Таблиця 1. Орієнтовна структура виховної технології

Мета виховання	Завдання	Цільова група	Кінцевий результат	Критерії	Зміст діяльності	Форми	Методи	Час
1	2	3	4	5	6	7	8	9

Такий підхід дає можливість оцінити ефективність проведеної виховної роботи на кожному віковому етапі розвитку вихованця. Оцінка здійснюється через порівняння очікуваних результатів виховної роботи з її реальними результатами. При цьому стає можливою оцінка ефективності виховання як окремої особистості, так і класу та школи в цілому.

Пріоритет унікальності кожної особистості вихованця вимагає відповідального ставлення до технологізації виховного процесу, високого професіоналізму і відповідальності педагога.

Структура виховної моделі національного виховання

Виховна система – це цілісний організм, який виникає у процесі інтеграції основних компонентів виховання (мета, суб'єкти виховання, їх діяльність, спілкування, відносини, кадровий потенціал, матеріальна база), що сприяє духовному розвитку і саморозвитку особистості, створенню своєрідного, за визначенням К. Ушинського, «духу школи».

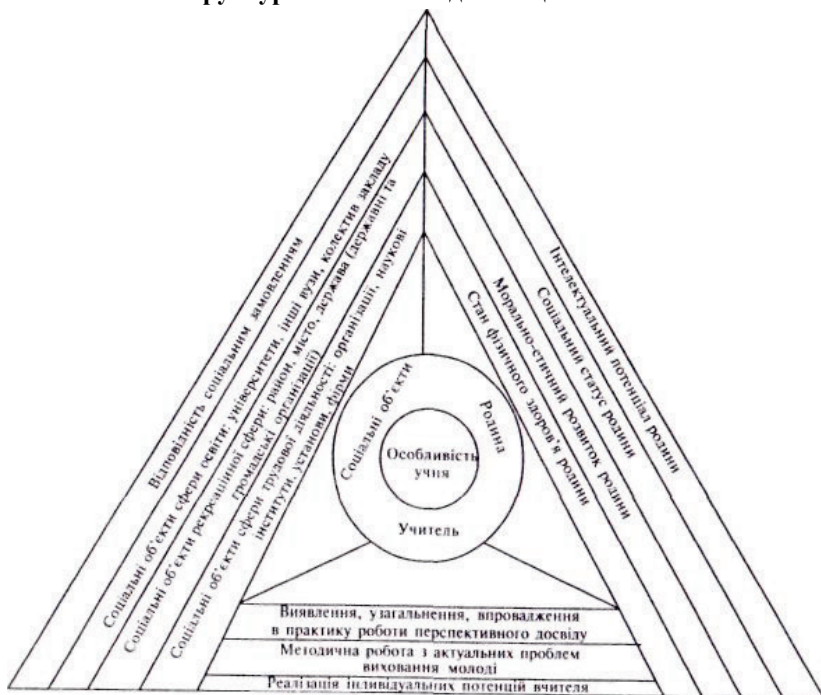
Серцевиною виховного процесу є особистість – її нахили, здібності, потреби, інтереси, соціальний досвід, самовідданість, характер.

Одним із визначальних принципів виховної системи є взаємозв'язок впливів: родини; вчителя; соціальних об'єктів; довкілля (освітнього простору).

Родина, її цінності є складниками суспільства, яке будується на родинних принципах співжиття, дбайливого ставлення до дитини, на тих чинниках, що допомагають розкрити творчий потенціал дитини.

Залучення до співпраці управлінської, духовної, культурно-мистецької еліти та громадських інституцій створює унікальне середовище координації та інтеграції всіх ланок виховної системи.

Рис. 1. Структура виховної моделі національного виховання

Розуміючи українську національну систему виховання як самобутнє і водночас споріднене з вселюдським культурно-історичне явище, акцентуємо увагу на усвідомленні педагогами кінцевого результату своєї праці – виховання свідомого громадянина, патріота.

Основні принципи виховання

Принцип національної спрямованості. Передбачає формування національної самосвідомості, виховання любові до рідного краю, свого народу, шанобливе ставлення до його культури; повагу, толерантне ставлення до культури всіх народностей, які проживають в Україні.

Принцип культуровідповідності. Вихованець і педагог спільними зусиллями перетворюють зміст історичного морально-етичного досвіду людства на систему відкритих проблем. Така проблематизація моральної культури слугує джерелом особистісного розвитку дитини, умовою

засвоєння нею загальнокультурних надбань, а саме виховання здійснюється як культурологічний процес, формування базису культури особистості.

Принцип цілісності. Виховання організовується як системний педагогічний процес; спрямовується на гармонійний та всебічний розвиток особистості, формування в неї цілісної картини світу. Передбачає наступність в реалізації напрямів та етапів виховної роботи на різних освітніх рівнях: охоплює всі сфери життєдіяльності дітей та учнівської молоді; здійснюється різними соціальними інститутами, а також у навчальній та позанавчальній діяльності.

Акмеологічний принцип. Вихователь будує виховний процес так, щоб вихованець засвоїв найвищі морально-духовні цінності; створює умови для оптимальної самореалізації підростаючої особистості, розвитку її індивідуальних можливостей і здібностей. Напрями виховної роботи втілюються у відповідних результатах – міцно й органічно засвоєних загальнолюдських і національних цінностях, стратегії життя, яка передбачає постійний рух до здійснення нових, соціально значущих задумів; формування умінь долати труднощі, прогнозувати наслідки своїх учинків; здатності свідомо приймати рішення.

Принцип суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Учасники виховного процесу є рівноправними партнерами у процесі спілкування, ставляться уважно до поглядів один одного, визнають право на відмінність, узгоджують свої позиції. Вихователь уникає жорстких приписів, не ставить до вихованця як до пасивного об'єкта своїх впливів; зважає на його психічний стан, життєвий досвід, систему звичок і цінностей; виявляє емпатію, вдається до конструктивних та продуктивних виховних дій; схильний до творчості та педагогічної рефлексії.

Принцип адекватності виховання до психологічних умов розвитку особистості. Вихователь зосереджує свою увагу на дитині, бере до уваги її вікові та індивідуальні особливості, не форсує її розвитку, задовольняє фундаментальні потреби дитини (у розумінні, визнанні, сприйнятті, широкому ставленні до неї); виробляє індивідуальну програму її розвитку; стимулює розвиток в особистості свідомого ставлення до своєї поведінки, діяльності, життєвого вибору.

Принцип особистісної орієнтації. Означає, що загальні закони психічного розвитку проявляються у кожній дитині своєрідно і неповторно. Педагог культивує у зростаючої особистості почуття самоцінності, впевненості у собі, визнає її право на вільний розвиток та реалізацію своїх здібностей; не обмежує її в правах почуватися індивідуальністю; виробляє оптимістичну стратегію розвитку кожного вихованця; спрямовує зусилля на

розвиток світогляду, самосвідомості, культури потреб, емоційної сприйнятливості, довільної поведінки, базових якостей особистості.

Принцип превентивності. Держава, соціальні виховні інститути та громадські об'єднання здійснюють профілактику негативних проявів поведінки дітей та учнівської молоді, допомагають їм виробити імунітет до негативних впливів соціального середовища. При цьому має бути забезпечена система заходів економічного, правового, психолого-педагогічного, соціально-медичного, інформаційно-освітнього характеру з формування позитивних соціальних настанов, запобігання вживанню наркотичних речовин та різному прояву деструктивної поведінки, відвернення суїцидів та формування навичок безпечних статевих стосунків.

Принцип технологізації. Виховний процес передбачає науково обгрунтовані дії педагога та відповідно організовані ним дії вихованців, підпорядковані досягненню спеціально спроектованої системи виховних цілей, що узгоджуються з психологічними механізмами розвитку особистості та ведуть до кінцевої мети виховання. Побудований таким чином виховний процес має ознаки проєктивності, певною мірою гарантує позитивний кінцевий результат.

Вказані принципи складають певну систему. Кожний принцип як важлива складова системи взаємопов'язаний з іншими, їх гармонійне поєднання є запорукою ефективного виховного процесу.

Зміст виховання

Сучасний зміст виховання дітей та учнівської молоді в Україні – це науково обгрунтована система загальнокультурних і громадянських цінностей та відповідна сукупність соціально значущих якостей особистості, що характеризують її ставлення до суспільства і держави, інших людей, праці, природи, мистецтва, самої себе. Виховання здійснюють для ідентифікації вихованця із загально визнаними цінностями і якостями та самореалізації його сутнісних сил. Система цінностей і якостей особистості розвивається і виявляється через її власне ставлення.

Ціннісне ставлення особистості до суспільства і держави виявляється у патріотизмі, правосвідомості, політичній культурі та культурі міжетнічних відносин.

Патріотизм виявляється в любові до Батьківщини, свого народу, турботі про його благо, сприянні становленню й утвердженню України як суверенної, правової, демократичної, соціальної держави, готовності відстояти її незалежність, служити і захищати її, розділити свою долю з її долею, повазі до українських звичаїв і обрядів, усвідомленні спільності власної долі з долею Батьківщини, досконалому володінні української

мовою. Розвинена правосвідомість виявляється в усвідомленні особистістю своїх прав, свобод, обов'язків, свідомому ставленні до законів та державної влади. Політична культура – це політична компетентність (наявність знань про типи держав, політичні організації та інституції, принципи, процедури й регламенти суспільної взаємодії, виборчу систему), а також лояльне й водночас вимогливе ставлення громадян до держави, її установ, органів влади, здатність брати активну участь в ухваленні політичних рішень. Культура міжетнічних відносин передбачає поважне ставлення дітей та учнівської молоді до прав людини; сформованість інтересу до представників інших народів; толерантне ставлення до їхніх цінностей, традицій, мови, вірувань; вміння гармонізувати свої інтереси з етнічними та релігійними групами заради громадянської злагоди.

У молодшому шкільному віці у дитини формується здатність пізнавати себе як члена сім'ї, родини, дитячого об'єднання; як учня, жителя міста чи села; виховується любов до рідного дому, школи, вулиці, своєї країни, її природи; до рідного слова та державної мови, побуту, традицій, культурних особливостей як рідного, так й інших етносів українського народу.

У підлітковому віці виховується духовно-осмислений, рефлексивний патріотизм, який поєднує любов до свого народу, нації, Батьківщини з почуттям поваги до інших народів, своїх і чужих прав та свобод.

Тому у старшому шкільному віці пріоритетними рисами ціннісного ставлення до Батьківщини є відповідальність і дієвість. Старшокласники не лише ідентифікують себе з українським народом, але й прагнуть жити в Україні, пов'язати з нею свою долю, служити Вітчизні на шляху її національного демократичного відродження; працювати на її благо, захищати її; поважати Конституцію України і дотримуватися Законів; володіти рідною та державною мовою; визнавати пріоритети прав людини, поважати свободу, демократію, справедливість.

Ціннісне ставлення до людей виявляється у моральній активності особистості, прояві відповідальності, чесності, працелюбності, справедливості, гідності, милосердя, толерантності, совістливості, терпимості до іншого, доброзичливості, готовності допомогти іншим, обов'язковості, добросовісності, ввічливості, делікатності, тактовності; вмінні працювати з іншими; здатності прощати і просити пробачення, протистояти виявам несправедливості, жорстокості. Показник моральної вихованості особистості – це єдність моральної свідомості та поведінки, єдність слова і діла, наявність активної за формою та моральної за змістом життєвої позиції.

Характер ставлення особистості до соціального довкілля змінюється з віком. У молодшому шкільному віці дитина оволодіває елементарним

умінням та навичками підтримки та збереження міжособистісної злагоди, запобігання та мирного розв'язування конфліктів; здатністю брати до уваги думку товаришів та опонентів; орієнтацією на дорослого як носія суспільних еталонів та морального авторитета. У підлітковому віці зростає цінність дружби з однолітками, відбувається емансипація від безпосереднього впливу дорослих, розширюється сфера соціального спілкування, засвоюються суспільні цінності, формуються соціальні мотиви поведінки, виникає критичне ставлення до людей як регулятор поведінки. У юнацькому віці збільшується кількість виконуваних старшокласником соціальних ролей, зростають вимоги до відповідальності за дії та вчинки, формуються мотиви самовизначення, вдосконалюється вміння керуватися свідомо поставленою метою, зростає роль самостійних форм діяльності: формується суспільна активність.

Ціннісне ставлення до природи формується у процесі екологічного виховання і виявляється у таких ознаках: усвідомленні функцій природи в житті людини та її самоцінності; почутті особистої причетності до збереження природних багатств, відповідальності за них; здатності особистості гармонійно співіснувати з природою; поводитися компетентно, екологічно безпечно; критичній оцінці споживацько-утилітарного ставлення до природи, яке призводить до порушення природної рівноваги, появи екологічної кризи; вмінні протистояти проявам такого ставлення доступними способами; активній участі у практичних природоохоронних заходах: здійсненні природоохоронної діяльності з власної ініціативи; посиленню екологічному просвітництві. Ціннісне ставлення до природи і сформована на його основі екологічна культура є обов'язковою умовою сталого розвитку суспільства, узгодження економічних, екологічних і соціальних чинників розвитку.

Ставлення вихованців до природи має специфічні вікові особливості. Молодшому шкільному віку властиве непрагматичне ставлення, що ґрунтується на суб'єктифікації, коли природні об'єкти стають «значущими іншими»; посилюються мотиви спілкування з природою. Для підліткового віку характерне ставлення до природи як до об'єкта охорони, а не користі. Наприкінці цього віку виникає «об'єктна» настанова користі. При цьому виявляється суперечливість у ставленні до природи: прагматичні настанови декларуються природоохоронними мотивами. Юнацькому віку властиве об'єктно-непрагматичне ставлення до природи, що ґрунтується на естетичній настанові.

Ціннісне ставлення до мистецтва формується у процесі естетичного виховання і виявляється у відповідній ерудиції, широкому спектрі

естетичних почуттів, діях і вчинках, пов'язаних з мистецтвом. Особистість, якій властиве це ставлення, володіє системою елементарних мистецьких знань, адекватно сприймає художні твори, здатна збагнути та виразити власне ставлення до мистецтва, прагне та вміє здійснювати творчу діяльність у мистецькій сфері.

Естетичне виховання спрямоване на розвиток у зростаючої особистості широкого спектра почуттів – здатності збагнути та виразити власне ставлення до мистецтва. Важливим є сприймання об'єктів довкілля як естетичної цінності, ерудиція у галузі мистецтва (володіння системою елементарних мистецьких знань, понять, термінів, адекватне сприйняття художніх творів, творча діяльність в мистецькій сфері), власний погляд на світ, здатність радіти за інших як ознака духовної зрілості.

Використовуючи мистецтво як основний чинник естетичного виховання, педагог враховує вікові особливості школярів: відкритість учнів початкової школи до сприймання художніх творів, їхню емоційну мобільність та готовність з насолодою виконувати творчі завдання; концентрацію підлітків на пізнанні свого внутрішнього світу, а отже, використанні мистецтва як засобу духовного становлення, що проходить шлях від почуттєвого сприймання до осмислених естетичних дій; усвідомлення старшокласниками (вік, коли почуття набувають якісно нового характеру, переживання стають змістовнішими і доволі глибоко впливають на емоційне сприйняття життя) того факту, що мистецтво безпосередньо пов'язане з життям народу, його культурою.

Ціннісне ставлення до праці є визначальною складовою змісту виховання особистості, що спрямована на формування у неї розуміння особистої значущості праці як джерела саморозвитку і самовдосконалення.

Ціннісне ставлення до праці, складний змістовно-синтетичний компонент особистості, який включає в себе ставлення дітей та учнівської молоді до праці як однієї з важливих життєвих потреб, почуття задоволеності працею й наявності сукупності найважливіших моральних якостей, що визначають ставлення до трудової діяльності загалом (працьовитість, відповідальність, охайність, бережливість, вміння раціонально розподіляти робочий час і т.п.).

Трудове виховання – це процес цілеспрямованого й усвідомленого прилучення зростаючої особистості до суспільних цінностей праці, які формуються у неї за допомогою пізнавальних і конкретно перетворювальних видів діяльності перманентно зростаючої складності.

Рівень розвитку трудової вихованості визначає ініціативність й активність учня на уроках, вміння зосередити свої зусилля на подоланні

труднощів, пов'язаних із навчальною діяльністю й самоосвітою, вмінням знаходити своє місце у працюючому колективі, допомоги ближнім, ставленні до оточуючих, володіння комунікативними навичками, позитивна взаємодія з учителями, працьовитість у всіх формах трудової діяльності, ретельність та сумлінність виконання доручень, негативне, критичне ставиться до власного лідарства та лідарства оточуючих, прояв бережливості в процесі будь-якої діяльності, охайність, вміння раціонально розподіляти робочий час, здатність до продуктивної діяльності, прояв об'єктивного самоконтролю.

Провідною метою трудового виховання у початковій школі є виховання у молодших школярів позитивного ставлення до праці засобами організації різноманітних форм предметно-перетворювальних практичних дій. При цьому має відбуватися розвиток особистості, набуття молодшими школярами первинних уявлень про важливість праці для них самих, родини і суспільства в цілому, засвоєння правил безпеки життя під час виконання трудових завдань, пропедевтичне ознайомлення із сучасним світом професій.

Мета трудового виховання у основній школі полягає у формуванні розуміння учнів значення правильного вибору професії для особистості та сучасного суспільства; уявлень про сучасний ринок праці, знань про складові головного та резервного професійного плану; відмінності між окремими напрямками профільного навчання у старшій школі; навичок пошуку необхідної інформації про можливості продовження навчання за обраним профілем і побудови індивідуальної освітньої траєкторії.

Метою трудового виховання у старшій школі є формування в учнів готовності до свідомого професійного самовизначення та морально-психологічна підготовка до майбутньої професійної діяльності.

Ціннісне ставлення до себе передбачає сформованість у зростаючої особистості вміння цінувати себе як носія фізичних, духовно-душевних та соціальних сил. Воно є важливою умовою формування у дітей та учнівської молоді активної життєвої позиції.

Ціннісне ставлення до свого фізичного «Я» – це вміння особистості оцінювати свою зовнішність, тілобудову, поставу, розвиток рухових здібностей, фізичну витривалість, високу працездатність, функціональну спроможність, здатність відновлювати силу після фізичного навантаження, вольові риси, статеvu належність, гігієнічні навички, корисні звички, стан свого здоров'я та турбуватися про безпеку власної життєдіяльності, вести здоровий спосіб життя, активно відпочивати.

Ціннісне ставлення до свого психічного «Я» передбачає вихованість у дітей та учнівської молоді культури пізнання власного внутрішнього світу – думок, переживань, станів, намірів, прагнень, цілей, життєвих перспектив,

ідеалів, цінностей, ставлень. Важливо навчити зростаючу особистість сприймати себе такою, якою вона є, знати свої позитивні і негативні якості, сприяти формуванню у неї реалістичної Я-концепції, готовності та здатності до самовдосконалення, конструктивної самокритичності.

Ціннісне ставлення до свого соціального «Я» виявляється у таких ознаках: здатності орієнтуватися та пристосовуватися до нових умов життя, конструктивно на них впливати; визначенні свого статусу в соціальній групі, налагодженні спільної праці з дорослими та однолітками; вмінні запобігати конфліктам, справедливому і шляхетному ставленні до інших людей; позиції активного суб'єкта громадянського суспільства, який може і має впливати на долю країни.

Характер ціннісного ставлення особистості до себе істотно змінюється з віком. У молодшому шкільному віці розвивається рефлексія, формується вміння оцінювати себе як предмет змін. У підлітковому віці формується прагнення до самоствердження, з'являється хворобливе переживання неспіху, зростає роль самооцінки в регуляції поведінки. У юнацькому віці актуалізується потреба у самовизначенні, оцінці своїх здібностей і можливостей; виникає процес визначення сенсу життя та свого місця в ньому.

Виховний простір розвитку особистості

Головне завдання сьогоденної практики – створення виховного простору. Виховний простір – це не тільки середовище, а й духовний простір учня і педагога, це простір культури, що впливає на розвиток особистості. У ньому має бути представлений весь спектр цінностей культури і культурних форм життя. Це простір соціальних, культурних, життєвих виборів особистості, котра самореалізується у різних виховних середовищах (академічне середовище, клубне, середовище творчих майстерень тощо).

Основні вимоги до створення виховного простору:

- психологізація як здатність враховувати у комплексі всі зовнішні й внутрішні впливи на дитину й одночасно творити духовно-творче розвивальне середовище, нейтралізуючи негативні з них та посилюючи позитивні;
- відкритість до соціуму, діяти у співпраці з сім'єю, громадськістю;
- залучення дітей до розв'язання суспільно значущих і особистісних життєвих проблем, формувати досвід громадянської поведінки;
- розвиток творчого потенціалу всіх суб'єктів навчально-виховного процесу;
- спонукування школярів до самостійного розв'язання власних життєвих проблем у нестабільному суспільстві;

- життєтворчість як здатність забезпечити дитині можливість облаштувати власне життя, творити колективні та міжособистісні взаємини;
- педагогічна культура вчителів і вихователів, невід’ємними особливостями якої є людяність, інтелігентність, толерантність, розуміння, здатність до взаємодії;
- педагогічний захист й підтримка дітей у розв’язанні їхніх життєвих проблем та в індивідуальному саморозвитку, забезпечення їхньої особистісної недоторканності та безпеки;
- самореалізація людини в особистісній, професійній та соціальній сферах її життєдіяльності.

Педагогічне спілкування має спиратись на передову, прогресивну мораль – гуманістичну, в основі якої лежить демократизм, розумність, природність, ми відводимо першочергове місце принципу гуманізму. Він передбачає визнання того, що людина – найвища цінність на Землі; передбачає опору на особистість, яка здатна до самореалізації, самовдосконалення; розглядає самоцінність особистості як результат її власного саморозвитку, самовиховання. У спілкуванні – це вміння знайти гідне, схвальне, добре в іншій людині, вміння цінувати в інших індивідуальне, неповторне.

В основі педагогічного спілкування лежить плюралізм. Він полягає у вмінні і можливості толерантно ставитись до світогляду, переконань, позицій, думок і почуттів інших людей, не ображати, не принижувати їх гідності, визнавати, що кожна людина може змінитись, якщо вона помиляється, має можливість морального зростання. Це терпимість, толерантність, яка допомагає гуманізувати міжособистісні стосунки, робить їх людяними, природними, невимушеними, доброзичливими; це передумова для плідного співробітництва між людьми, визначальна умова для реалізації плюралізму думок, встановлення діалогу; це й гуманне ставлення до представників інших традицій і моральних звичок, вірувань.

IV. Вікові особливості учнів

Початкова школа

Молодший шкільний вік є важливим у становленні особистості дитини, бо саме тоді закладаються основи особистісного розвитку учнів початкової школи.

Віковими особливостями дітей 1–4 класів можна вважати: незначний соціальний та моральний досвід, підвищену емоційність, вразливість і водночас пластичність до морально-етичних впливів, імпульсивність та безпосередність поведінки дитини, бажання постійно розширювати коло спілкування. Тому узгодження поведінки та усвідомлення моральних явищ

життя характеризуються емоційними узагальненнями, аналізом ситуацій та вчинків, які відповідають загальнолюдським етичним цінностям. Розрив між знаннями моральних принципів і відповідною поведінкою – найхарактерніша властивість дитини цього віку. Подальшого розвитку набуватимуть такі моральні почуття: провини, сорому, обов'язку, відповідальності, справедливості, власної гідності, сумління.

Основними потребами дитини в початкових класах є необхідність: у спілкуванні з людьми, в емоційному контакті, визнанні, оцінці своїх дій та вчинків, виявленні власних позицій у ставленні до інших, світу, у дружбі, товариській, повазі до особистості, самоповазі, набутті нових знань та вмій для пізнання довкілля.

Перед вчителем постає важливе завдання: вирізняти мотив вчинку, роз'яснюючи дитині його сутність і правильність в різних типових життєвих ситуаціях, даючи їй можливість емоційного «переживання» разом із практичним застосуванням отриманих знань.

Беручи участь у спільних видах діяльності, учні вчаться будувати свої взаємини з однолітками, входити в колектив ровесників. У них виникає потреба до взаємовимогливості та взаємодопомоги.

На цьому віковому етапі у дитини формується ядро особистості (моральні почуття, цінності, переконання), відбувається набуття досвіду моральної поведінки. Вона вчиться не лише виконувати вимоги колективу, а й бере активну участь у постановці вимог, виборі доручень, справи, яка їй до душі. В учнів виникає ще одне новоутворення – відносно стійкі форми поведінки і діяльності, які в майбутньому становитимуть основу формування її характеру.

Після закінчення першого класу в частини дітей не до кінця сформовані особистісні новоутворення, що є характерними для дошкільнят, а саме:

- недостатнє усвідомлення сприйняття шкільного життя, необхідності впорядкувати та організувати його за певними законами і правилами співжиття;

- недостатнє усвідомлення внутрішньої етичної інстанції, такої як совість (орієнтування лише на зовнішній контроль з боку дорослих, невміння діяти самостійно), що викликає у школярів почуття невпевненості у собі, спричиняє конфлікти у спілкуванні;

- відсутність переваг та продуманих дій над імпульсивними (стримування бажань відбувається лише в разі очікування винагороди чи покарання);

- несформованість адекватної самооцінки.

Вчителів в другому класі слід продовжувати виховну роботу, спрямовану на корекцію цих недоліків з метою будовання специфічних для молодших школярів особистісних новоутворень: довільність психічних процесів, внутрішній план дій та рефлексію, інтелектуалізацію життя дитини.

У вчинках дітей наприкінці другого року навчання вже проглядається позиція у ставленні до того, що їх оточує. Розвиваються і змінюються внутрішні етичні інстанції, формуються моральні мотиви поведінки; розвивається здатність співпереживати, співчувати, а отже, і співдіяти з дорослими та однолітками.

Молодший шкільний вік (за І. Д. Бехом) виявляється сприятливим щодо виховання у дитини фундаментального для її морального розвитку новоутворення, яким є здібність цінувати особистість людини.

Головним новоутворенням навчальної діяльності є формування теоретичного мислення дитини, що знаходить відповідне вираження і в рівні сформованості у дітей особистісних моральних якостей, першооснов багатьох моральних понять: доброти (гуманності), людяності, милосердя, чуйності, співчуття, чесності, справедливості, терпеливості та ін.

Формування особистості молодшого школяра значною мірою визначається реалізацією у виховному процесі діяльнісного підходу, згідно з яким моральні правила і норми дитина засвоює активно, в процесі діяльності та спілкування з дорослими, однолітками, старшими та молодшими дітьми. Основна функція її полягає в тому, що в ній набувається досвід ставлення дитини до світу, до людей, до самої себе.

Виховання молодших школярів здійснюється у процесі навчально-пізнавальної діяльності як провідної шляхом внесення ціннісних складових у зміст навчальних предметів, відведення належного місця «спільно-взаємодіючій діяльності» як на уроках, так і в позаурочний час; гуманізації взаємин у системах «учитель – учень», «учень – учень»; використання вчителем демократичного стилю спілкування з учнями; створення умов для творчої самореалізації кожної особистості.

Важливим є особистісно орієнтований підхід у вихованні молодших школярів, оскільки для дітей цієї вікової групи характерна особлива сенситивність до морально-етичних впливів, а надто сприйняття норм культурної поведінки, спілкування, мовного етикету, культури взаємовідносин.

Дуже часто внутрішнє самопочуття, емоційний настрій дитини залежить від особистості вчителя початкових класів, оскільки для учнів 1–2-х класів учитель залишається центральною фігурою, арбітром, авторитетом.

Лише в 3–4-х класах самооцінка, оцінка однолітків починає переважати оцінку вчителя.

Зовнішнім вираженням позиції дитини є участь її у різноманітних ситуаціях дитячого життя. Вона виявляється залежно від очікувань вчителя і дитини. Діти з невиправданими очікуваннями часто стають агресивними або, навпаки, пригніченими; боязкими або недовірливими, соціально інфантильними або неспокоїними. Ці аспекти необхідно враховувати у роботі з дітьми та батьками.

Головне завдання вчителя – навчитись створювати і використовувати у шкільному житті ситуації, в яких знання і дії були б злиті та дозволили б фіксувати динаміку духовно-морального розвитку дитини, суть якого полягає у вмінні дитини самостійно, а іноді за допомогою вчителя, реалізувати свої здібності до практичної діяльності. Вчитель має допомогти дитині розвиватись від елементарних навичок поведінки до більш високого рівня, для якого необхідні самостійність у прийнятті рішень і моральний вибір.

Ефективність різних видів виховання залежить від спрямованості виховного процесу, форм і методів його організації. Пріоритетними для учнів початкових класів є активні методи, що спрямовані на самостійний пошук істини та сприяють формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості.

Оскільки у молодшому віці у дітей домінує образне мислення, то найбільш характерними є такі форми діяльності: ситуаційно-рольова гра, сюжетно-рольова гра, гра-драматизація, інсценування, гра-бесіда, гра-мандрівка, екскурсія, ігрова вправа, колективне творче панно, бесіда, тематичний зошит, ранок, свято, усний журнал, групова справа, оформлення альбому, уявна подорож, конкурси, ігри, школа ввічливості, демонстрація, розповідь, моделювання, вікторина, екскурсія, виставка малюнків, операція-рейд, виставка-ярмарок, переключка повідомлень, добродійна акція, хвилини з мистецтвом, година спостереження, година милування, спортивні змагання, козацькі забави, театральна вистава, ляльковий театр, ведення літопису класного колективу, веселі старти, естафети, догляд за рослинами і тваринами.

Основна школа

Підлітковий вік – складний відповідальний період становлення особистості (за Л. І. Божович, це період другого народження особистості), в якому формується соціальна спрямованість і моральна свідомість: моральні погляди, судження, оцінки, уявлення про норми поведінки, запозичені у дорослих. Шлях оволодіння ними відбувається через реальні стосунки, через оцінку їхньої діяльності дорослими. Наприклад, не одразу підлітки

усвідомлюють, що волю загартовує і навчання, що відкрите визнання своїх помилок свідчить про сміливість, що усвідомлення своєї провини – крок до відповідальності. Знання моральних норм та еталонів взаємин розуміють не завжди глибоко, важко сприймають моральний релятивізм, тому оцінки вчинків інших категоричні, безкомпромісні. Моральні переконання ще не є нестійкими, проте вони стають специфічними мотивами поведінки. З'являються власні погляди, оцінки, які можуть швидко змінитись, але й протилежну точку зору підліток буде відстоювати так само пристрасно, як і іншу.

Важливі зміни відбуваються у мотиваційній сфері: потреба в самоповазі, в самоствердженні, у визнанні товаришів, у позитивному ставленні з боку друзів. З'являється орієнтація на майбутнє: мрії, ідеали, перспективні плани, віддалена мета. Проте для підлітка характерна й відмова від поставленої мети всупереч її об'єктивній значущості, бо воля ще слабка. Підлітки частіше діють за найбільш сильним мотивом, власною ж поведінкою вони ще не володіють, і самі визнають відсутність у себе вольових якостей.

Завданням педагогів є розвиток у підлітків вольової поведінки, використовуючи для цього емоційно привабливі цілі, підтримуючи їх наміри й уявлення про можливість досягти власного рівня домагань. У підлітків у вольовому акті ще слабо представлена виконавська частина. Очіма підлітків основною причиною їх неуспішності у школі є лінощі. Практика свідчить, що не менше значення має забезпечення пізнавальної мотивації, розвиток інтересів. Для підлітків є характерною легкість виникнення переживань, емоційної напруги, їм важко стримувати свої радість, горе, образ, гнів, їхні емоції відрізняються ригідністю – інертністю, негнучкістю, навіть тенденцією до самопідтримування. Підлітки «купаються» у власному горі чи в почутті провини. Вони відчують задоволення від будь-яких переживань, відчують потребу в сильних емоційних насиченнях. Суперечливі прагнення, які виникають досить часто, ще більше підсилюють загальний емоційний фон, що призводить до виникнення стану афекту. Афективний стан може бути досить тривалим і виникати з незначного приводу. Треба вчити підлітків володіти своїми емоціями, усвідомлювати їх, говорити про них, виявляти у культурних формах.

Відбувається інтенсивний розвиток самосвідомості: виникає інтерес до свого внутрішнього світу, що веде до поглиблення та ускладнення процесу самопізнання. Підліткова рефлексія спрямована на розуміння самого себе, особлива увага приділяється власним якостям особистості, тому підвищується чутливість до оцінок з боку оточуючих, виникає орієнтація на

реальні досягнення. Рефлексія відкриває недосконалість «Я», що глибоко та гостро переживається. Найбільший сплеск рефлексивності в учнів 7–8-х класів. Зростає критичність з приводу власних недоліків, наприклад, вже в 6 класі з'являються діти, які вважають себе нездібними до жодного з предметів.

Моральна мотивація ще не є стійкою, тому підліток легко піддається навіюванню, таким формам соціальної поведінки, які роблять його дорослим у власних очах.

Образи «Я», які створює у своїй свідомості підліток, дуже різноманітні: це фізичне «Я» (уявлення про свою зовнішність), психічне «Я» (про риси характеру, про свої здібності тощо). Але ставлення до всіх цих рис свого «Я» залежить від системи цінностей, яка формується завдяки впливу членів своєї сім'ї та ровесників. Саме тому одні гостро переживають відсутність зовнішньої краси, а інші – фізичної сили, дехто всю увагу спрямовує на підвищення результатів у спортивних видах діяльності. Образ «Я» ще нестабільний, уявлення про себе рухливе. Іноді випадкова фраза, комплімент або посмішка надовго порушують спокій душевного життя підлітка.

З образом «Я» пов'язана самооцінка. Для підлітка важливо знати не тільки, який він є, але й наскільки значущими є його індивідуальні особливості для оточуючих, а тому й для самого себе. Постійно відбувається порівняння: «Я такий, як усі» або «я не такий, як усі». В ідеалі самооцінка повинна складатися з порівняння самого себе сьогоденного з самим же собою, але учорашнім: «Я вчора і я сьогодні, а яким я стану (повинен стати) завтра?». Це складно, проте ефективно. Самооцінка має загальний характер та ще й занижена: підлітки перебільшують свої недоліки, успіхи дещо занижують. Але за заниженою самооцінкою може ховатись високий рівень домагань, на основі чого розвивається феномен «дискомфорт успіху». Підліток, маючи таку самооцінку, знецінює досягнення своїх ровесників, радіє їхнім невдачам. Така конфліктна самооцінка виникає за умови завищених вимог з боку батьків, або песимістичних уявлень про можливості свого сина чи доньки. У підлітка тоді виникає сильна реакція навіть на справедливі зауваження. Він шукає зовнішні причини для виправдовування своїх реальних невдач або тих, що прогножуються. Такий «афект неадекватності» вимагає пошуку психологічного захисту у вигляді знецінення успіхів інших. Висока самооцінка повинна поєднуватись із здатністю диференційовано оцінювати свої досягнення і водночас бачити недоліки та перспективи покращення результатів за рахунок усунення недоліків.

Підлітки адекватно оцінюють товаришів, але завищують свою самооцінку. Загальне позитивне ставлення до себе, до своїх можливостей повинно залишатися незмінним, а недоліки – сприйматись як тимчасові, які можна усунути.

Самооцінка поступово емансипується від оцінок оточуючих і набуває все більшого значення як регулятор власної поведінки.

Крім реального «Я», виникає і «Я-ідеальне». Якщо рівень домагань високий, а свої можливості усвідомлюються недостатньо, тоді «Я-реальне» буде дуже відрізнятися від «Я-ідеального». Такий стан веде до невпевненості в собі, а в поведінці це виявиться в образливості, впертості, навіть агресивності. Якщо «Я-ідеальне» сприймається досяжним, воно спонукає до самовиховання, здійснення якого сприяє розвитку саморегулювання. Саморегулювання вміщує в собі вільну постановку мети та вибір засобів її досягнення. Деякі підлітки (3%) розробляють навіть програму самовдосконалення, але не всі мають силу волі та наполегливість, щоб здійснити її. Здатність ставити мету, усвідомлювати засоби її досягнення, використовувати свої можливості, передбачати результати є показником високої зрілості особистості, що з'явиться пізніше. В учнів основної школи виникає потреба в життєвому самовизначенні (закінчується 9 клас), спрямованості на майбутнє, визначенні свого життєвого шляху, майбутньої професії. Ця потреба конкретизується в новій соціальній позиції, яка розгортається на наступному віковому етапі.

Враховуючи вікові особливості учнів основної школи, у роботі з ними доцільно використовувати такі форми роботи: година спілкування, класні збори, година класного керівника, анкета думок, зустріч, відверта розмова, просвітницький тренінг, ярмарок солідарності, конкурс, гра-експрес, спартакіада народних ігор, родинне свято, родинна вітальня, рольова гра, вікторина, веселі старты та естафети, колективна творча справа (КТС) (жива газета, випуск газети, свято-презентація, усний журнал та інше), проект, школа етикету, операція, виставка-конкурс, ведення літопису класного колективу, фестиваль, колективне ігрове спілкування, похід, спартакіада, турнір, гра-анкета, колаж, ігрова програма, пошукова гра, акція (милосердя, благодійна, екологічна та інші), екологічна стежка, художня галерея, конкурс-ярмарок, виставка творчих робіт, трудовий десант, конкурс-інсценізація, конкурсна програма, інтелектуальна гра тощо.

Старша школа

Старший шкільний вік, що охоплює період розвитку дитини від 15 до 18 років, у віковій психології прийнято вважати старшим підлітковим віком. Одним із важливих аспектів психічного розвитку старшокласників є

інтенсивне дозрівання, провідна роль у якому відводиться розвитку мислення. У цьому віці учні виявляють більше самостійності в заняттях, у них інтенсивно розвиваються моральні сили, формуються і визначаються риси характеру, відбувається становлення світогляду. Основною особливістю особистісного розвитку старшокласника є помітний розвиток самосвідомості, самооцінки, що ґрунтується на самостійному аналізі й оцінці власної діяльності, що не завжди через складність цього процесу є об'єктивними.

Старший шкільний вік є сенситивним у формуванні світогляду, виробленні стратегії життя, визначенні життєвих планів, формуванні вміння творити власну долю, активно, відповідально та ефективно реалізувати громадянські права й обов'язки.

Разом з розвитком абстрактного й цілісного мислення в учнів старших класів відбувається перехід до вищих рівнів мовлення, виникає прагнення до його самовдосконалення, намагання зробити його більш виразним, точним. Старшокласники вже вільно користуються комп'ютером, інтернетом, енциклопедичними словниками, аналізують і зіставляють інформацію з різних джерел.

У старшокласників помітно розвивається самоспостережливість, вміння аналізувати поведінку. Для них характерне поглиблене усвідомлення психологічних процесів. Помітно зростають сила волі, витримка, наполегливість, самоконтроль. Інтереси стають зрілішими і водночас тривалішими, стійкішими, міцнішими. Розвиваються пізнавальні інтереси, зокрема до самостійних видів навчальної роботи.

Пізнавальна діяльність учнів у старших класах характеризується новими вміннями і розвиненими здібностями, такими як: багатство словникового запасу, уміння розвивати допитливість, організувати сприйняття інформації та визначати нові ідеї, володіти достатнім обсягом інформації, застосовувати засвоєний матеріал за нових умов, критично мислити, розв'язувати складні проблеми, засвоювати причинно-наслідкові зв'язки, встановлювати приховані залежності зв'язків, інтегрувати й синтезувати інформацію, відрізняти незначні відмінності, досконало аналізувати ситуацію, передбачати наслідки, оцінювати процес і результати, міркувати, будувати гіпотези, застосовувати ідеї на практиці, узагальнювати та робити висновки.

Під час навчання у цей період виникають нові мотиви професійного та життєвого самовизначення. Старшокласники, визначаючи систему цінностей, керуються планом свого індивідуального розвитку та соціальною значимістю життєвих цілей. Соціальні мотиви старшокласників стають більш диференційованими і дієвими, що зумовлює використання у роботі з ними

таких форм роботи: диспут, брифінг, відверта розмова, етичний тренінг, ярмарок професій, конкурс, ділова зустріч, етичний тренінг, тестування, екологічний десант, турнір ораторів, моделювання розвивально-виховних ситуацій, музична вітальня, тематична дискотека, клуб веселих та кмітливих (КВК), шоу-програма, проект, благодійна акція, брейн-ринг, сократівська бесіда, телефон довіри, філософський стіл, складання індивідуальних програм саморозвитку, дебати, похід, екскурсія, бенефіс, колаж, бал, презентація, агітбригада, прес-шоу, теле-ревію, аукціон, десант, експедиція (фольклорна, краєзнавча та інші), вечір (поезії, пам'яті та інші), круглий стіл, прес-конференція, фоторепортаж, мобільний консультаційний пункт, презентація-захист, інтернет-форум, відкрита кафедра, вернісаж, творчий портрет, школа лідера, театральна вистава, мистецькі шкільні колективи (театральні, хорові, хореографічні), тематичний діалог, конкурс творчих робіт, проектна діяльність, поетична вітальня, бал, самотестування, публіцистична вистава, волонтерський рух учнівської молоді, експедиція, літопис класного колективу, конкурсна програма, вікторина, інтелектуальна гра, трудові загони, табори праці та відпочинку, шкільні лісництва, учнівські виробничі бригади.

[...]

URL: old.mon.gov.ua/images/files/pozashkilna/1243.doc.

2014

Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді*

Вступ

Виховання у молодого покоління почуття патріотизму, відданості справі зміцнення державності, активної громадянської позиції нині визнані проблемами загальнодержавного масштабу.

У Національній доктрині розвитку освіти України, Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, Національній програмі патріотичного виховання громадян, розвитку духовності, Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту» як стратегічні визначаються завдання виховання в особистості любові до Батьківщини, усвідомлення нею свого громадянського обов'язку на основі національних і

* Документ підготували І. Д. Бех, доктор психологічних наук, дійсний член НАПН України, директор Інституту проблем виховання НАПН України, та К. І. Чорна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії морального та етичного виховання Інституту проблем виховання НАПН України.

загальнолюдських духовних цінностей, утвердження якостей громадянина – патріота України як світоглядного чинника.

Особливої значущості проблема патріотизму молодих громадян України набуває в умовах нестабільності суспільного життя, окупації Російською Федерацією Криму, збройних акцій проросійських терористів у східних регіонах нашої держави.

Патріотизм українців покликаний захистити національні інтереси своєї держави, відновити її територіальну цілісність, дати новий імпульс духовному оздоровленню народу, формуванню в Україні громадянського суспільства, яке передбачає трансформацію громадянської свідомості, моральної, правової культури особистості, розквіт національної самосвідомості і ґрунтується на визнанні пріоритету прав людини. Патріотизм сприяє розвитку суспільства, яке функціонує на засадах гуманізму, свободи, законності, соціальної справедливості, гарантує умови для зростання добробуту народу. Любов до Батьківщини стимулює становлення суспільства, яке є єдиним дієвим механізмом розбудови не олігархічної, а народної демократії, правової України, виступає, з одного боку, джерелом опозиції державній владі, а з іншого – взаємодоповнює її, реалізуючи свої розвивальну і контролюючу функції.

Виходячи з цього, патріотизм на даний час є нагальною потребою і держави, якій необхідно, щоб усі діти стали національно свідомими громадянами – патріотами, здатними в недалекому майбутньому забезпечити країні гідне місце в цивілізованому світі, а у випадку військової загрози змогли відстояти її незалежність та суверенітет, і особистості, яка своєю діяльністю любов'ю до Батьківщини прагне досягти взаємності з метою створення умов для вільного саморозвитку і збереження індивідуальності; і суспільства, яке зацікавлене в тому, щоб саморозвиток особистості, становлення її патріотичної самосвідомості здійснювався на моральній основі.

Актуальність патріотичного виховання зумовлюється водночас процесом становлення України як єдиної політичної нації. В умовах поліетнічної держави воно покликане сприяти цілісності, соборності України, що є серцевиною української національної ідеї. При цьому важливо, щоб об'єднання різних етносів і регіонів України задля національного відродження, розбудови й вдосконалення суверенної правової держави і громадянського суспільства здійснювалось саме на базі демократичних цінностей, які, в свою чергу, мають лежати в основі не місцевого чи регіонального, а національно-громадянського патріотичного виховання.

У період становлення української політичної нації почуття патріотизму відіграє роль найкращого «інтегратора» людей різного етнічного походження у народ як спільність громадян однієї держави. У цьому контексті патріотизм – це активне і дієве почуття належності до своєї державно-територіальної Вітчизни, органічної включеності в її соціально-політичну структуру, відданості і любові до неї, готовності до самопожертви в ім'я її процвітання. Патріотизм базується не на належності до певного етносу, який став складовою політичної нації, а на належності до громадянського суспільства як соціального організму, що існує на певному терені та перебуває під юрисдикцією однієї держави.

Становим хребтом сучасного виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах має стати вироблення переконаності учнів, що сила українців у їх єдності. В ній запорука наших успіхів, нашого порятунку і процвітання. Лише завдяки почуттям національної єдності, злагоди, миролюбності можна зберегти Україну, зміцнитись, стати рівними серед рівних. Кожен народ – коваль свого щастя. У нашого народу спільне минуле і майбутнє, своя національна біосфера. Єдність – це мета, вона ж і засіб для досягнення мети. Потрібно чути, розуміти, допомагати один одному, навіть, коли здається, що для справжнього єднання існують непереборні перешкоди. Згодом всі переконуються, що ці бар'єри штучні, викликані ворожою пропагандою. Мудрість українців має спонукати до викорінення сепаратизму на клітинному рівні та сприяти національному самоствердженню. Тому у виховній діяльності надзвичайно важливим є формування у дітей та учнівської молоді відчуття приналежності до України, особистої відповідальності за долю держави та українського народу, виховання поваги до державних символів, шанобливого ставлення до традицій і культури представників усіх національностей, що населяють нашу країну.

Оскільки патріотизм набуває нині особливого значення, відтак виникає гостра потреба у розробці Програми патріотичного виховання, яка б визначала стратегію цілеспрямованого і ефективного процесу розвитку суб'єкта громадянського суспільства, громадянина – патріота України.

Мета Програми полягає у визначенні теоретичних засад сучасного патріотичного виховання (мети, завдань, принципів, основних напрямів, змісту, форм і методів), науково-методичних, організаційних, кадрових, інформаційних умов розвитку цього почуття у дітей та учнівської молоді, які забезпечують інтенсифікацію виховної діяльності, привертають увагу органів державної влади до патріотичного виховання особистості в теперішній Україні, сприяють виробленню національно спрямованої

політики, підвищенню соціального статусу патріотичного виховання в освітніх закладах.

Програма є стратегічним рекомендаційним документом, який дає можливість навчальним закладам різних типів, управлінням освіти різних рівнів для розробки системи заходів патріотичного виховання, що відповідають культурологічним орієнтаціям, специфіці, профілю й типу організації – розробника і є актуальними для конкретних соціально-політичних реалій.

Завдання Програми:

- підвищити статус патріотичного виховання в українському суспільстві загалом та системі освіти зокрема;
- зміцнювати й розвивати виховні функції навчальних закладів;
- розширити склад суб'єктів патріотичного виховання, посилити координацію їхніх зусиль;
- ефективніше використовувати національні традиції, сучасний світовий та вітчизняний педагогічний досвід та дослідження психолого-педагогічної науки у сфері патріотичного виховання;
- зорієнтувати виховні системи закладів освіти на визнання пріоритету патріотичного виховання особистості;
- забезпечити взаємодію системи освіти з усіма соціальними інститутами щодо інтенсифікації процесу патріотичного виховання особистості;
- формувати шанобливе ставлення до зростаючої особистості у відповідності з Конвенцією ООН про права дитини;
- посилити роль сім'ї у патріотичному вихованні дітей, зміцнити її взаємодію з навчальними закладами;
- відродити на нових теоретико-технологічних засадах систему позакласного та позашкільного патріотичного виховання дітей та учнівської молоді;
- сприяти розвитку дитячих і молодіжних громадських організацій як центрів становлення патріотів України;
- сприяти подальшій демократизації управління процесом патріотичного виховання підрастаючого покоління.

Проблеми патріотичного виховання дітей та учнівської молоді

Нині можна констатувати, що такого сплеску патріотизму ніколи не було за всі роки незалежності України. Причому патріотизму не місцевого, регіонального, а національно-громадянського спрямування, який проявляється в любові до Батьківщини, українського народу, готовності захистити незалежність держави.

За роки незалежності в Україні створено передумови для оновлення змісту й технологій патріотичного виховання, формування гуманістичних цінностей та громадянської позиції підростаючого покоління. У центрі патріотичного виховного процесу постала особистість дитини як найвища цінність.

В основу системи патріотичного виховання покладено національну ідею як консолідуєчий чинник розвитку суспільства і нації в цілому.

Завдяки змістовим характеристикам предметів соціально-гуманітарного циклу, а надто освітній галузі «Суспільствознавство», зросла патріотична компетентність учнівської молоді.

Поглибився громадський характер патріотичного виховання, освітні заклади стали відкритими для батьків, громадських організацій. Збільшилась кількість суб'єктів виховного впливу, посилилась узгодженість їхніх дій. Успішно здійснюються загальноукраїнські заходи, акції, спрямовані на активізацію патріотичної, моральної позиції дітей та учнівської молоді.

Широко вживані форми та методи виховання спираються на народні традиції, кращі надбання національної та світової педагогіки і психології.

Значно зріс інтерес держави до виховання патріотів України, сформоване соціальне замовлення на розробку ефективних технологій патріотичного виховання підростаючого покоління.

Поряд з ознаками позитивних змін у патріотичному вихованні особистості загострилися й певні протиріччя, виникли нові суттєві проблеми. Головна з них стосовно виховного процесу полягає в тому, що нинішнє підростаюче покоління дорослішає, востає в життя нового, ціннісного невизначеного суспільства. Стара суспільна система зруйнована. Нова ж лише задекларована Конституцією. В дійсності перехід від державно-планової до ринкової економіки на фоні правового нігілізму поєднався з небаченою корупцією, яка стала головним механізмом шахрайського розподілу суспільної власності, зухвалого обкрадання українського населення та встановлення режиму олігархічної «демократії». В результаті чисельність українського народу, доведеного до зубожіння, скоротилась більше ніж на п'ять мільйонів чоловік (це кожен десятий українець). Жодна політична сила в Україні не взяла поки що на себе сміливість запропонувати перспективу України хоча б на 25 років вперед. Це породжує у частини молодих громадян непевність в завтрашньому дні, психологічний дискомфорт, комплекс національної меншовартості та особистої неповноцінності, зневіру в цивілізоване життя на Україні, навіть попри її євроінтеграційну спрямованість. Тож без громадянського самовизначення молоді, її патріотизму, національної самосвідомості, культури

міжнаціональних стосунків не прийде ні бажана стабілізація в суспільстві, ні його розвиток.

Не сприяє розвитку патріотизму зростаючої особистості і така об'єктивна реальність, як відсутність етно-національної ідеологічної єдності і відповідної суспільної консолідації, загострення сепаратистських настроїв певної частини населення Сходу України, анексія Криму.

Аналіз шкільної практики показує, що значна частина педагогів переконана: одвічні поняття «Батьківщина», «Патріотизм» повинні домінувати у свідомості громадян та у виховному процесі школи, стати могутніми факторами розбудови й утвердження Української держави.

Патріотизм як суспільна та індивідуальна цінність, компонент структури особистості

Патріотизм – це любов до Батьківщини, українського народу, турбота про його та своє благо, сприяння становленню й утвердженню України як суверенної, правової, демократичної, соціальної держави, готовність відстояти її незалежність, служити і захищати її, розділити свою долю з її долею.

Патріотизм – складне і багатогранне поняття, один з найважливіших компонентів індивідуального та суспільного способу життя.

На особистісному рівні патріотизм є пріоритетною стійкою характеристикою людини, яка проявляється в її свідомості, моральних ідеалах та цінностях, в реальній поведінці та вчинках. Це звичайний моральний стан життя людини. Він виявляється не лише у незвичайних ситуаціях, а і повсякденному виконанні особистістю своєї роботи, яка приносить користь і людині, і суспільству. Отже, суб'єктом – носієм патріотизму є сама людина. Завдяки її творчій праці, любові, відданості розвивається почуття патріотизму.

Бути патріотом – значить духовно підняти, усвідомити в Батьківщині безумовну цінність, яка дійсно і об'єктивно їй притаманна, приєднатись до неї розумом і почуттями. У той же час патріотизм передбачає відкриття в самому собі беззавітної відданості Батьківщині, спроможності безкорисно радіти її успіхам, вдосконаленням, служити їй, поєднати свою долю з її долею.

Патріотизм є творчим актом духовного самовизначення особи. Це свідомо громадянська позиція, особлива спрямованість самореалізації і соціальної поведінки громадянина. Критеріями патріотизму є любов, вірність і служіння Батьківщині, турбота про забезпечення цілісності і суверенітету України, піклування про її постійний розвиток на шляху демократичного національного відродження, сприяння гармонізації державних, суспільних та

особистісних інтересів у повсякденному житті. У випадку загрози національній безпеці патріотизм проявляється у готовності служити Україні, встати на її захист, визнанні пріоритету суспільних і державних інтересів над особистими. Таке розуміння патріотизму є базовим для усвідомлення сутності цього феномена в умовах розбудови правової держави та становлення ринкової економіки. На макрорівні патріотизм – це суттєва частина суспільної свідомості, яка проявляється в колективних настроях, почуттях, ціннісному ставленні до свого народу, його способу життя, національних здобутків і достоїнств, культури, традицій, героїчного історичного минулого і сьогодення, розбудові держави як єдиної нації, захисті територіальної цілісності Батьківщини, збереженні її природних багатств.

Визначальною рисою українського патріотизму має бути його дієвість. Саме вона спроможна перетворювати почуття в конкретні справи і вчинки на користь Батьківщини і держави. Адже патріот це не той, хто говорить красиві слова про Україну, прикрашає дійсність, а той, хто бачить труднощі, помилки, невирішені проблеми, розуміє соціально-політичну ситуацію в країні і світі, проте не панікує, не носиться зі своїми егоїстичними претензіями, а готовий долати перешкоди, захищати свою Вітчизну. Патріот це той, хто в сьогоденних умовах неправового поля сприяє розбудові демократичної соціальної держави правовими методами. Він не ототожнює Україну, державу з владою, а усвідомлює, що влада має бути лише механізмом, засобом здійснення волі народу.

Любов до Батьківщини у українського патріота поєднується з вірою в неї, у її покликання, прекрасне майбутнє, що обов'язково відбудеться. Справжній патріот, керуючись подвигами героїв Небесної сотні, учасників АТО, волонтерів, вірить, що він справиться зі своїми історичними випробуваннями і вийде з них міцнішим і духовнішим. Втім, свідомий патріот бачить не лише духовну красу свого народу, а й його слабкості, помилки і недосконалість, розуміє, що в історії Вітчизни є й темні, важкі сторінки. Любити свій народ – не означає улещати його чи приховувати від нього слабкі сторони, а чесно і мужньо викривати їх і боротися з ними. У цьому полягає вияв громадянської мужності. Національна гордість не повинна вироджуватись у самозадоволення.

Свідомий патріотизм нерозривний з відповідальністю. Процес національного відродження України потребує від громадян не лише віри і любові до свого народу, а й усвідомлення своєї відповідальності перед суспільством, народом, нацією. Малосвідомий громадянин або не думає про свою відповідальність, або ж боїться її. Для нього доля країни – стороння

справа, а його власні дії визначаються суто особистими потребами й інтересами. Відповідальність же передбачає, з одного боку, усвідомлення необхідного, а з іншого – можливість вибору шляхів його реалізації. Особиста відповідальність – вільна реалізація вірно усвідомленого обов'язку.

З патріотизмом органічно поєднується етнічна самосвідомість громадянина. Етнічна самосвідомість підрастаючого покоління базується на етнічній ідентифікації, яка вбирає в себе любов до свого народу, віру в його духовні сили, її майбутнє, готовність до праці на користь народу; знання та уміння осмислювати його моральні та культурні цінності, історію, звичаї, обряди, символіку; передбачає систему вчинків, які мотивуються любов'ю, вірою, звичками, знаннями, відповідальністю перед своїм народом.

Народ України – це понад двісті різних народностей, які мають свою етнічну самосвідомість. Проте етнічна самосвідомість різних народів не заперечує готовності свідомо служити інтересам їх Батьківщини України. На більш високому рівні етнічна самосвідомість переростає в національну самосвідомість. Остання передбачає ідентифікацію особистості з усім народом України, незалежно від свого етнічного походження, політично об'єднаного єдиним інститутом громадянства, територією, економікою, історичною долею та перспективами майбутнього. Свідомі патріоти України – це і українці, і росіяни, і євреї, і татари, і молдавани, й інші народності, які живуть на території однієї держави, що утворилась внаслідок політичної інтеграції етнічних спільнот, збагачують її своєю культурою і сприяють її розквіту.

Патріотизм в умовах українського поліетнічного суспільства вимагає від громадянина не лише опанування культурними цінностями власного етносу, а й усвідомлення взаємозв'язку етнокультур української політичної нації у минулому і майбутньому, спільної для всіх етносів долі та мети. Патріот України поважає культуру, звичаї, традиції представників інших етносів, що входять до складу політичної нації, вміє налагоджувати з ними ефективне спілкування та взаємодію, здатний запобігати конфліктам, а у випадку виникнення конфліктних ситуацій – конструктивно та відповідально розв'язувати їх.

Важливим завданням є також розвиток вміння і навичок правомірної та гуманної поведінки зростаючих громадян-патріотів у поліетнічному середовищі, а саме: формування здатності до встановлення контактів з представниками інших етносів, вміння конструктивно реагувати на запропоновану іншими ініціативу, сприяння набуттю досвіду дотримання принципів моральності та правових норм поведінки у міжетнічній взаємодії; розвиток спроможності особистості сприймати себе у контексті відносин з

іншими людьми, озброєння чуттям оптимальної дистанції у стосунках з різними людьми; становлення здатності визначати межі припустимої поведінки, не допускати соціально неприйнятних її форм; вправлення у вмінні здійснювати критичний самоаналіз своїх думок, помислів, дій; виховання здатності прогнозувати та запобігати конфліктним ситуаціям, формування вмінь і навичок подолання особистісно-психологічних бар'єрів у спілкуванні, попередження ситуацій, які викликають емоційну напруженість у відносинах представників різних етносів; розвиток уміння налагоджувати активну взаємодію з однолітками, організовувати спільнудіяльність.

З огляду на поліетнічність українського суспільства, особливої уваги потребує виховання толерантності зростаючого громадянина-патріота. Це поняття означає повагу, сприйняття і розуміння багатого розмаїття культур поліетнічного суспільства, форм самовиявлення людської особистості. Це активна позиція, яка формується на основі визнання універсальних прав людини та основних її свобод, усвідомлення того, що люди за своєю природою відрізняються зовнішнім виглядом, становищем, мовою, поведінкою і мають право жити у мирі та зберігати свою індивідуальність, а тому погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим. Кожен може дотримуватися своїх переконань і повинен визнавати таке право за іншим. Людина заслуговує на те, щоб бути почутою, зрозумілою і прийнятою іншими як незаперечна самоцінність навіть тоді, коли її погляди, інтереси, спосіб життя відрізняються від традиційних. Вияв співчуття, милосердя як рис толерантної особистості – важлива цінність толерантного громадянина-патріота України. Однак толерантність не має суперечити національним інтересам України. Вона не сумісна з сепаратизмом, шовінізмом, расизмом, які проявляються у неповазі й ненависті до інших народів і націй, їх культури і прав.

Рідна мова – духовне багатство народу. Мовленнєва культура людини – дзеркало її духовної культури. Молода Українська держава, розвиваючи етнічну самосвідомість народу України, має реально допомогти національним меншинам у розвитку їх культури, освіти, мови. Для цього має бути надана і економічна допомога, і правове забезпечення цього процесу. Відчуваючи реальну зацікавленість і турботу про розвиток своєї рідної мови з боку держави, представники етнічних меншин охоче сприйматимуть українську мову як державну і вважатимуть обов'язком її вивчення. Адже без мови немає народу, без народу немає держави. Тому національне відродження, розбудова поліетнічної Української держави, як єдиної політичної нації, та виховання патріотизму нерозривно пов'язані з

оволодінням кожним учнем як своєю рідною, так і державною українською мовами.

Визначальною характеристикою національного патріотизму є його гуманістична моральність, яка об'єктивно притаманна громадянському суспільству, бо виходить за рамки вказівної і забороняючої систем та піднімається на більш високий рівень ціннісно-світоглядної орієнтації. Вона включає такі риси, як доброта, увага, чуйність, милосердя, толерантність, чесність, совісність, працелюбність, справедливість, гідність, повага і любов до своїх батьків, роду. Ці якості визначають культуру поведінки особистості. Цінності моралі полегшують сприймання правових норм, які, в свою чергу, сприяють глибшому усвідомленню моральних істин. Моральна свідомість дає змогу побачити й усвідомити ту межу моральної поведінки, за якою починаються аморальні й протиправні вчинки. Високоморальна свідомість стимулює соціально-ціннісну поведінку, застерігає від правопорушень.

Важливою ознакою патріотизму є законслухняність, виконання конституційних норм, дотримання чинних законів, знання не лише своїх прав, а й обов'язків. Патріот – той, хто своє право вимірює своїм обов'язком. Місія свідомого громадянина-патріота – не руйнувати правопорядок, а берегти, правильно й терпляче вдосконалювати його зміст.

Недооцінка патріотизму як найважливішої складової суспільної та індивідуальної свідомості призводить до послаблення соціально-економічних, духовних і культурних основ розвитку суспільства і держави. Цим визначається пріоритетність патріотичного виховання особистості у виховній системі школи.

Основні тенденції та зміст патріотичного виховання особистості

Патріотичне виховання дітей та учнівської молоді – це комплексна, системна і цілеспрямована діяльність органів державної влади, громадських організацій, сім'ї, школи, інших соціальних інститутів щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави.

Як і сам патріотизм, патріотичне виховання носить конкретно історичний характер. Різнобічний аналіз концепцій науковців на проблему патріотизму, актуалізація окремих факторів, які причетні до виховання патріотизму, дозволили синтезувати сучасне уявлення про цей феномен. Найбільш глибинними факторами, які впливають на розвиток патріотичних почуттів, є природовідповідні фактори. Людина, як істота біологічна,

належить до світу природи. До цього ж світу належать і її родинні зв'язки, звичка до певного географічного ландшафту і духовний зв'язок з ним, готовність захищати своїх близьких. Соціалізація та урбанізація змінюють характер природовідповідних факторів, але вони продовжують активно впливати на формування патріотизму. Родинні зв'язки розширюються за рахунок найближчого оточення, але сім'ї все ж належить пріоритетне значення. Любов до рідної землі проявляється у любові до рідного дому, рідної школи, рідної вулиці, міста. Це первинний стан патріотизму. Дитина здобуває свій патріотичний досвід спонтанно. Вона природньо і непомітно звикає до оточуючого її середовища, рідного слова, побуту і традицій свого народу. Ці фактори в поєднанні з культурно-освітніми формують базову психологічну прихильність людини до своєї нації, залучають до її духовних скарбів.

Очевидно, що для становлення і утвердження незалежної України, як єдиної нації, потрібно формувати в масовій свідомості зростаючої особистості не природовідповідний патріотизм, а духовно рефлексивний, який би поєднував пристрасну любов до рідного краю з осмисленою любов'ю до України, нації, Батьківщини, з тверезим почуттям міри і поваги до інших народів. Лише такий патріотизм може вирішити ряд проблем молодій державі.

Значна кількість науковців сьогодні у формуванні патріотизму стоять на позиціях теоцентричного підходу. У ньому патріотизм трактується як пріоритетне духовне служіння Батьківщині, поєднане з діяльним богослужінням і співпадаюче з благочестям.

На зміну теоцентричного підходу прийшов соціоцентричний.

Соціоцентрична концепція ґрунтується вже не на національній чи конфесійній спільноті, а на належності до єдиного соціуму, єдиної держави. Соціоцентричний підхід долає протиріччя теоцентричного підходу. Людина шукає підтримку не в надприродніх силах, а спирається на силу природи і на підтримку єдиної спільноти (держави чи класу). Цей підхід органічно включає в себе нову складову патріотизму – конструктивний критицизм у ставленні до свого народу, держави.

Однак в цього елементу є свої недоліки. Перебільшена, неконструктивна, бездіяльна критика свого народу і своєї держави може привести до знищення національних і державних ідеалів, цінностей, традицій, до прагнення запозичити чужі і часто не кращі звичаї і цінності, які не сприяють розбудові власної країни.

Соціоцентричний підхід передбачає жорстку детермінацію формування патріотизму розвитком суспільних відносин. При цьому об'єднання народу

ґрунтується на належності до єдиної держави як політичної нації. В умовах поліетнічної, різноконфесійної і соціально розрізненої країни тільки цей підхід може не роз'єднувати, а об'єднувати людей. Долаючи рамки національностей і конфесій, цей вид патріотизму, безперечно, носить прогресивний характер. Теоретичними засадами загальноукраїнського державного патріотизму є ідеї незалежності, державності, соборності.

В умовах поліетнічності важливими функціями патріотичного виховання є протистояння сепаратизму, збереження злагоди етносів, що складають український народ. Основою патріотизму особистості є усвідомлення того, що ми самобутні, але Україна в нас одна і нам разом випало на долю розбудувати цивілізовану державу, де суспільною справою стане створення умов для розвитку вільної особистості, яка вміє досягати власного успіху та допомагає іншим. Україну, яка власними економічними, політичними і соціальними успіхами здобуде той міжнародний авторитет, що дозволить їй на рівних вести діалог зі всіма зарубіжними партнерами, обирати і відстоювати вигідні для себе умови Євроінтеграції, конкурувати з розвиненими країнами на світовому ринку, щоб кожен громадянин пишався тим, що він українець.

Однак державний патріотизм є продуктом соціоцентричної концепції, яка розглядає людину як засіб досягнення суспільного прогресу.

Вихід із замкненого кола в сфері національно-громадянської патріотичної свідомості варто шукати в переході від соціоцентричного підходу в формуванні патріотизму до антропоцентричного. Основою цього підходу є переконання, що суб'єктом-носієм патріотизму в соціумі є особистість. Завдяки її творчості, зусиллям, ідеям розвивається сам соціальний феномен – патріотизм. Адже патріотизм це не лише почуття, не лише принцип, але й моральна цінність. Саме в цій якості він найбільш чітко вписується в антропоцентричний світогляд.

З одного боку, особистість в своєму культурному розвитку має досягти висот цієї моральної цінності. А з іншого – буденне, звичне виконання особистістю накладених на себе зобов'язань, які є складовими патріотизму, об'єктивно корисні суспільству, державі й самій особистості. В цьому випадку, моральне спонтанно є раціональним.

У духовній сфері антропоцентризм означає створення надійних умов для вільного розвитку і прояву індивідуальності кожної особистості. В політичній сфері – це глобальна демократизація громадського життя і розбудова правової держави.

Антропоцентричний підхід, визначаючи первинність прав людини, разом з тим передбачає одночасно їх узгодження з інтересами суспільства і

держави. Ця модель відрізняється від інших тим, що визнає існуючу в світі різноманітність інтересів і окремих людей, і цілих народів. Вона сприяє вирішенню важливих соціально-економічних проблем на регіональному рівні. Це більш практично і ефективно, оскільки кожен регіон розвивається історично, економічно, політично, культурно дуже своєрідно. Але вирішення глобальних проблем, надто гуманітарних, має вирішуватись в руслі загальнодержавних, а не місцевих інтересів.

Таким чином, виховання патріотизму підростаючого покоління України залежить від природних, соціальних, культурно-освітніх та інших факторів. Їх об'єктивне врахування і науково обгрунтоване використання у виховній діяльності в поєднанні зі свободою особистості, демократією, гуманізмом і правовою державою, відповідатимуть вимогам антропоцентризму. Тому становим хребтом національного виховання має бути виховання національно свідомого громадянина-патріота, гуманіста і демократа.

Сучасному патріотичному вихованню має бути в певній мірі властива випереджувальна роль у демократичному процесі. Воно мусить стати засобом відродження національної культури, припинення сепаратизму, стимулом пробудження таких моральних якостей як совість, людяність, почуття власної гідності; засобом самоорганізації, особистісної відповідальності; гарантом громадянського миру і злагоди в суспільстві.

Головною тенденцією патріотичного виховання є формування ціннісного ставлення особистості до українського народу, Батьківщини, держави, нації.

Процес формування ціннісних орієнтацій є невід'ємною складовою частиною розвитку підростаючої особистості, її відносин, спрямованості, емоційної і мотиваційно-потребнісної сфер.

На початку молодшого шкільного віку діти шестирічки виділяють особисті цінності, відбувається їх емоційне освоєння, яке закріплюється в діяльності, поведінці та міжособистісних взаєминах. У шестирічних дітей з'являється вже дистанція соціальних зв'язків при оцінці норм поведінки дітей і дорослих. У цих дітей розвивається певна орієнтація на соціум, вміння на відповідному рівні розуміти і оцінювати суспільні відносини. У шість років дитина починає розуміти важливість суспільно значущих справ. В цей час формується певне розуміння й оцінка соціальних явищ, орієнтація на оцінне ставлення дорослого через призму конкретної діяльності. За всіх індивідуально-варіативних особливостей процесу становлення ціннісних орієнтацій, саме у шість років він відрізняється найбільшою динамічністю.

Разом з тим у період розвитку дітей між шістьма-сімома роками чітко відмічається нарощування й розвиток найважливіших компонентів ціннісних орієнтацій дітей, їх адекватно мотивоване вираження. У цілому діти шестирічки усвідомлюють соціальні очікування й орієнтуються на хорошу поведінку, хороші вчинки. Однак дитина в цей період ще не сприймає еталони поведінки як соціальну необхідність, не усвідомлює їх соціальну значущість. Вони видаються шестирічкам поки що як індивідуальні цінності, виступаючи лише окремими компонентами ціннісних орієнтацій, що розвиваються.

Суттєві зміни у ціннісних орієнтаціях дітей відбуваються при кінці молодшого шкільного віку. Психологічна роль ціннісних орієнтацій дитини в цей час особливо зростає й ускладнюється, враховуючи закономірності формування її як особистості.

Останнє обумовлюється, зокрема, тим, що на відміну від шестирічного віку зміна еталонів поведінки дітей тут жорстко не визначається. Окрім того, активно розвивається потреба дитини вийти за рамки лише дитячого образу життя. У молодшого школяра десятирічного віку відбувається якісний скачок у його ціннісних орієнтаціях як у системі взаємовідносин, ставлень до інших людей, до спільної справи, так і в ціннісному орієнтуванні у різних видах діяльності, оцінці явищ оточуючого довкілля.

Відбувається не просто наростання цих компонентів ціннісних орієнтацій, які попередньо склалися в процесі здійснення шестидев'ятирічними дітьми предметно-практичної і навчальної діяльності й ускладнення форми спілкування, але, головне, принципово змінюються ціннісні орієнтації у всіх сферах відносин дитини, яка активно долучається до норм суспільства і яка на новому рівні оцінює суспільно корисні справи. Тож у дітей кінця молодшого шкільного віку ціннісні орієнтації починають складатися у більш розвинену, складну й стійку систему, яка визначає ставлення їхньої активної життєвої позиції. Дане положення обумовлено тим, що ступінь розвитку соціальної активності дітей пов'язаний з певним рівнем розвитку їхньої свідомості й самосвідомості.

Тому у молодшому шкільному віці важливо формувати здатність дитини пізнавати себе як члена сім'ї, родини, дитячого угруповання; як учня, жителя міста чи села; виховувати у неї любов до рідного дому, школи, вулиці, своєї країни, її природи, рідного слова, побуту, традицій.

У підлітковому віці відбувається оволодіння внутрішнім світом й виникнення життєвого плану як певної системи пристосування, яка вперше усвідомлюється підлітком. У цей період створюються передумови становлення уявлень про сенс життя. Накопичення життєвого досвіду і

розвиток процесів рефлексії сприяє формуванню у підлітків потреби у співвідношенні понять «минуле», «теперішнє», «майбутнє», у постановці і вирішенні задач на розмежування понять «життя» і «сєнс життя», розуміння сєнсу життя і усвідомлення свого життя.

Розв'язуючи «задачу на сєнс життя», старші підлітки просуюаються від «шкільного сєнсу життя» (добре вчитися, поступити в університет) до «дорослого» (залишити слїд на землі, зробити відкриття, зберегти мир на землі, творити історію країни, людства). Частина підлітків прагне зазирнути у віддалене майбутнє, осмислити період зрілості і можливі найвищі досягнення на цьому ступені.

Старші підлітки усвідомлюють вплив негативних явищ у сучасному суспільстві на становлення сєнсу життя свого покоління. Особливу тривогу у них викликає поширення наркотиків, алкоголізм, екологічні проблеми, тероризм, грабунки, матеріальний і духовний занепад суспільства, задурення молоді ЗМІ.

Визначальним станом підлітків, який є психологічною дійсністю, є їхня реальна внутрішня готовність до прийняття дорослих норм життєдіяльності, що виражається у прагненні зайняти нову соціальну позицію, яка реалізується ними і в плані свідомості, і в плані поведінки.

Головним мотиваційним фактором життєдіяльності підлітка виступає його самоактуалізація. Прагнення до більш повного виявлення і розвитку своїх особистісних можливостей у підлітків виражається у певному ставленні до сфер самоактуалізації, спрямованості особистості до творчості, самостійності в активності життєвої позиції, в їхньому ставленні до майбутнього. При цьому досить чітко простежується відмінність характеру і спрямованості самоактуалізації підлітків у залежності від конкретно історичних умов функціонування суспільства і особливостей організації життєдіяльності цієї вікової групи.

Підлітки у віці 12–15 років найбільш чутливі до особливостей соціальної ситуації, яка задає їм, підліткам, той чи інший напрям становлення. Різного роду напруги у соціальній ситуації призводять до різноманітних відхилень у особистісному розвитку й поведінці підлітка. Серед них особливу тривогу викликають не тільки прогресуюча відчуженість, підвищена тривожність, духовне спустошення, але й цинізм підлітків, їхня жорстокість, агресивність. При цьому агресивність виступає у більшості випадків як ситуація заміщення при неприйнятті підлітка у світ соціально значущих відносин дорослих. Причому підліток бажає не просто уваги, але й розуміння, довіри дорослих. Він прагне грати певну соціальну роль не лише серед ровесників, але й серед старших.

У підлітковому віці виховується духовно осмислений патріотизм, який поєднує любов до свого народу, нації, Батьківщини з почуттям поваги до інших народів, своїх і чужих прав та свобод.

В ранній юності особистість перетворюється на розвиненого суб'єкта, що оволодіває соціальним досвідом, робить його своїм надбанням, тобто відбувається розгорнута соціалізація. В цей же період юнаки і дівчата набувають і все більшу самостійність, відносну автономність, тобто відбувається подальша їхня індивідуалізація. Молодші юнаки, які бурхливо переживають стан дорослішання, все більше неспокійно й невпевнено відчують себе у сучасному світі. З віком зникають кризові явища підлітка: дратівливість, негативізм, підозрілість, почуття ворожості. Особистість набуває певну вікову стійкість. Але страх за майбутнє в юнацькому віці повертає дратівливість, образу, ворожість стосовно себе і до суспільства, і вони стають набутими особистісними характеристиками. До 16 років різко змінюється спрямованість, перетворюючись у егоїстичну з індивідуалістичною акцентуацією, що означає позитивне ставлення молодших юнаків до себе (вони себе цінять), але негативне ставлення до оточуючих. І хоча повністю не заперечують їх, але відчують «ворожість» самого суспільства.

У ранньому юнацькому віці на основі якісних і кількісних змін відбувається інтенсивний розвиток саморозуміння. Молодих людей хвилює пошук відповідей не лише на запитання «Хто Я?», «Який Я?», але й на питання «Навіщо Я?». Вже сам зміст таких питань актуалізує у молодих людей процес саморозуміння. Юнаки (дівчата) вичленяють систему знань на основі усвідомлення не стільки власних індивідуальних особливостей, скільки своєї соціальної сутності і неповторності.

Молоді люди по-різному і на різному рівні прагнуть визначити своє місце в суспільстві. Це для них можливо в рамках самосвідомості через демонстрацію своєї ролі, свого статусу. Старшокласники думають про себе більш узагальнено, і перш за все про ті особливості особистості, які допоможуть їм зайняти певне місце в житті і суспільстві.

Центральною особистісною якістю старшокласників вважається соціальна відповідальність.

Тому у старшому шкільному віці пріоритетними рисами ціннісного ставлення до Батьківщини є відповідальність, дієвість та рефлексивність. Старшокласники не лише ідентифікують себе з українським народом, але й прагнуть жити в Україні, проявляють готовність служити Вітчизні на шляху її національного демократичного відродження; працювати на її благо, захищати її; поважати Конституцію України і виконувати норми Законів.

Вони бережно ставляться до етно-етичної культури народів України; володіють рідною та державною мовами; визнають пріоритети прав людини, поважають свободу, демократію, справедливість, усвідомлюють себе громадянами-патріотами.

Складовою частиною патріотичного виховання є військово-патріотичне виховання, яке орієнтоване на формування у зростаючої особистості готовності до захисту Вітчизни, розвиток бажання здобувати військові професії, проходити службу у Збройних силах України як особливому виді державної служби. Його зміст визначається національними інтересами України і покликаний забезпечити активну участь громадян у збереженні її безпеки від зовнішньої загрози.

Військово-патріотичне виховання має сприяти обороноздатності України, яка разом з міжнародною спільнотою братиме участь у миротворчих і гуманістичних операціях, протистоятиме міжнародному тероризму, запобігатиме військовим конфліктам, що загрожують людству, створюватиме стабільність зовнішньополітичного становища у світі. Щоб виконати цю високу місію, військово-патріотичне виховання підростаючого покоління має базуватись на духовно-моральних цінностях нашого суспільства, охоплювати військово-історичну підготовку; прикладну фізичну підготовку; підготовку з основ військової служби; підготовку з основ безпеки життєдіяльності.

Робота з військово-патріотичного виховання учнівської молоді має проводитись комплексно, в єдності всіх його складників спільними зусиллями органів державного управління, а також освітніх закладів, сім'ї, громадських організації і об'єднань, Збройних сил України, інших силових структур.

Мета, завдання, принципи патріотичного виховання

Метою патріотичного виховання є становлення громадянина-патріота України, готового самовіддано розбудувати її як суверенну, незалежну, демократичну, правову, соціальну державу, і забезпечувати її національну безпеку, знати свої права і обов'язки, цивілізовано відстоювати їх, сприяти єднанню українського народу, громадянському миру і злагоді в суспільстві.

Мета патріотичного виховання конкретизується через систему таких виховних завдань:

- утвердження в свідомості і почуттях особистості патріотичних цінностей, переконань і поваги до культурного та історичного минулого України;
- виховання поваги до Конституції України, законів України, державної символіки;

- підвищення престижу військової служби як виду державної служби, а звідси культивування ставлення до солдата як до державного службовця;
- визнання й забезпечення в реальному житті прав дитини як найвищої цінності держави і суспільства;
- усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її патріотичною відповідальністю;
- сприяння набуттю дітьми та учнівською молоддю патріотичного досвіду на основі готовності до участі в процесах державотворення, уміння визначати форми та способи своєї участі в життєдіяльності громадянського суспільства, спілкуватися з соціальними інститутами, органами влади, спроможності дотримуватись законів та захищати права людини, готовності взяти на себе відповідальність, здатності розв'язувати конфлікти відповідно до демократичних принципів;
- формування національного самоствердження, любові до рідної землі, держави, родини, народу;
- визнання духовної єдності населення усіх регіонів України, спільності його культурної спадщини та майбутнього;
- формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій;
- утвердження гуманістичної моральності як базової основи громадянського суспільства;
- культивування кращих рис української ментальності – працелюбності, свободи, справедливості, доброти, чесності, бережного ставлення до природи;
- формування мовної культури, оволодіння і вживання української мови як духовного коду нації;
- спонування зростаючої особистості до активної протидії сепаратизму, аморальності, шовінізму, фашизму.

Підходи та принципи виховання громадянина-патріота

Досягнення цілей патріотичного виховання вимагають додержання наукового підходу, тобто врахування об'єктивних закономірностей його перебігу. Науковий підхід до процесу формування громадянина-патріота передбачає, що дія загальних закономірностей становлення патріотизму опосередковується впливом конкретно історичних умов життєдіяльності даного суспільства і кожного з його суб'єктів зокрема.

Конкретно-історичний підхід допомагає збагнути й сформулювати специфічні, найбільш актуальні на даному етапі розвитку українського суспільства завдання патріотичного виховання, а саме: усвідомлення

громадянами України необхідності демократичних процесів у поєднанні з розбудовою громадянського суспільства.

Ефективність виховання патріотизму значною мірою залежить від реалізації діяльнісного підходу. Особистість громадянина-патріота формується інтенсивніше, якщо він любить Батьківщину не лише на словах, а на ділі, якщо бере реальну участь в діяльності, в якій апробуються на практиці громадянські цінності, якщо ця діяльність проходить через його почуття, відповідає його потребам та інтересам.

У патріотичному вихованні особливого значення набуває особистісно-орієнтований підхід, коли в центрі освітньо-виховного процесу стоять інтереси дитини, її потреби та можливості, права окремого індивіда, його суверенітет. Лише через таку ієрархію ціннісних підходів як людина (особистість) – народ (культура, історія, освіта) – держава (суспільство) можна реалізувати перспективну і демократичну модель виховання громадянина-патріота.

Необхідною умовою оптимізації патріотичного виховання є дотримання системного підходу, який передбачає розгляд цілісного багаторівневого взаємозалежного відкритого процесу в його постійному розвитку і саморозвитку.

Принципи патріотичного виховання

Основними принципами патріотичного виховання є:

– принцип національної спрямованості, що передбачає формування національної самосвідомості, виховання любові до рідної землі, українського народу, шанобливе ставлення до його культури; повагу, толерантність до культури усіх народів, які населяють Україну; здатності зберігати свою національну ідентичність, пишатися приналежністю до українського народу, брати участь у розбудові та захисті своєї держави;

– принцип гуманізації виховного процесу означає, що вихователь зосереджує увагу на дитині як вищій цінності, враховує її вікові та індивідуальні особливості і можливості, не форсує її розвитку, спонукає до самостійності, задовольняє базові потреби дитини, виробляє індивідуальну програму її розвитку, стимулює свідоме ставлення до своєї поведінки, діяльності, патріотичних цінностей;

– принцип самоактивності і саморегуляції, який сприяє розвитку у вихованця суб'єктних характеристик; формує здатність до критичності й самокритичності, до прийняття самостійних рішень; поступово виробляє громадянську позицію особистості, почуття відповідальності за її реалізацію в діях та вчинках;

– принцип культуровідповідності, що передбачає органічну єдність патріотичного виховання з історією та культурою народу, його мовою, народними традиціями та звичаями, які забезпечують духовну єдність, наступність і спадкоємність поколінь;

– принцип полікультурності передбачає інтегрованість української культури у європейський та світовий простір, створення для цього необхідних передумов: формування у дітей та учнівської молоді відкритості, толерантного ставлення до відмінних від національних ідей, цінностей, до культури, мистецтва, вірування інших народів; здатності диференціювати спільне і відмінне в різних культурах, спроможності сприймати українську культуру як невід’ємну складову культури загальнолюдської;

– принцип соціальної відповідності обумовлює необхідність узгодженості змісту і методів патріотичного виховання реальній соціальній ситуації, в якій організовується виховний процес. Завдання патріотичного виховання зорієнтовані на реальні соціально-економічні умови і передбачають виховання у дітей готовності до захисту Вітчизни та ефективного розв’язання життєвих проблем.

Методи, засоби і форми патріотичного виховання

Процес патріотичного виховання здійснюється в навчальній, позакласній і позашкільній діяльності та в сім’ї, дитячих та юнацьких об’єднаннях. У навчанні патріотичне виховання значною мірою зумовлюється змістовими характеристиками освітніх предметів, які сприяють оволодінню системою знань про людину і суспільство. Крім того, оволодіння системою знань формує здатність усвідомлювати місце своєї спільноти серед інших спільнот світу.

Весь освітній процес має бути насичений різними аспектами патріотичного виховання. Проте особлива роль тут належить предметам соціально-гуманітарного циклу, а саме: історії, географії, природознавству, суспільствознавству, літературі.

Ефективність патріотичного виховання в позакласній діяльності значною мірою залежить від спрямованості виховного процесу, форм та методів його організації. Серед методів і форм патріотичного виховання пріоритетна роль належить активним методам, що ґрунтуються на демократичному стилі взаємодії, спрямовані на самостійний пошук істини і сприяють формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості. До таких методів належать різноманітні акції на підтримку учасників АТО, сімей загиблих захисників Батьківщини, інвалідів, соціально-проектна діяльність, Інтернет-технології, рефлексивно-експліцитний метод, ситуаційно-рольові ігри, соціодрама, метод відкритої трибуни, соціально-

психологічні тренінги, інтелектуальні аукціони, «мозкові атаки», метод аналізу соціальних ситуацій з морально-етичним характером, ігри-драматизації, створення проблемних ситуацій, ситуацій успіху, аналіз конфліктів, моделей, стилів поведінки, прийняття рішень, демократичний діалог, педагогічне керівництво лідером і культивування його авторитету, використання засобів масової комунікації, методики колективних творчих справ, традицій, символіки, ритуалів, засобів народної педагогіки. Крім названих, можна застосовувати також такі традиційні методи, як бесіди, диспути, лекції, семінари, різні форми роботи з книгою, періодичною пресою, тощо. Орієнтовна тематика:

- бесіди – «Моя рідна Україна», «Знати і поважати Герб своєї Вітчизни, її прапор і гімн», «Наша вітчизна – Україна», «Державна символіка Батьківщини», «Твої права і обов'язки», «Що таке воля», «Борімося – поборемо», «Волю не дають, а здобувають», «Український народ – з колін», «Створи себе і державу», «Демократія – влада народу, а не олігархів», «Сепаратизм не пройде», «В Україні наша доля, життя і майбутнє», «Ми ті, що гідні процвітання», «Ми не обніжки і не грязь Москви, а України дочки і сини», «Патріотизм – нагальна потреба України»;

- огляди періодичної преси – «Світ новин», «Сьогодні», «За текстами газет», «Цікаві хвилинки», «Пульс планети»;

- огляд телепередач – «Наживо»;

- засоби, які виховують любов до української мови – «Свято рідної мови», «Мужай, прекрасна наша мова», «Шевченківське слово», «Літературні вечорниці», «Тиждень української мови»; конкурси: на кращий мовний плакат, декламаторів, на кращу розповідь української народної казки, вечір українських загадок, прислів'їв, приказок, повір'їв, легенд, народних прикмет; екскурсії до країни Мови із зупинками на станціях Лексики, Фразеології, Етимології; зустрічі з письменниками, поетами; філологічні мікроекспедиції (запис назв окремих предметів давнини, збір прислів'їв, приказок, загадок, поширених в даній місцевості з наступним обговоренням їх у класі, або на засіданнях гуртка); мовні екскурсії, завданням яких є виявлення неграмотних, неоковирних висловів у оголошеннях, рекламах, вивісках, тощо; стенди «Як ми говоримо»;

- форми роботи, пов'язані з вивченням історії рідного краю і народу – історичне краєзнавство: відвідування місць історичних подій, вивчення літератури, збирання документів та матеріальних пам'яток, замальовування чи фотографування історично цінних об'єктів, виготовлення схем, макетів, щомісячного історичного календаря, влаштування виставок, заочна подорож «Україно ти моя прекрасна», складання історії свого роду,

участь в роботі гуртків, етнографічного та фольклорного ансамблів, оформлення кімнат народознавства, святкування Дня Конституції, Дня незалежності України;

– форми і методи військово-патріотичного виховання: патріотичні клуби, участь у роботі організацій Пласту, юний рятівник, «Котигорошко»; фестивалі патріотичної пісні; святкування Дня Перемоги, Дня Збройних сил України, Дня призовника, захисника Вітчизни, дня пам'яті Героїв Крут; змагання з військово-прикладних видів спорту, участь у літніх військово-спортивних таборах, у військово-спортивних іграх «Патріот», «Смуга десантника», фізкультурно-оздоровчому патріотичному комплексі «Козацький гарт», національному виді спорту України «Хортинг»; в акціях «Пишаємося подвигами Небесної сотні», «Допоможемо учасникам АТО»;

– архівно-пошукова робота, екскурсії до музеїв, зустрічі з ветеранами війни, родичами загиблих захисників Батьківщини, випуск плакатів, буклетів, газет за матеріалами пошукової діяльності;

– участь у «Вахті пам'яті Небесної сотні», участь в акціях «Громадянин», «Збережемо пам'ять про подвиг», «Учасник АТО мого двору», «Школа – шпиталь», «Солдатські вдови»;

– вивчення факультативних курсів за вибором: «Історія української культури», «Видатні військові України», «Історія дипломатії», «Ми – громадяни», «Практичне право», «Людина і світ», «Людина і суспільство»;

– участь у Всеукраїнському конкурсі учнівських та студентських проектів «Служіння заради миру», «Моральний вчинок»; проведення семінарів, конференцій, «круглих столів»: «Партизанський рух в Україні у спогадах учасників, мовою документів», «Утверджувати ідеали культури миру – служити миру», «Діячі руху Опору в Україні»;

– уроки пам'яті, уроки мужності: «Їх славні імена в літописі Великої Вітчизняної», «Зростаємо громадянами-патріотами землі, що Україною зветься», «Наша вулиця носить ім'я героя війни», «Діти, молодь у підпіллі в роки минулої війни», «Бойові нагороди воїнів, полководців, які визволяли Україну від нацистів», «Імена фронтовиків на обеліску братської могили у моєму населеному пункті»;

– виховання бережного ставлення до природи – створення музейного природничого комплексу із розділами «Наукові знання про природу», «Очевидне – неймовірне», сторінки «Червоної книги», «Дивосвіт»; виробы учнів з природних матеріалів, конкурс на кращий плакат «Бережи довкілля», операція «Мурашник», «Блакитні водойми», «Шпачки прилетіли», «Лелеки», «Посаджу я жолудьок», «Наші джерела»; екологічні екскурсії, олімпіади, свята, конкурси, штаби охорони природи, пошукова діяльність;

– форми і методи виховання правосвідомості – вивчення Конституції України, клуби юних юристів, дипломатів, загони ЮДМ, шкільні штаби порядку, зустріч з депутатами, працівниками правоохоронних органів, дискусії «Чи варто завжди дотримуватись букви закону?», «Що значить бути патріотом?», «Свобода чи всюдозволеність?», теоретичні конференції «Україна – суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава», «Суть громадянського суспільства», захист рефератів: «Найважливіші функції Української держави», «Проблеми та спрямованість нашої економіки», «Свобода та особиста недоторканість громадян»;

– виховання засобами праці – соціально-проектна діяльність, підприємництво, кооперативи, бізнес-клуби, табори праці і відпочинку, фермерські господарства, аукціони, ярмарки, індивідуальна трудова діяльність, розширення зеленої зони біля школи, впорядкування та догляд за подвір'ям, проведення операцій «Турбота», «Милосердя», «Вишиванка для дитини з сиротинця», «Біля мого будинку» та ін.

Останнім часом у патріотичному вихованні досить результативними стали інформаційно-комунікаційні технології. У залежності від домінуючого методу науковці виокремлюють дослідницькі, пошукові, творчі, ігрові, інформаційні та практично-орієнтовані телекомунікаційні проекти. Завдяки Інтернет-проектам їх учасники з різних регіонів, міст, області, країн, світу не лише співпрацюють над цікавими і важливими проблемами, але й спілкуються з одностайними та опонентами, пропагують свій досвід.

Застосування наведених форм і методів патріотичного виховання покликане формувати в особистості когнітивні, емоційні та поведінкові компоненти, що передбачають вироблення вмій міркувати, аналізувати, ставити запитання, шукати власні відповіді, критично розглядати проблему, робити власні висновки, брати участь у громадському житті, набувати вмій та навичок адаптації до нових суспільних відносин, адекватної орієнтації, захищати власні інтереси, поважати інтереси і права інших тощо.

Результативність патріотичного виховання великою мірою залежить від того, наскільки ті чи інші форми й методи виховної діяльності стимулюють розвиток самоорганізації, самоуправління дітей, підлітків, юнацтва, молоді. Чим доросліші вихованці, тим більші їхні можливості до критично-творчого мислення, рефлексії, самоактивності, творчості, самостійності, до усвідомлення власних світоглядних орієнтацій, які є основою життєвого вибору, патріотизму, громадянського самовизначення.

Інститути, що забезпечують патріотичне виховання

Виховання громадянина-патріота України покладається на дошкільні навчальні заклади, школи, професійно-технічні училища, вищі навчальні заклади – інститути та університети, позашкільні заклади освіти, клуби, центри, бібліотеки; установи культури, громадські (неурядові) організації. Завдання патріотичного виховання мають також виконувати засоби масової інформації шляхом публікування відповідних матеріалів, підготовки та випуску навчальних теле- та радіопередач. Важлива роль у становленні патріотизму зростаючої особистості належить сімейному вихованню. Останнім часом зростає вплив церкви та її інститутів на формування світоглядних орієнтацій особистості, що зумовлює потребу співпраці різних інститутів патріотичного виховання.

Сприяючи досягненню цілей патріотичного виховання значною мірою покликані різноманітні благодійні й філантропічні організації та фонди (підтримка виховних заходів, конкурсів, семінарів, тренінгів, надання грантів для розробки науково-методичних матеріалів, посібників, підручників, фінансової підтримки публікацій тощо). Інститути, що забезпечують патріотичне виховання, не можуть залишатися індиферентними виконавцями в умовах нестабільності суспільного життя, швидких змін у суспільстві. Вони є окремим, автономним суб'єктом процесу патріотичного виховання. У контексті формування патріотизму виховні інститути мають брати до уваги всі складові моменти, а саме: розташування школи (регіон, міська чи сільська школа); тип школи (масова чи елітарна); контингент дітей (моноетнічна чи поліетнічна); ступінь автономності школи щодо влади й освітянських структур; психофізіологічні особливості кожного вікового періоду розвитку дитини; психосоціальні особливості дітей, які відвідують школу (соціальний статус, належність до певної конфесії); сприймання національних та загальнолюдських цінностей і орієнтирів.

Науково-методичне забезпечення програми дітей та учнівської молоді

Науково-методичне забезпечення Програми здійснюється Національною академією педагогічних наук України та її підрозділом – Інститутом проблем виховання, Департаментом загальної середньої та дошкільної освіти Міністерства освіти і науки України, Управлінням стратегічних розробок Апарату Ради національної безпеки і оборони України, Міністерством молоді та спорту України. Ці соціальні інститути спільно окреслюють напрями фундаментальних досліджень, спрямованих на

реалізацію Програми, визначають шляхи вирішення завдань патріотичного виховання, основними з яких є:

- здійснення послідовного системного моніторингу реальної практики виховання патріотизму дітей та учнівської молоді з урахуванням сучасних соціально-політичних реалій;

- включення проблематики патріотичного виховання до дослідницьких програм та планів навчальних і наукових закладів з метою створення інноваційного комплексу технологій оптимізації виховного процесу на різних освітніх рівнях;

- проведення науково-теоретичних конференцій, семінарів, нарад, засідань методичних об'єднань, створення тимчасових творчих колективів для дослідження актуальних проблем патріотичного виховання особистості в різних регіонах України, а саме:

 - «Патріотизм – нагальна потреба України і українців»;

 - «Особливості патріотичного виховання підростаючого покоління в умовах сучасних соціально-політичних викликів»;

 - «Український патріотизм і євроінтеграція»;

 - «Особистісно орієнтовані технології виховання патріотизму молоді»;

 - «Взаємодія школи і громадських організацій у вихованні патріотизму підростаючого покоління»;

 - «Проблеми патріотичного виховання молоді в умовах розгортання світової інтеграції та взаємозближення націй»;

 - «Виховання патріотизму особистості засобами гуманістичної та християнської моралі»;

 - «Самодостатність як основа українського патріотизму»;

- розробка та видання методичних посібників, рекомендацій, матеріалів для практичних працівників з патріотичного виховання дітей та учнівської молоді;

- створення оперативної системи підвищення професійної кваліфікації педагогів та вихователів з патріотичного виховання особистості на базі обласних інститутів післядипломної освіти педагогічних працівників;

- створення на базі кращих освітянських закладів експериментальних майданчиків для опрацювання інновацій патріотичного виховання;

- взаємодія НАПН України і її підрозділів із засобами масової інформації з метою висвітлення проблем та кращого досвіду патріотичного виховання дітей та молоді;

- організація та забезпечення психолого-педагогічного всеобучу батьків з метою підвищення рівня патріотичної вихованості дітей в родині;

– вивчення та узагальнення світового педагогічного досвіду патріотичного виховання особистості, адаптація і поширення його в навчальних закладах України.

Гірська школа Українських Карпат. – 2015. – № 12–13. – С. 26–37.

2015

Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді*

Вступ

Сьогодні Українська держава та її громадяни стають безпосередніми учасниками процесів, які мають надзвичайно велике значення для подальшого визначення, першою чергою, своєї долі, долі своїх сусідів, подальшого світового порядку на планеті. В сучасних важких і болісних ситуаціях викликів та загроз і водночас великих перспектив розвитку, кардинальних змін у політиці, економіці, соціальній сфері пріоритетним завданням суспільного поступу, поряд з забезпеченням своєї суверенності й територіальної цілісності, пошуками шляхів для інтегрування в європейське співтовариство, є визначення нової стратегії виховання як багатокомпонентної та багатовекторної системи, яка великою мірою формує майбутній розвиток Української держави.

Серед виховних напрямів сьогодні найбільш актуальними виступають патріотичне, громадянське виховання як стрижневі, основоположні, що відповідають як нагальним вимогам і викликам сучасності, так і закладають підвалини для формування свідомості нинішніх і прийдешніх поколінь, які розглядатимуть державу (*patria*) як запоруку власного особистісного розвитку, що спирається на ідеї гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, виваженості, відповідальності, здорового способу життя, готовності до змін.

Інтеграційні процеси, що відбуваються в Україні, європоцентричність, пробудження громадянської і громадської ініціативи, виникнення різних громадських рухів, розповсюдження волонтерської діяльності, які накладаються на технологічну і комунікативну глобалізацію, міграційні зміни всередині суспільства, ідентифікаційні і реідентифікаційні процеси в особистісному розвитку кожного українця, відбуваються на тлі сплеску

* Документ затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 16 червня 2015 р.

інтересу і прояву патріотичних почуттів і нових ставлень до історії, культури, релігії, традицій і звичаїв українського народу.

Тому нині, як ніколи, потрібні нові підходи і нові шляхи до виховання патріотизму як почуття і як базової якості особистості. При цьому потрібно враховувати, що Україна має древню і величну культуру та історію, досвід державницького життя, які виступають потужним джерелом і міцним підґрунтям виховання дітей і молоді. Вони уже ввійшли до освітнього і загальновиховного простору, але нинішні суспільні процеси вимагають їх переосмислення, яке відкриває нові можливості для освітньої сфери.

В основу системи національно-патріотичного виховання покладено ідею розвитку української державності як консолідуючого чинника розвитку українського суспільства та української політичної нації. Важливу роль у просвітницькій діяльності посідає відновлення історичної пам'яті про тривалі державницькі традиції України.

Серед них Київська Русь, Велике князівство Литовське, Військо Запорозьке, Гетьманщина, Українська Народна Республіка, Гетьманат Павла Скоропадського, Західноукраїнська Народна Республіка, Карпатська Україна та інші українські визвольні проекти. На особливу увагу заслуговує формування української політичної культури в часи Речі Посполитої та Австро-Угорщини, нове осмислення ролі Кримського Ханату як держави кримськотатарського народу, включно з тривалим воєнним протистоянням і плідною військовою та культурною співпрацею.

Особливого значення набуває ознайомлення з історією героїчної боротьби українського народу за державну незалежність протягом свого історичного шляху, зокрема у ХХ–ХХІ століттях це ОУН, УПА, дисидентський рух, студентська Революція на граніті, Помаранчева революція, Революція Гідності та ін.

Важливим завданням є розгляд порівняльно-історичних відомостей про переривання державності в інших європейських країнах, які сьогодні представлені потужними європейськими націями. Спеціального розгляду потребують історичні обставини, що призводять до переривання державницької традиції.

Разом із тим, національно-патріотичне виховання не повинно прищеплювати ідеї культурного імперіалізму, тобто способу споглядання світу лише очима власної культури. Ця Концепція виходить з ідеї об'єднання різних народів, національних та етнічних груп, які проживають на території України, довкола ідеї української державності, українського громадянства, що виступають загальними надбаннями, забезпечують їхній всебічний соціальний та культурний розвиток. Українська держава заперечує будь-які

форми дискримінації, підтримуючи всі мови і культури, що зазнали такої дискримінації в часи колоніальної залежності України.

На жаль, до сьогодні українська освіта не мала переконливої і позитивної традиції, досвіду щодо виховання патріотизму в дітей та молоді, у попередні часи боялися взагалі терміну «національний», а «патріотичне виховання» сприймали винятково в етнонародному або неорадянському вимірі.

Протягом останніх десятиліть було розроблено низку концепцій:

- Концепція національної системи виховання (1996);
- Концепція національно-патріотичного виховання (2009);
- Концепція Загальнодержавної цільової програми патріотичного виховання громадян на 2013–2017 рр.;
- Концепція громадянської освіти та виховання в Україні (2012).

Проте жодна з них не була розгорнута і не втілювалася в конкретні кроки з реалізації через зміну векторів розвитку держави і, відповідно, освітньої політики, через різні уявлення правлячих еліт на ідеологію і напрями розвитку освіти.

На сучасному етапі розвитку України, коли існує пряма загроза денационалізації, втрати державної незалежності та потрапляння у сферу впливу іншої держави, виникає нагальна необхідність переосмислення зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення патріотичного виховання дітей та молоді – формування нового українця, що діє на основі національних та європейських цінностей:

- повага до національних символів (Герба, Прапора, Гімну України);
- участь у громадсько-політичному житті країни;
- повага до прав людини;
- верховенство права;
- толерантне ставлення до цінностей і переконань представників іншої культури, а також до регіональних та національно-мовних особливостей;
- рівність всіх перед законом;
- готовність захищати суверенітет і територіальну цілісність України.

Відтак, враховуючи всі обставини, виникає гостра потреба у розробленні концепції, яка б визначала нову стратегію цілеспрямованого і ефективного процесу виховання суб'єкта громадянського суспільства, громадянина-патріота України.

1. Мета та завдання національно-патріотичного виховання дітей та молоді

Національно-патріотичне виховання дітей та молоді – це комплексна системна і цілеспрямована діяльність органів державної влади, громадських організацій, сім'ї, освітніх закладів, інших соціальних інститутів щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави. Найважливішим пріоритетом національно-патріотичного виховання є формування ціннісного ставлення особистості до українського народу, Батьківщини, держави, нації.

Патріотичне виховання – складова національного виховання, головною метою якого є становлення самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин. Воно сприяє єднанню українського народу, зміцненню соціально-економічних, духовних, культурних основ розвитку українського суспільства і держави.

Складовою частиною патріотичного виховання, а в часи воєнної загрози – пріоритетною, є військово-патріотичне виховання, зорієнтоване на формування у зростаючої особистості готовності до захисту Вітчизни, розвиток бажання здобувати військові професії, проходити службу у Збройних силах України як особливому виді державної служби. Його зміст визначається національними інтересами України і покликаний забезпечити активну участь громадян у збереженні її безпеки від зовнішньої загрози. Робота з військово-патріотичного виховання учнівської молоді має проводитися комплексно, в єдності всіх його складників спільними зусиллями органів державного управління, а також освітніх закладів, сім'ї, громадських організацій та об'єднань, Збройних сил України, інших силових структур.

Системна організація військово-патріотичного виховання молоді має бути спрямована на підготовку її до оволодіння військовими професіями, формування психологічної та фізичної готовності до служби в Збройних Силах, задоволення потреби підростаючого покоління у постійному вдосконаленні своєї підготовки до захисту Вітчизни.

Мета патріотичного виховання конкретизується через систему таких виховних завдань:

- утвердження в свідомості і почуттях особистості патріотичних цінностей, переконань і поваги до культурного та історичного минулого України;

- виховання поваги до Конституції України, законів України, державної символіки;

- підвищення престижу військової служби, а звідси – культивування ставлення до солдата як до захисника вітчизни, героя;

- усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її патріотичною відповідальністю;

- сприяння набуттю дітьми та молоддю патріотичного досвіду на основі готовності до участі в процесах державотворення, уміння визначати форми та способи своєї участі в життєдіяльності громадянського суспільства, спілкуватися з соціальними інститутами, органами влади, спроможності дотримуватись законів та захищати права людини, готовності взяти на себе відповідальність, здатності розв'язувати конфлікти відповідно до демократичних принципів;

- формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій;

- утвердження гуманістичної моральності як базової основи громадянського суспільства;

- культивування кращих рис української ментальності – працелюбності, свободи, справедливості, доброти, чесності, бережного ставлення до природи;

- формування мовленнєвої культури;

- спонукання зростаючої особистості до активної протидії українофобству, аморальності, сепаратизму, шовінізму, фашизму.

2. Принципи патріотичного виховання

Патріотичне виховання спирається на загальнопедагогічні принципи виховання, такі як дитиноцентризм, природовідповідність, культуровідповідність, гуманізм, врахування вікових та індивідуальних особливостей. Водночас патріотичне виховання має власні принципи, що відображають його специфіку. Серед них:

- принцип національної спрямованості, що передбачає формування національної самосвідомості, виховання любові до рідної землі, українського народу, шанобливого ставлення до його культури; поваги до культури всіх народів, які населяють Україну; здатності зберігати свою національну ідентичність, пишатися приналежністю до українського народу, брати участь у розбудові та захисті своєї держави;

– принцип самоактивності й саморегуляції забезпечує розвиток у вихованця суб'єктних характеристик; формує здатність до критичності й самокритичності, до прийняття самостійних рішень; виробляє громадянську позицію особистості, почуття відповідальності за її реалізацію в діях та вчинках;

– принцип полікультурності передбачає інтегрованість української культури в європейський та світовий простір, створення для цього необхідних передумов: формування в дітей та учнівської молоді відкритості, толерантного ставлення до відмінних ідей, цінностей, культури, мистецтва, вірувань інших народів; здатності диференціювати спільне і відмінне в різних культурах, спроможності сприймати українську культуру як невід'ємну складову культури загальнолюдської;

– принцип соціальної відповідності обумовлює потребу узгодження змісту і методів патріотичного виховання з реальною соціальною ситуацією, в якій організовується виховний процес, і має на меті виховання в дітей і молоді готовності до захисту вітчизни та ефективного розв'язання життєвих проблем;

– принцип історичної і соціальної пам'яті спрямований на збереження духовно-моральної і культурно-історичної спадщини українців та відтворює її у реконструйованих і осучаснених формах і методах діяльності;

– принцип міжпоколінної наступності, який зберігає для нащадків зразки української культури, етнокультури народів, що живуть в Україні.

3. Шляхи реалізації патріотичного виховання дітей та молоді

3.1. Удосконалення нормативно-правової бази патріотичного виховання молоді:

– підготовка нормативно-правових документів з питань національно-патріотичного виховання молоді, внесення відповідних змін до законодавства;

– розроблення державних і громадських заходів з інформаційної безпеки, спрямованих на запобігання негативним наслідкам впливу інформаційної війни;

– розроблення порядку державного фінансування заходів, спрямованих і на національно-патріотичне виховання молодих людей;

– підготовка комплексної програми військово-патріотичного виховання та нормативно-методичного забезпечення її реалізації з метою виховання здорового підростаючого покоління, готового захищати національні інтереси та територіальну цілісність України;

– вироблення науково-теоретичних і методичних засад патріотичного виховання молоді: включення проблематики патріотичного виховання молоді

до дослідницьких програм та планів наукових і навчальних закладів (через світову історію можна показати, як державність поновлювали інші народи, зокрема чехи та поляки; через зарубіжну літературу показати, як ці народи утверджували свою ідентичність; через дисципліни природничо-наукового циклу розкрити здобутки українців у науці і техніці, якими слід пишатися тощо, бо тільки цілісна і системна картина гарантуватиме досягнення мети Концепції);

- вивчення потреб молоді, зокрема шляхом проведення соціологічних досліджень;

- забезпечення активної участі сім'ї та родини в розвитку фізично і морально здорової, патріотично налаштованої зростаючої особистості.

3.2. Діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері національно-патріотичного виховання:

- проведення заходів, спрямованих на реалізацію патріотичного виховання в закладах системи освіти, культури, спорту;

- підтримка та сприяння волонтерським проектам, іншої громадської діяльності та самоорганізації українських громадян, спрямованої на заохочення молоді до благодійних соціальних, інтелектуальних та творчих ініціатив і проєктів на благо України;

- створення умов для популяризації кращих здобутків національної культурної і духовної спадщини, героїчного минулого і сучасного українського народу, підтримки професійної й самодіяльної творчості;

- активне залучення до патріотичного виховання дітей та молоді учасників бойових дій на Сході України, членів сімей Героїв Небесної Сотні, бійців АТО та їхніх сімей, діячів сучасної культури, мистецтва, науки, спорту, які виявляють активну громадянську і патріотичну позицію;

- залучення молоді до участі у збереженні і підтримці єдності українського суспільства, у громадському русі задля громадянського миру і злагоди;

- сприяння спортивній і фізичній підготовці, спрямованій на утвердження здорового способу життя молодих громадян з урахуванням принципів національно-патріотичного виховання;

- налагодження співпраці з військовими формуваннями України як мотивація готовності до вибору військових професій;

- сприяння роботі клубів за місцем проживання, центрів патріотичного виховання та інших громадських організацій, які здійснюють патріотичне виховання молоді;

- активізація виховної роботи з дітьми та молоддю засобами всеукраїнської дитячої військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»);

– удосконалення підготовки та перепідготовки кадрів, які займаються питаннями національного і патріотичного виховання дітей та молоді в системі освіти, культури, спорту.

3.3. Співпраця органів державної влади та органів місцевого самоврядування з громадянським суспільством:

– активне залучення до національно-патріотичного виховання дітей та молоді дитячих і молодіжних громадських організацій (об'єднань), використання їхнього досвіду, потенціалу, методів роботи у вихованні патріотів України;

– організаційна та фінансова підтримка на конкурсній основі програм, проектів громадських організацій, спрямованих на національно-патріотичне виховання дітей та молоді;

– долучення батьківської громадськості до популяризації кращого досвіду патріотичного виховання;

– посилення громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади стосовно національно-патріотичного виховання молоді.

3.4. Інформаційне забезпечення національно-патріотичного виховання дітей та молоді:

– організація у теле-, радіопрограмах, Інтернет-ресурсах та в друкованій пресі постійно діючих рубрик, що популяризують українську історію, боротьбу українського народу за незалежність, мову та культуру, досвід роботи з національно-патріотичного виховання різних соціальних інституцій; підтримка україномовних молодіжних засобів масової інформації;

– запобігання пропаганді в засобах масової інформації культури насильства, жорстокості і бездуховності, поширення порнографії та інших матеріалів, що суперечать загальнолюдським та національним духовним цінностям, заперечують суверенність Української держави;

– виробництво кіно- і відеофільмів, підтримка видання науково-популярної, наукової, художньої літератури національно-патріотичного спрямування;

– підготовка інформаційної та науково-популярної літератури для батьків з питань патріотичного виховання дітей та молоді у сім'ї; висвітлення в засобах масової інформації кращого досвіду родинного виховання;

– здійснення заходів щодо розширення фактографічної бази історичних подій, публікація розсекречених архівних документів, видання історичної науково-популярної літератури, довідкових матеріалів про здобутки України за роки незалежності, книг патріотичної спрямованості.

Процес патріотичного виховання дітей і молоді повинен мати випереджувальний характер, відповідати віковим і сенситивним періодам розвитку дитини та особистісним характеристикам.

Етапи впровадження національно-патріотичного виховання дітей та молоді

На першому етапі (2015 р.) планується:

- створення нормативно-правового підґрунтя, інформаційно-методичного забезпечення для здійснення національно-патріотичного виховання дітей та молоді;

- створення Центру патріотичного виховання у підпорядкуванні Міністерства освіти і науки України;

- створення інформаційного ресурсу, присвяченого цій тематиці.

На другому етапі (2016–2017 рр.) передбачається:

- розроблення програм, навчально-методичних посібників з предметів гуманітарно-соціального спрямування для дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних та вищих освітніх закладів, спрямованих на патріотичне виховання дітей та молоді;

- підготовка та видання науково-методичних посібників і методичних рекомендацій з організації виховних заходів, роботи клубів, центрів патріотичного виховання тощо.

На третьому етапі (2018–2019 рр.) забезпечується:

- проведення моніторингу системи патріотичного виховання дітей та молоді за допомогою соціологічних опитувань, анкетування, психологічного тестування;

- проведення науково-методичних конференцій, створення банку передового педагогічного досвіду на інформаційному веб-ресурсі;

- аналіз здобутого, встановлення досягнень і викликів, корекція навчально-виховних впливів з урахуванням результатів моніторингу.

Очікувані результати

У результаті впровадження системи національно-патріотичного виховання очікується:

- забезпечення у молодого покоління розвинутої патріотичної свідомості і відповідальності, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про спільне благо, збереження та шанування національної пам'яті;

- зацікавленість молоді щодо служби у Збройних силах України, готовність до захисту України та виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності,

незалежності України, з метою становлення її як правової, демократичної, соціальної держави;

– збереження стабільності в суспільстві, соціальному та економічному розвитку країни, зміцнення її обороноздатності та безпеки;

– створення ефективної виховної системи національно-патріотичного виховання молоді;

– консолідація зусиль суспільних інституцій у справі виховання підростаючого покоління.

Необхідною умовою втілення Концепції в практику є широке обговорення її положень і завдань, проведення конференцій, круглих столів, семінарів, що будуть актуалізувати порушені цією Концепцією питання і завдання та спонукатимуть до розроблення конкретних заходів з їх реалізації.

Інформ. зб. та коментарі М-ва освіти і науки України. – 2015. – № 8. – С. 87–95.

Додаткові джерела за темою до розділу

1991

1. **Бех, І. Д.** Концепція виховання особистості / І. Д. Бех // Рад. шк. – 1991. – № 5. – С. 40–47.

2. **Концепція позакласної виховної роботи загальноосвітньої школи** / авт.: С. У. Гончаренко, В. Ф. Новосельський, В. М. Оржехівська, В. Г. Постовий, Л. О. Хлебнікова, К. І. Чорна // Рад. шк. – 1991. – № 6. – С. 48–55.

3. **Моляко, В. О.** Концепція виховання творчої особистості / В. О. Моляко // Рад. шк. – 1991. – № 5. – С. 47–51.

1992

4. **Концепція естетичного виховання учнівської молоді в умовах відродження української національної культури** / розроб. Респ. учб.-метод. кабінетом (центром) естет. виховання учн. молоді М-ва освіти України // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1992. – № 5. – С. 2–9.

5. **Концепція трудової підготовки учнів національної школи України** : проект / розроб.: А. Вихрущ, М. Гушулей, В. Лопух, Г. Терещук (Тернопільський пед. ін-т), Д. Тхоржевський (Київ. пед. ін-т ім. М. Драгоманова) // Освіта. – 1992. – 27 берез. (№ 12). – Методист : газета в газеті. – № 3. – С. 1–2.

1993

6. **Концепція трудової підготовки школярів України** : проект / творчий кол.: Д. О. Тхоржевський (керівник) [та ін.] // Освіта. – 1993. – 30 серп. (№ 28). – С. 8–9.

1994

7. **Концепція безперервної системи національного виховання** / М-во освіти України. – Київ, 1994. – 16 с.

8. **Концепція національної системи фізичного виховання дітей, учнівської і студентської молоді України** / Р. Т. Раєвський, В. Г. Ареф'єв, М. Д. Зубалій, В. І. Кубасова, В. В. Столітенко // Початкова шк. – 1994. – № 8. – С. 50–54.

1995

9. **Концепція національного художнього виховання дітей, учнівської та студентської молоді в умовах відродження української національної культури** / розроб. Василем Герасименком, Аллою Верещагіною ; Укр. центр естет. виховання молоді // Освіта. – 1995. – 6 верес. (№ 35). – С. 3.

1996

10. **Концепція сучасного українського виховання** / Львів. обл. орг. Всеукр. Пед. Т-ва ім. Г. Ващенко // Освіта. – 1996. – 18 верес. (№ 50). – С. 4–5.

11. **Концепція формування світогляду громадянина України** : проект / розроб. Юрій Руденко // Освіта. – 1996. – 20 листоп. (№ 63/64). – С. 8–9.

1997

12. **Вишневський, О.** Концепція демократизації українського виховання / [О. Вишневський] // Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні : пед. концепції / Всеукр. Пед. Т-во ім. Григорія Ващенко [та ін.]. – Київ, 1997. – С. 78–122.

1999

13. **Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства** : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 15 верес. 1999 р. № 1697 // Нормативно-правове забезпечення освіти : [у 4 ч. / голов. ред. В. В. Григораши]. – Харків, 2004. – Ч. 2 : Концепції та положення з окремих питань управління. – С. 53–87.

14. **Цільова комплексна програма «Фізичне виховання – здоров'я нації»** : затв. рішенням колегії М-ва освіти України від 28.10.1998 р. № 14/9-19 // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1999. – № 7. – С. 3–14.

2004

15. **Концепція художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх** : затв. наказом М-ва освіти і науки України та Акад. пед.

наук України від 25.02.2004 р. № 151/11 // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2004. – № 10. – С. 4–9.

2006

16. **Концепція Державної програми роботи з обдарованою молоддю на 2006–2010 роки** : схвалено розпорядж. Кабінету Міністрів України від 12 квіт. 2006 р. № 202-р // Інформатика та інформ. технології в навч. закл. – 2006. – № 4/5. – С. 177–179.

2009

17. **Концепція національного виховання студентської молоді** : дод. до рішення колегії МОН України від 25 черв. 2009 р. протокол № 7/2-4 // Освіта і управління. – 2009. – Т. 2, № 2. – С. 80–82.

2010

18. **Державна цільова соціальна програма розвитку позашкільної освіти на період до 2014 року** : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 27 серп. 2010 р. № 785 // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2010. – № 34/36. – С. 55–82.

2011

19. **Лукіна, А. Ю.** Концепція економічного виховання в профільних навчальних закладах / А. Ю. Лукіна // Економіка в шк. України. – 2011. – № 5. – С. 2–4.

2012

20. **Концепція громадянської освіти та виховання дітей і молоді в Україні** [Електронний ресурс] : проект // Calameo. – Текст. дані. – [Україна], 2012. – Режим доступу: <https://ru.calameo.com/read/0040015219b7af0049fe4> (дата звернення: 27.02.2019). – Назва з екрана.

21. **Концепція Загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання громадян на 2013–2017 роки** [Електронний ресурс] : схвалено рішенням колегії МОНмолоді та спорту України від 31.05.2012 р. № 6/1-21 // Міністерство освіти і науки України : [офіц. портал]. – Текст. дані. – Київ, 2012. – Режим доступу: old.mon.gov.ua/images/files/kollegiy/21.doc (дата звернення: 27.02.2019). – Назва з екрана.

2013

22. **Аббас, Н.** Концепція розвитку громадянської активності школярів / Наталія Аббас // Директор шк. – 2013. – Листоп. (№ 22). – С. 17–36 : схеми, табл. – Бібліогр.: 30 назв.

2014

23. **Концепція допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді** : схвалено указом Президента України від 25 жовт.

2002 р. № 948 : [станом на 16.12.2014 р.] // Інформ. зб. для директора шк. та зав. дит. садочком. – 2015. – № 3/4. – С. 231–244.

2015

24. Заходи щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді [Електронний ресурс] : дод. до наказу М-ва освіти і науки України від 16.06.2015 р. № 641 // Законодавство України / Верхов. Рада України. – Текст. дані. – Київ, 2015. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15#n117> (дата звернення: 27.02.2019). – Назва з екрана.

25. Концепція військово-патріотичного виховання в системі освіти України : проект : [затв. на засід. лаб. фіз. розвитку Ін-ту проблем виховання НАПН України (протокол № 3 від 12.03.2015 р.) / Ін-т проблем виховання НАПН України ; розроб.: О. Остапенко, М. Зубалій] // Вища шк. – 2015. – № 4/5. – С. 118–126.

2016

26. Кантемірова, Р. Систематизована та інтегрована Концепція патріотичного виховання учнів / Римма Кантемірова // Сучас. шк. України. – 2016. – Трав. (№ 5). – С. 48–56.

Для нотаток

Наукове видання

Антологія текстів з реформування освіти в Україні: програми, концепції, проекти (1991–2017)

Наукові редактори

Сухомлинська Ольга Василівна
Березівська Лариса Дмитрівна

Літературний редактор

Дерев'янка Тетяна Михайлівна

Підписано до друку 30.05.19.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк різнографічний. Гарнітура Times New Roman.
Умов. друк. арк. 30,57. Авт. арк. 19. Обл.-вид. арк. 30.
Наклад 200 прим. Зам. № 5060.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д. Ю.

Видавець ТОВ «ТВОРИ»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21027, м. Вінниця, вул. Келецька, 51А, прим. 143.
Тел.: (0432) 69-67-69, 603-000
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>